

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Министерство образования и науки Республики Казахстан
Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті
Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова
S.Toraighyrov Pavlodar State University

**С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 55 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«VII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ.
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТҰРМЫС САПАСЫ.
ЖАҒДАЙЫ МЕН КЕЛЕШЕГІ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МЕТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«VII ТОРАЙГЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ.
КАЧЕСТВО ЖИЗНИ В ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ. СОСТОЯНИЕ И
ПЕРСПЕКТИВЫ», ПОСВЯЩЕННОЙ 55-ЛЕТИЮ ПАВЛОДАРСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА**

**PROCEEDINGS
INTERNATIONAL RESEARCH AND PRACTICAL CONFERENCE
“TORAIGYROV READINGS VII.
QUALITY OF LIFE IN PAVLODAR OBLAST.
CURRENT STATE AND TRENDS”
DEVOTED TO THE 55TH ANNIVERSARY OF PAVLODAR STATE
UNIVERSITY NAMED AFTER S. TORAIGHYROV**

ТОМ 1

**ПАВЛОДАР
2015**

Редакция алқасының бас редакторы:

Өрсариев А.А., с.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редактор:

Ержанов Н.Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Акишев А.А., Ахметова Г.Ф., Ахметов Қ.Қ., Бегімтаев Ә.І., Бексеитов Т.К., Испулов Н.А., Кислов А.П., Кудерин М.К., Токтаганов Т.Т., Эрнараров Т.Я.

Жауапты хатшылар:

Аблеев Ж.Ш., Алдабергенов К.М., Алдунгарова А.К. Андреева О.А., Артыкбаева Г.Т., Асаинова А.Ж., Богомолов А.В., Булыга Л.Л., Голубева Л.Н., Ельмуратов Г.Ж., Есимова Д.Д., Жусупов Н.К., Калиев И.А., Калиева А.Б., Камкин В.А., Карипжанова А.О., Касенов А.Ж., Кодекова Г.Б., Корниенко П.В., Кулахметова М.С., Кунязова С.К., Ленков Ю.А., Марковский В.П., Масакбаева С.Р., Мастобаев Ю.А., Молдакимова А.С., Мусабекова Н.М., Нурғалиева А.А., Рахметуллина Ш.Ж., Сейтенова Г.Ж., Сембаев Н.С., Титков А.А., Тышканова Н.С., Ысқақ Б.Ә.

Главный редактор редакционной коллегии:

Өрсариев А.А., д.полит.н., профессор, ректор Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Ответственный редактор:

Ержанов Н.Т., д.б.н., профессор, проректор по научной работе и инновациям Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Члены редакционной коллегии:

Акишев А.А., Ахметова Г.Ф., Ахметов К.К., Бегимтаев А.И., Бексеитов Т.К., Испулов Н.А., Кислов А.П., Кудерин М.К., Токтаганов Т.Т., Эрнараров Т.Я.

Ответственные секретари:

Аблеев Ж.Ш., Алдабергенов К.М., Алдунгарова А.К. Андреева О.А., Артыкбаева Г.Т., Асаинова А.Ж., Богомолов А.В., Булыга Л.Л., Голубева Л.Н., Ельмуратов Г.Ж., Есимова Д.Д., Жусупов Н.К., Калиев И.А., Калиева А.Б., Камкин В.А., Карипжанова А.О., Касенов А.Ж., Кодекова Г.Б., Корниенко П.В., Кулахметова М.С., Кунязова С.К., Ленков Ю.А., Марковский В.П., Масакбаева С.Р., Мастобаев Ю.А., Молдакимова А.С., Мусабекова Н.М., Нурғалиева А.А., Рахметуллина Ш.Ж., Сейтенова Г.Ж., Сембаев Н.С., Титков А.А., Тышканова Н.С., Ысқақ Б.Ә.

Editor-in-chief of the editorial board:

Orsariyev A.A., Doctor of Political Science, Professor, Rector of Pavlodar State University named after S. Toraiyrov

Publishing editor:

Yerzhanov N.T., Doctor of Biological Sciences, Professor, Vice Rector for Research and Innovations of Pavlodar State University named after S. Toraiyrov

Members of the editorial board:

Akishev A.A., Akhmetov G.G., Akhmetov K.K., Begimtayev A.I., Bekseitov T.K., Ispulov N.A., Kislov A.P., Kuderin M.K., Toktaganov T.T., Ernazarov T.Ya.

Executive secretaries:

Ableyev Zh.Sh., Aldabergenov K.M., Aldungarova A.A., Andreyeva O.A., Artykbayeva G.T., Assainova A.Zh., Bogomolov A.V., Bulyga L.L., Golubeva L.N., Yelmuratov G.Zh., Yessimova D.D., Zhusupov N.K., Kaliyev I.A., Kaliyeva A.B., Kamkin V.A., Karipzhanova A.O., Kasenov A.Zh., Kodekova G.B., Korniyenko P.V., Kulakhmetova M.S., Kunyazova S.K., Lenkov Yu.A., Markovskiy V.P., Masakbayeva S.R., Mastobayev Yu.A., Moldakimova A.S., Musabekova N.M., Hurgaliyeva A.A., Rakhmetullina Sh.Zh., Seitenova G.Zh., Sembayev N.S., Titkov A.A., Tyshkanova N.S., Yskak B.A.

С89 С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің 55 жылдығына арналған «VII Торайғыров оқулары. Павлодар облысындағы тұрмыс сапасы. Жағдайы мен келешегі» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының жинағы. Сборник Международной научно-практической конференции «VII Торайгыровские чтения. Качество жизни в Павлодарской области. Состояние и перспективы», посвященной 55-летию Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2015. – қазақша, орысша, ағылшынша. Collection of articles of International research and practical conference “Toraiyrov readings VII. Quality of life in Pavlodar oblast. Current state and trends” devoted to the 55th anniversary of Pavlodar State University named after S. Toraiyrov. – Pavlodar: PSU named after S. Toraiyrov, 2015.

ISBN 978-601-238-547-2
Т. 1 – 2015. – 428 б.
ISBN 978-601-238-548-9

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001(574) (063)
КБЖ 72(5Қаз)

ISBN 978-601-238-548-9 (Т. 1)
ISBN 978-601-238-547-2 (общ.)

© С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2015

Қымбатты қонақтар!
Құрметті конференцияға қатысушылар!

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің 55 жылдығына арналған «VII Торайғыров оқулары. Павлодар облысындағы тұрмыс сапасы. Жағдайы мен келешегі» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының ашылуымен сіздерді шын жүректен құттықтаймын!

Абайдан кейінгі қазақтың жазба әдебиетінде ерекше көзге түскен көрнекті ақындарының бірі, әйгілі жерлесіміз Сұлтанмахмұт Торайғыров аз ғана өмірінің ішінде әлденеше лирикалық өлең, ондаған мақала, екі роман, бес-алты поэма жаңа сатыға көтерген. «Өлді деуге бола ма, ойлаңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған» деп Абай атамыз жырлағандай, осы асыл сөздерге сай Сұлтанмахмұттың тірі творчествосы ешқашан ел есінен кетіп, өлмек емес. Керісінше, жыл өткен сайын оның рухани мұрасы жандана береді.

Бірақ еліміз дара ақын Сұлтанмахмұтты Абайдан кейінгі ең ірі суреткер, кадрлеп оқитын классик ғана ретінде қарастырмайды. Күш-қайратын, ой-санасын, ақыл-парасатын, ақтық демі біткенше ел-жұртының бақытты болу жолына өмірін сарп еткен, «Біз Алаштың баласы» деп ұран салған тұлға өз ұлттының рухани көшбасшысына өткен ғасырда айналғаны ақиқат. Баршамызға білім ордамыз өшпестей рухани қазына қалдырған тұлғаның есімімен атанғаны – тек қана зор мәртебе емес. Бұл – үлкен жауапкершілігіміз.

1926 жылы «Сұлтанмахмұт Торайғырұлының сөздерін жинау науқанына ат салысыңыздар!» деген ашық хатында Жүсіпбек Аймауытов: «Ақын – елінің тілі ғой, адал туған ұлы ғой, бұлқ-бұлқ еткен жаны ғой, жанын жеген ары ғой. Жаннан, ардан безбесе, ақының қандай ел қастерлемесін! – деп жазған еді. Аймауытов негізін қалаған, елінен қолдау сұраған Торайғыровтану мұрасы жыл санап жолға қойылды. Осы бағытта біздің білім ордамыздың үлесі мол екенін занды мақтаншыппен айтуға болады. Күні бүгінге дейін Торайғыров шығармашылығы жайында бірнеше ғылыми еңбектер жазылды. Университетіміздің бұрынғы басшысы Ерлан Арынның мұрындық болуымен тарлан ұлдың ұлы тұлғасы туралы бірнеше монографиялар мен жинақтар жарық көрді. Дәстүрге айналған Торайғыров оқулары да бірігіп жасап жатқан жемісті еңбегіміздің дәлелі.

Басты мақсатымыз – Алаш арыстың шығармашылығына қызығушылық тудыру және оны кейінгі ұрпаққа насихаттау. Ақынның бай әдеби мұрасының арқасында жас ұрпақты нағыз ел азаматтар ретінде тәрбиелеу. Ал осы ізгі мұратты көздеген бұл конференцияның тигізер септігі мол, берері көп деп білемін.

Озық елдердің жоғары жетістіктерін уағыздап, жаңалық жаршысы бола білген біртуар тұлға болашаққа өз аманатын осылай баяндап кеткен: «Бүгіндегі жастарға оқу міндет, бар қиындықты тек қана ғылым жеңбек». С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті қабырғасында өтіп жатқан бүгінгі ғылыми кездесу Сіздердің алдағы уақыттағы жұмыстарыңызға шығармашылық шабыт сыйлап, табыс әкелсін!

**Уважаемые гости!
Уважаемые участники конференции!**

Мы рады приветствовать вас на международных Торайгыровских чтениях, которые стали традиционными в стенах нашего вуза и проводятся уже седьмой раз. Нынешние чтения, которые проходят в преддверии 55-летнего юбилея нашего вуза, объединены актуальнейшей темой: «Качество жизни в Павлодарской области, Состояние и перспективы». Для нас большая честь – участие в конференции ученых из разных регионов страны и наших коллег из стран Евразийского Экономического Союза.

Глубокая символика в том, что эти чтения, связанные с именем поэта большого гражданского мужества, страстного поборника социальной справедливости и народного просвещения, выпали в одну декаду с Форумом патриотов Казахстана «Мәңгілік Ел». Торайгыровские строки «Хочу быть солнцем, которое бы рассеяло тьму над головой моего народа» – формула гражданской самоотверженности, которая подтверждена его многотрудной жизнью. Пронизанная бескорыстной любовью к своему народу, торайгыровская поэзия во все времена будет звучать как набат гражданского мужества.

Наш выдающийся земляк верил в будущее своего народа, неутомимо стремясь словами и делами приблизить его «солнечное утро». Некоторые исследователи называли лирического героя поэта «частицей вечной, неистребимой, огненной материи». Ведь неслучайно излюбленный образ его произведений – образ огня, воспринимаемый им как символ тепла и света. Смысл своей жизни Торайгыров видел в просвещении родного народа, в освобождении его от духовного и социально-политического гнета. Трепетное отношение к родной земле «Ұлы Дала Елі», о котором прозвучало в приветственном слове участникам Форума Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева, красной строкой проходит через все творчество Султанмахмута Торайгырова. Отзвуки общенациональной идеи «Мәңгілік Ел», который был посвящен нынешний, можно четко услышать в торайгыровском гимне Алаша, объединившем духовную элиту нации в первой половине прошлого века.

Уверен в том, что собравшиеся ученые всесторонне обсудят литературное наследие Султанмахмута Торайгырова, его участие в общественной жизни Казахстана, поделятся своими изысканиями друг с другом. Но – и это от радно отметить – Торайгыровские чтения значительно расширили как географические, так и научные рубежи, не заикливаясь лишь на гуманитарных науках. Нынешняя конференция, безусловно, отличная площадка для ученых технических, аграрных, социально-экономических наук. Тот факт, что под эгидой «Торайгыровских чтений» собралось такое столько талантливых ученых, исследователей и изобретателей, несомненно, поможет вам обменяться опытом, почерпнуть неординарные идеи, найти инновационные решения тех или иных проблем.

Наша конференция – всенаправленная, и в равной степени чтит наше общее наследие, гордится настоящим и с большой надеждой глядит в будущее. Риторика «VII Торайгыровских чтений» обусловлена новыми вызовами, которые ставит перед нами стремительно меняющийся мир и всецело отвечает концепциям, предложенным Президентом Казахстана Н. Назарбаевым на Генеральной Ассамблее ООН.

Как сказал один мудрец: «Нет людей, есть идеи». Вы, уважаемые 7-ых Торайгыровских чтений, и есть генераторы новых идей, которые, в конечном счете, и двигают человечество. Успехов вам и плодотворной работы.

**1. Адам әлеуетінің жағдайы мен дамуы
1. Состояние и развитие человеческого потенциала
1. State and development of human potential**

**1.1 Интеллектуалды және мәдени-рухани даму
1.1 Интеллектуальное и культурно-духовное развитие
1.1 Intellectual, cultural and spiritual development**

М. Ж. КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ОТТЫ ЖЫРЛАРЫ

ӘУБӘКІР С. С.
магистрант, С. Торайгыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЖҮСІП Қ. П.
профессор, С. Торайгыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Дана да дара тұлғалардың шығармашылығы сан салалы болып келеді. Мәшһүр Жүсіп шығармалары да сондай. Біз бұл мақалада оның отты жырларына назар аудармақпыз.

Атақты ақын, ғұлама оқымысты Мәшһүр Жүсіптің көп қырлы талант екені елге мәлім. Қаршадайынан оқыған, оқып қана қоймай, көңіліне мол дүние тоқыған білімдар. М. Ж. Көпейұлының қазақ әдебиеті үшін еткен еңбегі баға жетпем мұра. Бүгінгі ұрпақ біздің міндетіміз оны саралап зерттеу. Оның өлендерінің тақырыптары қоғамдық-әлеуметтік өмір тудырған заманның зәру мәселелері көрініс табады.

Мәшһүр Жүсіп 1858 жылы өзінің айтуынша (қазақша қой жылы, арабша ережеп айында, жұма күні, бесін кезінде), Қызылтауда, Найзатас деген жерде дүниеге келеді. Нәресте туған соң ата-баба салтымен азан шақырып, атын Адам Жүсіп болсын деп қояды. Ал, оның Мәшһүр Жүсіп дейтін атқа ие болуы жайы да қызық. Сегізден тоғызға аяқ басқан шағында қалың топтың алдында бірде-бір мүдірместен мақамына келтіре отырып “Төрт жігіттің өлені”, “Ер Тарғын”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” лиро-эпос дастандарын жатқа толғайды. Жиылған қауым дән риза болып, “баланың аты – Мәшһүр болсын, тіл-көзден аулақ болуы үшін басына үкі тағып қойыңдар”, – дейді [1, 29 б.].

Қара өлең, қайым өлең, жар-жар, аужар, сынсу, батырлар жыры, лиро-эпос жыры, шешендік сөздің неше алуан түрін жастайынан жаттап өскен Мәшһүр өзі де он бес жасынан бастап өлең шығара бастапты.

М. Ж. Көпейұлының әдеби мұрасы жайында баяндама жасаған қай баяндамашы болмасын балығы оның шығармашылығының

күндылығын, әсіресе халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы еңбегін аса зор бағалады.

М. Ж. Көпейұлы тек қана Қазақстанда емес, өзге елде болып жатқан оқиғаларға сергек көңілмен қараған. 1905 жылы бірінші орыс революциясының әсерімен осы жылдың 9 қаңтарында болған оқиғаға арнап ақын «Қанды жексенбі» өлеңін жазған.

1917 жылы Қазан қаласында «Хал-ахуал», «Сарыарқа кімдікі», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» атты кітаптарын шығарған. Қазақ ауыз әдебиеті мен шығыс әдебиеті үлгісінде «Гүлшат-Шеризат», «Шайтанның саудасы», «Фибратнама» т.б. қисса-дастандарды жазған [2, 32 б].

Біз Мәшһүр Жүсіптің ақындығына тоқталсақ, оның нәзік те отты, ойлы өлеңдері халықтың өз ішінен қайнап шыққан талант екенін көрсетеді. Ел ішінің жағдайына жастай қанық ақын ағайын-туыс, бауырдың жан сырын терең жырлайды, нәзік тербейді. Олардың мінез-кұлқын салмақты баяндап, сабырлы түйіндейді. Бір қызығы, әрқайсының мінезі әртүрлі, бірі біріне кереғар, күле салуы да жылдам, ренжи салуы да оңай. Енді ақынға сөз берсек, ол:

Аманыңда елжіреп мақтайтын ағайын,
Алыстамай айналып жақтайтын да ағайын.
Ауырыңды жеңіл ғыш жоқтайтын да ағайын
Еркелетіп бетіңнен қақпайтын да ағайын,

– десе, бұл күнделікті өзіміз көріп, өзіміз қоян-қолтық араласып жүрген ел тірлігі. Халқымыз “Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол”, – дейді. Ағайынның тағы бір мінезіне ашынып, “Туысқан бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайды”, – деп те ашылады. Қалай болғанда да өзінің өскен жұртына жетері жоқ. Осыны Мәшһүр Жүсіп тіпті әдемі толғайды:

Әуел баста аңдамай тартып жүрме сазайын,
Толып жатыр түрлі сөз қайсыбірін айтайын.
Түсінсе түйткіл сөзімді улы тілмен шағайын,
Өскен ордам жамандап жақсыны қайдан табайын, – дейді.

Мәшһүр Жүсіптің осындай жақсы жырларының қатарына оның “Жеті жетім”, “Қажылық иман шарттары”, “Адам екі түрлі”, “Жанайын ба?”, “Дауасыз дерт”, “Күндіз бен түннің айырмасы”, “Сырға сөз” секілді өлеңдерін атар едік.

Өз кезінде Мәшһүр Жүсіп сан-салалы ауыз әдебиеті үлгілерін мол жинағаны, өз замандастарының шығармаларын да хатқа түсіргені көпке аян.

Бұл жөнінде академик М.Әуезов былай деп тұжырымдайды: “Ол, өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт” дейді.

Ақын ел енесін басқан қараңғылықтың себебін білімнің жоқтығынан деп біледі. Отаршылдықтың зардабын, олардың зорлығының қатты бататыны да содан деп түсінеді. Сондықтан да ақын «Үш рет сөз» атты өлеңінде:

Қылады әркім мазақ ғылымы жақтан
Надандар адасуда білімі жақтан
– дей келіп, оның отаршылдықтың құрсай түсуіне тиімді болып тұрғанын ашына айтады:

Шаруаның берекесі кірмейді екен,
Мекен-жай қоныс қылыр орны жоқтан,
Іргеннен атақоныс мұра шықты,
Тарылып аймағынды крестьян.

Мұнда қазақ жерінің талан-таражға түсіп күйі қашақан қысыл таяң сәті ешбір бүкпесіз берілген. Еркіндігін еріксіз айрылған ел іргесінің бүліншілікке ұшырауына түрткі болған кім екен деген сұрақтың туындауы заңдылық [3, 41 б.].

Мәшһүр Жүсіп ел ішін көп шарлап, ақсақалды қарт, ақ самайлы әжелердің аузынан халық ауыз әдебиетін жинайды. Сол мақсатпен кейде баратын ауылына жете алмай далаға қонса, кейде таудың ішіндегі бұлақтың басына түнейді.

Ақын мал соңында салпақтап күндіз-түні еңбек етіп жүрген кедей шаруаның ауыр азабын, жетім мен жесірдің көз жасын өлеңге қосты. Сол қиындық бейнебір өз басынан өтіп жатқандай сезінді:

Болмайды түн күндізсіз, күндіз-түнсіз,
Ай кірсіз деген сөз бар, Құдай мінсіз,
Шаттық пенен қапалық кезек нәрсе,
Бірінен соң бірі бар артық – кемсіз,

– деген жолдармен дүниенің бірқалыпты тұрмай өзгеретінін, алдағы жақсы күннен күдер үзбеу керектігін жырлайды, елге демеу, сүйеу болып, басу айтады. Біз осы жолдардан ақын өз қара басының ғана қамын ойлап қоймай, өзгенің де өзегіндегі өксігін, өкінішін бар жанымен сезіне алатындығын көреміз.

Мәшһүр Жүсіп бүкіл түркі халқын тегіс сүйген, оны “батыр да, қайсар ел” деп дәріптеген, түркі тілі араб тілінен кейінгі ғажайып

үнді, мазмұнды тіл екендігін дәлелдеп айтқан. Әсіресе, Қожа Ахмет Ясауиді түркі елінің ғұламасы атаған, бұл кісі туралы бір аңызды келтіреді. Сопы ақын “тоқсан тоғыз мың машайығын” шақырып: “Сіздер баршаныз бір жерде отырып, бас-басыңызға бір ауыздан сөз айтындар, кейінгі заманға естелік болсын”, – дегенде, “қай ретті қылып сөйлейміз” деп Сұлтан хазіреттің өзінен сұрағанда: “Мақал деп айтылатұғын сөз болсын...” депті. Ең алдыңғысының айтқан сөзі екен: “Хазірет баршамызға бір-бір сөз айт деп шақырды. Жалғзын дәнеме айтпайсың, өзің білме, білгеннің тілін алма деген осы екен-ау”, – дейді. Сонда солардың ең аяқ соңында қалғаны: “Сендердің қасында құйысқанға қыстырылған тезек сықылды болып жүріп мен не айтамын”, – деген екен. Орта буында біреуі дәнеме айтпаған соң: “Кел, мұны қол-аяғын байлап, тіпті ештеме айтпаса суға тастап жіберелік” деп бас салғанда: “Құдайға шүкір, көп қорқытады, терең батырады” деген осы екен-ау”, – депті. Қазақ ішінде “мақал” деп айтылып жүрген сөз тоқсан тоғыз мың машайықтан қалған екен десіп келеді”, – деп зерттеуші айтса, біз мақал-мәтелдің бір үлгісі Қожа Ахмет Ясауиден бастау алған шығар деген ойға қалдық [4, 27 б.].

Осындай қыруар жақсы ісімен халық алдында айдай жарқырап көрінген ғұлама қашанда халқының жүрегінде.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жүсіпова Г.Қ. Мәшһүр Жүсіп дастандары. – Автореферат
- 2 Сүтжанова С.Н. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы. – Автореферат
- 3 Ұлт тағылымы // 2002 № 4 69-89 беттер
- 4 Қазақ тілі мен әдебиеті // 2001 33-34б.

ҚАЗІРГІ ЛИНГВИСТИКА ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ТІЛДІК ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ

АБДЫГАЛИМОВА Ж. О.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

Тіл – қоғамда адамдардың бір-бірімен сөйлесуін, түсінісуін, пікірлесуін қамтамасыз ететін қатынас құралы. Егер тілді функционалдық жағынан анықтағымыз келсе, оны қатынас құралы, адамдардың бір-бірімен пікір алысып, өзара түсінісуінің құралы дейміз.

XX ғасырдың соңы парадигмалардың ауысып, алмасуымен ерекшеленеді. Адамның жеке өзіндік қасиеттері, сонымен қатар, тіл

жүйесін өзінше пайдалануы да жаңа зерттеудің орталығына айналды. “Антропоцентристік парадигма бағдарынан қарағанда зерттеу нысаны таным объектісінен субъектіге ауысады, яғни тілде көрініс беретін адам тұлғасы мен адамның сөз саптауындағы тіл мәселесі талдауға түседі. Антропоцентристік тіл білімінің дамуына өзіндік үлес қосқан Ю.Н. Карауловтың: «Тілдің шекарасынан аспай, ауқымнан алыстамай тұрып, *тілді жасаушы мен тұтынушыға*, яғни нақты тілдік тұлға – адамға назар аудармай тұрып, тіл құдіретін түсіну мүмкін емес... адамның әуелі тілін түсініп алмай немесе адамды тілінен танымай тұрып, өзін жете тани алмайсың» [1, 7 б.] деген пікірімен келіспеуге болмайды.

Әрбір тілдік тұлға өзінің алдындағы тұлғалар қалдырып кеткен барлық тілдік байлықты меңгеруімен, соны иелене алуымен қалыптасады. Әр тілдік тұлғаның тілі көп дәрежеде жалпыға ортақ тілден, біршама деңгейде өзіндік жеке тілдік ерекшеліктен тұрады.

Өйткені ұлттық мәдениетті меңгеру мен әлеуметтік психологияның қалыптасуы тіл көмегі арқылы ғана мүмкін болады. Сондықтан тілдік тұлғаның болмысын зерделеу кешенді талдау негізінде тарихи-мәдени қайнар көздерді, мәтіннің этноұлттық ерекшеліктері мен әлеуметтік сипатын, халықтың философиялық дүниетанымы мен психологиялық мінездемесін айқындау арқылы іске асуы және адамның тілдік болмысын түсінуге, зерделеуге жетелейтін лингвистикалық категория ретіндегі тілдік тұлға құбылысы қазіргі білім парадигмасының мазмұнын, күй-қалпын айқындаушы маңызды ғылыми ұғымға айналуға.

Егер тілді ой мен санаға қатысы жағынан анықтамақ болсақ, онда тілді ойды қалыптастыратын, оны жарыққа шығаратын құрал, ойлау құралы дейміз.

Тілді құрылымы жағынан анықтамақ болсақ, тіл – қатынас жасауға қажетті материалдардың жиынтығы деп қараймыз. Тілді таңбалық сипатына қарай таңбалар жүйесі, семиотикалық жүйе деп анықтау да тілдің қоғамда атқаратын қызметіне қатысты екені сөзсіз.

Қазіргі әлем кеңістігіндегі жаһандану мен ұлтсыздану үрдісі өріс алған алмағайып замандағы тәуелсіздіктің жаңа сапасы мен сипатының маңызы ерекше. Соның нәтижесінде ұлттық сананың жаңғырып, болмысымызды тануға деген құлшыныс қазіргі тәуелсіз мемлекетіміздің мүддесімен сабақтасуда. Бұл жағдаят ұлтсыздану үрдісіне қарсы ұлтжандылық сананың қалыптасып, ұлттық негізді дәлелдейтін тірек-дәйектерді зерттеуді жана да кешенді деңгейге көтеруді қажет етуде.

Дегенмен, қазіргі дүние дамуын байсалды зерделеудің пайымдау жүйесі қазіргі заманға сай өркениет дамуының нәтижесі ретіндегі жаһандану үрдісін жоққа шығара алмайды. Осы жағдайда ғаламдасудың бір жолы ретінде тұтасу немесе концептуалдану үрдісі байқалуда. Осы ғаламдық кеңістікке, мысалы, қазақ ұлтының да бір бөлшек боп еніп, өзіндік болмысымен сақталып қалуының кепілі – дүниенің тұтас бейнесін немесе дүниенің ұлттық бейнесін тіл арқылы тану. Нақты айтқанда, оған негіз болатын тілді тұтынушы ұжымдағы тілдің коммуникативтік қызметімен сабақтас ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін оның мұрагерлік (кумулятивтік) қызметі.

Осыған орай, қазіргі тіл білімінде дүниені тіл арқылы танудың әлемдік моделі және сонымен сабақтас ұлттық моделі анықталуда. Демек, қазіргі заманда тілдің қызметі жалаң коммуникативтік құрал ретінде емес, ойды білдіріп қана қоймай, тілдік санада ойды түзетін, құратын, сақтайтын, жеткізетін таным тетігі, ел тарихын сақтаған мәдени-құжаттық қор деп тұжырымдалады. Осы қағидаға сәйкес тілді зерттеу оны тұтынушымен тығыз байланыста зерттейтін антропоэлектік (адамтанымдық) бағыт өріс алуда. Яғни мұнда сөз иесінің болмысына (тұлғасына) ерекше мән беріледі. Бұл арада мұндай зерттеулерге нысан болатын – тіл арқылы ұлттың болмысы мен мәдениетін дәйектейтін ел тұлғаларының ісі мен сөзі, рухани шығармашылық мұрасы.

Осыған орай, егемен елдің тілдік саясатының рухани құндылығын Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың: «Ұлтты күшейтудің бір тетігі – туған ана тілі» деп бағалаған тұжырымы ұлттық болмысымыз бен елдігімізді тіл арқылы танудың бағдары болары анық.

Өз алдына егемен ел болуға, тәуелсіз мемлекет құруға бет алған, сол жолда қайта түлеу, жаңғыру кезеңін бастан кешіріп отырған кезеңде ұлттық тұлға болған ел ағаларының рухани мұрасын танудың, тіліміздің асылы мен құдіретін танудың ел үшін қаншалықты өзекті мәселе екенін атап көрсеткен жөн.

Қазақ тілінің өміршендік, мұрагерлік құндылығы «халқы үшін қызмет етуден басқа бақыт жоқ» деп білген М. Әуезов сынды тұлғалардың барлық қасиетін жан-жақты аша алады. Атап айтқанда, оны іске асыратын – ғалымдық, суреткерлік, ағартушылық, кәсіптік тұлғасының толық бейнесін тілі арқылы аша алатын тіл білімінің адамтанымдық бағыттағы тілдік тұлға теориясы. Сайып келгенде, мемлекеттік мәртебеге ие болған ана тіліміздің мәселесі тіл білімімен шектелмей, ұлттық болмысты танытатын, қоғамдық-әлеуметтік қызметімен қозғаушы күш ретінде арқау болуда.

Сондықтан тілдік тұлға мазмұнына ғалымдардың көрсетуінше, мынадай компоненттер енеді:

1) құндылықтық (аксиологиялық), дүниетанымдық жүйе, тәрбие мазмұны;

2) тілге деген қызығушылықтың тиімді құралы ретінде мәдениетті игеру деңгейі;

3) жеке тұлғалық (адамдық, терең жекелік) қасиеттер.

Тілдік тұлға - тұлғаның тілі, дискурсы арқылы анықталатын психикалық, әлеуметтік, этикалық және т.б. құрамдас бөліктерін толық қамтитын толыққанды көрінісінің бір түрі. Адамды тілден тысқары зерттеу мүмкін болмайды, тілді жасаушы, қолданушы, пайдаланушы – адамға назар аудармай, тілдің шегінен аспай, тілдің өзін тану мүмкін емес. Себебі адамның бір ауыз сөзін естімейінше, оның қандай адам екені жайлы мәлімет алу мүмкін емес. Сондай-ақ, тілді адамнан тысқары да қарастыру мүмкін емес, себебі, сол тілде сөйлейтін тұлғасыз тіл жай таңбалар жүйесі болып қана қалады. Сондықтан «Тұлғаның тілдік тұлға ретінде қалыптасуы тек тіл арқылы ғана жүзеге асады».

Ю.Н. Караулов көркем мәтінге сүйене отырып тілдік тұлғаның деңгейлік моделін жасап, оның үш құрылымдық деңгейін анықтап көрсетеді: 1. Вербалдық-семантикалық деңгей (немесе құрылымдық-жүйелік); 2. Когнитивтік деңгей (немесе тезаурустық); 3. Прагматикалық деңгей (уәждемелік) [1, 11 б.]. Тілдік тұлғаны тануда Ю.Н. Караулов жеке дара зияткерлік қасиетін қарастыруды ұсынады да, тілдік тұлғаның бірінші деңгейіне сәйкес тілдік нормадағы білігін «нөлдік деңгей» деп атайды. Бұл деңгей - вербалдық-семантикалық (семантико-қатарлық, инварианттық) қарапайым сөйлеу тілін меңгеру дәрежесін көрсетеді, сөз тіркесі мен сөйлемнің тілдік жүйедегі қалыптасқан үлгісінен тұрады. Вербалдық-семантикалық деңгейде негізгі бірліктер ретінде сөздер қарастырылады, ал олардың арасындағы қатынас түрлі грамматикалық, парадигмалық және синтаксистік байланыстар арқылы көрініс табады, стереотиптері – стандартты фразалар мен сөйлемдер.

Бұл деңгей тілдік жүйеде іске асады. Онда тұлға жалпы тілге тән ерекшеліктерді меңгереді. Оны қазіргі тіл білімінде тілдік аялық білім деп түсіндіреміз. Кез келген айтылымның мән-мағынасын түсіну үшін сөйлеуші мен тыңдаушыда халықтың өткен тарихынан, рухани дүниесінен хабардар аялық білім негізі болу керек. Аялық білім – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі арқылы қалыптасқан ұғым-түсінігі. Тілді меңгеру арқылы тіл үйренушінің санасында қалыптасатын аялық білім танымдық қызметпен, яғни,

оның ойлау жүйесімен тікелей байланысты. Сол себепті осы деңгейде тіл үйренушінің санасында танымдық қызмет арқылы қазақ тілі туралы жаңа таным, жаңа ұғымдар қалыптасады. Тіл үйренушінің сөйлесім әрекетінде кездескен тілдік бірліктердің құрылымдық, салғастырмалы, қолданбалы қасиеттерін, жалпы беретін мағынасын түсінуі оның осы нөлдік деңгейін анықтайтын өлшем болмақ.

Екінші тезаурустық деңгей – әр адамның танымында, шығармашылығында ұғым, идея, тұжырым бірліктерінен құралатын когнитивтік деңгей. Онда әлеуметке тән релеванттық білімдер мен түсініктердің өзектілігі мен бірегейленуі және ұжымдық немесе жеке когнитивтік кеңістік тудыруы жүзеге асады. Бұл деңгей тұлғаның білім, сана, танымын бейнелеген мәтіндері негізінде қалыптасқан, мәтін түзуші, мәтін және мәтін қабылдаушы тұтастығынан тұратын дискурсын танытады.

Мәтіндер арқылы көрінетін тілдік тұлға феномені – психикалық, әлеуметтік және этикалық, эмоциялық компоненттерден тұратын күрделі құрылым. Тілдік тұлға болмысы оның дискурсы арқылы анықталады.

Когнитивтік немесе тезаурустық деңгей – тұлғаның әлемнің тілдік моделінің, оның мәдениетаралық құзыреттілігінің көрінісі, тіл мен таным сабақтастығының нәтижесі арқылы іске асқан тезаурустық қалыптасу кезеңі. Бұл деңгейдің ерекшелігі тіл үйренушінің қазақ тілін меңгеру дәрежесін сипаттайтын тұлғаның грамматикалық және лексикалық білімінің қоры арқылы көрінеді.

Лингво-когнитивтік деңгейдің бірлігі ретінде нөлдік деңгейдегі сөздердің көмегі арқылы айтылатын түрлі түсініктер, идеялар, концептілер қарастырылады, олардың арасындағы қатынас әлемнің құрылымын бейнелейтін белгілі бір тәртіпке келтірілген иерархиялық жүйе бойынша тізбектеледі, стереотиптері - өз тезаурусындағы түсініктеріне сәйкес таңдап алынған әралуан жалпылама айтылулар, қанатты сөздер мен афоризмдер арқылы көрініс табатын концептілер арасындағы тұрақты стандартты байланыстар.

Тілдік тұлғаның басым қажеттіліктерін, қызығушылықтарын, идеалдарын бейнелейтін неғұрлым маңызды концептілері оның тезаурусында соғұрлым кеңірек көрініс табады. Тезаурус дегеніміз – біріншіден, жиілігі бойынша реттелген сөздік, екіншіден, осындай сөздіктің негізінде айқындалған тілдік тұлғаның өзіндік бір ғалам бейнесінің суреті. Ол сурет тілдік тұлғаға тән ғалам бейнесі үзіктерімен тікелей байланыста болатын концептуалдық құрылымға негізделеді. Концепт – көпкомпонентті, күрделі когнитивті құбылыс,

тілдік тұлғаның тілдік-когнитивті деңгейлерінің негізгі бөлшегі, әлемнің шындық немесе көркемдік негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындаушы бірлік. Адам санасындағы дүние бейнесі концептілердің көмегімен сөз арқылы таңбаланып, жарыққа шығады, вербалданады. Оның құрылымын орталық нүктесі, яғни өзегі бар және сол өзек маңына топтасқан білімдер, тұжырымдар, түсініктер мен ұғымдар, ойлар, қиялдар, болжамдар, ассоциациялардан тұратын өріс түрінде елестетуге болады. Осы бағыттағы адам танымының үдерісі оның сол әлемде қандай бағдар ұстанғанына байланысты. Концептілік өріс құру арқылы белгілі бір концепт шеңберіндегі ғаламның тілдік бейнесі сипатталады.

Концепт ұғымын лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан ерекшеленетін ментальды көрініс ретінде айқындау гуманитарлық, оның ішінде лингвистикалық білімнің антропоцентристік парадигмасының қалыптасуындағы заңды қадам болып табылады.

Тілдік тұлғаның қалыптасу үрдісі адамның жалпы интеллектуалдық деңгейінен, парасат биігінен бастау алып, оның тұлғалық мінезінің құрылымын, саяси, қоғамдық, психологиялық және т.б. ерекшеліктері түзеді. Бәрінің негізін тұлғаның ұлттық болмыс-бітімін, ұлттық-рухани құндылығын, ұлтжанды сезімін, қоғамдық ой биігін сипаттайтын рухани қажеттілік құрайды. Екінші бір қажеттіліктің бірі – ұлттық тәрбие арқау болған отбасылық тәрбие үрдістері, тектілік ұғымының ана сүтімен санаға сіңірілуі. Демек, М. Әуезов сынды ұлт перзенттерінің ұлттық тұлға болып қалыптасуы кездейсоқтық емес.

Демек, жоғарыда аталғандарды қорытсақ, Ю.Н.Караулов орыс тіл білімінде тілдік тұлға табиғатын бір құрылымға жинақтап, оны үш деңгейде анықтайды [1]:

Бірінші деңгейді кейде нөлдік деңгей деп те атайды. Себебі онда тілдік тұлғаның дәстүрлі тілді меңгеру деңгейі анықталады. Атап айтқанда, тәлім-тәрбие алған отбасы мен ортасы, тегі, білімі және соған сәйкес қалыптасқан өзіндік сөз қолданысы, яғни тілді қолдану ерекшелігі, тіл көрнектілігі (метафора, мақал-мәтелдер, фразеологизмдерді орынды қолдануы).

Осы деңгейге сәйкес М. Әуезовтің ерекше тілдік тұлға ретінде қалыптасуына әсер еткен қайнар көздердің бірі – ол дүниеге келген тарихи шежіре мен көркем сөз астасқан Ұлы Шыңғыстау өлкесі. Бала кезінен Ұлы Абайдың асыл сөздерін естіп, халқымыздың қайғы-мұңын жырлап, өлең-толғауларын ту қылып көтерген және сол өлкенің гауһар жырларын тындап, таным бұлағын суарып, рухына

сіңіріп өскен. Оның артында қалған ұланғайыр мұрасын зерделеп, ой елегінен өткізу үшін де әр дәуірдің, әр ұрпақтың өз айтар сөзі, таным-түсінігі болатыны сөзсіз. Ғасырлар бойы көшпелі тіршілікті бастан кешіріп, XIX ғасырдың бел ортасында жол айрығына келген қазақ өмірінің барлық әні мен нәрін, сыны мен сырын, соры мен бағын тендессіз тарихи тұлға Абай тағдыры арқылы әрі көркем, әрі түпсіз ой көзімен ашып берген суреткер туралы талай-талай ізденістер жалғаса бермек. Олай болатыны Мұхтар Әуезов шығармашылығы ғасырлық өлшемдердің аясына әлдеқашан именбей-ақ енген.

Екінші деңгейде тілдік тұлғаға тән танымдық кеңістікті құрайтын әртүрлі түсініктер мен білімі өзектеліп, тілдік тұлғаның өзіндік ғаламының тілдік бейнесі ашылады, өзіндік тілдік әлемі (тезаурус) қалыптасады. М. Әуезовтің бұл деңгейге сәйкес тұлғалық шығармашылығының жүзеге асып, тұлға ретінде танылуының қырлары танылды. Ұлы жазушы, ғалым, қоғам қайраткері Мұхтар Әуезовтің көркем мұрасы біздің төл әдебиетіміздің ғана емес, бүкіл адамзат мәдениетінің де жетістігі. Романшы, драматург, ғалым, сценаршы, аудармашы – бұл ұлы қаламгер дарынның толық емес тізімі. Оның Абай туралы эпопеясы мен асқан шеберлікпен жазылған шағын әңгімелері, повестері XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің алтын қорына мәңгілік енеді.

«Абай», «Таң», «Шолпан» журналдарында жарияланған алғашқы әңгімелері мен зерттеу мақалаларынан, повестері мен драмалық шығармаларынан-ақ өзін қалыптасқан қаламгерлік жазу өрнегі, белсенді азаматтық бет-бағдары мен пікір толғамы бар сөз зергері ретінде бар даусымен мәлімдеді.

Сонымен қатар өзіндік танымдық деңгейде білімінің өзектеліп, тілдік тұлғасын анықтайтын мақалаларының ғылыми-танымдық сипаты.

Үшінші, яғни прагматикалық деңгейдің басты өзегі – сөйлеуші (я жазушы) мен тыңдаушының (я оқушының) арақатынасы. Нақты айтқанда, тыңдаушының танымын, көзқарасын, психологиясын айтушының ескеріп, барынша оған ықпал етуді, сөзін ұғындыруды, ойын жеткізуді мақсат етуі. Бұл арада прагматикаға негіз болатын уәж бен мақсат тілдік тұлға сатысына көтерерлік қуатты факторлар екенін атап өткен жөн.

М. Әуезовтің тілдік тұлғасын уәж мақсат-мүдделерінің мазмұны белгілеп, тілдік, тұлғалық прагматикалық ерекшеліктерін қалыптастыратын, біздің ойымызша, ұлт қамын, болашағын ойлаған мемлекеттік мүдде мен кәсіби тұлға тұрғысынан жасаған мұрасы, қазақ тілінде жазылған ғылыми стильдің, ғылыми түсініктеменің прагматикалық үлгісі деп бағалауға болады.

Кез келген тілдік тұлға, ең алдымен, ана тілін дамытушы. Осы орайда М.Әуезовтің тілдік тұлғасының танымдық-шығармашылық нәтижесі ретіндегі нақты прагматикасы – **«Абай жолы» эпопеясының тілі**. Абай шығармалары тілі мен ортақастығы, әсері.

Абай шығармалары халықтың ауызша және жазба ескерткіштерінде сақталған көне қазақ мәдениетінен, шығыс мәдениетінің ұлы шығармаларынан - тәжіктің, азербайжанның, өзбектің классик, поэзиясынан, орыс сол арқылы Европа мәдениетінен нәр алған. М. Әуезов көрсеткен осы **«үш ұлы қайнар булақтың»** ізі оның өз шығармаларында да, әсіресе, «Абай жолында» сайрап жатыр. Жазушы *«сөздік жағынан менің романдарымның Абай өмір сүрген тарихи дәуірге сәйкес ерекшеліктері мол. Оның үстіне мен Абайдың өз шығармаларының сөздік қорынан да мейлінше пайдаландым»* дегенді сірә кемегер ақынмен өз арасындағы сол рухани ортақтықтан шығарып айтса керек. Абай шығармаларында да, эпопеяда да халқымыздың 19 ғасырдың 2-жартысындағы өмірі суреттеледі. Абай да, Әуезов те сол кезеңдегі көне қазақ мәдениетін, яғни халық тілі байлығын, әсіресе, ондағы байырғы құбылыстарды, шешендік нақыл сөздерді, мақал-мәтелді, билер айтысындағы түрлі көне және дәстүрлі сөз қолданыстарды, афоризмдік орамдарды, аңшылыққа, халқымыздың тақпақ пен тапқыр жауаптарында қалыптасқан ежелгі тілдік дәстүрді, ас беруге, қыз ұзатып келін түсіруге, өліктің артын күтуге, той-томалақ түрлеріне, әр алуан этнографиялық затты қаласы, рухани мәдениетке байланысты лексикалық қабаттардың қай-қайсысын да қажетінше қамти пайдаланды.

Абай заманында Орта Азия мен Араб шығысының классик ақындарының шығармалары кеңінен тараған. Бұларды, яғни шығыс мәдениетінің ұлы шығармаларын – Рудаки шығармалары тілінің данышпан қарапайымдылығын, Фирдауси ғазелдеріндегі әуезді ырғақты, Низами мен Руми жырларының өн бойынан айқын сезілетін дыбыстық, сондай-ақ, жеке сөз түріндегі қайталауларды, синтаксистік егіздеулерді, ассонанс пен аллитерациялық тәсілдер, Сағди мен Хафиз өлеңдерінің сырт әуенділігі мен саздылығын барынша жетік білді. Шығыстың көркем сөз өнерінде кеңінен тараған садж, тавзе, ил-тизом, таносуб, иштикок тәсілдерін өздерінің шығармаларында Абай да, Әуезов те жиі пайдаланды.

Әрине, М.Әуезовтің тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейін, мақсатын анықтайтын негізгі өзек – ұлтты сүю, оған насихат айту. Сонымен, жазушының тілдік тұлғасының табиғатын ашып, ғалымдық

кабілетін, тілдік шеберлігін танытатын оның мұрасының ұлттық мазмұны мен көркем де түсінікті тілінің арқауы – көріктеу құралдары, архаикалық этнолексика, риторикалық сұраулар, мақал-мәтелдер және айқын мақсат. Ал бұл ұлы мақсаттардың іске асуының негізгі тетігін М.Әуезовтің шығармашылығынан табылатын асыл мұрасы, оны танытатын ұлт мәдениетінің ерекше қасиетін хабарлаушы танымдық ақпаратты, сонымен байланысты XX ғасыр басында пайда болған ағартушылық және ұлттық сананы оятушы өзіндік тілдік әлемі десек, соның негізінде оны дәлелдейтін – тілдік тұлға теориясы.

Заманымыздың заңғар жазушысы, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің XX ғасырдағы биік шыңы — ұлы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің артында қалған ұланғайыр мұрасын зерделеп, ой елегінен өткізу үшін де әр дәуірдің, әр ұрпақтың өз айтар сөзі, таным-түсінігі болатыны сөзсіз. Оның тұлғалық болмысын толық танудың, яғни әуезовтанудың болашағына дәйек болатын ғылыми-танымдық негіздің бірі тілдік тұлға теориясы деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987.
2. Әуезов М. Уақыт және әдебиет / Құраст. Ы. Дүйсенбаев. – Алматы: Қазмемкөркемәдебас, 1962. – 428 б.

РОЛЬ ЗРИТЕЛЬНЫХ ВОСПРИЯТИЙ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ

АБИШЕВА С. И.

к.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В современном образовании проблема способностей является одной из самых серьезных проблем. Несмотря на кажущуюся разрешаемость проблемы способностей ввиду многообразия различных видов учреждений дополнительного образования, среднего и высшего уровней, школ с различными уклонами, лицеев и гимназий, направленных на освоение различных видов творчества, не говоря уже об основных (профессиональных) учебных заведениях, дело обстоит гораздо серьезней. Частичное или полное отсутствие современных методик в данных учебных заведениях зачастую не позволяет обучающемуся полностью проявить всю гамму своих способностей.

Психологическими механизмами формирования творческих способностей могут выступать сложная многоуровневая структура ценностей и способностей, определяющих эти важные качества.

Каждая деятельность предъявляет человеку определенные требования к его психическим процессам, скорости реакций, работе анализаторов, к свойствам личности. Возможность развития способностей к определенному виду деятельности может быть выявлена в предшествующем развитии индивида, до занятия этим видом деятельности. Правильнее говорить, что развитие способностей в целом связано не только с конкретным специальным видом деятельности, а со всей жизнедеятельностью индивида, с его реальной деятельностью, куда специальный вид деятельности включается в качестве составляющей. Раскрытие общих особенностей преобразующей психической деятельности дает возможность понять механизм универсализации способностей, их переноса с одной области деятельности на другую.

Первичной формой психической перцепции является ощущение, возникающее при непосредственном воздействии предметов и явлений материального мира на анализаторы человека.

На основе синтеза ощущений складывается более сложная форма отражения – восприятие. В отличие от ощущений в нём формируются не отдельные свойства, а образ предмета в целом. Воспринимая, человек не только видит, но и смотрит, не только слышит, но и слушает, а иногда он не только смотрит, но рассматривает или всматривается, не только слушает, но и прислушивается. Восприятие – это форма познания действительности. Восприятие образуется на основе совместной деятельности ряда анализаторных систем. Восприятие всегда целостно. Мы никогда не путаем предметы между собой, несмотря на множество различных ощущений, получаемых от них.

Живя и действуя, разрешая в ходе своей жизни, встающие перед ним практические задачи, человек воспринимает окружающее [1, 182 с.]. Но как объяснить тот факт, что все мы воспринимаем одно и то же?

В процессе восприятия формируется «перцептивный образ», который играет важную роль в регуляции поведения и деятельности человека. Образ обладает свойством объективированности: в образе объект представлен находящимся вне воспринимающей системы. Образ субъективен – недоступен стороннему наблюдателю.

На основе ощущения и восприятия возникает более сложная форма чувственного отражения действительности – **представление** – вторичный чувственный образ предмета, который в данный момент не действует на органы чувств, но действовал в прошлом.

Представления служат основой для умственных действий, этапом перехода к мышлению – форме опосредованного отражения. На уровне представлений предмет обособляется от фона, и в этой связи возникает возможность мысленно оперировать с объектом независимо от фона.

Зрительное восприятие простых форм происходит мгновенно и не требует длительных поисков с выделением опознавательных признаков и их дальнейшим синтезом в одну целую структуру. Иное имеет место при восприятии сложных предметов их изображений или целых ситуаций. В этих случаях лишь наиболее простые и хорошо знакомые предметы воспринимаются сразу.

Процесс зрительного восприятия сложных объектов представляет сложную и активную перцептивную деятельность, и хотя он протекает несравненно более сокращенно, чем процесс опознания предмета на ощупь, он все же требует участия двигательных компонентов, приближаясь тем самым к осязательному восприятию. Для того, чтобы обеспечить возможность длительного сохранения образа, нужны движения глаза, перемещающие изображение с одних пунктов сетчатки на другие. Изучение движений глаз, с помощью которых субъект ориентируется в рассматриваемом предмете, стало одним из существенных методов исследования восприятия сложных объектов и изображений. Факты показали, что глаз, рассматривающий сложный объект, никогда не движется по нему равномерно, а всегда ищет и выделяет наиболее информативные точки, привлекающие внимание рассматривающего. Хорошо известно, что нормальный субъект воспринимает предложенный ему предмет, выделяя в нем множество признаков, включая его в различные ситуации и обобщая его в одну категорию с внешне различными, но по существу близкими предметами.

Организация перцептивных процессов и черты постоянства, которые мы устанавливаем в мире, обеспечивают нам непротиворечивом и вязкое восприятие окружающего. Однако существуют случаи, когда восприятие искажено, – когда, например, от самих предметов поступают противоречивые сигналы или когда мы неправильно интерпретируем монокулярные сигналы, получаемые от предметов – зрительные иллюзии

В основе восприятия пространства лежит функция специального аппарата – полукружных каналов (или вестибулярного аппарата), расположенного во внутреннем ухе. Этот аппарат, тонко реагирующий на отражение трех основных плоскостей пространства, является его специфическим рецептором. Он тесно связан с аппаратом глазодвигательных мышц, и каждое изменение в вестибулярном

аппарате вызывает рефлекторные изменения в положении глаз. Такая тесная взаимная связь между вестибулярным и глазодвигательным аппаратом, вызывающая оптико-вестибулярные рефлексы, входит в систему, обеспечивающую восприятие пространства.

Вторым аппаратом, обеспечивающим восприятие пространства, и прежде всего глубины, является аппарат бинокулярного зрительного восприятия (в одном глазу получается двумерное изображение предмета, немного отличное от изображения в другом глазу, позволяет мозгу объединить эти два изображения в один трехмерный образ).

Третьим важным компонентом восприятия пространства являются законы структурного восприятия: восприятие целых геометрических форм или структур; целостный характер восприятия цвета; законы восприятия формы (описанные гештальтпсихологами). К ним присоединяется и последнее условие - влияние хорошо закрепленного прежнего опыта.

Восприятие пространства не ограничивается восприятием глубины. Его существенную часть составляет восприятие расположения предметов по отношению друг к другу. Воспринимаемое нами пространство никогда не носит симметричного характера; оно всегда в большей или меньшей степени асимметрично. Одни предметы расположены от нас сверху, другие внизу; одни дальше, другие ближе; одни справа, другие слева. Различные пространственные расположения предметов в этом асимметричном пространстве имеют часто решающее значение.

Примером этого могут служить ситуации, когда нам нужно ориентироваться в расположении комнат, сохранить план пути и так далее. В условиях, когда мы можем опираться на дополнительные зрительные сигналы (расстановка вещей в коридорах, различный вид зданий на улицах), такая ориентировка в пространстве осуществляется легко. Когда эта дополнительная зрительная опора устраняется, такая ориентировка резко затрудняется. Ориентировка в таком асимметричном пространстве настолько сложна, что одних описанных выше механизмов недостаточно. Для ее обеспечения нужны добавочные механизмы, прежде всего, выделение «ведущей» правой руки, опираясь на которую человек и осуществляет сложный анализ внешнего пространства и системы абстрактных пространственных обозначений (правое – левое).

Тот сложный комплекс приборов, которые лежат в основе восприятия пространства, требует столь же сложной организации аппаратов, осуществляющих центральную регуляцию пространственного восприятия. Таким центральным аппаратом

являются третичные зоны коры головного мозга или «зоны перекрытия», которые объединяют работу зрительного, тактильно-кинестетического и вестибулярного анализаторов [2, 111 с.].

Таким образом, наше восприятие окружающего – результат истолкования сигналов, улавливаемых антеннами, настроенными на внешний мир. Эти антенны – наши рецепторы; глаза, уши, нос, рот и кожа. Мы чувствительны также к сигналам из нашего внутреннего мира, к мысленным образам и к воспоминаниям, хранящимся в памяти на более или менее сознательном уровне.

Образ, регулирующий сознательную целенаправленную деятельность человека, включает три уровня психического отражения: сенсорно-перцептивный, представлений, вербально–логический. Основная характеристика сенсорно-перцептивного отражения состоит в том что оно возникает в условиях непосредственного воздействия предметов и их свойств на органы чувств человека и развертывается в реальном масштабе времени. Человек воспринимает предмет в том месте, в котором тот находится, и в тот момент, когда тот действует на органы чувств. Вторым уровнем отражения и вторичным образом предмета является представление, которое возникает без непосредственного воздействия на орган чувств. К уровню представлений относится широкий круг психических процессов, важнейший среди которых – образная память и воображение. В них появляются элементарные обобщения и абстракции.

С феноменом воображения в практической деятельности людей прежде всего связан процесс художественного творчества.

По мнению Э.В. Ильенкова: «В форме искусства развивалось и развивается та самая драгоценная способность, которая составляет необходимый момент творчески-человеческого отношения к окружающему миру, - творческое воображение или фантазия» [3, 50 с.].

Никакая фантазия не способна изобрести нечто такое, что человеку не было бы известно. В связи с этим основой творчества ряда мастеров искусства становится реальность, которая пропускается через продуктивное воображение.

Чаще всего творческий процесс в искусстве связан с активным воображением: прежде чем запечатлеть какой-либо образ на бумаге, холсте или нотном листе, художник создает его в своем воображении, прилагая к этому сознательные волевые усилия. Нередко активное воображение настолько захватывает творца, что он утрачивает связь со своим временем, своим «я», «вживаясь» в создаваемый им образ. Реже импульсом творческого процесса становится пассивное воображение,

так как «спонтанные», независимые от воли художника образы чаще всего являются продуктом подсознательной работы творца, скрытой от него самого. И, тем не менее, наблюдения за творческим процессом, описанные в литературе, дают возможность привести примеры роли пассивного воображения в художественном творчестве. Так, Франц Кафка исключительную роль в своем творчестве уделял сновидениям, запечатлевая их в своих фантастически мрачных произведениях. Кроме того, творческий процесс, начинаясь, как правило, с волевого усилия, т.е. с акта воображения, постепенно настолько захватывает автора, что воображение становится спонтанным, и уже не он творит образы. А образы владеют и управляют художником, и он подчиняется их логике.

Динамический характер действительности выдвигает в число первоочередных задач изучение структуры способностей личности, необходимых для успешного выполнения конкретных видов деятельности, и их диагностики, что обуславливает, соответственно, более подробное рассмотрение этих вопросов.

Художественное познание обладает особыми психическими механизмами, отличными от тех, которые имеют место в логическом мышлении.

В зависимости от поставленной задачи студентам необходимо ставить задачи для самостоятельного принятия решения адекватной оценки своей работы, на примерах сопоставления с целью выявления анализа и логики восприятия. Немаловажным аспектом в способности дифференцировать, распределять, резюмировать, выстраивать логическое заключение работы является художественно-эстетическая информированность.

Многоэтапное раскрытие разнообразных по сложности задач, формирует инициативность воображения студентов. Таким образом, развитая личность находит своё отражение в навыках профессиональных специалистов, способных воплотить авторский идейный замысел через концепцию, стилевое решение, создание образа, включающее идейную, эмоциональную систему взглядов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб: Питер, 2000 - 712 с.: ил.
- 2 Лурия А. Лекции по общей психологии. – СПб.: Питер, 2006 - 320 с.
- 3 Ильенков И.В. Об эстетической природе фантазии.//Вопросы эстетики, вып.6. – М., 1964.

РОЛЬ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА В ПОЛИЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ

АЙДАШЕВА Т. М.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Высокий уровень глобализации современного мира неизбежно коснулся всех сфер человеческой деятельности. Интеграция Казахстана в мировой образовательный процесс привела к необходимости модернизации системы среднего и высшего образования. Руководство Казахстана своевременно определило ведущие тенденции мирового развития и в области языкового образования предложило как наиболее перспективную модель полиязычного образования для подготовки конкурентно способных кадров, обладающих высокой языковой компетенцией.

В широком смысле, полиязычное образование – это процесс формирования полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также это целенаправленный, организуемый, нормируемый триединый процесс, обучения, воспитания, развития индивида как полиязыковой личности.

Нормативно-правовая основа полиязычного образования зиждется на Законе РК «О языках в Республике Казахстан», Государственной программе функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг., Концепции языковой политики Республики Казахстан, Концепции расширения сферы функционирования государственного языка, повышения его конкурентоспособности на 2007-2010 гг., культурном проекте «Триединство языков», Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг. [1, 1 с.]

Необходимо отметить, что основополагающим для полиязычия в Казахстане является осуществление триединства казахского, английского и русского языков.

Но при всеобщей тенденции к глобализации экономики и униформированию культуры и языков только борьба за сохранение лингвистического наследия стран Европы и других континентов поможет сохранить уникальность европейского пространства. И представители интеллигенции, творческие работники всего мира, выбирающие французский язык как средство общения, не

ошибаются, поскольку этот язык прекрасно подходит как язык культуры, свободы общения и демократии.

В.Г. Гак, рассматривая роль французского языка в современном мире и историю многих языков, приходит к выводу, что «для сохранения и развития языка решающее значение имеют три фактора:

а) язык должен быть родным для значительной части компактно проживающего населения; он должен употребляться в семье, в повседневной жизни, на месте работы;

б) он должен быть языком преподавания с первого класса; быть только преподаваемым языком, на манер иностранного совершенно недостаточно для его сохранения; надо, чтобы ряд предметов должны вестись на иностранном языке;

в) он должен выполнять общественные, публичные функции, быть официальным языком страны или части страны» [2, 72-80 с.].

Поэтому особую роль в этом процессе должна иметь выверенная языковая политика государства, разработка эффективных методических приемов обучения, создание соответствующей требованиям времени учебной литературы, выпуск трехязычных словарей, внедрение современных мультимедийных средств обучения и т.д. Оценивая реальную ситуацию, сложившуюся в отечественном образовании, надо сказать, что французский язык как второй иностранный язык в системе учебных дисциплин школьного и вузовского образования уже занял определенное положение (пример КазНПУ об открытии филиала Сорбоннского университета).

1. Язык, на котором говорят во всем мире

Более 200 миллионов людей говорят на французском языке на пяти континентах. Международная организация Франкофонии объединяет 68 государств. Французский язык является наиболее изучаемым языком в мире после английского, а также занимает 9 место среди самых распространенных языков на планете. Наряду с английским, это единственный язык, который возможно изучать в любой стране мира. Франция располагает большой сетью культурных центров за рубежом, где более 750 000 человек изучают французский язык.

2. Язык успешной карьеры

Владение французским языком – это залог успеха на международном рынке труда в различных сферах деятельности (розничная торговля, автомобилестроение, индустрия роскоши, авиастроение, транспорт, агропромышленность и пищевая промышленность).

Знание французского языка открывает двери французских предприятий, как в самой Франции, так и в зарубежных филиалах,

в особенности, во франкоязычных странах (Канада, Швейцария, Бельгия, государства Африки).

Франция является пятой экономикой мира, занимает 3 место по привлекательности для иностранных инвесторов, а также 3 место по объемам инвестиций в российскую экономику. Франция является одним из основных экономических партнеров. Ашан, Данон, Рено, LVMH – это предприятия, прочно укрепившиеся на русском рынке... Владение французским языком - одно из преимуществ для получения должности в этих компаниях. (про Казахстан)

3. Язык культуры

Французский язык является международным языком различных областей культуры. Каждый урок французского языка неизменно сопровождается погружением в мир моды, кулинарии, искусства, архитектуры и науки. Знание французского не только открывает доступ к сокровищам французской литературы и дает возможность прочесть великие произведения на языке оригинала, но и делает ближе мир французского кино и песни. Французский – это язык Виктора Гюго, Мольера, Эдит Пиаф, Жан-Поля Сартра, Жюльет Бинош и Зинедина Зидана. Французский - это язык произведений великих французских писателей, таких как Петр Чаадаев и Андрей Макин, русских, но писавшие на французском языке.

4. Язык путешествий

Франция – одно из основных туристических направлений. Более 70 миллионов туристов ежегодно посещают Францию. Знание французского языка будет особенно важным для посещения Парижа и французских регионов: от теплого Лазурного Берега и заснеженных альпийских вершин до неприступных утесов побережья Бретани, поможет лучше понять культуру, менталитет и образ жизни французов.

Французский также может пригодиться во время путешествий в Африку, Швейцарию, Канаду, Монако, на Сейшельские острова...

5. Язык для получения высшего образования во Франции... или в России, а так же в Казахстане и в рамках франко-российских, -казахстанских программ двойных дипломов!

Владение французским языком дает возможность продолжить обучение во Франции, часто на льготных условиях, в крупные университеты, высшие школы коммерции, инженеров, занимающие ведущие места среди высших учебных учреждений Европы и мира.

Студенты, владеющие французским языком, могут получить стипендии французского правительства на обучение во Франции по различным специальностям и получить диплом международного образца.

Существование 140 программ франко-российских двойных дипломов делает Францию одним из приоритетных партнеров России и Казахстана в этой области. Программы двойных дипломов предлагаются в различных специальностях: экономика, менеджмент, инженерия.

6. Один из двух основных международных языков

Французский является одновременно рабочим и официальным языком ООН, Европейского Союза, ЮНЕСКО, НАТО, Международного Олимпийского Комитета, Международного Красного Креста, а также в международных юридических инстанциях. Французский – это также язык трех столиц европейской интеграции: Страсбурга, Брюсселя и Люксембурга.

Владение французским языком является обязательным условием для тех, кто планирует строить карьеру в международных организациях.

7. Язык познания мира

Французский является третьим языком по распространенности в интернете после английского и немецкого, опережая испанский.

Владение французским языком позволяет изменить взгляд на мир посредством общения с франкоязычными собеседниками, живущими на пяти континентах, и получения информации из международных СМИ на французском языке (TV5, France 24, Radio France Internationale).

8. Язык приятный для изучения

Вопреки сложившемуся мнению французский язык не так сложно изучать. Большое количество учебных пособий, как для детей, так и для взрослых помогают изучать французский в игровой форме. Они позволяют быстро достичь уровня, необходимого для общения на французском языке. (пример на французском) Отрывок Antoine de Saint-Exupéry «Le Petit Prince »:

– Bonjour, dit le Renard.

– Bonjour, répondit poliment le petit prince, qui se retourna mais ne vit rien.

– Je suis là, dit la voix, sous le pommier...

– Qui es-tu ? dit le petit prince. Tu es bien joli...

– Je suis un renard, dit le renard.

– Viens jouer avec moi, lui proposa le petit prince. Je suis tellement triste...

– Je ne puis pas jouer avec toi, dit le renard. Je ne suis pas apprivoisé.

– Ah ! pardon, dit le petit prince.

Mais, après réflexion, il ajouta :

– Qu'est-ce que signifie «apprivoiser»?

...

– Les hommes ont oublié cette vérité, dit le renard. Mais tu ne dois pas l’oublier. Tu deviens responsable pour toujours de ce que tu as apprivoisé. [5, 51c.]

9. Основа для изучения других языков

Изучение французского языка помогает легче изучать и другие языки, особенно романские (испанский, итальянский, португальский, румынский), а также английский, так как более 50% современного словарного запаса английского языка были заимствованы из французского!

10. Язык любви и науки

Изучение французского языка – это, прежде всего, наслаждение красотой, богатством и мелодичностью, не зря французский также называют языком любви. Французский язык по строению относится к аналитическим языкам, которые структурируют мысль, позволяют развить критическое мышление, необходимое для ведения дискуссий и переговоров.

Французский – язык великих философов (Декарта, Сартра и Дерриды) и именитых ученых (Пьер и Мари Кюри, Пастер, Жорж Шарпак...). Кроме того это язык гуманистических идеалов, сформулированных философами эпохи Просвещения, которые способствовали распространению понятия о правах человека по всему миру.

Заключение

Годы развития суверенного Казахстана показывают, что двуязычие и полиязычие в обществе создают все необходимые условия для его развития и прогресса.

В Павлодаре всего в четырех школах изучают французский язык. А с республиканских олимпиад учащиеся привозят ежегодно призовые места по французскому языку.

В Павлодарском государственном университете имени С. Торайгырова, например, ведется французский язык на кафедре «Иностранная филология и переводческое дело» только в трех группах и изучают всего 25 человек, включая заочников.

В Павлодарской области в селе Розовка существует ТОО «Киров», владелец которого – француз. Они производят молочную продукцию. Специалисты со знанием французского языка там необходимы.

Поэтому назрела необходимость изучать французский язык, актуальный и в нашем регионе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Н. А. Назарбаев. Послание Президента народу Казахстана от 14.12.2012г., Астана.
2. В.В. Гак. Французский язык в современном мире. Иностранные языки в школе. №2, 2002.
3. Байниева К.Т. Роль английского языка в полиязычном образовании.
4. Шахрай И.К. МОУ СОШ № 15. Роль французского языка в мире.
5. Антуан де Сент-Экзюпери. «Маленький принц».

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА 550 ЖЫЛ: XVIII ҒАСЫРДАҒЫ БАЯН БАТЫР ЕРЛІГІ

АЙТКЕНОВ З. Ш.
т.ғ.к., Павлодар қ.

Бүгінгі күндері аса маңызды мерекені бүкіл Ел болып Қазақ хандығының 550 жылдықты тойлауда. Қазақ хандығының құрылуына ұйтқы болған себептер - саяси және этникалық процестер болды. Оның басты этапы - Керей мен Жәнібектің қол астындағылармен бірге көшпелі өзбектердің басшысы Әбілхайырдан кетіп, Моғолстанның батысына қоныс аударуы. Мұндағы маңызды оқиға - Керей мен Жәнібекті жақтаушылардың өзбек-қазақтар, кейін тек қазақтар деп аталуы. Әбілхайырдың өлімінен кейін Керей мен Жәнібектің Өзбек ұлысына келіп, үкімет билігін басып алуы. Жаңа мемлекеттік бірлестік Қазақстан атана бастады. Қазақстанның тәуелсіздік алуға ерекше үлес қосқан Қазақтың батырлардың тарихи оқиғалардан құрылған. XVIII ғасырда қазақ-жоңғар соғысының нағыз шиеленіскен, шырқау шегіне жеткен уақыт. Осы соғыс аталғанда бірден ауызға ілігетін Абылай, Бөгенбай, Қабанбай батырлармен есімі қатар аталатын-нар тұлға бабаларымыз Сары мен Баян батыр. Қазақ халқының басына қатер төнген XVIII ғасырдың 20-30-шы жылдарының зұлмат заманы. Дағдарысы, қарама-қайшылығы мол заман қайрақтай қайрап, төске салғандай шындаған, халықтың көз жасы жүрегіне шер болып ерте байланып, елдіктің, ерліктің дәмін жас таныған шынжар қатар, сайдын тасындай ірі азаматтардың ішінде өзіндік орыны бар Сары мен қаһарманды ержүрек Баян батыр еді.

Абылай хан ел аузындағы әңгімелерде еш уақытта жорыққа Сырым Малайсарысыз, Тарақты Байгозысыз, Уақ Баянсыз, Балта керей Төрсінбайсыз жорыққа аттанбайды екен. Шоқан жазбасында: «Үш жүздің батырларының ішінен қайсысын ерекше құрметтейсіз?» - деп сұрағанда, Абылай: «Мен өзіммен бұрын болған екі кісіге танданамын, ол Қаракесек Қазыбек пен уақ Дербісәлі. Бұл екеуі де жау қолындағы тұтқындарды босатып алды. Қазыбек Қалданға барып өтініп, 90 туысын босатты, ал Дербісәлі ауылында отырып, қорқытып босатып алды. «Өз батырларымыздың ішінде байлығы мен батырлығы, мінезі жөнінде Малайсары, ақылы мен өжеттігінен Уақ Баян батыр бәрінен жоғары тұр», - депті [1].

Батырдың аталары Ертістің орта төсын мекен еткен ертеден белгілі, XVIII-XIX ғасырлардың жазба деректерді де бұл жағдайды дәлелдейді [2]. Тарихи деректерде Баян жоңғар шапқыншылығына қарсы күрескен қазақ батырларының ішіндегі шоқтығы биік болып көрсетіледі.

Қазақ батырларының елдікті сақтап қалудағы ерлігі Үмбетай мен Тәттіқара толғауларында жақсы баяндалған. Үмбетай жыраудың «Бөгенбай өлімін Абылай ханға естірту» атты толғауында былай делінген: Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Сары, Баян мен Сағынбай, Қырмап па еді жауынды, Қуантпап па еді қауымды, Ұмыттың ба соны, Абылай.

Бұл толғаудан, батыр Баянның Абылай ханның тірегінің бірі екенін байқаймыз. Оның ел қорғаған басқа да батырлармен, қазақ халқының туын жықпаған, талай шайқастарда ерлік көрсеткен хас батырының бірі болғанына көзіміз жетеді. Тәттіқара толғауында: Бөкейді айт Сағыр менен Дулаттағы, Деріпсәлі, Мандайды айт Қыпшақтағы. Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын Сары менен Баянды айт Уақтағы. Бұл жолдар Баян батырдың ержүрек батылдығын, тұлғалы азамат болғанын дәлелдейді. Жырдағы Сары, Баянның ағасы.

Баян батыр «Ақтабан шұбырындының» зарын көзімен көріп өскен. Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай тәрізді қаһармандардың ерлік өнегесімен тәрбиеленген батыр. Батырдың ұрпақтарының айтуына қарағанда оның дүниеге келуі шамамен 1710 жылы мен 1715 аралығында болса керек, Осы жорамалды басшылыққа ала отырып біраз терендесек, соңғысы шындыққа бір табан жақын болар деген ой түйеміз. Бірінші дәлеліміз - Абылай хан өзінің атакты батырлары туралы айтқанда Қабанбай, Бөгенбайларды «менен ілгері» деп, Баян батырды өз тұстасы деп атайды.

Уақ батыры Баян Абылай ханмен бірге Қытай жасақтарына қарсы соғысқа қатысады. Қытайлармен айқаста Абылай қолы шегінуге мәжбүр болғанда Абылайдың әскерінің шегінуіне мүмкіндік жасап, Баян қолы қытайлармен айқасады. Бұл шайқаста Баян өзінің тапқырлығымен, ержүректілігімен, найзагерлігімен көзге түсіп, хан әскерін құтқарады.

Екінші ел аузындағы аңызға қарағанда Баян батырлығымен тунғыш рет Әбілмәнсүрдің Абылай хан аталып, жоңғарға қарсы қол бастап шыққан бір жорығында сары ала ат мінген Баян қалын қалмақты майға салған пышақтай тіліп етіп, хан қосының қоршаудан алып шығып танылады. Қоршауды бір бұзған жерде қаша ұрыс салып, әрқайсысы жеке қол бастаған өңшен көкжалдар аман құтылып, бас қолға келіп қосылып, жауды күйрете жеңеді. Разы бола отыра Абылай «Жауға шабарын бар - бір айттырмай неге үш айттырдың?» дейді. «Біріншіде - шаппағаным тердің төбесі, жолдың басы хандікі. Алдыңнан кесіп өтпейін дедім хан-ием. Екіншіде - іркілгенім - алдымда аға баласы Арғын болды. Жолын ораймын дедім. Үшіншіде - өлімнен басқа қаралайтын ештеме қалған жоқ» депті жас батыр. Соңынан ұзақ жылдар үзенгілес серік өткен Баян батырмен Абылай өзінің таққа отырған шағында осылай танысады. Ақыл тұрмас қашқанда, Дегбір тұрмас сасқанда. Баяндай ерді көрмейсін, Бұрылып жауды шапқанда! Деген өленді Абылай Баянның осындай ерлігіне разы болып айтыпты-мыс дейді аңыз [3].

Демек, Баян батырдың Абылайдан жасы кіші болған деген жорамал шындыққа келеді. Ал Абылай 1711 жылы туған. Олай болса Баянның 1715 жылдар шамасында дүниеге келгендігі шындыққа оратымды.

Сонымен бірге осы әңгімеден Баянның батыр ғана емес, сөз жүйесін табатын шешен, ой арнасын табатын ақылды, кемеңгер адам болғандығын да аңғарамыз.

Баян батыр өзінің қазақ датасын ең соңғы жоңғардан аластау сияқты көкейкесті арманына жете алмай, соғып өткен күйындай, аққан жұлдыз тәрізді қысқа ғана ғұмыр жасап, қапыда кеткен батыр. Жалғыз жүріп қол жинап, сан қамалды жеке бұзған Баян шағын жасағымен Іле бойында қалмақтың қалын қолымен шайқаста, 1757 жылы бар болғаны қырықтан енді асқан шағында қаза тапқан. Бұл турасында Илияс Есенберлиннің «Жанталас» романында суреттелген оқиға мен ел есінде хатталған аңыз бір жерден шығады.

Енді Баянның шыққан тегі туралы. Илияс Есенберлиннің «Жанталасындағы» «Баянның арғы тегі моңғолдан сіңген Саян, Аян

дегендер еді» деуі негізсіз. Бұлар қиялдан туған адамдар. Ілекеннің өзі де көзінің тірісінде тарихи шығармаларын қалтықсыз шындық деп қарауға кеңес бермеген, қайта өзінен кейінгі толқынға ізденуді, басталған істі ілгерірек апаруды аманат еткен адам.

Баян - Орта жүздің Уақ руынан Уақ өз ішінен Байдалы, Жансары, Баржаксы, Шайгөз, Шоға, Мұрат болып бөлінеді. Шоға - Баянның арғы атасы. Уақ өте шашыраңқы орналасқан ру. Оның біраз тайпалары Семей, Павлодар, Аягөз, Өскемен мандарын мекендейді. Тіпті Уақ Шу өзені мен Ақтөбе, қала берді Қытай мен Монғолиядан да ұшырасады.

Батырдың жиені Мағжан Жұмабаев «Баян батыр» дастанында Арқада бір өзенді дер Обаған, Сол жерде аз ғана Уақ қоныс қылған. Уақтың ерте күнде өжет қайсар Ер Көкше, ер Қосайдай ері болған. Сол ері ерте күннің Ер Көкшенің Нәсілінен қайтпас алмас Баян туған. Баянның ер ағасы - батыр сары, қос қыран тізе қосып жауын қуған. Айналып оны айт, мұны айт, Ер баянды айт, Ер Баян алашының бетін жуған [2] - деп жазады. Баян батырдың туыстары, олардан тараған ұрпақ қазір Солтүстік Қазақстандағы Булаев ауданында тұрып жатыр. Жазушы Хамза Абдулиннің айтуына қарағанда Абыл, Жарбол, Аралағаш атты үш үлкен ауылдың үшеуі де таза Баян батырдың ұрпақтарынан тұрады.

Астанада тарихи тұлға Баян Батырдың 300-жылдық мерейтойына байланысты ұйымдастырылған құрылтай өтті. 2014 жылы Баянның туғанына 300 жыл толды. Осыған арнайы Қазақстанда бірнеше мәдени-ағарту мерейтойлар өтті. Павлодар қаласында Баян Батыр ескерткіші орнатылды. 2015 жылдың 11 қыркүйекте Павлодар қаласының «Ұлы көш жолымен» тарихи-археологиялық экспедиция Баян Батыр ескерткішінен басталды. Осындай тойлар мал шашу үшін емес, ұрпақ жүрегіне от шашу үшін қажет. Тартысты ғасырдың таласты тұлғалар төл тарихымызда есімдері жүрсе екен!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қадіржан Әбуев Қазақстан тарихының ақтандақ беттерінен. - Аматы. Қазақстан, -1994. - 144 б.
- 2 Жұмабайұлы М. Баян Батыр. Астана, 1998.
- 3 Уалиханов Ш. XVIII ғ. Батырлар туралы тарихи аңыздар.

КАЗАХСКИЙ, РУССКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ КАК КОМПОНЕНТЫ ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ В КОММУНИКАТИВНОЙ СРЕДЕ КАЗАХСТАНА

АКОШЕВА М. К.

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
РАХИМЖАНОВ К. Х.

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
НУРГАЗИНА А. Б.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В 2000 году Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев выразил уверенность в том, что «наше молодое государство вырастет и возмужает, наши дети и внуки вырастут вместе с ним. Они будут одинаково хорошо владеть казахским, русским и английским языками [1, 72 с.].

В эпоху глобализации культур и языков народов важное значение для понимания коммуникантами друг друга имеет фактор полиязычия. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев подчеркивал необходимость функционирования в нашей стране трехъязычия.

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в известном Послании «Социально-экономическая модернизация - главный вектор развития Казахстана» акцентирует внимание на развитии полиязычия в Казахстане: «Одной из ценностей и главным преимуществом нашей страны является многонациональность и многоязычие. Государственным языком согласно Конституции Республики Казахстан является казахский язык. Наравне с ним в государственных органах официально употребляется русский» [2, 33 с.].

Изучение и анализ вопросов функционирования языков в коммуникативной среде Республики Казахстан показывает, что в настоящее время в Казахстане активно развивается трехъязычие с казахским языком, русским языком и английским языком как его составными компонентами: «В Казахстане английский язык является одним из составных компонентов трехъязычия. Это классический английский язык, вариант которого стал языком общения в Соединенных Штатах Америки» [3, 283 с.].

В Республике Казахстан собственно функционирование трехъязычия вызвано следующими причинами:

- важностью и необходимостью владения английским, казахским и русским языками как общими языками, удовлетворяющими

потребности коммуникантов в двуязычной коммуникации в ситуации межкультурного общения;

- знанием и овладением английским, казахским и русским языками по причине престижности английского и русского языков как мировых языков, глобально распространенных во многих странах мира, казахского языка в силу престижности его как государственного языка, также имеющего традицию употребления, демографическую силу и коммуникативную гибкость;

- знанием и овладением казахским, английским и русским языками, что становится потребностью каждого гражданина Республики Казахстан в силу того, что эти языки в коммуникативной среде Республики Казахстан как полиэтнического государства имеют регулярные коммуникативные связи вследствие стихийных массовых контактов жителей Казахстана как с самими представителями зарубежных стран, владеющими английским языком, так и контактов носителей трехъязычия, овладевших родным языком, а также английским и русским языками в процессе изучения языков в школах, колледжах, вузах, а также самостоятельно в силу потребности в овладении этими языками.

Англо-русское-казахское трехъязычие - это один из основных путей поэтапной реализации культурного проекта «Триединство языков».

Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» показывает признание государством важности владения тремя языками для экономического благосостояния страны и осознание того факта, что Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык как язык межнационального общения, английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику» [4].

Трехъязычие представляет собой одну из разновидностей многоязычия.

Многоязычие характеризуется Б.Х. Хасановым как «не только факт наличия в определенном регионе множества языков, но и реальный процесс взаимодействия, взаимовлияния языков в индивидуальной речи, в личном речевом поведении, т.е. практика синхронного попеременного пользования представителями одной нации трех и более языков, родственных и неродственных в гетерогенном социуме, как интегрирующее средство общения. Многоязычие - явление многокомпонентное, в отсутствие одного

или двух из них оно автоматически превращается, соответственно, в двуязычие и одноязычие» [3].

Б.Х. Хасанов отмечал, что в Казахстане закладывается фундамент трехъязычия:

- на уровне отдельных представителей, коммуникативный ранг языка (преподают, прежде всего, мировые языки);

- на уровне потенциальной возможности использовать язык на практике (в профессиональной деятельности, туризме, развлечениях);

- вследствие географической близости изучаемого языка [5, 40 с.].

Социолингвистический мониторинг функционирования трехъязычия в Казахстане показал, что в стране наблюдается реальное взаимодействие трех языков: во-первых, казахский, русский, английский языки выступают как языки-состояния, характеризующие параметр языковой ситуации Республики Казахстан как многокомпонентной языковой ситуации. Английский язык – компонент казахско-русского-английского трехъязычия, а также компонент казахско-английского / русско-английского двуязычия; во-вторых, английский язык выполняет в стране образовательные функции и характеризуется как учебный предмет.

В Казахстане английский язык, во-первых, изучается как в стране, где он не является родным; во-вторых, он преподается в образовательных учреждениях как в качестве языка обучения, так и в качестве специального учебного предмета.

Другая функция английского языка – коммуникативная и информативная. Английский язык используется в процессе общения во многих сферах общественной жизни, таких, как туристическая сфера, английский язык используется в сервисе, организации гостиничного бизнеса, организации туров по другим странам, в офисах, фирмах. На двух языках (русском и английском) издаются журналы «Мир путешествий».

Английский язык в сфере политической и деловой жизни, в сфере делопроизводства, в рекламной деятельности, в сфере СМИ выполняет, кроме коммуникативной функции, такие специфические функции, как репрезентативная (способствует формированию имиджа политических деятелей в политике), информационная (в деловой сфере), воздействующая (в рекламе).

В сфере СМИ английский язык выполняет информативно-прагматическую и характерологическую функции, не только передавая оперативную информацию, но и оказывая воздействие на читателей. Побуждая читателей к действию, средства массовой

информации при помощи английских слов и выражений образно и красочно репрезентируют фактуальную информацию.

Также следствием контактирования языков на грамматическом уровне являются фразеологические кальки. При этом процессе под влиянием языка-донора в конвергирующем языке возникают устойчивые структуры, воспроизводящие при помощи материала исконного языка мотивировку, значение, структуру иноязычного фразеологизма. Так, в результате калькирования с английского языка в русском языке появляется значительное количество новых устойчивых выражений, созданных по аналогии с английскими выражениями. А это уже позволяет говорить о первоначальной стадии конвергенции русского языка английскому языку.

К примеру, сфера финансовой деятельности: Big bang – большой шок, большой взрыв, резкое изменение в финансовой политике; Big four – Большая четверка; Big five – большая пятерка крупнейших коммерческих банков.

Деловая сфера: be on the record – говорить официально, без протокола; Be home and dry – добиться успеха и др.

Описание функций языка на примере английского языка говорит о том, что образовательные, коммуникативные и информативные функции выступают как основные, присущие языку, когда как репрезентативная, информационная, воздействующая функции выполняются языком в большей или меньшей мере. Так, в Казахстане в основном казахский и русский языки, являясь мощным средством общения, объединяют людей, регулируют их межличностно-социальное взаимодействие, координируют их практическую деятельность, активно участвуют в формировании мировоззренческих систем и национальных образов мира, обеспечивают накопление информации, имеющей отношение как к историческому опыту всего народа, так и к личному опыту отдельного индивида, систематизируют понятия, формируют самосознание человека, могут выступать в качестве форм художественного творчества.

А в данное время, об этом можно говорить с уверенностью, все три компонента трехязычия в Казахстане играют жизненно важную роль в ведущих областях человеческой деятельности – коммуникативной, социальной, практической, информационной, эпистемической, духовной и эстетической.

Множественность предназначений казахского, русского и английского языков вводят их в предметную область многих наук. Фундаментальная коммуникативная функция всех трех языков

обуславливает его основную характеристику – наличие звуковой формы и системы правил кодирования и декодирования, благодаря которым обеспечивается единство выражения и восприятия смысла. Выражая мысль, все три языка выполняют вторую основную функцию.

Немаловажное значение имеют и другие функции языка.

Так, по мысли Н.Б. Мечковской, язык выполняет три основные педагогические функции:

1) язык используется как вспомогательное средство при обучении некоторому другому языку. Как известно, в мировой практике при обучении некоторому другому языку используется родной (материнский) язык учащихся. Это происходит, как правило, на первых шагах начального образования с целью перевести дальнейшее обучение на основной язык школы в определенном обществе. Переход может быть осуществлен уже на следующей ступени обучения. На родном языке создается первая книга учащихся (букварь), облегчающий обучение чтению и письму на основном языке школы;

2) на языке ведется преподавание (обучение). Эта функция языка реализуется на разных ступенях образования; 3) язык является учебным предметом. В этом случае необходимо «конкретизировать его учебно-педагогический статус в следующих аспектах: а) изучается язык в стране, где живут носители этого языка, или в стране, где он не является родным (хотя бы для какой-то части населения); б) в учебных заведениях какой ступени и какого типа изучается данный язык (в начальной, средней, высшей или на всех ступенях; в общеобразовательной школе или специальных учебных заведениях); в) в каком качестве и с какими целями преподается язык [6, 137-138 с.].

При проведении языковой политики во главу угла ставится стержневой вопрос о языке как главном механизме национального единения, как инструменте возникновения и воспроизводства нации как социальной структуры, поэтому развитие казахского языка всегда остается приоритетным в Казахстане.

Основным ключевым компонентом лексического капитала казахстанцев на сегодня, кроме первого ключевого компонента – владения государственным языком, является владение иностранными языками как средством делового и международного общения. Во многом этому содействует и Концепция развития иноязычного образования, разработанная в Казахстане. Концепция с позиций нового методологического подхода определяет цели и содержание иноязычного образования в соответствии с международными стандартами – общеевропейскими компетенциями владения иностранным языком,

представляющими собой выдержанную систему уровней владения языком и систему описания этих уровней с использованием единой системы понятий, которая может быть использована для описания любой системы сертификации, а, следовательно, и любой программы обучения, начиная с постановки задач – целей обучения и заканчивая достигаемыми в результате обучения компетенциями [7].

Глава государства Н.А. Назарбаев говорил о необходимости знания наряду с государственным и русским языками и иностранными языками еще в начале трудных 90-х годов. Без знания иностранного языка, в частности, английского, трудно осуществить интеграцию в мировое сообщество, поскольку этот язык является глобальным языком передачи информации как в бизнес-среде, так и в повседневном общении, и к 2020 году доля населения, владеющего английским языком, должна составлять не менее двадцати процентов.

Таким образом, языковая политика, проводимая в Республике Казахстан, – один из основных путей интеграции Казахстана в мировое сообщество.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н. А. Казахстан – 2030.- Алматы: Юрист, 2000. – 94 с.
2. Назарбаев Н. А. Социально-экономическая модернизация - главный вектор развития Казахстана. – Астана, 2012. – 44 с.
3. Хасанов Б. Х. Языки народов Казахстана: От молчания к стратегии развития.- Алматы: Арда, 2007. – 384 с.
4. Назарбаев Н. А. Новый Казахстан в новом мире. – Астана, 2011.
5. Хасанұлы Б. Тілдік қатынас негіздері. – Алматы, 2006. - 86 б.
6. Мечковская Н. Б. Общее языкознание. – Москва: АспектПресс. – 2007.
7. www.kz/rus/bm/gosudarstvennii_yazik/programma_ry. - 29.06.2011.

ПРИНЦИПЫ ФИЛОСОФИИ УСПЕХА

АЛЬМУХАНОВ С. Х.
к.филос.н., профессор, г. Павлодар
СУЛТАНОВА Г. Ш.
ст. преподаватель, г. Павлодар

На первый взгляд, для достижения успеха не требуется никакой специальной философии. Мы знаем людей, которые пришли к успеху

совершенно разными путями и имея разные взгляды на жизнь. Но, тем не менее, путь к успеху чаще всего начинается именно с осмысления жизненной позиции, которая придает силы, смысл и делает жизнь более продуктивной. Достижению успеха способствует анализ собственной жизненной философии, ценностей и целей. Рассмотрим примеры концепций, в которых четко выделены принципы жизнедеятельности личности, способствующие успешной самореализации.

В бизнесе успех чаще всего рассматривается достаточно широко: как удача, достижение желаемого в разных областях деятельности и по отношению к разным людям. Как заметил Э. Фромм, у жизни нет иного смысла, кроме того, который человек придает ей сам, раскрывая свои способности. Поэтому, если мы не задумаемся о нашем собственном смысле, не попытаемся развить себя сообразно этому смыслу, вряд ли успех улыбнется нам. Особенно это касается такой сложной сферы как бизнес.

Бизнесмены, может быть, в большей степени, чем представители других профессий, сталкиваются с многочисленными проблемами. Они должны взаимодействовать с разными людьми и отвечать подчас за серьезные последствия своей деятельности. В любом цивилизованном обществе высока социальная ответственность бизнеса. Владея большими средствами, которые бизнесмен получает от общества, он отвечает за их использование, за людей, которым он дает работу и т.д. Поэтому бизнесмену необходимо прорабатывать жизненные принципы, совершенствовать их, выстраивать свою жизненную философию. В этом случае у него будет больше шансов обеспечить себе постоянное психологическое развитие, которое поможет развитию и профессиональному. Это подтверждают исследователи, которые изучают жизнедеятельность успешных бизнесменов.

Рассмотрим примеры концепций, в которых четко выделены принципы жизнедеятельности личности, способствующие успешной самореализации. Примеров может быть гораздо больше, и каждый сможет найти подходящий для себя или построить общую концепцию на основе нескольких вариантов. Мы использовали те, которые были эффективны в нашей консультационной практике с бизнесменами. Если обратиться к литературе, в которой поднимаются разные проблемы самосовершенствования (в творчестве, спорте, бизнесе и др.), бросается в глаза факт, что многие известные ученые, практические работники, бизнесмены начинают описание конкретных приемов саморазвития с общих основополагающих моментов, которые можно отнести именно к жизненной философии.

Например, исследователь стрессов Г. Селье, начиная разговор о стрессе и способах преодоления его пагубных последствий, прежде всего, ставит вопрос о том, *какой должна быть жизненная философия современного человека по отношению к стрессу* и в чем должна быть цель жизни человека, способного эффективно преодолевать последствия стрессов. Исследователь творческих тенденций личности Г.С. Альтшуллер развивает идею о стратегиях творческой личности и необходимости формирования достойной цели, ради достижения которой стоит творить. Канадский бизнесмен, консультант многих ведущих фирм США и Канады, доктор социальной психологии П. Вайнцвайг свои рассуждения о пути к счастью и успеху также начинает с вопроса о том, *какая жизненная философия лежит в основе силы личности*. Н. Хилл начал с того, что разработал философию личного успеха. Можно привести много других не менее ярких примеров, которые показывают, насколько важно сначала определить свои жизненные позиции и цели для эффективной деятельности и саморазвития.

Эти примеры можно отнести к так называемым *созидательным позициям*, поэтому мы решили остановиться на взглядах перечисленных исследователей и попытаться найти у них ответ на вопрос, как человеку следует относиться к жизни, другим людям и самому себе, чтобы быть способным реализовать свои планы и надежды.

Достижению успеха способствует анализ собственной жизненной философии, ценностей и целей. Этот анализ необходим, чтобы понять, в каком направлении происходит развитие: в направлении успеха или неудачи.

Любой бизнесмен, познакомившись с жизненными концепциями, сможет взглянуть по-иному на свою жизнь и найти новые перспективы для себя. При достижении успеха результат всегда соизмеряется с целью. Иногда события и ситуации меняются столь быстро, что человек не успевает об этом задуматься, и в итоге дело, которому было отдано много сил, не приносит радости, а вызывает ощущение зря потраченного времени.

Древняя мудрость гласит: если не знаешь, как поступить в сложной ситуации, веди себя сообразно принципам. Поэтому психологу, который консультирует представителей бизнеса, важно уметь помочь им в анализе своей жизненной позиции, ценностей и цели. Практическая психология для бизнеса обычно обращается к этим вопросам именно для развития силы личности. Далее рассмотрим: принцип альтруистического эгоизма Ганса Селье,

природу силы личности по Поллю Вайцвайгу, философию личного успеха Наполеона Хилла. Подходы этих авторов отличаются друг от друга, имеют разные концептуальные основы, но важно, что в них явно прослеживается тенденция усиления наших возможностей за счет принятия определенной жизненной философии.

Принцип альтруистического эгоизма Г. Селье

Работы Г. Селье помогают преодолевать стрессовые ситуации и сохранять в себе гуманное начало, столь необходимое любому человеку.

Для достижения успеха и благополучия в жизни нужно заслужить расположение и благодарность, любовь близких. Как считает Г. Селье, это единственное научное основание естественного кодекса поведения, полезного и нам и обществу. Какие бы радости и печали ни готовила нам судьба, этот кодекс дает цель жизни, обладающую безоговорочной ценностью. «Я считал бы главным достижением своей жизни, если бы мне удалось рассказать об альтруистическом эгоизме так ясно и убедительно, чтобы сделать его девизом общечеловеческой этики». По сути дела, этот принцип развивает Золотое правило: «Поступай с другими так же, как ты хотел бы, чтобы они поступали с тобой», которое уже много веков помогает поддерживать душевное равновесие и мир между людьми. В интерпретации Г. Селье это правило звучит так «Заслужи любовь ближних» – и в таком варианте не предписывает нам закрывать глаза на эгоистическую природу живых существ и любить тех, кто нам неприятен. Прежде чем начать какое-то дело, следует определить, кто те близкие нам в духовном, деловом, интеллектуальном отношении люди, на которых мы будем распространять наши положительные чувства. Чем весомее будет наш вклад в какое-то дело, тем больше будет группа людей, чье расположение мы заслужим.

Нет готового рецепта успеха, пригодного для всех, но, по мнению Г. Селье, единственная наша общая черта – подчинение биологическим законам, которые управляют всеми живыми созданиями, в том числе человеком. Поэтому философия альтруистического эгоизма, выражающаяся в простой фразе: «Заслужи любовь ближнего», – это общий принцип, «естественный кодекс», позволяющий сделать жизнь счастливее и удачливее.

Что мы можем сделать, чтобы реализовать этот принцип? Г. Селье пишет об этом очень определенно. Он предлагает кодекс поведения, в котором реализуются его идеи.

Кодекс поведения Ганса Селье. Кодекс предназначен для того, чтобы указать человеку достойную цель, полезную для него

и окружающих, и дать естественные этические правила поведения, совместимые с безжалостными биологическими законами и в то же время морально приемлемые для нас и окружающих. Г. Селье, как физиолог, хорошо понимающий природу стресса, показал, что любое воздействие, кроме специфической реакции, вызывает неспецифический стресс. Поэтому нужно привыкнуть рассматривать все наши проблемы как состояние из нескольких слагаемых. Можно помочь себе, выяснив, что же служит решающим фактором наших болезней и проблем – напряженные отношения с членом семьи, начальником или просто чрезмерное желание всегда быть правым.

По Г. Селье *эгоизм* – это присущая жизни неизбежная ее черта, так же как биологические влечения и накопительство. Человеку не избавиться от эгоизма вовсе. Но и жить под его властью невозможно, так как это ведет к конфликтам и неустойчивости общества. Как уже отмечалось, Г. Селье в качестве ключа к успеху в условиях социальной жизни видит принцип альтруистического эгоизма, в котором сочетаются интересы меньшинства с интересами всех. Согласно этому принципу, дается ряд советов, многие из которых весьма любопытны:

- помните, что секрет успеха не в уклонении от стресса, а в умении удовлетворять одну потребность и отказываться от другой;
- научитесь переключаться с одной деятельности на другую, поскольку это лучший отдых, чем полный покой;
- стремясь завоевать любовь, будьте разборчивы в отношениях с людьми и не заводите дружбы с «бешеной собакой»;
- признайте, что совершенство невозможно, но в каждом виде достижений есть своя вершина, к которой следует стремиться и довольствоваться этим;
- цените радость подлинной простоты жизни, избегайте всего нарочитого, показного: напыщенная искусственность вызывает неприязнь;
- при столкновении со сложной жизненной ситуацией тщательно подумайте сначала, стоит ли сражаться;
- постоянно сосредоточивайте внимание на светлых сторонах жизни и действиях, которые могут улучшить ваше положение;
- даже после сокрушительного поражения вспомните о былых успехах – это действенное средство восстановления веры в себя, необходимой для будущих побед, поскольку ничто не ободряет сильнее, чем успех;
- не откладывайте «на потом» удручающе-неприятные дела, если они необходимы для достижения цели; вскройте нарыв, чтобы

устранить боль вместо осторожного поглаживания, которое лишь продлит болезнь;

– признайте, что люди не рождаются равными, хотя они, конечно, должны иметь равные возможности, поскольку в свободном обществе продвижение человека зависит от его достижений;

– не забывайте, что нет готового рецепта успеха, пригодного для всех, единственная наша общая черта – подчинение биологическим законам, которые управляют всеми живыми существами.

Сам Г. Селье, насколько мог, пытался следовать философии «Заслужи любовь ближнего», стремился к самой высшей из доступных ему целей, не вступал в борьбу из-за безделиц, и это сделало его жизнь счастливой. Неудачи же, как он считает, естественные спутники удач, были вызваны его личными недостатками, а не просчетами философии.

Принцип развития силы личности П. Вайнцванга

Эта жизненная философия известна в творческой среде. Педагоги, которые открыли ее для себя, нашли в ней очень много ценного и полезного для решения практических задач. Сила личности – это развитие жизненной энергии, которое мотивируется конкретной целью. Вайнцвайг рассматривает Силу личности не как господство личности, а «как синоним мудрости, опыт, добытый сердцем и увенчанный интеллектом». Постоянная работа над собой в направлении достижения Силы личности и есть главный жизненный принцип, который определяет отношение к жизни и деятельности и приводит к успеху.

Основные позиции философии П. Вайнцвайга:

1. *В каждом жизненном испытании содержится крупица Силы личности*, которую необходимо добыть. Этот урок помогает полюбить жизнь такой, как она есть, преодолевать все испытания, обретая при этом внутреннюю свободу, и «включить» самоконтроль для укрепления Силы личности.

2. *Успеху способствует стремление достичь уверенности в себе*, которое начинается с познания самого себя и самоконтроля. *Самоконтроль* – это сознательное и творческое использование жизненной энергии на более высоком уровне. «Золотая дверь, ведущая к самоконтролю, отпирается тремя серебряными ключами: храбростью, состраданием и терпением. Терпение, самоконтроль, храбрость и сострадание – соединительные звенья в цепи достижений личности. Так устроена жизнь, что каждое препятствие – указатель наиболее верного пути – укрепляет нашу решимость и преподносит нам важный урок. Наши главные ошибки – это невыученные уроки». Фундаментальным принципом Силы личности является осознание

того, что ни одно усилие в жизни не тратится зря. Творческий аспект терпения заключается в постоянной готовности использовать каждую представившуюся возможность. Чтобы ощутить себя свободным в успехе, надо уметь чувствовать себя свободным и в неудаче.

3. *Истинная Сила личности подразумевает отказ от насилия при решении любых проблем и гармонию.* Гармония – это золотая середина между противоборством и покорностью. Стремление приносить пользу окружающим, служение людям, как ничто другое, приводит к гармонии. Желание отдать и помочь – основа сотрудничества. Давая, мы получаем, помогая людям, мы укрепляем нашу Силу личности. «Подлинное служение людям состоит в том, чтобы отдавать лучшее на благо окружающих. Для этого мы должны обнаружить и поднять из глубин своей души все самое хорошее. Таким образом, служение людям ускорит развитие нашей собственной Силы личности». Гармония – мост от сердца к разуму и истинный союз с самим собой, с другими людьми, с природой. По мнению П. Вайнцвайга, Гармония включает уравновешенность, красоту, грацию и единение, – главным из которых является уравновешенность. Гармония как баланс противоположного несет в себе огромное напряжение, а потому колоссальную мощь. Решительным быть нетрудно, труднее быть решительным и гибким одновременно, так же как настойчивым и уступчивым.

4. *Лишения и трудности помогают преодолевать идеализм, т.е. наличие идеалов.* Стремление к идеалу через труд дает возможность выбрать верную дорогу в жизни. «Ищи хорошее в окружающих, найди лучшее в себе, стремись к самым высоким идеалам». Идеализм – основа неувядающей молодости, постоянного прилива жизненных сил, источник энергии. Четыре опоры Силы личности равно важны для ее стремлений и достижений. Преодоление трудностей дает толчок. Идеализм придает ускорение. Самоконтроль, основанный на храбрости, сострадании и терпении, необходим для управления энергией человека. Гармония «завершает» формирование Силы личности в соответствии с законами природы.

5. *Наконец, очень важным принципом этой философии является следующий:* тепло и любовь помогают нам преодолеть все трудности на пути к успеху и победить самих себя.

Философия личного успеха Наполеона Хилла

Н. Хилл положил в основу своей философии успеха идею о том, что, если мы готовы к успеху, то обладаем почти половиной секрета его достижения. Остальная часть успеха придет к нам, если соблюдать ряд важных принципов, которых придерживались многие преуспевающие

люди. Н. Хилл сформулировал принципы, обеспечивающие путь к богатству, которые вполне можно назвать принципами успеха, поскольку, за небольшим исключением, они являются основополагающими правилами личного и профессионального самосовершенствования. Но самое главное, на что он обратил внимание, – это *роль идеи в достижении цели.* Многие вопросы решаются в нашем собственном сознании. Если к этому отнестись с позиции логики управления собой, становится понятным, что для достижения успеха важно думать о том, что успех непременно придет.

Прежде чем обратиться к принципам успеха, назовем две основные слабости, мешающие достижению успеха:

1. Каждому человеку известно слово «*невозможно*». Мы с пеленок знаем, что нельзя делать. Но для достижения успеха нужно сказать себе «*можно*» и начать мыслить категориями успеха. «Успех приходит к тем, кто мыслит категориями успеха. Поражение сопутствует тем, кто позволяет себе мыслить категориями поражения».

2. Мы все привыкли мерить меркой собственных впечатлений и убеждений, поэтому если нам долго не везло в жизни, нас трудно убедить в том, что нам может повезти. Мы отказываемся верить в то, чего не понимаем. Для многих из нас наша собственная мерка – эталон для всех.

Принципы успеха по Н. Хиллу:

1. *Живите своей собственной жизнью.* В каждом из нас заложен огромный потенциал силы, который прячется во внутреннем «Я». Поэтому чтобы использовать этот потенциал, нужно познакомиться со своим внутренним «Я» и найти в себе решимость идти тем путем, который оно подсказывает. При этом важно не обращать внимания на мнение друзей, коллег, а делать только то, что сами считаем важным.

2. *Энтузиазм и желание.* Побеждает тот, у кого есть определенная цель и жгучее желание успеха. Энтузиазм – это колоссальный инструмент для убеждения. Письмо, написанное с энтузиазмом, заставляет человека выполнить то, о чем его просят, в то время как те же слова, сказанные без энтузиазма, вряд ли к чему-либо приведут. Для успеха надо развивать в себе энтузиазм.

3. *Позитивное мышление.* Это самый важный принцип, который прослеживается во многих современных работах, посвященных теме успеха. Контролируя свои эмоции и акцентируясь на позитивном, мы контролируем свою жизнь и обстоятельства. Даже в самом неприятном событии можно увидеть что-то позитивное. Главное – постоянно делать это и открываться только позитивному.

4. *Контроль над разумом.* Для достижения успеха нужно научиться контролировать свой разум, не давать ему верить в то, что вы не можете с чем-то справиться, а наоборот, заставить его поверить в успех. Интересно, что такая вещь, как образование, при этом не играет роли, главное, чтобы мозг работал интенсивно, подсказывая пути выхода из трудных ситуаций.

5. *Самовнушение.* «Заставьте работать на себя глубины вашего сознания – и вы добьетесь поразительных результатов. Помогите подсознанию чувствами» Самовнушение – это своеобразный центр контроля, через который человек по своей воле может включать в подсознание желательные для него мысли. Н. Хилл убедительно доказывает, что человек может стать господином над собой и своим окружением, потому что он обладает силой влияния на свое подсознание.

6. *Перестаньте оглядываться на прошлое.* Из прошлого нужно выбрать только приятные и полезные моменты, поскольку неудач не бывает только у тех, кто ничего не делает. Успех всех великих людей приходил к ним только потому, что они не концентрировались на неудачах, а шли дальше. Н. Хилл считал, что, когда мы думаем о неудачах, мы притягиваем неудачи, а когда об успехе – притягиваем успех.

7. *Делайте больше, чем можете.* Американцы говорят: если вы устали, пройдите еще одну милю. Когда мы делаем больше своих возможностей, мы освобождаем свой мозг от ограничивающих препятствий. Добивается успеха тот, кто каждой мыслью и каждым действием стремится к чему-то большему.

8. *Освободитесь от страхов.* Большинство людей при первом признаке неудачи готовы сразу же отказаться от своих целей и намерений. Настойчивые же люди преодолевают любые трудности и всегда побеждают. Даже неудачи помогают им, потому что каждая неудача несет зерно благоприятного в будущем хода вещей. Настойчивость – это состояние нашего сознания, поэтому его можно культивировать, развивая в себе ясность намерений, желание, уверенность в себе, определенность планов, тщательный анализ, сотрудничество, силу воли, привычку (самое сильное лекарство от страха – это многократное проявление смелости). Почему же миллионы людей пренебрегают возможностями проявлять настойчивость? Н. Хилл считает, что эти люди боятся неудачи, боязнь критики у них перевесила желание успеха. Чтобы реализовать свои желания, необходимо избавиться от страхов. Только тогда человек сможет открыться жизни.

9. *Власть над деньгами.* Когда мы внутренне слишком привязаны к деньгам или постоянно стремимся к тому, чтобы заработать больше денег, мы теряем равновесие и в результате лишаемся жизненного благополучия. Когда мы уверены в себе и правильности того, что делаем, мы зарабатываем гораздо больше денег, чем когда мечемся, пытаюсь заработать больше и больше.

10. *Делитесь своим богатством.* Здесь проявляется более общий принцип человеческих отношений – «делай добро»: благополучие, которым мы делимся с кем-либо, создает еще большее благополучие. Чем больше мы отдаем, тем больше получаем взамен. Кроме денег, существует множество вещей, которыми можно поделиться, например, любовь, знание, мысли, доброта.

11. *Здоровое «Эго».* В этом принципе прослеживается явное влияние психоаналитического подхода. Наши способности и индивидуальность заключены в нашем «Эго», т.е. разумной силе, которая помогает человеку защитить себя. Все зависит от того, как мы влияем на него. «Эго» уверенное в себе, способно совершать чудеса. Поэтому необходимо укрепить эту уверенность. Кроме того, важно определить, как наше «Эго» выражается лучше всего. Например, рисовать или говорить, вместо того чтобы писать.

12. *Мозговой центр нужен для того, чтобы скоординировать идеи двух или более людей,* объединенных стремлением к определенной цели. Не стоит рассчитывать только на свой разум.

13. *Решение.* Из 25 000 историй неудач Н. Хилл сделал вывод, что чем крупнее дело, тем опаснее нерешительность. Например, по его наблюдениям, все люди, которые достигли успеха, принимали решения на лету, но крайне медленно и осторожно их меняли. А все без исключения неудачники похожи друг на друга в противоположном: они крайне медленно принимали решения, зато меняли их часто и быстро. Принятое решение не надо делать достоянием многих людей. Лучше никого не посвящать в свои дела, за исключением членов вашей «мозговой группы».

14. *Тайна секса и сублимации.* Это тоже имеет большое значение для достижения успеха, поскольку сексуальная энергия – один из важнейших видов человеческой энергии. Сублимация – это превращение сексуальной энергии в какую-нибудь другую. Самых значительных результатов добиваются люди с высокоразвитым сексуальным чувством, особенно если они овладели искусством сублимации.

15. *Ничто не имеет значения.* Если посмотреть на землю с высоты полета птицы многие предметы сливаются. Так и события,

происходящие с нами, с глобальной перспективы, например, с точки зрения истории всего человечества, не имеют никакого значения. И в этом смысле нам нечего бояться, можно освободиться от всех страхов и идти по жизни смело и уверенно.

16. *Сила веры в успех.* Вера – это катализатор всех умственных способностей. Н. Хилл считает, что из всех положительных эмоций наиболее сильными являются чувства веры и любви, а также сексуальное чувство. Действуя все вместе, они создают эффект «объемного» видения и подключают подсознательное к созданию того образа, к которому стремятся мысли.

17. *Шестое чувство.* С помощью шестого чувства человек предупрежден о надвигающихся опасностях, равно как и извещен о шансах, которые нельзя упускать. Это чувство опирается на воображение. Можно вообразить конкретных людей, которые достигли успеха, и обратиться к ним за советом, можно с помощью самовнушения и воображения повлиять на черты своего характера и т.д. Отправная точка любого достижения – страстное желание.

Таким образом, проблематика успеха – это обширная междисциплинарная область исследований. Кроме того, это и сформировавшаяся традиция в области практической психологии, связанная с развитием личностного потенциала и самоактуализации в деятельности. В психологии бизнеса наметились направления исследования успеха, которые включают изучение представлений индивидов и разных групп об эффективности и успешности в деятельности, выявление личностных качеств и концептуальные модели личности, способствующих достижению успеха, мотивационные факторы достижения успеха и т.д.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хилл Н. Думай и богатей. Попурри, 2006.
2. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности. М.: Прогресс, 1990.
3. Селье Г. Стресс без дистресса М.: Прогресс, 1979.
4. Малинин Е.Д. Философия жизненного успеха: практическое руководство. <http://kniga-free.ru/2009/filosofiya-zhiznennogo-uspeha-prakticheskoe-rukovodstvo.html>
5. Мередов А. Философия успеха (аудиокнига) 2007. МПЗ

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ЛИЧНОСТИ

АМАНГЕЛЬДИНОВА А. С.

студент, ПГУ имени Торайгырова, г. Павлодар

АКИМХАНОВА А. А.

преподаватель, ПГУ имени Торайгырова, г. Павлодар

АХМЕТЖАНОВА С. М.

психолог-педагог, СОШ №2, г. Павлодар

Для любого человека общение является неотъемлемой частью жизни. Общение с родными и близкими по духу людьми создает отличное настроение, ощущение того, что тебя понимают и поддерживают. Особенная тяга к общению проявляется в подростковом возрасте. Подростки с интересом изучают себя и других. И такая взаимная заинтересованность и совместное постижение окружающего мира становится самоценными. Это оказывается таким увлекательным занятием, что ребята просто забывают обо всем на свете: об уроках, домашних обязанностях и остальном. На первый план выходят общение и дружба.

Возможно еще Иммануил Кант, говоря о том, что «человек имеет склонность общаться с себе подобными, ибо в таком состоянии он больше чувствует себя человеком, т.е. чувствует развитие своих природных задатков. Но ему также присуще сильное стремление уединиться» даже не подозревал, что эти два фактора можно объединить. Ни для кого не секрет, что реальное общение в современном мире все чаще уступает виртуальному общению. Кто из нас не имеет страницы в социальной сети? Социальные сети на данный момент времени остаются очень популярными среди аудитории разных возрастных групп. Но наиболее уязвимой является группа школьного возраста – подростки, что связано не только с желанием самовыражения, но и с недостатком жизненного опыта, пренебрежение опасностью, недооценивание возможных рисков.

В современном мире традиционные средства коммуникации – устное слово, письмо, книга, телефон, потеряли свою актуальность. Их заменил Интернет, средство массовой и даже глобальной коммуникации. Он объединил все мировые информационные ресурсы в единую систему. Помимо получения любой информации (в том числе и в режиме реального времени), Интернет все больше привлекает возможностью общаться. В настоящее время все больше людей различного возраста общаются в социальных сетях.

Интернет на сегодняшний день предоставляет множество вариантов времяпрепровождения – от поиска информации для собственного бизнеса до переписки и просмотра информации в социальных сетях. В последнее время люди все больше и чаще обращаются к Интернету, заменяя им реальное общение. [4,7 с.]

В последнее время социальные сети занимают одно из доминирующих мест в свободном времени людей. Доказано, что социальные сети оказывают влияние на психику и здоровье человека. Это влияние имеет свои положительные и отрицательные стороны. Все социальные сети имеют несколько важных функций. Основной функцией социальных сетей является обеспечение поддержания связи между людьми, даже когда они находятся далеко друг от друга. Каждый человек с помощью социальных сетей может легко общаться с друзьями и коллегами, а также обзавестись новыми приятными знакомствами. Другой функцией является развлечения. Это просмотр фотографий, прослушивание музыки, поиск информации и времяпрепровождения в онлайн играх. Существуют и полезные занятия: можно пройти психологическое тестирование, перевести текст и отправить открытку близким людям. Еще одной немаловажной функцией является поиск информации. С помощью этой функции любой человек может найти абсолютно любую информацию, в которой он нуждается. Следует отметить, что эти функции реализуются вполне, так как именно здесь вы можете встретить человека, с которым, возможно, никогда бы не встретились в своей жизни. Вы получаете уникальную возможность и переживаете новый интересный опыт. Преимущество общения через Интернет заключается в анонимности, в том, что Вам не обязательно быть самим собой. Вы можете выбрать для себя любую роль, надеть любую маску и ваш собеседник возможно никогда не узнает, кто за этой ролью, маской. Таким образом, Вы начинаете чувствовать себя, более раскрепощено и непосредственно, чем в реальной жизни, где Вы скованы определенными социальными ролями. Кроме того, к положительным сторонам Интернета и социальных сетей можно отнести: широкие возможности поиска информации, огромное поле деятельности для рекламодателей, возможность заработка. [3, 65 с.]

Тем не менее, отрицательные стороны пользования Интернетом и социальными сетями говорят сами за себя. Чрезмерное неконтролируемое увлечение Интернетом способно сделать человека зависимым от всемирной паутины и постоянно ощущать

дискомфорт при отсутствии возможности пользования Интернетом. Данный дискомфорт отражается на всех сферах жизни человека. Чтобы не допустить влияния Интернета на психическое здоровье человека, надо уметь контролировать время, проведенное в Интернете, делать обязательные перерывы на отдых.

Длительное пребывание у компьютерного монитора вызывает разнообразные болезни органов зрения. Когда человек долго находится у монитора компьютера, он моргает гораздо реже. Это может послужить причиной усиливающейся за время работы сухости глаз, что послужит ухудшению четкости зрения.

Поиск информации в Интернет снижает степень необходимости применения человеком творческого мышления, не заставляет его размышлять над искомой проблемой.

Интернет используется людьми в целях провести время за компьютерными играми, отчего возможно замедление человека в умственном развитии и даже изменение характера человека. Подростки проводят огромное количество времени в различных чатах и форумах. Это перерастает в зависимость. Но к сожалению доказать это самому подростку невозможно. Он должен сам это понять и осознать – только тогда возможно всё изменить. В процессе исследования нами было опрошено 82 человека. Респондентов мы разделили на две группы: преподаватели в возрасте от 26 до 45 лет, ученики и студенты в возрасте от 15 до 20 лет. Таким образом, средний возраст школьников составил 14,5 лет, студентов-17,5 лет, а преподавателей - 35,5. Опрошенным предлагалось ответить на 20 вопросов, чтобы узнать у них предпочтения использование социальных сетей, количество проводимого там времени, и выявить наличие у них зависимости от Интернета. В проведенном исследовании мы попытались изучить виды социальных сетей, степень их популярности среди молодежи и преподавателей моего университета, насколько сильно ученики, студенты и преподаватели увлечены социальными сетями и Интернетом. Исследования показали, что 91% опрошенных пользуются социальными сетями. В среднем на Интернет тратится около 5,3 часа в сутки. Из опроса следует то, что большинство людей (52%) пользуются Интернетом для поиска информации, а для общения - 47% опрошенных. По рейтингу социальных сетей первое место занимает «Инстаграм», второе - «Вконтакте», третье - «Мой Мир».

Рисунок 1

Согласно проведенному опросу о сервисах общения и их влиянии на эмоциональное состояние пользователей выяснилось, что 49% опрошенных заявили, что сайты социальных сетей изменили их личное поведение, при этом 51% из них сказал, что эти перемены были в отрицательную сторону.

Те, кто подтвердили, что их жизнь становится хуже из-за использования ресурсов социальных медиа, также поведали, что стали чувствовать себя менее уверенно, в сравнении с друзьями.

Помимо этого, результаты опроса показали, что 2/3 участников сообщили о затруднении расслабления и сна после того, как они использовали сайты, при этом 55% отметили, что они ощутили «беспокойство или дискомфорт», когда они не смогли пройти авторизацию в социальных сетях.

Также удалось выявить, что социальное взаимодействие на страницах таких сервисов коммуникации, в частности это коснулось Instagram, может оказывать негативное влияние на очные встречи людей, уже имеющих высокий порог тревожности.

Еще одну озабоченность, связанную с использованием социальных сетей, вызывают кибер-издевательства. Согласно одной из организаций, которые пытаются сделать использование интернета менее опасным для детей и целых семей, – 95% подрастающего поколения, находящегося в соцсетях, стали свидетелями форм запугивания в интернете на таких сайтах, и 33% стали жертвами кибер-издевательств.

Рассмотрим причины, по которым социальные сети могут вызвать у человека большую зависимость. Во-первых, при работе в социальных

сетях мозг человека подвергается постоянным раздражениям области удовольствий. Например, при чтении комментариев на своей страничке можно ощутить массу положительных эмоций. Эмоции могут вызвать и простые «лайки» или какие-либо отзывы. Зависимость от социальных сетей возникает из-за большого желания вновь получить дозу положительных эмоций от прочтения отзывов или комментариев о себе. Тем самым человек начинает все больше своего времени тратить, в основном, на пустое развлечение.

Во-вторых, зависимость от социальных сетей также возникает от огромного потока информации, которая буквально льется на таких многопользовательских платформах. При чтении новостной ленты (например, вконтакте), человек за короткое время может прочитать огромное количество информации и при этом одновременно переписываться, оценивать, оставлять комментарии и слушать музыку. К такому активному процессу ум человека привыкает быстро, более того, он все больше начинает требовать такого же продолжения.

Надо сказать, что такое активное чтение совершенно различной информации и одновременное занятие другими делами (такими как переписка, просмотр фотографий, слушание музыки) не дает никакой пользы для мозга. Человек, чтобы основательно понять и проникнуться какой-либо новостью или информацией, должен как минимум при этом быть занят её чтением без каких-либо отвлечений.

Среди других причин:

- одиночество, отстраненность от окружающего мира, людей;
- необходимость всегда быть «на связи» по причине рабочей деятельности;
- отсутствие у человека близких, родных людей, работы или хобби, увлечений;
- огромное разнообразие товаров и услуг, предлагаемых в интернете и другие.

Зависимость от социальных сетей основана на таких понятиях, как доступность и быстрота для получения удовольствия. На этих принципах формируются любые вредные привычки человека.

Как и прочие вредные привычки, зависимость человека от соц. сетей имеет свои последствия:

- при постоянном пользовании социальными площадками мозг человека быстро начинает привыкать к постоянно меняющейся информации, к постоянному мельканию новостей. Так развивается потеря бдительности, внимания и концентрации;

– человеку уже труднее фокусировать свое внимание на чем-то одном, его мозг требует активности. Также возникает тяга делать все одновременно и быстро. При таком развитии становится невозможным простое чтение книг, так как внимание постоянно будет ускользать;

– взрослым с особым вниманием нужно отнестись с этой проблемой к своим детям. Они более подвержены зависимости от соц. сетей, так как их мозг еще не совсем сформирован, а значит более восприимчив [2, 230 с.].

На основе проведенных исследований мы разработали методы устранения сетевой зависимости:

1 Первое, что нужно сделать – это расставить свои приоритеты. Нужно сделать тщательный анализ того, как часто используются социальные площадки и с какой целью: для прослушивания музыки, для какого-то обмена мнениями, общения, для просмотра новостей, просмотра фильмов? Что на самом деле является самым главным?

2 Если общение с друзьями стоит на первом месте, то весьма разумно ввести какие-то ограничения. Например, можно вместо нескольких аккаунтов выбрать только один, и поддерживать общение в нем какой-то определенный период времени в течение дня.

3 Если выкладывание фотографий занимает больше времени в соц. сетях, и вызывает зависимость от них, то неплохо было бы завести специальный блог или журнал в интернете, который основан именно для этого.

4 Замена виртуальной информации на «живую». Стоит больше времени тратить на чтение книг, журналов, газет и т.д. Стараться полностью погружаться в чтение в уединенной обстановке.

5 Если большая часть времени тратится на снимки и выкладывание фотографий, то можно попробовать снимать природу, окрестности пленочным фотоаппаратом. Необходимо глубоко погрузиться в этот увлекательный творческий процесс съемки. Такое «живое общение» помогает во всех мелочах. Не стоит сразу прибегать к интернету. Все гораздо проще.

6 Можно также составить себе небольшой план или расписание, согласно которому регулярно выбираться на какие-то посиделки с друзьями, коллегами или просто знакомыми. Это гораздо увлекательнее и приятнее, чем виртуальные встречи.

Мы можем сколько угодно говорить о негативном влиянии или пользе социальных сетей, но общество часами зависает в

социальных сетях. И наша с Вами задача научить их эффективно использовать ресурсы сетей, не подвергая опасности.

В любом случае, цитируя Пауло Коэльо: «Мы можем иметь самые современные средства для коммуникации, но ничто, абсолютно ничто не способно заменить простого человеческого взгляда»»

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В. Петровского. – М., 1981. – 135 с.

2 Губанов Д.А., Новиков Д.А., Чхартишвили А.Т. Социальные сети: модели информационного влияния, управления и противоборства / Под ред. гл.- корр. РАН Д.А. Новикова. – М.: Изд-во физико-математической литературы, 2010. – 228 с.

3 Диков А.В. Интернет и Веб 2.0. Учебное пособие / 2-е изд. – М.: Директ-Медиа, 2012. – 62 с.

4 [http://ru.wikipedia.org/wiki/Социальная_сеть_\(Интернет\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Социальная_сеть_(Интернет))

5 <http://www.psytalk.spb.ru/sotsium/soc-seti/>

6 <http://www.newsland.ru/News/Detail/id/241082/>

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ФИЗИКАНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ

АНАЕВА Э. Ш.

аға оқытушы, ПМПИ, Павлодар қ.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында маңызды сұрақтардың бірі, ғылыми-техникалық прогресстің әлеміне интеграциялау әдісі ретінде физиканы ағылшын тілінде оқыту және оқушылардың ойлау қабілеттерін ағылшын тілінде сын тұрғысынан ойлауға үйрету.

“Сын тұрғысынан ойлау” ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар.

Белгілі ғалым Дайана Халперн «Сыни ойлау – ойлаған нәтижеге жету үшін танымдық техникаларды пайдалану арқылы шығармашылықпен әрі қарай бағыттау ойлану.

Көпшілікке белгілі, өзінің халқына сапалы және заманауи білім алуды қамтамасыз ете алатын мемлекет өзара дамып және алдында келе жатқан мемлекеттердің қатарына қосылуы мүмкін.

Мемлекетіміздің президенті Назарбаев Н.Ә. педагогтардың алдында жаһандық мақсат қойды. Мектеп бітіргеннен кейін өзінің оқуын мемлекет ішіндегі және шет елдердегі беделді жоғары оқу орындарында жалғастыруы үшін жоғары даярланған, бәсекеге қабілетті түлектерді даярлау.

Білім берудің басты мақсаты, бір жағынан қазақстандық білім берудің ең үздік дәстүрлерін сақтау, ал екінші жағынан мектеп түлектерін халықаралық мамандырылған сапалармен, негізі мемлекеттік, туған және шет тілі болып табылатын лингвистикалық сана-сезіммен қамтамасыздандыру .

Жаратылыстану-математика бағытындағы пәндерді ағылшын тілінде оқыту білім алушыларға тілді тек сөйлеу жағынан жақсы меңгертуге емес, онымен қоса арнайы сөзжасамдарды қолдануға мүмкіндік береді [3]. Физиканы ағылшын тілінде оқу білім алушыларға шет жерде өндірілетін техниканы түсінуге, нұсқауларды, қарапайым ағылшын сабақтарында қарастырылмайтын техникалық сөздіктерде келтірілетін сөздерді, сөзжасам мен сөйлемдерді оқуға көмектеседі. Бұл өзара жоғары қаржыландыратын жұмысқа шығуға мүмкіндік береді.

Сын тұрғысынан ойлау - ашық қоғам негізі. Ол өз алдына сұрақтар қойып және оларға үнемі жауап іздеу, әр мәселеге байланысты өз пікірін айтып, оны дәлелдей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін ділірек қарастыруды және сол дәлелдемелерді қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Сын ойлау - адам өмірінің бір саласы.

Сын ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы - білімнің дайын күйінде берілмеуі. Бұл технология демократиялық қоғамда өз көзқарасы, пайымдауы бар, өзін-өзі жетілдіріп отыратын, айналадағы үдерістерге сын көзбен қарап, жауап бере алатын жеке тұлғаны қалыптастыру.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын физиканы ағылшын тілінде оқытуда қолдану мысалын «Electrodynamics. The interaction of electric charges». Тақырыбы негізінде келтіреміз.

I. Evocation

Бірінші жаттығу ретінде біз ИНСЕРТ әдісін қолдандық. Балалар өзінің білген, білмегенін арнайы жасалған карточкалардағы кестелерге жазады. Сол карточкалардағы қарастырған кезінде

балалардың көбі «charge» ұғымын, және оның «positive», «negative» бөлінуін және аттас зарядтардың тебілуін білетін.

Task 1.

1.1. To meet this section we begin to read the paragraph number 1.1. «Electric charges» (Zambak publishing “Electricity and magnetism” book). During the reading you have to do the following notes in the margins (reception INSERT

«V» - put the notes in the margins, if what you’re reading, consistent with what you know or think you know;

«-» - Put the notes in the margins, if what you’re reading, contrary to what you know or think you know;

«+» - Put the notes in the margins, if what you read is new to you;

«?» - Put the notes in the margins, if what you’re reading, it is not clear, or you would like more information on this issue.

Thus, in the process of reading the article you will do four types of notes in the margins, in accordance with their knowledge and understanding.

After reading the text and placement of marks in the fields you must complete marking table. At the same time write it only key words or phrases:

1 Кесте

“V”	“- “	“+“	“?”
I knew that	F o r m e a completely new	this contradicts the fact that I knew	I want to learn more about it

1.3. Discuss the content of the tables filled with the neighbor on the desk, and the contradictions and questions raised in your tables, invite the whole class for discussion.

1.4. Discussion of the contradictions and questions, emerged when working in pairs.

II. Realization of meaning

Task 2.

2.1. Make a cluster to the word «charge». In carrying out this work, students are divided into groups of 4 people. They write out all the words that they associate with the word.

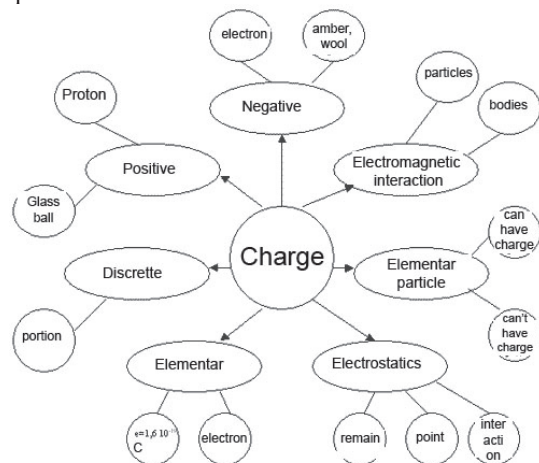
First, this work they perform on their own, based on the knowledge that they have at the beginning of the lesson. Then, read the paragraph number 1.2 of the textbook «Electric charge in the atom» and continue to work on the cluster, the cluster will make it more complete.

This pedagogical method I use to arouse students’ interest in the theme of employment. This method develops the ability to forecast and justify

them, teaches art to draw analogies, to establish communications, develop the skills of simultaneous consideration of several options, so necessary for solving the problems of life. It promotes the development of systems thinking

2.2. Each group draws a cluster on a poster and a presentation of its *cluster*

Example:

1 сурет

Кластерлерді жасау топтық жұмыс жасағанда ыңғайлы. Балалар бірігіп, пікір алмасып бір жұмысты орындайды. Кластерлерді көбінесе 7-8 сыныптарда көбірек беру керек. Ал жоғары сыныптарда балалар кластерлерге онша қызғанбайды. Мысалдан көріп отырғанымыздай, зарядтан шығатын тұжырымдаларды балалар біріктіреді немесе керісінше, дедукция әдісін пайдаланып, жалпыдан жалқыға шығады.

III. Reflection.

Task 4.

4.1. Create a “sinkveyn” for word “electrification”. For example:

1. electrification
2. harmful, useful.
3. attracted rub sparkle.
4. Share to body electric charge.
5. It amenable to all the bodies.

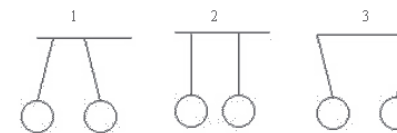
Sinkveyn makes it possible to summarize the information received, to present complex ideas, feelings and ideas in a few words. This way of working makes it possible to grasp the important points, objects, concepts,

events studied material; creatively rework the important concepts of the theme, it creates the conditions for the disclosure of the creative abilities of students. It is a form of free creativity, but according to certain rules.

Task 5.

5.1. Answer the questions by checking the correct answer using the device “symbol - Test”.

1. (VI) Three pairs of light balls suspended on strings. Which pair of balls is not charged?

2 сурет

2. (BC) Which pair of balls have similar charges?
 3. (VS) Which pair of balls is unlike charges?
 4. (SI) How many kinds of charges?
 5. (CSD) As charged bodies interact?
 6. (ENG) How to charge the glass by friction of the silk?
 7. (KD) As charged ebony wand, worn on the skin?
 8. (SC) of the operation of the device detecting electrification bodies, based on the interaction of like-charged bodies?
 9. (CC) As referred to the minimum, not further divisible charge?
 10. (IU) As an elementary particle called a negative charge?
 11. (Nd) Can you share an electrical charge indefinitely? (Answer - yes, no).
 12. (UA) Is there a limit of the charge? (Answer - yes, no).
 13. (HQ) Name the particles that make up the nucleus of an atom.
 14. (PB) What an atom that has lost or join one or more electrons.
 15. (ZSHS) The bodies having charges 5 and C1 - 8 cells, joined together and divorced. Determine the charge of each of the body? Will they interact (answer yes or no).
 16. (CI) identical metal balls, charged the same charges g and 3g, brought into contact and spread. Determine the charge of each ball?
- 5.2. Guess riddles.
- (NL) As the sun burns faster than the wind flying, the strength is not equal. (Lightning).
- (PA) Two brothers - equal years, the nature of the different (electrical charges).

(SHO) Daria Marya seen, but do not agree (with two charges of the same characters).

(ASH) Though not a dog, and bites (electric current).

Outcome studies.

All stages of the lesson assessed by the pupil himself (on a 5-point scale) and recorded in the checklist. This allows the student to assess how he has mastered the material (which place belongs to him in the rankings among the students of class) and on what he has to work on these lessons on the topic.

2 кесте. Checklist: First and last name.

Task 1	Task 2	Task 3	Task 4	Task 5	Total number scores	Assessment
				10-14 – 3		10-14 – 3
				15-17 – 4		15-17 – 4
				18-20 - 5	Max – 20	18-20 – 5

Homework – experimental tasks.

Electrify plastic comb or a ruler by rubbing them on hair or cloth. Bring electrified body to his nose, but do not touch it. Explain that you feeling when moving electrified body with respect to the nose.

On the weak jet of water from the tap hold electrified line (comb). Explain why the stream of water is attracted to the lineup.

Rub by the newspaper inflated children air balloon, bring it to the ceiling and release. Ball will remain hanging from the ceiling and can be in the night position. Explain this phenomenon

Екінші сабақта зарядтардың сақталу заңдары қарастырылады. Осы сабақта балалардың сын тұрғысынан ойлау қабілетін диалог арқылы дамытамыз. Диалог арқылы оқыту балалардың тек тез ойлау мен талдау қабілеттерін дамыта қоймай, басқа оқушылармен пікір алмасу мен сөз алмасуға көмектеседі. Жалпылай айтқанда коммуникациялық қасиеттері дамиды.

Бұл технологияны пайдалану жеке тұлғаның ойлау қабілетін дамытуға, эстетикалық тәрбие, коммуникативтік қабілеттерін шыңдауға, қолайлы шешім қабылдай алуға, ең бастысы, білім сапасын арттыруға негіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Glaser, E. M., (1941). *An Experiment in the Development of Critical Thinking* [Сыни тұрғыдан ойлауды дамытудағы эксперимент]. New York: Bureau of Publications, Teachers College, Columbia University.

2 Wolfe, S. & Alexander, R.J., (2008). ‘Argumentation and dialogic teaching: alternative pedagogies for a changing world’. [Дәлелдеу және диалогтік оқыту: өзгермелі өмірге арналған балама педагогика] online at http://www.beyondcurrenthorizons.org.uk/wp-content/uploads/ch3_final_wolfealexander_argumentationalternativepedagogies_20081218.pdf (accessed February 19, 2012).

3 Жумагулова. Полиязычие – путь в будущее. Казахстанская правда. Сайт www.kazpravda.kz

4 Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке. – М. Просвещение. 2004

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПОЛИАЗЫЧИЯ

АНАФИНА Н.

научный сотрудник, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Лет 20 назад началась пропаганда билингвизма. Почему мы видим мир по-разному в зависимости от того, на каком языке его описываем? И какие преимущества это даёт? Ответы на эти вопросы дал психолингвистический эксперимент. Зачастую у билингвов выше зарплата, лучше карьерные перспективы, и даже возрастные изменения умственных способностей наступают в среднем на пять лет позже. Последние двадцать лет наука переживает настоящий билингвальный бум – количество исследований, посвящённых этой теме, не поддаётся подсчёту. Большинство из них показало, что двуязычие напрямую связано с интеллектуальной гибкостью: постоянное переключение между языками служит гимнастикой ума, берегающей его от зашоренности точно так же, как зарядка по утрам сохраняет тонус и гибкость мышц – и чем человек старше, тем сильнее эффект, вплоть до отсроченного проявления признаков деменции и болезни Альцгеймера. Недавнее исследование, в ходе которого экспериментаторы «переключали» англо-немецких билингвов с одного языка на другой, выявило, что язык мышления напрямую напрямую влияет на поведение человека.

Как сказал Марк Бейкер в своей книге «Атомы языка: Грамматика В ТЁМНОМ ПОЛЕ СОЗНАНИЯ»: «Словесное искусство всех видов, начиная с героического эпоса и заканчивая обычным каламбуром, связано с характерным для данного языка соответствием между звучанием и значением. К примеру, своеобразная система

рифмовки в «Божественной комедии» Данте возможна благодаря показателям времени и аффиксам, которые видоизменяют глаголы, позволяя итальянскому языку стать языком с нулевым подлежащим. Поскольку многие слова при этом заканчиваются одними и теми же суффиксами, у Данте был неплохой запас новых рифм. Пятистопный ямб произведений Шекспира и Мильтона, в свою очередь, хорошо подходит английскому языку, в котором существуют ярко выраженные слоги, позволяющие хронометрировать речь. Другие типы языков порождают другую поэзию: нюансы порядка слов влияют на поэзию могаков, а особое значение перспективы, достигаемое логофорическими местоимениями и идеофонами, формирует особый строй западно-африканских сказок. Так что языковое многообразие делает этот мир богаче и красивее».

Казахстан пошел дальше, введя пропаганду полиязычия. Полиязычие – термин сравнительно новый, но само явление присуще казахской степи уже давно. Если вспомнить знаменитых казахов, почти все они знали по несколько языков. Бухар-жырау Қалқаманұлы знал арабский, персидский, ойратский (джунгарский), китайский, и естественно, казахский. Абай в совершенстве владел четырьмя языками: казахским, арабским, персидским, русским. Шокан Уалиханов по традиции, согласно которой сын хана должен знать семь языков, с детства изучал арабский и шагатайский языки, а позже усвоил тюркские языки Средней Азии. Машхур-Жусуп Копейұлы знал казахский, арабский, шагатайский, персидский, русский языки. И это не случайно. Казахи по ментальности своей любознательны, самым уважаемым в степи был человек образованный. Мультикультурализм был всегда присущ казахскому народу. Особенно это видно в ономастике. Герольд Бельгер говорил, что «у казахов имён столько, сколько и слов. А может, даже и больше, если учитывать заимствования из арабского, персидского, монгольского, тюркского и других языков. Казахи неистощимы в придумывании имён для своих детей. Всё учитывается: род, местность, время года, желание, мечта, намёк, традиция. Созвучие, благословение, житейская деталь. Даже какой-нибудь казус».

Одним из важнейших аспектов происходящей в казахстанском обществе экономической и социальной модернизации выступает политика в области языка. Внимание Лидера нации к этой составляющей государственной политики очевидно и заслуживает самого пристального изучения и анализа, поскольку именно в нашей республике реализуется уникальный проект, инициированный

Главой государства, – **триединство языков**. В современном мире, полиязычном и мультикультурном, как никогда актуальна проблема сопряженности языков, поиск эффективных и жизнеспособных программ в области языков по консолидации обществ. В связи с этим значимость и актуальность полиязычного образования, являющегося результатом внедрения идеи Президента о триединстве языков, не вызывают сомнения. В своих выступлениях и обращениях Президент страны **Нурсултан Абишевич Назарбаев** неоднократно говорил о важности и значимости развития полиязычия для многонационального казахстанского общества. Идею триединства языков в Казахстане Президент впервые озвучил ещё в 2004 г., впоследствии неоднократно к ней возвращаясь. Так, в октябре 2006 г. на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана Глава государства вновь отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего наших детей. А уже в 2007 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Глава государства предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «**Триединство языков**». *«Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, – неоднократно подчёркивал Президент, – население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику»*. Конституция Республики Казахстан закрепляет приоритетность казахского языка как основы полилингвального образования. *Полиязыковая личность* – это активный носитель нескольких языков, представляющий собой: личность речевую – комплекс психофизиологических свойств, позволяющих индивиду осуществлять речевую деятельность одновременно на нескольких языках; личность коммуникативную – совокупность способностей к вербальному поведению и использованию нескольких языков как средства общения с представителями разных лингвосоциумов; личность словарную- совокупность мировоззренческих установок, ценностных направленностей, поведенческого опыта, интегрированно отраженных в лексической системе нескольких языков. В свою очередь, полиязычное образование – это целенаправленный, организуемый, нормируемый триединный процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также

в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам. Будущее Казахстана связано с молодым поколением, воспитанным в лучших общечеловеческих и национальных традициях. В Павлодарской области ведётся интенсивная работа по внедрению полиязычия. Одним из проводников идеи считаю себя. Работая в НПЦ «Машхуртану» ПГУ им. С.Торайгырова, я стараюсь использовать принципы полиязычия в своей деятельности.

Так, принимая участие в проекте общественный фонд «Бес асыл» (руководитель Лязат Аскарова) «Читаем Абая на трёх языках», проводила тренинги по изучению Абая в полиязычном аспекте. Произведения Абая созвучны нашему времени. Основное содержание проектной деятельности – проведение целой серии семинаров-тренингов по книге «Қара сөздер» Абая, которая переведена на русский язык (перевод К. Серикбаевой) и на английский при содействии Роллана Сейсенбаева, руководителя Международного ПЕН-клуба Абая. В ходе деятельности участники смогли не только глубже изучить творчество мыслителя, но и изменить отношение к себе, к своей деятельности, ведь человек, пропустивший через себя философию Абая, не сможет остаться прежним. Каждому этапу соответствовали свои цели. Цели первого этапа: подготовить учителей как будущих тренеров проекта, которые будут работать со школьниками и студентами, внедряя идеи Абая в своей педагогической деятельности. Отсюда вытекали требования к участникам: знание двух-трёх языков, готовность к исследовательской работе с обучающимися в школах и ССУЗах. По результатам почти все участники изъявили желание реализовывать идеи проекта в своих учебных заведениях. Цели второго и третьего этапов: ознакомить ребят с философией Абая, высказанной в книге «Қара сөздер», научить излагать свои мысли на трёх языках. Поставленные цели были достигнуты. Свои же впечатления могу описать следующим образом: тема моего тренинга «Пословицы и афоризмы в книге Абая «Қара сөздер»», тема сложная, не всегда доступная даже пониманию студентов вузов. Ведь одно дело – читать Абая. И совсем другое – разбирать философские миниатюры. Философия Абая, выраженная в пословицах, часто остаётся за бортом при изучении школьной и вузовской программ. Это не случайно. Поскольку пословицы зачастую люди трактуют по-разному. И здесь очень важно дать правильный толчок, указать верное направление слушателям. Поскольку аудитория на 97% состояла из одарённых детей, трудностей не возникало. Наоборот. Было приятно слушать доводы. Подводить итоги. Удерживать внимание участников, тем

более развитых, очень сложно. Тренер должен обладать обширными знаниями, должен уметь заинтересовать. Я использовала смешанную методику. Частично лекция, частично игра. Игровых моментов было больше. По мнению британских учёных, обучение в игровой форме более результативно. Для актуализации использовались формы:

1. Шенбер-круг. Знакомство и разделение на команды.

2. Обсуждение и защита проходили в виде интервью и пресс-конференций. Для усиления результата слушатели выстраивали схемы, некоторые рисовали картины. С помощью данных схем они защищали своё видение, отстаивали свою точку зрения. Каждый из этапов проходил в соответствии с заявленной программой. Были трудности. Но, больше было радостных моментов. Радость от прикосновения к вечному. Участники в большинстве своём показали отличные знания языков. Я, как тренер, была рада уровню подготовки учащихся. Для себя же сделала вывод: молодёжь тянется к историческим и культурным истокам. И наша задача – не погасить этот огонь. В будущем планирую подать подобную заявку на проведение семинаров по изучению творчества Машхур-Жусупа Копеева.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абай. Қара сөздер – Книга слов: поэмалар / Абай – Алматы: Ел, 1993. – 271 б. – Мәтін қазақ, орыс тілдерінде.
- 2 Формирование инновационной культуры преподавателей в аспекте полиязычного образования / М.Т.Шакенова, Ш.К.Шакенова // Білім – Образование, 2014. – №4. – с. 6-10
- 3 Полиязычие – основа формирования культурно-языковой личности / Джанкараева, А.И. // Білім – Образование, 2008. – С. 165-167. – №6.
- 4 Национальные языки, двуязычие и многоязычие: поиски и перспективы / Б.Х.Хасанов. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 133с.
- 5 Язык и общество на пороге нового тысячелетия: итоги и перспективы: Тезисы докладов междунар. конф., Москва, с 23-25 октября, 2001 г. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 360с.

ПОЛИАЗЫЧИЕ – КЛЮЧ К УСПЕХУ В ЖИЗНИ

АПАЕВ К. Е.

учитель, СОШ имени Кошке Кеменгерова,
Баянаульский район, Павлодарская область

«Наш путь в будущее связан с созданием новых возможностей для раскрытия потенциала казахстанцев. Развитая страна в XXI веке – это активные, образованные и здоровые граждане. Все развитые страны имеют уникальные качественные образовательные системы», отметил в своем Послании Президент РК Нурсултан Абишевич Назарбаев. Задача, которую поставил Лидер нации перед молодыми казахстанцами по овладению ими как минимум тремя языками, вполне реальна. Уже сегодня в самых отдаленных точках нашей области изучение трех языков идет полным ходом.

Яркий пример тому - средняя общеобразовательная школа им. Кошке Кеменгерова, которая находится в селе им. Ж. Шанина Баянаульского района. Раньше село называлось Южным, потому что эта была самая южная точка области. Будущий выпускник этой школы будет знать казахский, русский и английский языки.

Мне, учителю, видится прямая связь между успешным государством и качественным образованием. В стране, где население полуграмотно, невозможно свершение технических, инновационных и культурных достижений. Так же, как и государство, человек должен иметь здоровые амбиции. Чтобы войти в число тридцати развитых стран мира, принят долгосрочный план - Стратегия-2050. Оставшееся время, а это семь пятилеток, мы, казахстанцы, каждый на своем месте должны быть лучшими, первыми, другими словами, должны приложить усилия, чтобы совершить рывок.

Сегодняшний школьник желает овладеть не только системой знаний. Подрастает смена, которая стремится знать способы решения сложных жизненных задач. За партой сидит пытливей человек с очень высоким потенциалом, а задача учителя отвечать его требованиям. Учитель должен любить свой предмет, а главное, по моему глубокому убеждению, надо любить детей, кому по призванию, собираешься отдать свои знания.

Многие страны, отмеченные высоким уровнем жизни и входящие сегодня в Топ-30, прошли путь от самых скромных стартовых возможностей до высоких показателей. В этой связи можно сослаться на опыт японцев, которые декларируют свое отношение к обучению следующим образом: образование – ключ

к успеху в жизни. Казалось бы, все предельно ясно. Однако стоит знать, что у этого опыта есть предыстория, восходящая к началу XIX века. Время, когда японцы терпели неудачи одну за другой: и на войне, и в торговле, и в жизни. Именно тогда сторонники учения выдвинули на первый план образование как национальную идею. Япония сможет сохранить свою независимость, если она станет сильным государством. Эта идея достижима при условии грамотности и образованности всего населения, считали они. Как правы были мудрецы два века назад, ведь нынче эта небольшая страна, где каждый метр земли отвоевывается у океана, представляет миру высочайший уровень жизни своих граждан.

Многие родители нынешних школьников правомерно задаются вопросом, достаточно ли совершенна наша система образования и реальна ли задача по полиязычию на селе. Хотя сомнения их напрасны: сельские школьники, как и городские, полиязычны. Представьте, школа с государственным языком обучения и дети в совершенстве владеют родным казахским языком. Они свободно владеют и русским языком: живя в северной части Казахстана, невозможно не знать русский язык. Английский в этой школе раньше изучали со второго класса (сейчас по новой программе с первого класса), потому что большинство ребят знают язык в пределах школьной программы, хотя здесь немало и полиглотов. Во взрослую жизнь эти ребята придут со знанием трех языков. Более того, в дальнейшем они могут продолжить обучение на любом из этих языков, есть выбор. К тому же, знание трех языков даст им возможность обладать навыками критического мышления.

Когда встал вопрос о выборе профессии, мама сказала, что у меня гуманитарный склад ума и я полиязычен: действительно, у меня не было проблем с языками. Кредо моих родителей: каждый человек должен быть мастером своего дела. Любимым делом надо заниматься с любовью – любимое выражение моей матери. Уже заканчивая факультет иностранных языков ПГПИ, решил, что этих знаний недостаточно, чтобы быть хорошим учителем. Я должен знать язык лучше, глубже своих учеников. В профессии учителя востребовано полиязычие. Целый год я посвятил обучению на языковых курсах Испано-Американского института в Нью-Йорке (США). Опыт общения показывает, что знание двух языков – тут большая редкость, не говоря уже об обладателях трех языков. Вместе со мной учились испанцы, японцы, арабы, поляки, сербы, итальянцы. Они приехали сюда, чтобы достойно освоить английский

язык. Это им нужно, чтобы состояться в той сфере деятельности, где они трудятся. В молодых людях мне импонировала жажда к знаниям. Все они амбициозны в хорошем смысле этого слова, к своей заветной цели идут прямой дорогой. Посчитали, что для достижения задуманного недостаточны их знания английского – и вот они здесь, в самом центре Америки.

У Томаса, Иосифа, Сандры, Кимото, несомненно, есть чему поучиться. По рассказам ребят, на рабочее место в их странах идет жесткий отбор конкурентоспособных специалистов, знающих свое дело. В условиях рынка они стараются постоянно повышать квалификацию, совершенствуя мастерство. Окончив обучение здесь, возможно, через некоторое время им придется отправиться в Сингапур или в Китай, за опытом передовых стран. Получается, они обучаются в течение всей жизни: идет постоянный поиск новых знаний, технологий, идей. Уверен, вернувшись к себе, они станут тем локомотивом, который будет двигать их страну только вперед.

Высокая роль образованию и науке отводится и у нас, в Казахстане. Яркое свидетельство тому – внедряемая программа полиязычия. В своей лекции в Евразийском национальном университете им. Л. Гумилева (2006г.) Президент страны Н. Назарбаев подчеркнул, что «глобализация – это эпоха объединения человечества в едином пространстве информации и коммуникаций, превращения всей планеты в единый экономический рынок. Глобальное общество становится более открытым: свободное перемещение капитала, финансов, людей, информации стало основой современной концепции «мира без границ». Обращаясь к молодежи, Глава государства акцентирует внимание на значимости труда: только труд может принести истинное удовлетворение человеку.

Важно, чтобы человек любил свою работу, и только тогда у него будет мотивация привнести творческое начало в любимое дело. В отдаленное село после институтской скамьи, после обучения за границей я приехал осознанно: здесь работали мои бабушка и дедушка, отличники народного образования Казахской ССР, которые сделали свой выбор в пользу учительства еще в годы войны. Их эстафету переняли дети. Я - педагог в третьем поколении. Это и есть династическая преемственность. В годы студенчества проходил здесь практику, и мне, городскому жителю, понравились эти места.

Два поколения педагогов в нашей семье дали путевку в жизнь сотням, тысячам баянаульцам. Благодаря высокому уровню профессионализма учителей, в Казахстане взлетают в космос

корабли, добывается нефть, вспахивается поле. Американские сокурсники похожи на моих коллег. Основу всех развитых стран составляют люди беспокойные, бесконечно обучающиеся, словом, новаторы. О таких людях принято говорить как о человеческом капитале. Общение с подобными людьми подтягивает человека. Становится ясно, что однажды полученных знаний для человека недостаточно, чтобы шагать в ногу со временем. В наш век информатизации технологий, конкуренции и возможных финансово-экономических кризисов, необходимо много учиться.

Идею трехязычия Президент Казахстана Н. Назарбаев выдвигает давно. К примеру, в «Новом политическом курсе состоявшегося государства» он отметил, что «языковую политику надо проводить грамотно и последовательно, не ущемляя ни один язык, на котором разговаривают казахстанцы. Трехязычие должно поощряться на государственном уровне». Глава государства обращает внимание, что наряду с казахским языком должны изучаться русский и английский. Вспомним, посредством русского языка наши родители открыли многообразие этого мира, а с английским будущему поколению предстоит интегрироваться в глобальный мир. Смелые шаги на этом пути уже сделаны: с прошлого года в Казахстане изучение английского языка начинается в дошкольных учреждениях. Меня, учителя иностранного языка, не может не радовать это решение.

Потенциал детей в изучении языков выше, чем у взрослого человека. У них отличная память, только надо уметь правильно это использовать. Поистине, в младших классах ребенок способен выучить несколько языков. В школе им. К. Кеменгерова несколько классов имеют гуманитарное направление. Изучение английского языка здесь проходит не два раза в неделю, как в обычных школах, а пять раз. После подобного обучения ученик способен поступить в любой языковой вуз. На уроках ведётся работа по ознакомлению учащихся с творчеством выдающихся деятелей казахской степи, таких как Бухар-жырау, Жаяу Муса, С.Торайгыров, Машхур-Жусуп Копеев. Ведь именно с любви к Родине начинается патриотизм. В школе я организовал работу полилингвального кружка, который раскрывает интеллектуальные возможности и развивает лингвистические способности учащихся.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Английский язык в пословицах и поговорках/ О.В.Кестель // Мектептегі шет тілі - Ин.яз. в школе. – 2003. - №3. – С.29-43.

2 Полиязычие - основа формирования культурно-языковой личности / Джанкараева, А.И. // Білім - Образование. - 2008. – С.165-167. №6.

3 Национальные языки, двуязычие и многоязычие: поиски и перспективы / Б.Х.Хасанов. – Алма-Ата: Қазақстан, 1989. - 133с.

4 Проблемы полиязычного образования в Казахстане / Г.З.Таубаева, Вестник образования, - 2013. №4. – С.23-24.

5 Полиязычие как ресурс развития образования / Ф.Дуйсебаева / Класс Time – 2012. – 28 ноября. – С.10.

6 Полиязычие в международном трансфере образовательных услуг / Бузаубагарова, К.С. // ҚазҰУ хабаршысы – Вестник КазНУ. Сер.филологическая – 2009. – С.49-52. №4.

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ТАҚЫРЫПАТТАҒЫ АҚПАРАТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ МӘТІН МАЗМҰНЫМЕН СӘЙКЕСТІК ТАЛАПТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

АСАНБАЕВА Е. Б.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЖҮСІП Қ. П.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тәуелсіз Қазақстанның публицистикасы, негізінен, қазақ және орыс тілді мерзімді басылымдар негізінде дамып келеді. Олардың әрбірінде газет тақырыпаттарының негізгі міндеттері, нақтылай айтқанда, ақпараттылық және мәтін мазмұнымен сәйкестік талаптарының көрініс табу деңгейі әртүрлі, әрқайсының оқырманға әсер етудегі өзіндік ерекшеліктері де сан алуан.

Ақпараттылық. Газет тақырыпаттарының ақпараттылық деңгейіне байланысты оларды толық ақпаратты және толымсыз ақпаратты деп бөлген жөн екенін айттық. Толық ақпаратты тақырыпаттар қазақ және орыс тілді мерзімді басылымдардың екеуінде де кездесетін «қарапайым» тақырыпаттар санатында. Ал мәтіннің бір емес, бірнеше мағыналық элементі көрініс табатын кешенді тақырыпаттардың қазақ тілді газеттерде ең жиі кездесетін және әдеттегі көрінісі – бір-бірімен «немесе», «яки», «болмаса» деген сынды шылаулармен байланысқан екі бөлімді тақырыпаттар. Оған келесі мақалалар дәлел: «Түрме деген санаторий емес немесе темір тор ішіндегі өмір» (ЕҚ. – 12.08.2009), «Есті қыз етегін жауып жүреді немесе оқу орындарында хиджаб кию мәселесі» (СС. – 23.09.2010), «Өркениеттілікке қалай жетеміз немесе кекшілдік пен жікшілдік хақында» (Ақ. – 2007. № 7).

Мұндай тақырыпаттардың негізгі ерекшелігі – бірінші бөлімде автор мақала жайлы жалпы хабар ғана (көбіне жалпы идеясы) беріп не мүлде жұмбақтап, түспалдап айтса, екінші бөлімде оны толықтырып, оқырманға «сыр сандықтың» аузын аша түседі.

Орыс тілді мерзімді басылым беттерінде де мұндай кешенді тақырыпаттар жиі кездеседі: ««Портал» в прозрачность, или Зачем Правительство в Сети поселилось» (КП. – 14.12.2010), «В пасынках в родном государстве, или Почему в полный голос не звучит казахская речь» (ЭЖ. – 09.06.2005), «Операция «Ы», или Приключения немцев в Казахстане» (К. – 07.01.2000).

Кешенді тақырыпаттардың бөліктері бір-бірімен шылаусыз, тыныс белгілері арқылы да байланысуы мүмкін: «Ауызына құдай сөз салған: Абайды толық танып болдық па?» (П. – 2004. № 6), «Қазақстан мұнайы: Бір ғасыр не берді» (З-Қ. – 08-14.09.1999), «Ұйықтай білу де өнер: Кім қанша және қалай ұйықтайды?» (П. – 2004. № 11). «Дорогу осилит идущий: Программа, стартовавшая в 2011 году, уже дает результаты» (КП. – 11.01.2012), «Лошадь будет жить: Как отказаться от дурной привычке курить?» (ЭЖ. – 19.08.2005).

Толымсыз ақпаратты тақырыпаттар алдыңғыларға қарағанда мазмұндылық тұрғысында «әлсіздеу» болса да, ессіне бейнелілік аспектісінде анағұрлым айшықты. Сол себепті мұндай мақала атаулары қазақ және орыс тілді публицистикада жиі кездеседі: «Болмайды, жаман болады!» немесе кей ырым-тыйымдардың мәні» (ЖА. – 10.11.2009) және «Жаман болады!» (СС. – 11.08.2012). Екі мақала да бір тақырыпта, қазақ халқының ырымдары мен тыйым сөздері жайлы жазылған. Алғашқысының бірінші бөлімі мен екінші тақырыпат бірдей десе де болады. Егер бірінші мақала атауы сондай қалыпта ұсынылған болса, екеуін де толымсыз ақпараттыға жатқызар едік, алайда алғашқысында автор мақалаға кешенді атау құрастырып, бірінші бөлімінде хабардың «бетін» сәл-пәл ғана ашса да, екінші бөлім арқылы оны толықтырып, оқырманның қабылдауын жеңілдеткен. Сөйтіп, реципиент бұл мақала қазақ халқында бұрыннан келе жатқан ырым-тыйымдар жайлы сөз ететіндігін бірден аңғарады да, өзіне қызықты көрінсе, оны толық оқиды, жоқ болса, мақаланы кейінге шегереді. Ал екінші, «Жаман болады!» атты мақалаға келер болсақ, оны оқыған адресат толымсыз ақпаратты тақырыпатқа тап болып, ол не жайлы екендігін ойша тұжырымдай бастайды, мақала атауының мұндай экспрессивтілігін ескерсек, оқырман оны толық оқиды деген ықтималдық жоғары екендігі айтпаса да түсінікті.

Мұндай құбылыстар орыс тілді мерзімді басылым беттерінде де жоқ емес. Мысалы, «Вне конкуренции!» (К. – 26.11.1999), «Где Сивоконь – там «золото!»» (КП. – 27.11.1999) мақалалары пауэрлифтинг бойынша әлем чемпионатында жеңімпаз атанған теміртаулық Алексей Сивоконь жайлы сөз етеді. Байқап қарасак, бірінші мақала атауы толымсыз: онда кім жайлы айтылғандығы, қандай оқиға орын алғандығы бірден түсініксіз. Мақаланы толық оқыған реципиент қана жерлесіміздің сонау Италияда өткен додада қарсыластарынан баса озып, жеңіс тұғырынан көрінгендігін біледі. Мұнда автор осындай тақырыпат арқылы оқырман қызығушылығын тудырып, өз шығармасын оқуына итермелегісі келген. Ал екінші мақалаға кезіккен оқырман біршама көбірек ақпараттылық мөлшеріне тап болады. Мақала атауымен шектеліп-ақ, реципиент оның мазмұнынан белгілі деңгейде хабардар бола алады.

Көріп отырғанымыздай, қай тілді публицистикада болмасын, толық ақпаратты тақырыпаттарға қарағанда, толымсыздар мазмұндылықтан гөрі басқа қызметтерге екпін түсіруге тырысады, нәтижесінде ақпараттылық аспектісі «әлсіреп», бәсеңдейді.

Мәтін мазмұнымен сәйкестік. Э.А. Лазарева «Заголовок в газете» еңбегінде: «Тақырыпат пен мәтін арасындағы мағыналық байланыс бұзылған кезде стилистикалық қателіктер орын алады... Газет мақаласының тақырыпаты оның мәтініне ишара етіп, оның шағын көрінісі болуы тиіс. Осы кезде «тақырыпат – мәтін» байланысы туындайды. Мақала атауы мәтіннің негізгі ойын дамытып, оның мазмұнымен тығыз арақатынаста болса ғана, экспрессивті байланыс орын алады. Ал егер тақырыпат бұл талаптарға сай келмей таңдалған болса, экспрессияның туындамауымен қоса, тақырыпаттың мәтін мазмұнымен байланысын түсіну қиынға соғады» [1, 21], – деп, мақала атауының оның мазмұнымен сәйкес болуының маңыздылығын айшықтап кеткен.

Жалпы алғанда, қазақ тілді басылымдарда тілшілер өз мақалаларына берген атаулары оның мазмұнымен сай болуына баса назар аударады. Алайда мұндай кемшіліктер мүлдем орын алмайда десек, шындыққа жанаспас еді. Айталық, «Бстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» (ЕҚ. – 28.05.2011) мақаласы. Мұндай тақырыпатқа кезіккен оқырман ойына бірден Абай Құнанбайұлының ақыл, қайрат, жүрек туралы жазылған он жетінші қара сөзі түседі де, мақала сол бір даналыққа не оның авторындай дара тұлғалардың бірі туралы жазылған-ау деп тұспалдап, жазбаның өзін оқыса, онда мынадай ұзын-сонар мәтінге тап болады:

«Асқар Алатаудың сілемдерімен астасқан Суықтөбе тауының етегінде Қастек атты шағын ауыл бар. Сырт қарағанда, бұл еліміздегі көп елді мекендердің бірі ғана. Алайда оның өзгелерге ұқсамайтын көптеген ерекшелігі бар. Сол ерекшелігінің бірі – осынау шағын ауылдың бір өзінен 15-16 ғылым докторлары, 50-ге тарта ғылым кандидаттары шыққан. Және олардың бәрі де қандай ғалымдар десеңізші. Иә, еліміздің іргелі ғылымдарының әр саласына сол Қастектен шыққан ғалымдардың әрқайсысының қосқан үлесі өз алдына бір төбе деуге болады. Әрине, Қастек ауылының адамдары оларды әрдайым мақтаныш тұтады. Сол мақтауға лайық ағаларымыздың бірі, техника ғылымдарының докторы Токтасын Мендебаев десем, бұл артық айтқандық емес.

Осы арада сәл шегініс жасасақ, еліміздің өзге өңірлері сияқты Суықтөбе бауырындағы Қастек ауылының азаматтары да басынан талай-талай жайтты өткерген. Оның бәріне тоқталып жатуға дәл қазір мүмкіндік жоқ. Қысқа қайырғанда, сонау Қазан төңкерісінен кейінгі ақ пен қызылдың қақтығысын, ұжымдастырудың нәубетін, одан кейінгі Ұлы Отан соғысының барлық ауыртпашылығын басынан өткерген бұл ауылды көп елді мекеннің бірі ғана емес, бірегейі деуге болады. Олай дейтініміз, осы Қастек ауылының адамдары 1934 жылға дейін Кеңес өкіметін мойындамай, Суықтөбе тауының жықпыл-жықпылына тығылып алып, ақ гвардияшылармен де, қызылдармен де атысып, олардың ыркына көнбегені өз алдына бір әңгіме. Кейін Кеңес өкіметі тарапынан сол қылықтарының зардабын қастектіктер әбден көрді де. Біраз адамның қырғыз асып, жан сақтауға мәжбүр болуы бұл сөзіміздің бір айғағы. Токтасын ағамыздың әкесі Мендебай ақсақал да сондай алмағайып заманда Қырғызстан асып кеткен екен. Ол Ұлы Отан соғысы басталған шақта ғана ауылға қайта оралыпты. Бірақ тағдыр тауқыметі, аштық пен қуғын-сүргін, ауыр жұмыс денсаулығына көп зардабын тигізсе керек, ауылға оралысымен-ақ дүниеден озған көрінеді. Токтасын ағамыз бен Күләй апамыз, міне, осылайша жетім-жесір атаныпты. Бірақ олардың бағына көп ұзамай соғысқа кеткен Мендебайдың бауыры Нүсіпқұл жараланып, елге оралыпты. Жетімі мен жесірін жылатпаған ел емеспіз бе, Нүсіпқұл аға бауырының отбасын қамқорлығына алып, Токтасын ағаның алаңсыз ер жетуіне, оқып білім алуына көп көмек көрсетті. Ол кезде қазіргідей емес, ағайын мен туғанның, абысын мен ажынның өте тату кезі. Қатықсыз қара шайды, қатқан нанды қақ бөліп жейтін ауыл адамдары тағдыр тауқыметін бірге көтеретін.

Тоқтасын ағаның құрдастары да ызғарлы соғыс жылдарының ауыр нәубетін арқалап өсті. Содан да олар қайыспайтын қара нардай берік болып қалыптасты. Ауылдағы Бұлантай ағамыз ашқан бастауыш мектепте Әбуғали Монтаев, Тоқтасын Әбдіқалықов, Хамит Дөшкеев, Базарбай Спанов, Жамал Ысқақкеліні сияқты білікті ұстаздардан білім алған Тоқтасын Алматыдағы №12-ші қазақ орта мектебінде оқуын жалғастырды. Бұл мектепте де үздік оқыған ол 1958 жылы Мәскеудің Бауман атындағы жоғары техникалық училищесіне оқуға түсті. Біз онда 3-4-сыныпта оқитынбыз.

Көршілес тұратындықтан да болар, менің анам Сәлиха мен Тоқтасын ағаның шешесі Күләй апамыз өте тату болатын. Екеуі егіс алқабында да, қырман басында да темекі тізбесінде де бірге жүріп, бірге еңбек ететін. Таң бозынан кетіп, жұмыстан қас қарая оралатын екеуі үйдегі бір шәугім шайды да бірге іше отырып, шер тарқата сырласушы еді. Сондағы Күләй апамыздың көбіне айтатыны баласы Тоқтасынның жайы болатын. «Тоқтасыным оқуын бітірген соң келін аламын. Шіркін, сол күнге жетсем ғой», – деп армандап отыратын. Баласының жұрттың аяғы жете бермейтін Мәскеуде оқитынын мақтаныш көретін апамыз, тәубе, ол арманына жетті де. Алайда ол күнге дейін апамыздың талай қиналыстан өткені анық.

Әлі есімде, бірінші курсты бітірген соң Тоқтасын аға ауылға келді. Жаз бойы тыным көрмей, ұжымның шөбін шабысты, астығын орысты, темекісін жиысты. Бірақ күзді күні ақысын еңбеккүнмен алды. Онда колхозда ақша жоқ, еңбеккүн үшін әркімге мөлшерлеп арпа-бидай, шөп беретін. Қалтасында көк тиыны жоқ студент Мәскеуге қайтуға ақша таппай қатты қиналған. Біреуден ала тұруға да еш мүмкіндік жоқ. Себебі, елдің жағдайы бірдей. Сол кезде Күләй апамыз зыр жүгіріп, баласының қайтар жолына қажет тиын-тебенді жылап-сықтап жүріп, зорға жинап бергені әлі көз алдымда тұр. Нүсіпкүл ағаның үйіндегі Тоқтасын ағаның жеңгесі Анаркүл тәтеміз де бұл әулетке оңынан кездескен екен. Күләй апамыздың алдын қиып өтпейтін тамаша келін бола білді.

Сол бір сындарлы қиын шақта елдің ынтымағы мен бірлігі де кемел, пейілі де кең еді. Қазір ғой, заман кеңейіп, бақ-дәулетіміз артқанмен адамдардың пейілі тарылып бара жатқаны. Ол кезде қатықсыз қара көже ішіп жүрсе де жайрандап, жарқылдап жүретін. Ең ғажабы, сол адамдар ең алдымен балаларының оқып, білім алғанын армандайтын.

Жалпы, сол қиын-қыстау кезеңнің өзінде қазіргідей қарақан басын емес, бүкіл елдің тілеуін тілеген, елдің ұйытқысы болған екі

азамат менің есімде ерекше жақсы сақталып қалыпты. Оның бірі – Усабек ағамыз болса, екіншісі мектебіміздің алғашқы директоры болған Әбуғали ағамыз еді.

Усабек ата бүкіл жетім мен жесірдің қамқоршысы еді. Жоқ-жітікке үнемі көмек қолын созып отыратын. Ауылда ол кісінің алдын ешкім кесіп өтпейтін, айтқанын екі етпейтін. Көктем шыға ол елді ұйымдастырып, арық-атыздарды қаздыратын, ауылға су әкелетін, көшенің бойына тал-терек ектіретін, бау-бақша отырғызатын. Тіпті 1960 жылдары өзі бас болып алма ағашының көшеттерін әкеліп, әр үйге таратып, оны отырғыздырғаны әлі есімде. Қастектегі бүгінгі жайқалып өсіп жатқан алма ағашы сол кісінің егіп кеткен жемісі.

Мектеп директоры болған Әбуғали Монтаев ағамыз да елді жинап, қамыс орғызып, ескі мектептің шатырын жаңалады. Әктеп-сырлап, қожыр-қожыр мектеп үйін жұнттай қылғаны да есте. Сабақтан бос уақытта ауылдың бар баласын жинап алып, оқу ордасының айналасындағы жерді дуалмен қоршатып, бау-бақша еккізген. Көше бойлатып тал, терек отырғыздырған Әбекеннің ісін ауыл жұрты ұмытқан жоқ. Қайта олардың әрбір ісі кейінгі ұрпақ үшін үлгі-өнеге болды.

Бұл адамдар жайлы жазудағы мақсат та Тоқтасын ағаның шыққан ортасының, тал бесігінен алған тәрбиесінің өзегі қайда жатқанын айту еді. Айтса айтқандай, Тоқтасын аға да сол жоғарыдағы ағаларындай еліне шын жанашыр азамат болып қалыптасты. Мәскеудегі оқуын бітіріп келісімен Алматыдағы жабық әскери зауытқа өз мамандығы бойынша инженер болып орналасты. Жас маман ретінде ерекше қамқорлыққа бөленіп, екі бөлмелі үй алды. Тоқтасын аға мен Қапуза тәтенің сол шағын пәтеріне Қастектен бармаған адам кемде-кем шығар. Қашан көрсең сол үйдің төрінде ауылдағы ағайын-көрші терлеп-тепшіп шай ішіп отыратын. Ауылға «Ақ келін» атанған Қапуза тәтеміздің пейілінің кендігі сонша, ара-арасында жұмысына жүгіріп барып кеп, ерінбей-жалықпай сол кісілерге қазан көтеріп, тыным таппайтын.

«Ағаның үйі – ақ жайлау» деген ғой, әрі Күләй апамыз осында отырған соң біз сияқты студенттер де сол үйді жағалаймыз. Орта құрсақ болып жүргендіктен, осы үйге анда-санда бір соғып, тыңқып тойып қайтамыз. Онымен қоймай, неше түрлі жиын-тойымызды да осы кісілердің үйінде өткіземіз. Неткен кендік, неткен қаймағы бұзылмаған қазақы мінез десенізші. Қазір ондай тар үй түгіл, біреудің кең сарайдай көк ордасына басыңызды да сұға алмайсыз.

Сол қарапайым халықтың алғысын алғандығынан шығар, Тоқтасын аға мен Қапуза тәте жаман болған жоқ. Өндірістен кейін, ізденіп жүріп, ғылыми жұмысқа ауысты. Қазақтың Қ.Сәтбаев атындағы техникалық университетінде ұстаздық етті. Кандидаттық, докторлық диссертациясын қорғады. Бір айта кететін жайт, Тоқтасын 2008 жылға дейін Қазақстанда мәшине жасау саласынан докторлық қорғаған жалғыз ғалым еді. Қазақтың инженерлік ғылымында ойып тұрып өз орнын анықтаған ол мәшине жасау саласының елімізде кенже қалғанын ескере отырып, шәкірт тәрбиелеуді де ұмытпады. Иә, оның жетекшілігімен 3 адам ғылым докторы, 11 адам техника ғылымдарының кандидаты атағын алды. Бұл арада Тоқанның жүзге жуық ғылыми еңбектердің, жинақтардың авторы екендігін айта кетсек дейміз. Алайда ол еңбектерінің бәрінің атын атап, түсін түстеуге газет мүмкіндігі көтермейтінін ескере отырып, бірер еңбегіне ғана тоқталатын болсақ, оның қазақ тілінде мәшине жасау технологиясы туралы оқулық жазған алғашқы ғалым екендігі де біраз жайтты айтып тұрған жоқ па. Сондай-ақ 2000 жылы «Рауан» баспасынан шыққан мәшине жасау технологиясы жөніндегі алғашқы сөздіктің авторы да осы біздің Тоқан.

Тоқан өнегелі отбасының бас иесі. Ұл-қыз өсірген әке. Немере сүйіп отырған ата. Солардың бәрі Тоқтасын ағаның қамқорлығына, жылуына бөленіп, бақытты тұрмыс кешіп жатыр десем, туған әкесінің орнын жоқтатпай, қамқор бола білген Нүсіпкүл ағасынан қалған ұл-қыздарына да ол әке орнына әке бола білді. Бәрінің жоғары білім алуына жәрдемдесті. Артынан ерген Тоқтамысты техника ғылымдарының докторы дәрежесіне жеткізді. Аға алдындағы парызын адал орындады. Ауылдың оқимын деген бар баласына да көмек қолын созудан жалыққан емес. Жанам деген жүрекке шок тастаған ғалымды шәкірттері де ерекше жақсы көреді. Тоқанның әріптестері де оның білім-білігін, адамдық қасиетін жоғары бағалайтынын көз көріп жүр. Өз басым осындай қадір-қасиетке ие азаматты ең бақытты адам деп санаймын. Иә, Тоқтасын аға шын мәнінде бақытты адам».

Осылайша, оқырман автордың бұл публицистикалық шығармада Суықтөбе тауының етегіндегі Қастек атты ауылдан шыққан техника ғылымдарының докторы Тоқтасын Меңдебаевтың өмір жолынан сыр шертетіндігіне көз жеткізеді. Ең қызығы, мақала мәтінінде оның тақырыпатындағы қолданыс бірде-бір рет кездеспейді және негізгі идеясы да одан әлдеқайда алшақ. Осындайда оқырман тақырыпатты оқығаннан кейінгі бастапқы болжамы мен үміті оны оқығаннан кейін алған ақпараттымен сәйкес

келмесе, біріншіден, оның санасында түсініспеушілік туындайды: «неліктен автор мақалаға осындай атау берді, менің күткенім басқа еді» деген сынды ойлардың етегінде құр мақаладан ғана емес, бүкіл басылымнан көңілі қалуы мүмкін.

Орыс тілді басылымдарға келер болсақ, мұнда мақала атауы оның мазмұнымен сәйкес келмей жататын кездер қазақ публицистикасына қарағанда жиірек кездеседі. Оның басты себебі – жоғарыда аталғандай, тілшілердің оқырманға әсер етушілік қызметке көбірек екіпін түсіруі. Мысалы: «Избавиться от ржавчины» (КП. – 08.12. 2012). Мұндай тақырыпатқа кезіккен реципиент, сөз жоқ, мақалада шынымен де күнделікті тұрмыста бірқатар қиындықтар тудыратын тоттан құтылудың амалдары жазылған ба деп ойлайды. Ал шын мәнінде бұл мақалада жемқорлықпен күресу мақсатымен елде әзірленген жаңа жүйе талқыға салынған, ал «даудың басы» – параны автор тотқа балап, метафоралау әдісін бейнелі қолданған. Демек, оқырманның болжамы тағы да ақталмады. Егер тақырыпатта автор «тот» сөзін тырнақшаға алып, оны ауыспалы мағынада қолданғанын көрсете білсе, оқырман ол сөздің астында басқа мән жатқандығын түсініп, осындай қателік орын алмас еді.

Сол сияқты «Наши дети – папуасы?!» (ЭК. – 07.12.2006) мақаласы. Автор шығармасына осындай атау беру арқылы оқырман назарын аударып, оның қызығушылығын ояту негізінде мақала мәтінін оқуға итермелегісі келгені анық. Алайда осы жағдайға оқырман көзімен қарайтын болсақ, мақала атауын оқығаннан кейін оның санасында түсінбеушілік туатыны айтпаса да анық жайт, содан кейін ол ойша өз болжамын келтіруге тырысады: «бәлкім қандай да бір психологиялық не басқа да зерттеулер Қазақстанның балалары Папуа Жаңа Гвинеяның балаларына ұқсас шығар» деген сынды ойларға келіп, мақала мәтініне жүгінсе, ондағы жазба мынадай:

«(Лид): Конечно, выбор оптимальной модели 12-летнего цикла среднего образования не является краеугольным вопросом вхождения Казахстана в число развитых государств. Но от него зависит гораздо большее – будущее нашей страны.

Рахметулла Башаров, академик Казахской академии образования им. Алтынсарина, последние годы вплотную занимается проблемой философии образования, является автором целого ряда образовательных концепций, многочисленных статей и фундаментальных трудов, в том числе монографии «Методология развития поликультурного образования в Казахстане».

– Рахметулла Башарович, почему в обществе бытует мнение, что современная образовательная практика опережает теорию образования?

– Это не совсем так. Во-первых, основные исследования проблем образования велись лишь в рамках педагогической науки. В этих условиях она, перегруженная непосильными задачами, не смогла найти однозначно эффективного для себя пути защиты и саморазвития. Во-вторых, и практика не всегда готова воспринимать новые модели образования. Она проявляет готовность слепо следовать за псевдонаучными прожектами административно-приказных решений. Поэтому многочисленные образовательные эксперименты, реализуемые на практике административно-командными методами, не позволяют мне однозначно согласиться, что образовательная практика опережает теорию образования.

– Например?

– О многочисленных неудачных экспериментах много писалось в средствах массовой информации. Я бы хотел выделить исключительно значимый для общества вопрос, связанный с выбором оптимальной модели 12-летнего цикла среднего образования. Мы подвергли сравнительному анализу эффективность ряда моделей среднего образования, который показал следующее:

1-е место – $6+3+3=12$ лет

2-е место – $5+4+3=12$ лет

3-е место – $6+4+2=12$ лет

4-е место – $4+5+3=12$ лет

5-е место – $4+5+2=11$ лет

6-е место – $4+6+2=12$ лет

Так вот, по своей эффективности модель $4+6+2=12$, защищаемая центром 12-летнего образования, оказалась на последнем месте, пропустив даже ныне действующую модель 11-летнего среднего образования. Объективно такая модель 12-летки не нужна для казахстанского общества, потому что она вредна. Чем ее вводить, лучше было бы сохранить более эффективную нынешнюю 11-летку. Однако, если командно-административный принцип перевесит все остальные научные принципы, то модель $4+6+2=12$ скоро получит путевку в жизнь.

– А вы наверняка поддерживаете японскую модель 12-летнего образования? Ведь она по эффективности стоит на первом месте в мировом образовательном пространстве.

– Знаете вы или нет, но старшее поколение помнит: в 50-60 годах прошлого столетия США били в набат: «Нация в опасности! Мы отстаем от СССР, у них самая эффективная модель среднего

образования $4+3+3=10$ ». Когда Япония переходила на 12-летнее образование, она, по существу, сохранила преимущество этой советской модели, усилив только начальную школу до 6 лет.

– Почему именно начальную?

– Во-первых, начальная школа является школой родного языка, национального менталитета и духа. Поэтому начальная школа призвана сформировать у учащихся национальные черты характера и культуру с тем, чтобы в дальнейшем полностью их освободить от такой заботы и окунуть молодое поколение в общечеловеческую культуру, открывать доступ свободного плавания в море современной цивилизации.

Во-вторых, начальная школа является основой всей непрерывной системы образования. Поэтому она призвана заряжать детей положительными эмоциями, победным настроением. В противном случае низкий уровень учебных умений, унаследованный уже в начальных классах, как злой рок, трансформируется в малую отзывчивость учеников на последующих ступенях образования и создаст предпосылки для устойчивого пораженческого настроения у них, подготавливая почву для «трудных» подростков.

– И какую модель 12-летнего среднего образования вы предлагаете?

– В своих статьях и научных трудах мы доказывали, что на переходном этапе самой оптимальной моделью отечественного 12-летнего среднего образования является модель $5+4+3=12$. В сравнительном анализе эта модель по эффективности занимает вторую строку, после японской модели $6+3+3=12$.

– Как вы считаете, почему наши вузы, как главные заказчики профильного обучения на старшей ступени среднего образования, не выступают главными экспертами оценки той или иной модели?

– Я некомпетентен отвечать на такие вопросы. Экспертов выбирают МОН страны и центр 12-летнего образования. Однако замечу, что в условиях, когда высшая школа Казахстана переходит на 3-4-летнее бакалаврское образование, а магистратура отведена на послевузовский уровень, необязательно быть семи пядей во лбу, чтобы понять: нет альтернативы 3-летней профильной старшей ступени 12-летнего среднего образования, которая призвана частично разгрузить учебные материалы 3-4-летних вузов.

Что касается экспертов, приглашенных из других стран, то скажу следующее. Главными иностранными экспертами, насколько мне известно, выступают представители из Папуа – Новой Гвинеи и России. Однако они мало информированы, плохо знают, какую национальную и образовательную политику ведет Казахстан.

Поэтому представители из Папуа – Новой Гвинеи дают нам такую рекомендацию, как будто наша страна находится на уровне развития папуасов времен Миклухо-Маклая.

Когда выбирают экспертов, с методологической точки зрения важно знать, какова государственная образовательная политика той страны, откуда прибывают эксперты. Например, российская национальная образовательная политика построена на принципах монокультурного подхода, тогда как государственная образовательная политика Казахстана – на принципах поликультурного подхода.

Для монокультурного подхода с приоритетом православно-христианских ценностей и единого русского языка модель 4+6+2 12-летней средней школы, предложенная российскими разработчиками, можно сказать, является идеальной. И эксперт из этой страны, как и некоторые казахстанцы, может оказаться в плену этой модели. А для поликультурного казахстанского подхода такая модель совершенно противоречит духу и букве самой прогрессивной общепризнанной государственной политики Казахстана. Отечественная система образования должна проектировать в себя национальную политику, для реализации которой модель 5+4+3=12 является наиболее оптимальной и востребованной».

Сөйтіп, әлеуетті реципиент мақала авторының еліміздің он екі жылдық білім беру жүйесіне көшу бағдарламасын талқыға салған кезде шетелдік мамандардың көмегіне жүгінгендігін және жоғарыда аталған мемлекеттен келген ғалымдар ұсынған кенестерін өз елінің даму деңгейіне сай етіп құрғандығын сынап көрсеткендігіне көз жеткізеді. Осындайда мақаланы толық оқығаннан кейін алған ақпарат оқырманның бастапқы үміт еткен болжамынан артық болуы неғайбыл.

Тағы бір мақалаға назар аударайық: «Зидан в юбке» (ЭЖ. – 29.09.2006). Мұндай тақырыпты алғаш оқығаннан кейін онда әлемдік футболдың атакты жұлдыздарының бірі – Зинедин Зидан мен әйелдер гардеробының бір бөлшегіне қатысты шыққан шу шығар деген болжамдар ойға бірінші келеді. Шынтуайтқа келгенде, тілші бұл мақалада Қазақстандағы әйелдер футбол құрамасы жайлы алматылық «Алма-КТЖ» клубының бапкері Борис Емелинмен сұхбаты жайлы баян етеді. Мұнда да мақала барысында аяқдоп шеберінің есімі бірде-бір рет сөз етілмейді, тіпті біздің нәзік жанды футболшыларымыздың бірі оны пір тұтып, соған еліктеп ойнайтындығына ұқсас ойлар да кезікпейді. Сөйтіп, оқырман тағы бір қайшылыққа тап болады.

Демек, оқырман көңілін мақалаға аудару мақсатымен оның атауын мазмұнға жауап бермейтін етіп құру – публицистикадағы

өрескел қателіктердің бірі. Оның салдары – оқырманның үміт еткен ақпаратты алмауымен қатар, мақаладан, тіпті кейде басылымның өзінен баз кешу. Мұның барлығы мәтін мазмұнымен сәйкестік публицистикалық тақырыпқа қойылатын маңызды талаптардың бірі екендігін анық дәлелдейді.

Қысқасы, қазақстандық мерзімді басылымдарда публицистикалық тақырыпқа қойылатын талаптардың негізгі әрі маңыздылары – ақпараттылық және мәтін мазмұнымен сәйкестік орыс тілді публицистикаға қарағанда қазақ тілдіде біршама толық сақталады. Орыс тілді мерзімді басылымдарда журналистер өз мақалаларына атау беру барысында, әдетте, көркемдік бейнелілік, оқырман көңілін қарату тарапына көбірек назар аударады, нәтижесінде ақпараттылық қызмет шетке ысырылып, көмескілене түседі. Есесіне қазақ тілді публицистикада мазмұндылық мәселесі бәрінен жоғары тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лазарева Э.А. Заголовок в газете: Учеб.пособие для студентов-журналистов. –Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 96 с.

Қысқартулар

- АА. – «Алаш айнасы» газеті
- Ақ. – «Ақиқат» журналы
- АТ. – «Ана тілі» газеті
- ЕҚ. – «Егемен Қазақстан» газеті
- ЖА. – «Жас Алаш» газеті
- З-Қ. – «Заман-Қазақстан» газеті
- К. – «Караван» газеті
- КП. – «Казахстанская правда» газеті
- СС. – «Сарыарқа самалы» газеті
- ЭК. – «Экспресс К» газеті

ГАЗЕТ ТАҚЫРЫПАТТАРЫНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ӘСЕРІН АРТТЫРУДАҒЫ ТІЛДІК ЕМЕС ҚҰРАЛДАРДЫҢ РӨЛІ

АСАНБАЕВА Е. Б.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЖҮСІП Қ. П.
ғылыми жетекші, ф.ғ.д., профессор

Мақала атауы – публицистикада маңызды роль атқаратын күрделі құрылымдардың бірі: тілшінің қаламынан туған туындының оқылу-оқылмауы, оқырманның нақты авторға және жалпы басылымға деген көзқарасы, мақаланың қандай сарында қабылданатыны – мұның барлығы публицистикалық шығарманың осы бір құрамдас бөлігіне байланысты. Сол себепті журналистер мақала мазмұнымен қатар оның атауына да зор мән береді. Публицистикалық тақырыптың өзінің негізгі міндеттерінен басқа экспрессивтілік және оқырман санасына әсер етушілік қызметтерін атқарудағы тілдік құралдардың ролін өткен тарауларда сөз еттік: мұнда журналист қарапайым троп пен фигурадан және тілдік қайталамалардан бастап, парцелляциялық құрылымдар мен прецедентті мәтіндер және ерекше зеректік пен ой ұшқырлығын талап ететін окказионализмдерге дейінгі сан алуан құралдардың көмегімен бірнеше сөздің бойына олардың өзіндік мағыналарынан басқа қосымша мән үстеп, реципиентке ықпал жасаушы «күшті» үйлестіре алады. Десе де, публицистикада осындай күшке ие құрылымдардың саны бұнымен шектелмейді: тілшілер өз туындыларына атау беру ісінде лингвистикалық құралдардан басқа тілдік емес құралдарды да іске қосады. Бұл ретте қазіргі баспасөз тілінде тақырыпат экспрессиясын арттырушы тиімді әрі ең жиі кездесетін амал графикалық болып табылады.

Мақала тақырыпатын оның «қаптамасы» кейпінде пайдалану кезінде заманауи публицистер аталған құралдардың қай-қайсысын пайдаланса да, көп жағдайда қалыптасқан тілдік норманы бұзу арқылы өзінің дiттеген мақсатына жетеді. Мұны ғылымда «тілдік ойын» деп атап кеткен ғалымдар да бар. Егер бұрын мұндай әрекетке «грамматикалық/стилистикалық қате», «сауатсыздық» деп қараса, бүгінгі күні баршаға ортақ тілдік норманы бұзу – қарапайым нәрсе. Тiптi бұған «өзгеше норма» деп қарап жүргендер де бар. Кейде қарапайым қате мен осындай «өзгеше норманың» ара-жігін анықтау қиындық туғызады. Ғалымдар мен тіл жанашырлары мұндай «тілбұзарлықпен» күресудің амалдарын іздеумен дал

болса, журналистер өздерінің «шығармашылық бостандықтарын» пайдаланып, жалпы ережелерді бұзып болсын, қаламынан туған шығармаларының мейлінше әсерлі әрі оқырман көңіліне ұнамды болуы үшін бар күштерін салуда. Енді бір топ лингвистер осындай «өзгеше нормалардың» тіл біліміне енгізіп жатқан жаңалықтары мен олардың жалпы ерекшеліктерін зерттеуді қолға алған. «Енді нормативтілік мәселесі назардан ысырылып, дұрыс/бұрыс түсінігі орынды/орынсыз түсінігімен жиі алмасатын болды... «Орынды әрі мақсатты нәрсенің барлығы дұрыс» деген тұжырым коммуникативті не ситуативті түрде шартталған норманың болмысын анықтайды» [1, 58] деуші ғалымдардың ойлары әбден орынды. Қалай болғанда да біз газет тақырыпаттарының әсер етушілік қызметін арттырудағы графикалық амалдардың қауқарын жоққа шығара алмаймыз. Олардың мақала атауының прагматикалық табиғатына қосатын үлесін заманауи мерзімді баспасөз беттеріне шолу жасап байқауымызға болады.

Орыс және қазақ тілді мерзімді басылымдарды саралай келе, «өзгеше норма» үдерісінің орыс тілді баспасөзде жиі қолданылатынын байқадық. Дегенмен, аталмыш әрекетке біртіндеп қазақ публицистикасының тілшілері де «ет үйретіп» келеді. Көп жағдайда мұндай графикалық «өзгешелеу» тақырыпат бойында окказионалдылық құбылысының пайда болуына әкелгенімен, бұл оның экспрессивтілік және прагматикалық сипатын еселей түседі.

Тақырыпат экспрессиясын арттыру мақсатымен туған графикалық амалдардың бірі – ерекше әріптермен (шрифтімен) белгілеу. Бұл – қазіргі баспасөз журналистері арасында ең жиі кездесетін тілдік емес әсер етуші құрал. Біз бұл топқа келесі амал-тәсілдерді жатқыздық:

Омонимдік негізді пайдалана отыра, бір сөздің құрамынан өзге бір сөзді (әсіресе оның түбірін) ерекшелеп, көбіне үлкен қаріптермен, белгілеу: «возДУШНАЯ яма» (Караван – 21.01.2005); «ОПЕРАтивное перевоплощение» (Экспресс К. – 28.05.2010); «ЧУдная долина» (Экспресс К. – 22.06.2004).

Осыған ұқсас, бір сөздің құрамынан қысқартылған сөздерді тауып, белгілеу: «ВОЗможный офис» (Комсомольская Правда – 13.02.2013) (мұндағы «ВОЗ» – «всемирная организация здравоохранения», яғни «дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы»); «СМИрно! Вольно!» (Экспресс К. – 05.05.2007) (ҚР Қарулы күштерінің 15 жылдығына орай Қорғаныс министрінің БАҚ өкілдерімен кездесуі жайлы сөз ететін мақалаға автор осындай атау берген); «ЕСли ЦАрит взаимопонимание» (Экспресс К. – 03.07.2007) (мұндағы «ЕС» – Еуроодақ, ал «ЦА»

– «Центральная Азия» яки Орталық Азия); «АНОмальный взлет» (Экспресс К. – 20.05.2004) («АН» – ұшақ маркасы), «Мы начинаем КВН! ВКЛючайся!» (Комсомольская Правда. – 02.03.2012) («КВН» – баршаға белгілі ресейлік телебағдарлама болса, «ВКЛ» – орыс тіліндегі «косу» етістігінің қысқартылған түрі).

Кейде журналистер бір сөздің бойына басқа сөзді «сыйғызып», тақырыпатты мейлінше көзге түсерлік ету үшін олардың орфографиясын өзгертіп жазуға дейін барады: «СМЕРЧельный случай» (Экспресс К. – 03.05.2006) («смерч» (құйын) + «смертельный» (қатерлі); «Я встретил ВАЗ. И все былое...» (Экспресс К. – 29.03.2003) (А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» атты шығармасында «Я встретил вас...» деп басталатын өлең жолы аталмыш тақырыпатта Қазақстанда алғаш рет жинақталған «ВАЗ» автокөлігінің атауымен «толықтырылып», өзгертілген); «САМБОбытный праздник» (Экспресс К. – 15.11.2005) («самбо» спорт түрі + «самобытный» (өзіндік); «ПИВАли дни веселье» (Экспресс К. – 27.05.2006) (темекі және сыра сынды зиянды өнімдердің жарнамасына тыйым салынатыны жайлы сөз ететін мақалаға автор осындай әсерлі тақырыпат құрған).

Өзге тілдегі сөздердің (не олардың транскрипцияларының) төл сөзбен дыбыстас не «түбірлес» болуы: «No commЕНTs» (Экспресс К. – 13.06.2007) (Ұлттық бірыңғай тестілеу жайлы мақаланың атауында журналист шетелдік сөз бен аталмыш аббревиатураны жымдастырған), «Коматозное SOSтояние» (Экспресс К. – 14.06.2007) (тілші елімізде диабет ауруының асқынып кеткендігі жайлы осылай «күйінеді»), «CHINAя церемония» (Экспресс К. – 15.04.2006) (Сыртқы істер министрінің қытайлық делегациямен кездесуі жайлы баяндалатын мақаланың атауы істің мән-жайын анық көрсеткен).

Ал кейде журналистер сөздерді үлкен шрифтімен ерекшелемей-ақ, шетелдік сөздің транскрипциясының өз тіліндегі сөздермен дыбыстас болуын «өзінің жағына ойнатуға» тырысады: «ЕС говорит «йес»», «О, йес, ОЭС» (Экспресс К. – 24.12.2010), «Остановите Землю – Yes I do» (Экспресс К. – 26.05.2012) (танымал өлең жолдары – «Остановите Землю – я сойду» – архитектуралық құндылығы бар ескі автобус аялдамаларын қорғауға алынған тарихи ескерткіштердің қатарына қосу туралы ұсыныс талқыланатын мақала атауында орынды түрленген).

Осыған ұқсас тағы бір графикалық амал – транслитерацияны қолдану. Мысал үшін мына бір мақалаға назар аударайық: «Қазақстаннан – Qazaqstanga» (Жас Алаш. – 17.01.2013). Қазақстан Республикасында қызу талқыланып жүрген латын графикасына көшу

мәселесі сөз болатын мақалаға тілші осындай әсерлі де жарқын атау беріп қана қоймай, өзінің авторлық ойын да жеткізе білген көрінеді.

Сонымен қатар шетелдік сөздерді еш аудармасыз, транслитерация, не басқа сөздің құрамынан тауып, ерекшелелеусіз-ақ құр өзін публицистикалық мақаланың атауында орналастыру оған оқырманның бірден назар аударуына себепші болады: «Грузовики made in Kazakhstan отправляются за рубеж» (Комсомольская Правда. – 18.04.2012), «Money, money, money: Дефицит купюр крупных номиналов в республике» (Континент. – 2006. № 15).

Графикалық ерекшеленудің тағы бір түрі газет беттерінде тыныс белгілері арқылы көрініс береді. Айталық, «По (у)родству бродяжьей души...» (Экспресс К. – 12.10.2007) атты мақаладағы жақшаны автор құр босқа қойған жоқ. Екі сөздің бір-бірінен тек бір әріппен өзгешеленуі осы әріпті тыныс белгілерімен ерекшелеп, тілшінің айтқысы келген ойын осылайша жеткізуге негіз болған.

Өткен тараушалардың бірінде, публицистикалық тақырыпаттардағы пунктуацияның қызметін талдау барысында, біз кейбір тыныс белгілерінің көптеген мақала атауларында тілдік нормадан ауытқып қолданылатынын айттық. Мұны да графикалық ерекшеленудің қатарына жатқызуымызға болады, себебі ешқандай пунктуациялық белгі тұрмауы керек жерге қандай да бір тыныс белгісін орналастыру журналистің осындай графикалық амалдың негізінде реципиенттің белгілі бір сөзге не сөз тіркесіне көңілін аударту тілегінен туған: «Әншіге – 50 жыл» (Сарыарқа самалы. – 28.11.1996), «Бүгін – ҰБТ!» (Сарыарқа самалы. – 02.06.2015).

Көріп отырғанымыздай, публицистикада мақала тақырыпатының бейнелілік және әсер етушілік, экспрессивтік қырларын арттыруда прецедентті құрылымдар мен стилистикалық бояма лексика сияқты тілдік бірліктерден басқа оқырманның назарына, ең алдымен, визуалды деңгейде көзге түсу арқылы, оны түрлі ой-әрекетке итермелейтін графикалық амал-тәсілдердің де өзіндік прагматикалық әлеуеті бар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Современный русский язык: коммуникативно-функциональный аспект //Учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост.гос. пед. ун-та, 2000.

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА В ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

АУБАКИРОВА С. Д.
докторант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Слух имеет большое значение для интеллектуального и речевого развития ребенка.

Нарушение слуха есть полное или частичное снижение способности обнаруживать и понимать звуки.

Причины нарушения слуха [1, с.174-176] подразделяют на три группы:

1) причины и факторы, приводящие к возникновению наследственной глухоты или тугоухости;

2) факторы, воздействующие на развивающийся плод во время беременности матери или приводящие к общей интоксикации организма матери в этот период (врожденное нарушение слуха);

3) факторы, действующие на сохранный орган слуха ребенка в процессе его жизни (приобретенное нарушение слуха).

Существует классификация нарушения слуха по типу заболеваний:

1) **Кондуктивная тугоухость**, вызываемая препятствиями на пути проведения звуковой волны: скопления ушной серы, средний отит, отосклероз и др. Хорошо лечится либо консервативным, либо хирургическим путем.

2) **Нейросенсорная (сенсоневральная) тугоухость** связана с нарушением преобразования механических колебаний в электрические импульсы. Причинами ее развития являются нарушения во внутреннем ухе или улитке. Поражение рецепторов звукового анализатора может быть вызвано акустическими травмами, ототоксическим действием антибиотиков, сосудистыми нарушениями кровоснабжения улитки и др. причинами, приводящими к гибели волосковых клеток внутреннего уха. Данный вид тугоухости очень тяжело поддается лечению и может быть компенсирован только слухопротезированием.

3) Смешанная тугоухость представляет собой сочетание двух вышеупомянутых типов нарушения слуха

Согласно международной классификации тугоухости:

1) **Слух в норме** означает, что человек слышит звуки на всех частотах **от 0 до 25 дБ** и не испытывает проблем с общением.

2) 1-я степень тугоухости (слабая) означает, что человек слышит звуки только **в диапазоне 26-40 дБ**. Доступно восприятие разговорной речи на расстоянии 6 м и более, даже шепот. Трудности восприятия речи в шумной обстановке, и при восприятии тихой и отдаленной речи. Общение с помощью устной речи.

3) 2-я степень тугоухости (**средняя**) означает, что человек слышит звуки только **в диапазоне 41-55 дБ**. Доступно восприятие разговорной речи на расстоянии менее 6 м, некоторые воспринимают шепот на расстоянии до 0,5 м. Имеются трудности в восприятии тихой и отдаленной речи, диалога. Необходимо использование слуховых аппаратов на уроке. Общение с помощью устной речи, которая имеет специфические особенности.

4) 3-я степень тугоухости (**средне-тяжелая**) означает, что человек слышит звуки **в диапазоне 56-70 дБ**. Воспринимают разговорную речь на расстоянии менее 2 метров. Испытывает затруднение при коллективном общении и разговоре по телефону. Обычно понимают речь, если видят лицо собеседника. Необходимы постоянное использование слуховых аппаратов и специальная систематическая коррекционная работа с сурдопедагогом и логопедом.

5) 4-я степень тугоухости (**тяжелая**) означает, что человек слышит звуки в диапазоне 71-90 дБ. Неразборчиво слышат разговорную речь даже у самого уха. Понимают речь только при наличии слухового аппарата, если видят лицо собеседника и тема разговора им понятна. Необходимо обязательное слухопротезирование или кохлеарная имплантация.

6) **Глухота (глубокая)** означает, что человек может услышать звуки только **громче 91 дБ** и испытывает трудности в понимании даже усиленной наушниками речи.

Таким образом, тугоухость есть стойкое понижение слуха, при котором возможно овладение речью с опорой на остаточный слух; глухота есть стойкая потеря слуха.

Дети с нарушением слуха подразделяются на 4 группы [2, с. 61-68]:

1) **ранооглохшие – глухие без речи;**

2) **позднооглохшие – глухие, сохранившие речь;** дети, потерявшие слух вследствие какой-либо болезни или травмы после того, как они овладели речью, т.е. в 2—3-летнем и более позднем возрасте;

3) **слабослышащие с развитой речью;**

4) **слабослышащие с глубоким речевым недоразвитием.** Уровень речевого развития зависит от возраста, в котором произошло

нарушение слуха, условий воспитания и от своевременности начала коррекционной работы.

Особенностями речи слабослышащего ребенка являются неразборчивость, глухость, замедленный темп. Запас слов ограничен. Голос слабослышащего обычно глухой, интонация малоразвита и невыразительна. Недостаточность своей речи он дополняет жестиком. Письменная речь отражает все недостатки устной речи.

При легкой степени снижения слуха необходимо усиление громкости звучания речи на занятии для активизации ослабленного слуха. При тяжелом снижении слуха необходимо приучать считывать с губ, использовать тактильно-вибрационную чувствительность, опора на остаточный слух.

Содержание коррекционно-педагогической работы:

1) Развитие речи: развитие языковой способности, накопление словаря, работа над значением слов, отработка различных форм речевой деятельности, формирование различных форм речи, проведение элементарных языковых наблюдений.

2) Развитие слухового восприятия, остаточного слуха, двигательного, тактильно-двигательного, зрительного восприятия.

В обучении детей с нарушениями слуха применяется билингвистический подход, который признает равноправными средствами учебно-воспитательного процесса словесную и жестовую речь. Слабослышащему ребенку, обучающемуся в общеобразовательной школе, должна быть предоставлена помощь специалиста сурдолога и логопеда.

Условия обучения детей с нарушением слуха в инклюзивной образовательной среде [3, с. 57-64]:

1) наличие психологической и физиологической готовности ребенка к обучению в массовой общеобразовательной школе (на основании заключения ПМПК);

2) наличие безбарьерной среды в образовательном учреждении;

3) наличие психолого-педагогического сопровождения: сурдопедагога, логопеда, психолога;

4) наличие специального оборудования в школе:

– звукоизолированный кабинет сурдопедагога для проведения индивидуальных и групповых занятий (не менее 15 кв.м.);

– «бегущая строка» на этажах;

– световая индикация начала и окончания урока;

– FM системы для индивидуальной и групповой работы.

Эффективность обучения глухих и слабослышащих детей повышается при проведении своевременной систематической коррекционной работы с сурдопедагогом и логопедом, активном участии семьи в его обучении и воспитании, активности самого учащегося и с развитием технических возможностей слухопротезирования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Барабанов Р. Е. Этиология нарушения слуха и речи у глухих и слабослышащих детей [Текст] / Р. Е. Барабанов // Молодой ученый. – 2011. – № 5. Т.2. – С. 174-176.

2 Борякова Н. Ю. Педагогические системы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии. – М.: изд-во «АСТ, Астрель». – 2008 г. – 222 с.

3 Инклюзивное образование: настольная книга педагога, работающего с детьми с ОВЗ. Методическое пособие / Под ред. М. С. Старовой. – М.: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2011. – С. 57-64.

«ЖАСЫЛ» ЭКОНОМИКА ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ ҚОЗҒАЛУЫ КҮШІ РЕТІНДЕ

АХМЕТОВА Д. Д.
оқытушы, экономика және бизнес магистрі,
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ТЕМІРБОЛАТ А. Қ., ОМАРОВА Д. С.
студенттер, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тұрақты даму негізгі үш компоненттің – экономикалық, әлеуметтік және экологиялық арасындағы кешенді байланысты болжайды.

Бүгінгі таңда «жасыл технологияны» қолдану жайы ең бір өзекті мәселеге айналып отыр. Еліміз «жасыл экономикаға» көшудің алдағы ұзақ мерзімді жоспары барысында Қазақстанның экономикалық тұрақтылық қуатын барынша сақтай отырып, экономиканың өркендей түсуіне мүдделі. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған «жасыл экономика» – халықаралық «Жасыл көпір» серіктестік бағдарламасын іске асыруға негіз боларлық құқықтық, экономикалық және ғылыми-негіздік шарттарды жақсартатын, сондай-ақ табиғатты қорғауға қарай игеріп, оны тиімді тұтыну тәжірибесін жетілдіруге ынталандыратын игі бастама.

Қазіргі кезде қоғам «жасыл» экономика сөзінің мәнісін әр түрлі түсінеді. Бірі бұл елдің табиғатын жақсартатын экономиканың жаңа салалары деп түсінеді. Басқалары бұл сөзді табиғатқа көмектесуге және пайда келтіруге бағытталған жаңа технологиялар ретіндегі экожүйенің өзіндік түрі деп есептейді. Үшіншілері, бұл мақсаты экологиялық таза өнімдерді құру болып табылатын дамудың жаңа кезеңіне ауысу деп есептейді.

Түсінікті анықтаудың барлық осы жолдары сөздің мағынасына өте жақын. «Жасыл» экономика – бұл табиғи қорларды тиімді пайдалану есебінен қоғамның әл-ауқатын сақтауға бағытталған, сондай-ақ соңғы пайдалану өнімдерін өндірістік циклге қайтаруды қамтамасыз ететін экономика. «Жасыл» экономика бірінші кезекте, қазіргі уақытта сарқылуды ұшыраған (пайдалы қазбалар – мұнай, газ) ресурстарды үнемді тұтынуға және сарқылмайтын ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған.

Жасыл экономиканың негізінде – таза немесе «жасыл» технологиялар жатыр. Мамандардың айтуы бойынша «жасыл» экономиканы дамыту, көптеген постиндустриалды елдерде өзінің ауқымымен қозғаған экологиялық дағдарысты біздің елде болдырмауға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта елімізде «Жасыл экономикаға» көшу бойынша ұлттық стратегия әзірлену үстінде. Сарапшылардың пікірінше жер көлемі жөнінен әлемде тоғызыншы орынды алатын Қазақстанда аталмыш жобаны жүзеге асыруға мол мүмкіндік бар. Соған орай «жасыл экономика» қағидаттарын енгізу мәселесі жан-жақты талдауға негіз болуда.

Көптеген елдерде «жасыл» экономикаға өту кезінде салықтық ынталандыру қарастырылған. Әлемдік тәжірибенің аяқ алысына сүйене отырып, «жасыл» салаға инвестиция ағынын көптеп тарту үшін салықтық ынталандыруды қолдану жағы ескерілетін болады. Бұл ретте министрлік жобаны әзірлеу кезінде салықтық жеңілдіктер енгізбек.

«Жасыл» экономиканы дамытудың жеті негізгі бағыттары:

Бірінші бағыт – жаңартылатын энергия көздерін енгізу.

Пайдалы қазбаларды ары қарай сақтау туралы мәселе орасан ауқымға ие болады. Біздің мемлекет табиғи қорлары өте бай ел ретінде танылған. Мұнай, газ – бүкіл дүние жүзінде ең ірі энергетикалық қорлардың бірі ретінде сыныпталады, бірақ тіпті олардың өзі уақыты келгенде сарқылады, демек өмір үшін жаңа ресурстар табу қажет. Бұл ретте Қазақстанның жақсы экожүйеге,

жер қыртысына және орманға ие болуы айғағы басқа елдер алдындағы өзінің ұстанымын айтарлықтай арттырады.

Екінші бағыт – тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығындағы энергия тиімділігі.

Қалалық тұрғын үй қорының маңызды бөлігі кеңестік дәуірден кейінгі уақытта салынғандықтан, тұрғын үй кешендерінің көпшілігі тиімсіз жылу изоляциялық құрылымдармен және жылумен қамтамасыз ету жүйелерімен жабдықталған, ол маңызды жылу шығындарына алып келеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда жылумен қамтамасыз ету аспаптарының жұмысының істен шығуы саласындағы іс-шараларды жүзеге асыратын энергия сервистік компаниялары әрекет етеді.

Үшінші бағыт – ауыл шаруашылығындағы органикалық егін шаруашылығы.

Бірінші кезекте бағыттың аталмыш түрі әр түрлі азық қоспаларынан, синтетикалық тыңайту өнімдерінен (пестицидтерден) бас тартуды қарастырады. Дақылдық өсімдіктердің шығымдылығын, өсуін қамтамасыз ету үшін органикалық тыңайтқыштарды пайдалану туралы сөз болып отыр. Ауыл шаруашылығын «көгалдандыру» табиғи қорларға зиян келтірместен, халыққа азық-түлікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазақстан мынадай бағыттар бойынша әрекет етуді жоспарлайды:

- жердің құнарлылығын басқару;
- суды тиімді пайдалану;
- өсімдіктер және жануарлар денсаулығын басқару;
- фермаларды механикаландыру.

Төртінші бағыт – қалдықтарды басқару жүйесін жетілдіру.

Қалдықтарды басқару мәселесі ерекше танымалдылыққа ие болды. Лас көшелер, үйінділер және қандай да бір болып жатқанға бақылаудың жоқтығын жиі кездестіресіз. Қалыптасқан жағдайларға байланысты қалдықтарды өндірістік өнімнің қайталама өнімі ретінде пайдалану ұсынылған. Осылайша, мысалы қатты тұрмыстық қалдықтарды кешенді қайта өңдеу және балама отынды алу технологиясы Алматыда іске асырылуда.

Бесінші бағыт – су қорларын басқару жүйелерін жетілдіру

Су адамзаттың өмір сүруін және экожүйелердің тұтастығын қамтамасыз етудің шешуші табиғи құрылымы болып қала береді. Осыған байланысты су қорларын тиімді пайдалану орасан ауқымға ие болатын мәселе болып қала береді.

Алтыншы бағыт – «таза» көлікті дамыту

Қазақстандағы тасымалдардың көпшілігі дизелде/бензинде жүргізіледі. Қазіргі уақытта тасымалдардың басым бөлігі бензин (дизель) негізінде жүзеге асырылады. Бірінші кезекте бұл парник газдарының жоғары шығарындыларына жағдай жасайды.

Жетінші бағыт – экожүйелерді сақтау және тиімді басқару

Осы бағыттағы қызмет басты түрде біздің елдің бірегей табиғат байлығын сақтауға бағытталған.

«Жасыл экономиканы» дамытуда Германия, Оңтүстік Корея мемлекеттері алдыңғы орында. Олар «жасылдануды» дамыту бойынша оң нәтижелерге қол жеткізіп отыр. «Біз әлем елдерінің оң тәжірибелерін пайдаланамыз. Бүгінгі таңда әлемде экологияға қатысты көптеген проблемалар бар. Күн сайын табиғи ресурстар азайып, қоршаған орта ластанып жатыр. Сондықтан да адамзат үшін жасыл экономикаға көшу міндетті болып отыр.

Балама қуат көздерін қолдану, тұрғындардың таза ауыз суды тұтынуы және өндіріс қалдықтарын қысқарту мақсаттарын жүзеге асыру барысында ауқымды жұмыстар бар. «Жасыл экономикаға» көшудің маңызды бір буыны – қоқыс өңдеу. Соған орай ел аумағында жоспар бойынша 40-тан астам қоқыс өңдеуші кешеннің құрылысы басталмақ. Осындай кешен таяуда Астана қаласында пайдалануға беріледі. Испан технологиясы бойынша салынған зауыт жылына 400 мың тонна қоқысты қайта өңдеп, қала қажеттілігін өтеуге қауқарлы болады. Алдағы 2 жылда республикамызда дәл осындай 9 зауыт бой көтереді.

Бүгінде елімізде жел энергетикасы, қуат көзін үнемдеу, өндірістік және тұрмыстық қалдықтарды кәдеге жарату жөнінде біршама заң қабылданды. Енді саладағы заңнаманың тиімді орындалуын қадағалау – негізгі шара. Сондықтан да «жасыл экономикаға» негізделген құқықтық базаны жетілдіру осы бастан қолға алынуда.

«Жасыл» экономика ел үшін басымдылықтар әкеледі.

«Жасыл» экономикаға ауысу барынша үлкен танымалдыққа ие болып келеді және ауқымды қызығушылық тудырады. «Жасыл» экономика бірінші кезекте экономикалық прогреске жағдай жасайды және мыналарды қамтамасыз етеді:

- ішкі жалпы өнімнің өсімі;
- елдің табыстарын ұлғайту;
- елдегі жұмыссыздық көрсеткіштерін азайта отырып, халық үшін жұмыс орындарын құру.

Бұл жерде «жасыл» экономикаға ауысу климаттың өзгеруі, пайдалы қазбалардың сарқылуы және су ресурстарының тапшылығы сияқты жаһандық қауіптен тәуекелдерді төмендетеді.

«Жасыл» экономиканы дамыту бағдарламасы аясында Қазақстан экономиканың 10 шешуші секторына құралдарды инвестициялауды жоспарлайды:

- ауыл шаруашылығы;
- тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы;
- энергетика;
- балық аулау;
- орман шаруашылығы;
- өнеркәсіп;
- туризм;
- көлік;
- қалдықтарды кәдеге жарату және қайта өңдеу;
- су қорларын басқару.

«Жасыл көпір» Әріптестік Бағдарламасының нәтижелері табиғатты бұзатын экономикадан өзара келісілген экологиялық-экономикалық жүйелерді құруға жағдай жасайды. Қысқа мерзімді және фрагментарлы тәсілдерді жоятын басқарудың жаңа тетіктері негізінде институционалды құрылымдарды құру орнықты дамуды көздейді. Табиғат ресурстарын ұтымды және ұзақ мерзімде пайдалану, өмірлік маңызды экожүйелерді сақтау мен қалпына келтіру үшін жаңа тетіктерді құру. Қоршаған ортаның тозу қарқынын төмендету және табиғат ресурстарын ұтымсыз пайдалануды төмендету үшін өндіріс пен тұтырудың дәстүрлі тұрақсыз үлгілерін «жасыл» экономика үлгісіне ауыстыруды қамтамасыз ету. Тек елдер мен аймақтар үшін емес, барлық әлемдік бірлестіктер үшін маңызы үлкен жетістіктерге жету үшін өз күштерін біріктіру. Әлемдік оң нәтижелі тәжірибелер мен әлеуетті тиімді пайдалану, экологиялық қауіпсіздікті нығайту үшін жағдай жасау.

Астананың ЭКСПО-2017 бүкіләлемдік көрмесіне өз кандидатурасын ұсынуы әрі «Болашақтың энергиясы» атты жаһандық мүдделерді топтастыратын тақырыпты таңдауы әлем назарын өзіне аударғаны хақ. Өйткені, адамзат алдындағы күрмеуі қиын мәселе – энергияға деген тапшылықты жойып, балама қуат көздерін кеңінен іске қосатын кез келді. Адамзат баласына көмірді, мұнайды, газды толығымен игеруге орта есеппен 40-50 жыл кетті, балама энергетиканы игеруге де шамамен сонша уақыт керек. Бұл шара – біздің елімізде балама энергетиканың қарқынды дамуына жол ашары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Пухова Б.У. «Природный капитал», как составная часть природных ресурсов // Фундаментальные исследования. – 2008. - № 2, стр. 130-132.
- 2 Глазырина И.П. Природный капитал в экономике переходного периода. – М.: НИИ. Природа, 2001. – стр. 204.
- 3 Перелет Р. Направления стратегии «зеленого роста» // Евразийский экономический обзор. – 2011 - № 1, стр. 98-103.
- 4 Есекина Б. Концептуальные основы модели «зеленого роста» // Евразийский экономический обзор. – 2011 - № 2, стр. 116-118.
- 5 Елбасының Қазақстан халқына жолдауынан, 2010 ж

СОДЕРЖАНИЕ И ФОРМА ЖУРНАЛИСТСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

АШИМТАЕВ А. М., НУРПЕИСОВ К. К.
студенты, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ИСКАКОВ К. С.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Создавая своё произведение, автор, как правило, интуитивно выбирает жанр и соответствующие изобразительно-выразительные средства. Хороший рассказчик любое повествование строит увлекательно. Все это напрямую относится и к журналистскому труду. Прежде чем вам удастся без видимых усилий создать удачное журналистское произведение, следует внимательно разобраться во всех тонкостях, составных частях того, что станет результатом вашего творчества.

Главная цель журналистского труда состоит в передаче информации. Человек может выразить и воспринять мысль, идею, образ наиболее точно и недвусмысленно посредством слова. Специально организованный словесный ряд становится текстом журналистского произведения, или его литературной основой. Литературная основа – необходимая и достаточно весомая часть в печатной периодике. Некоторые газетно-журнальные материалы сопровождаются фотографиями, рисунками или другими иллюстративно-графическими материалами, но это вспомогательные элементы. В соответствии с избранным жанром в печатной периодике (газете, журнале, альманахе) литературной основой журналистского произведения как раз и является статья, очерк, фельетон или репортаж. На радиовещании литературная

основа обретает звуковое воплощение, а на ТВ к этому добавляется изображение. Для любого журналиста, в каком бы средстве массовой информации он ни работал, какому бы роду журналистики себя ни посвятил, главным является литературная основа. В свою очередь, основой этого компонента журналистского произведения является сама жизнь со всем ее неисчерпаемым разнообразием людей, событий, идей, явлений, фактов. Жизненный материал – это социальная реальность, изученная автором и положенная в основу журналистского произведения. Она, эта реальность, всегда неизмеримо богаче литературной основы, журналистского текста. Один из важнейших секретов профессионального мастерства – умение выбрать из всего многообразия реального мира только то, что необходимо в данном журналистском материале. В сущности, проблема выбора – события, героя, детали, определяющего слова и т.д. – основная в журналистской профессии. Всю жизнь мы стоим перед выбором – и насколько удачно решаем эту проблему, настолько эффективно наше творчество.

С какими же мерками подходит журналист к жизненному материалу, на чем основывает свой выбор? Чрезвычайно важны здесь избранные тема и идея произведения.

Тема – предмет изображения. Это также вопрос, выделенный автором как самый главный для данного материала.

Идея – основная мысль произведения, выражение авторской позиции. Идея может предшествовать изучению жизненного материала, она фокусирует взгляды автора на действительность, определяется его нравственными убеждениями, вкусами и пристрастиями.

Если говорить упрощенно, тема – это о чем, а идея – зачем. Так же, как жизненный материал шире литературной основы, так тема шире идеи. Одной и той же теме могут быть посвящены различные журналистские произведения, но идея у каждого из них будет своя.

Иногда тему журналистского произведения автору подсказывает окружающая обстановка, происходящие события или люди, о которых он хочет рассказать, их дела и поступки. Чаще журналист ищет героев в соответствии с избранной (или заказанной редакцией) темой. В любом случае, запомним, что в журналистике, как и в литературоведении, центральные, главные действующие лица произведения называются героями. Люди, которые окружают центральную фигуру, – это персонажи.

Как и в литературе, в журналистском произведении герой необязательно должен быть всецело положительным, так сказать, образцово показательным, идеальным. В жизни редко бывают

одноцветные – только белые или только черные – явления, события, факты; и столь же редки однополюсные – положительные или отрицательные – люди. Однако, если центральной фигурой вашего материала становится безусловно отрицательная личность, называть его героем нельзя даже в литературоведческом смысле. Отрицательные образы – это всегда персонажи.

Первый этап журналистской работы – сбор информации. Жизненный материал изучен, определены тема и идея, отобраны герои и известны все персонажи будущего произведения. С содержанием все ясно. В какую форму выльется накопленный материал? Это, может быть, одна из важнейших составляющих журналистского мастерства – найти форму произведения, адекватную его содержанию. Особое значение здесь имеет композиция.

Композиция – закономерное построение произведения, гармоничное соотношение отдельных его частей (компонентов), образующих единое целое. Композиция – это принцип организации отображаемого автором материала. Композиция обычно обусловлена темой и идеей, представляя собой такое соединение отобранных событий и фактов, которое раскрывает их глубинную связь и выражает позицию автора. С помощью композиции автор располагает материал в последовательности, соответствующей авторскому замыслу, не дает угаснуть интересу аудитории, фокусирует ее внимание на главном, подводит к необходимым выводам.

Работая над композицией, журналист находится в определенной зависимости от *фабулы* – той цепи событий, о которой повествуется в сюжете. В документальном произведении фабула не зависит от автора, это данность, то, что было на самом деле. Исходя из фабулы, автор выстраивает сюжет своего произведения.

Сюжет – ход повествования, способ раскрытия (и развития) темы на основе ее драматургии.

Драматургия – это способ организации жизненного материала, в ее основе всегда лежит конфликт – столкновение двух противоположных начал: положительного и отрицательного, добра и зла, благородства и подлости, правды и лжи, чести и бесчестия, жизни и смерти, белого и черного... этот ряд бесконечен, как бесконечно разнообразие материального и духовного мира. В сущности, это и есть жизнь, ее сложная и прекрасная диалектика – постоянное столкновение различных – противоборствующих – начал, постоянное преодоление, стремление к идеалу и недостижимость его – и новое стремление. Умение определить конфликт как движущую пружину общественного

развития, человеческих поступков, различных явлений природы, и на основе этого конфликта драматургически выстроить свое произведение – вот один из главных секретов профессионального мастерства журналиста, литератора. Эти профессии роднит творческое отношение, осмысление реальной действительности. И для журналиста творческий подход к документальному материалу как раз и выявляется в значительной мере в композиционном своеобразии его произведения.

Конфликт, лежащий в основе драматургии, поможет вам превратить фабулу (реальную последовательность событий) в стройный сюжет (художественно-организованное повествование об этих событиях). Из литературоведения известны составляющие части сюжета:

- экспозиция – своеобразный пролог;
- завязка – начало действия;
- развитие действия – более или менее подробное повествование о происходящих событиях;
- кульминация – высшая точка развития действия (здесь движущая пружина сюжета сжимается до предела, все герои и события соединены как бы в единый фокус с тем, чтобы в результате решающего действия, поступка, события количество перешло в качество, наметилось разрешение конфликта);
- перипетии – события, ведущие к развязке;
- развязка – конец, завершение конфликта, действия;
- эпилог – краткое повествование о том, что было дальше.

Те или иные элементы сюжета могут быть опущены в том или ином журналистском произведении, их последовательность может меняться. Все зависит от авторского замысла. Предположим, вы начинаете свой материал непосредственно с кульминации – важнейшего момента – и только потом расскажете, как развивались события, приведшие к подобному завершению. Сюжет – не композиционная формула, незыблемая по своим параметрам, но инструмент творчества, который в умелых руках дает замечательные результаты. Эмоциональная и смысловая окраска ваших материалов будет достигаться при помощи языка и стиля – также чрезвычайно важных компонентов формы.

При помощи языка и стиля журналист не только наиболее точно описывает события, характеры и внешний облик героев, но и проявляет собственную индивидуальность, делает авторские материалы узнаваемыми, ни на кого другого не похожими. Здесь начинается персональная известность журналиста. Недаром говорят: стиль – это человек.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Рэндалл Д. Универсальный журналист. – Алматы, 1996.
- 2 Свитич Л. Журналист и его работа. – Москва, 1979.
- 3 Ворошилов В.В. Журналистика. СПб, 2000.
- 4 Словарь литературоведческих терминов – Москва, 1974

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА
ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

БАЛТАШ А. Б.
магистрант, г. Павлодар

Частенько случается так, что родители акцентируют внимание на развитие речи, мышления и памяти малыша, оставляя «за бортом» его творческие способности. А ведь всем детям развитие творческого потенциала нужно. Это необходимо делать вместе с другими перечисленными выше направлениями развития.

Способности к творчеству объединяет несколько составляющих.

Среди них:

- Тяга к познанию;
- живой ум;
- умение постигать новое;
- уметь в обычных вещах и явлениях видеть нестандартное;
- воображение без границ;
- стремление делать открытия;
- уметь в жизни применять полученные знания;
- интуиция и фантазия, которые порождают открытия и изобретения, а также что-то свежее и новое.

Важнее всего творчество как раз для взрослого человека, потому что помогает ему успешно справляться с трудностями, строить отношения с людьми, быть радостным и счастливым. Однако если у ныне взрослого в детстве с творчеством «не сложилось», то, скорее всего, творческой личностью ему стать не удастся, как бы он не хотел. Поэтому развитие творческого потенциала детей нужно начинать с ранних лет, как и все иные задатки. Нередко небылицы, которые рассказывает малыш, родители не воспринимают всерьез, а иногда и грубо пресекают. А ведь фантазирование – это свойственная дошкольникам черта, и не нужно мешать крохам, воображать.

В это время рождается творчество. Нужно знать, что пик фантазирования приходится в возрасте трех или четырех лет, и малыш может насочинять таких историй, что диву даешься, как можно вообще такое придумать.

Раннее выявление, обучение и воспитание одаренных и талантливых детей, учащихся, студентов составляет новую задачу совершенствования системы народного образования. Развитие и воспитание одаренных и талантливых детей решает насущную задачу формирования творческого потенциала социалистического общества, обеспечивает возможности интенсивного социального и научно-технического прогресса, дальнейшего развития науки и культуры, всех областей производства и социальной жизни.

Несмотря на многие дискуссионные проблемы, наука (генетика, физиология, психология, социология) и реальная практика обучения многократно доказали не только наличие индивидуальных различий в успешности обучения, но и различия в творческих возможностях (творческом потенциале) детей и учащихся. Дифференциация всех детей в каждом возрасте по их творческому потенциалу весьма значительна – от умственной отсталости до высокой талантливости и общей одаренности.

К сожалению, современное дошкольное и школьное обучение ориентировано на среднего ученика, а профессиональное и вузовское – на среднего студента и среднего специалиста. Государство тратит значительные средства на исследование, коррекционное обучение детей и учащихся умственно отсталых или испытывающих затруднения в обучении, но нет единой программы по исследованию, обучению и воспитанию одаренных и талантливых детей и учащихся, обладающих наиболее высокими творческими возможностями.

Научный смысл работы по выявлению одаренных и талантливых состоит в том, что она позволяет раскрыть на самой представительной выборке природу и психологический механизм творчества, обеспечить возможности использования законов творчества для совершенствования содержания и методов обучения всех детей и учащихся. Обучение и развитие одаренных и талантливых детей составляет идеальную модель творческого развития человека.

Исследования и практика показывают, что развитие таланта может быть задержано, а иногда и загублено на любом этапе развития. Необходима специальная психологическая помощь и поддержка в развитии талантливой личности.

Опыт зарубежных исследований и практика раннего выявления одаренности детей и учащихся свидетельствуют о необходимости создания специальной государственной программы, обеспечивающей интенсивное развитие исследований и использование накопленного практического опыта выявления одаренных и талантливых детей и учащихся и психологической помощи им их родителям, учителям и преподавателям.

В нашей стране на этапе перестройки складываются благоприятные условия для интенсификации исследований и практического использования их результатов в системе дифференцированного обучения, в системе специальных учебных курсов и школ. Развитие научных исследований позволит ставить и более успешно решать проблему развития одаренных и талантливых детей и учащихся не путем стихийного отбора, но на основе современных знаний о природе одаренности, разработки психологических средств стимулирования и помощи одаренным и талантливым детям.

К сожалению, весь накопленный в общей и педагогической психологии материал не был использован для постановки и решения проблем обучения и воспитания одаренных и талантливых детей и учащихся.

Психологическая структура одаренности совпадает с основными структурными элементами, характеризующими творчество и творческое развитие человека. Внешние проявления творческого развития многообразны. Они выражаются в детстве прежде всего как более быстрое развитие (речи и мышления), как ранняя увлеченность (музыкой, рисованием, чтением, счетом), как любознательность ребенка, как его исследовательская активность.

Наиболее общей характеристикой и структурным компонентом творческого потенциала ребенка являются познавательные потребности, составляющие психологическую основу доминантности познавательной мотивации по сравнению с другими типами мотивации.

Доминирующая у творческого (одаренного) ребенка познавательная мотивация выражается в форме исследовательской, поисковой активности и проявляется в более низких порогах (т.е. более высокой сензитивности) к новизне стимула, новизне ситуации, обнаружению нового в обычном. Познавательная мотивация и исследовательская активность выражаются в высокой избирательности ребенка по отношению к исследуемому новому, в его предпочтении к цветам, звукам, формам и т.п. Устойчивая избирательность, возможно, составляет одно из оснований развития специальных способностей.

Реализация исследовательской активности обеспечивает ребенку непровольное открытие мира, преобразование неизвестного в известное, обеспечивает творческое порождение образов, становление сенсорных и перцептивных эталонов, составляющих первичные знания ребенка о мире. Общая исследовательская активность характеризуется по своей условной величине степенью (диапазоном) широты устойчивости. Она проявляется у одаренного ребенка как очень широкая любознательность ко всему новому для ребенка. Исследовательская активность завершается приобретением знания, первичным пониманием.

Противоположный полюс и тип развития основывается на доминировании других потребностей, составляющих первичную основу мотивации достижения, обеспечивает только ту степень и направленность исследовательской активности, которая способствует удовлетворению непознавательных прагматических потребностей (голод, жажда), достижению практических целей и завершается по мере удовлетворения потребности (или завершения деятельности).

По мере творческого развития одаренного ребенка – к трем-пяти годам – исследовательская активность преобразуется в более высокие формы и выражается как самостоятельная постановка вопросов и проблем по отношению к новому и неизвестному. Расширяется исследовательский диапазон и появляются возможности к исследованию непосредственно не данного, исследованию и определению отношений, причин и следствий и т. п. Развитие осуществляется как поиск ответов на собственные проблемы и вопросы, которыми определяется избирательность творческого научения ребенка.

С этого этапа (5-6 лет) основным структурным компонентом одаренности и творческого развития талантливого ребенка становится проблемность. Она обеспечивает постоянную открытость ребенка новому, выражается в поиске несоответствий и противоречий, в собственной постановке новых вопросов и проблем. Даже неудача рождает познавательную проблему, вызывает исследовательскую активность и обеспечивает возможности нового этапа в творческом развитии.

Процесс поиска и исследования (в 8-12 лет) завершается решением проблем, обнаружением скрытых, явно не заданных элементов и отношений. Во многих случаях эти явно не заданные отношения скрыты ранее усвоенными знаниями, сформированными стереотипами, сложившимися установками. Трудность обнаружения и открытия нового выражается в преодолении сложившихся привычных подходов к решению проблемы. Решение такой

«нерешаемой» проблемы составляет акт творчества. Оно характеризуется проявлением оригинальности, достигаемым на основе интуитивного использования «не относящихся к делу» побочных продуктов деятельности, латеральных форм мышления.

Оригинальность составляет неперемный структурный элемент одаренности. Она выражает степень непохожести, нестандартности, неожиданности предлагаемого решения среди других, стандартных решений. Она определяется: преобразованием заданной проблемы в собственную проблему; новой собственной позицией по отношению к решаемой проблеме; отказом от стандартных, «очевидных» гипотез.

Оригинальность рождается из преодоления «правильного», очевидного, общепринятого.

Общая одаренность выражается в более быстром обнаружении решения. Достижение решения проблемы всегда представляет собой процесс достижения интеллектуальной цели, ответа на поставленный вопрос, обнаружения неизвестного. Этот процесс включает большее или меньшее число последовательных преобразований. Выбор пути к обнаружению неизвестного, определение промежуточных целей и вопросов составляют стратегию поиска.

Поиск определяется мерой предвосхищения, антиципации, прогнозирования оптимальности каждого последующего шага решения, прогнозирования его последствий. Глубина прогнозирования (предвосхищения) составляет необходимый структурный компонент общей одаренности, обеспечивающий возможности более быстрого достижения решений. Одна из американских концепций одаренности основывается на этой интегральной характеристике творчества. В советской психологии (и психофизиологии) универсальное значение прогнозирования было открыто Н.А. Бернштейном по отношению ко всем целенаправленным актам поведения, однако до настоящего времени не получило значения открытия и по-прежнему квалифицируется только по отношению к развитию движений. На основе общего феномена глубины прогнозирования построено очень большое число общедиagnostических (для диагностики интеллекта) и специальных методик (речь, письмо, чтение), а развитие возможностей прогнозирования реализуется не только в экспериментальных ситуациях, но и в реальной жизни. Эти диагностические тесты универсальны: от оценки прогностических возможностей оператора, учителя до возможностей прогнозов в развитии социальных событий, последствий принимаемых решений. В этом случае они характеризуют уже не только когнитивные, но и творческие возможности личности.

Интегральным структурным элементом одаренности является оценочная, измерительная функция всех сложных психологических структур. В детской и возрастной психологии принципиальное значение оценочной функции на основе формирования перцептивных, интеллектуальных, эмоциональных эталонов было сформулировано А.В. Запорожцем. В зарубежной психологии наиболее подробно разработано английским психологом Ф. Бартлетом. В психологии творчества оценка выделена как специальный фактор Дж. Гилфордом. Многие феномены и диагностические методы психического развития ребенка, разработанные Ж. Пиаже, основаны на этом фундаментальном факторе. По существу все сложные психологические структуры выполняют роль измерителей, мерок, с помощью которых человек оценивает окружающий мир, других людей и самого себя.

Аристотель определял человека в качестве меры всех вещей. Эти оценки выражены в эмоциональных эталонах и определяют эстетические и нравственные предпочтения, в перцептивных и интеллектуальных оценках, определяющих степень значимости или обоснованности мысли. На основе оценки делается выбор и принимаются решения.

Способность к оценке включает и возможность понимания в развитии как собственной мысли, так и чужих мыслей, действий и поступков. Способность к оценке обеспечивает возможности самодостаточности, самоконтроля, уверенности одаренного, творческого ребенка в самом себе, в своих способностях, в своих решениях, определяя этим его самостоятельность, неконформность и многие другие интеллектуальные и личностные качества.

Завершая краткое изложение основных психологических аспектов одаренности как общей психологической предпосылки творческого развития и становления творческой личности, необходимо еще раз подчеркнуть, что все эти факторы, включающие а) доминирующую роль познавательной мотивации, б) исследовательскую творческую активность, выражающуюся в обнаружении нового, в постановке и решении проблем, в) возможности достижения оригинальных решений, г) возможности прогнозирования и предвосхищения, д) способность к созданию идеальных эталонов, обеспечивающих высокие эстетические, нравственные, интеллектуальные оценки, составляют единую интегративную структуру одаренности, проявляющуюся на всех уровнях индивидуального развития. Разработанные за рубежом диагностические методики в той или иной степени соответствуют этой структуре и позволяют выявлять самые значимые ее элементы.

Мы сознательно отошли от традиционного изложения проблем одаренности как проявления и развития общих и специальных способностей по ряду причин. Одна из них состоит в том, чтобы представить одаренность как предпосылку творческого развития и способствовать такому развитию в обучении и воспитании человека. Это не означает какого-либо обесценивания исследований и тех дискуссий, которые велись по проблеме способностей. Все эти исследования и дискуссии, осложненные многими методологическими трудностями, не привели к конструктивным решениям. Одно из таких интегральных направлений состоит в том, чтобы понять природу одаренности и таланта как общую предпосылку к развитию творческого человека. Все специальные способности развиваются из этого общего основания, если они достигают уровня творчества в науке, технике и культуре. Поэтому исследования в области психологии творчества составляют основу предлагаемой концепции как в понимании природы одаренности, так и в решении проблем диагностики и развития.

Данная работа позволяет преодолеть односторонние представления о высших способностях как преимущественно интеллектуальных; позволяет раскрыть одаренность как общую предпосылку творчества в любой профессии; в науке и в искусстве; раскрыть одаренность как предпосылку становления и развития творческой личности, способной не только к созданию нового и открытию новых законов, но и к самовыражению, к самораскрытию в произведениях литературы и искусства; личности не только решающей, но ставящей проблемы перед человеком и человечеством. Она позволяет по-другому подойти к обучению и воспитанию одаренного ребенка, использовать весь накопленный научный материал для психологической помощи ему, т.е. перейти от лабораторных исследований и констатации наличия или отсутствия одаренности и способностей к развитию на основе и с помощью специально организованных уроков творчества, психологической подготовки творческого учителя, способного помочь творческим учащимся, к психологической помощи родителям, воспитывающим творческих детей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Психология творчества, одаренности, креативности. – Е.П. Ильин – 2009.
- 2 Педагогическая психология – Е.А. Зимняя – 2002.

- 3 Вопросы психологии – А.М. Матюшкин.
- 4 Потенциальные возможности личности и их развитие в системе непрерывного образования – Соколова И.Ю. – 2008.
- 5 Продуктивное мышление – Вертгеймер М. – 2005.

МӘШҲҮР-ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

БАРАТОВА М. Н.
профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
СІЛӘМБЕКОВА Қ. С.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ
мұғалім, №3 гимназиясы, Павлодар қ.

Тұрақты сөз тіркестері қазақтың ауызекі тілімен бірге көркем әдебиет тілінде де мол. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы тұрақты сөз тіркестерінің қолданысы – ақын шығармаларының көркемдігі мен әсерлілігінің, айшықтылығының белгісі. Ойды нақты да дәл беру мағынасында қолданылатын тұрақты сөз тіркестері ұлттың таным-түсінігін де ашады. Халықтың сандаған ғасырлық танымының, тарихының, шаруашылығы мен тұрмысының, саяси-әлеуметтік өмірінің көрінісі болатын тұрақты сөз тіркестерінің лексика-грамматикалық мағыналық құрылымы да көркемдікке бағынған. Тіркес құрамында кемінде екі сөздің болу шарттылығы, сөздердің өзара орны ауыстырылмайтындығы, басқа сөздермен өзгермейтіндігі, әр сөздің жеке мағына бермей тұтас бір ғана мағынаны ашатындығы, бүтін бір тұлға ретінде жұмсалатындығы бейнелеп жеткізудің әрі суретті нақты көзге елестетудің тәсілі қызметін атқарады.

Ақын шығармаларындағы тұрақты сөз тіркестерінің қолданысының бірнеше ерекшеліктерін көрсетуге болады.

1. Өлеңдеріндегі қолданысы.

1.1 Тұрақты сөз тіркестерінің қалыптасқан орындарының ауысып келуі.

*Апырай, кесем бе екен мен тілімді,
Үйрендім қандай өнер, көп білімді,
Өткіздім қасірет пен қапалықта
Қызықты ойнап-күлер мезгілімді.
Болдым ғой өнерімді тауысқандай,
Мерт болдым айға шауып арыстандай («Ғибратнама»).*

2. Тұрақты сөз тіркестерінің өз орындарын сақтауы.
- 2.1 Жақсыдан жақсының да парқы бөлек,
Даналар біледі ойлап, ақыл зерек.
Құдайым пендесіне берген малды
Жаратқан әр түрлі ғып жүрген жанды («Адам екі түрлі»).
- 2.2 Өлеңнің негізі сюжеттік-композициялық құрылымын жасушы.
Аяғын мен қолыңды жіпсіз байлап,
Ұйқы үстіңнен басады ертеңді-кеш.
- 2.3 Жұмсағанда, тіл алып, ұшып жүрсең!
Аз ішіп, аз ғана жеп, ұйқы бөлсең! («Кедейліктің арқаны»)
- 2.4 Құдайдың жақсылығын көтере алмай,
Кез болдың да бір асып, тасқаныңнан
(«Сарыарқаның кімдікі екендігі»)
- 2.5 Қымызын, басын қосып, ортаға алған,
Жағалай қонып алып судың бойын.
- 2.6 Бір қадам аяғыңды теріс баспа,
Керек қып өтірік сөзді, құлаққа аспа!
(«Нәпсінді атқа мінгізбе!»)

Ақын тұрақты сөз тіркестерінің лексика-грамматикалық сипаттарын өлеңнің негізгі ойын жеткізу үшін сәтті пайдаланған:

- тұрақты сөз тіркестеріне тән белгі сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің орнының тұрақтылығы;
- осы ерекшеліктің ойды тұтастыруға, біріктіруге қызмет ететіндігі;
- өлеңдегі ойдың жинақылығы мен сөздердің тұтастығы араға сөз салуға, сөз қосуға мүмкіндік бермейді;
- ұлттық танымды беруде халықтық қалыптасқан үлгіні орнымен пайдаланған.

Әр сөздің жеке тұрғандағы мағынасымен бірге басқа сөздермен тіркескенде өзгерер ерекшеліктерін, қызметін, стильдік сипатын, қолданылу аясын да ескеру керек. Қазақ тілінің заңдылықтары мен ерекшеліктерін таныммен жалғастыруда ақын тұрақты сөз тіркестерін түрлендіре қолданады. Тұрақты сөз тіркестері тілде сөзді алмасатырып қана қоймайды, ойды анықтайды. Таным-түсінікті береді. Осындай ерешеліктеріне қарай тұрақты сөз тіркестерін шартты түрде таным-түсінікті және ой дәлдігін ашатын тіркестер деп бөлуге болады.

3. Мәшһүр-Жүсіп осы ерекшелікті таным мен түсінікті біріктіріп тұтастыра алады.

- 3.1 Ішім – от, сыртым – жалын қайнағаным,
Бұйырған, жұтқан күмән, шайнағаным («Фибратнама»).

- 3.2 Аңқауды алдаймын деп бәрі ептейді,
Жұмысын құрғақ тілмен реттейді («Партия хақында»).
 - 3.3 Айырып жапалақтан жем түсірсе,
Сұрайтын бір-бірінен сауғасы бар («Партия хақында»).
 - 3.4 Ие боп жамбасына отағасы,
Қасында еркесіген бір баласы.
 - 3.4 Өнешін жылтыратып көп кедейлер
Жүрсе де ат пен тоннан жүрдай болып...
 - 3.5 Әлі жүр, аңкылдама, түсер жарға,
Айтпаса, қайдан білсін ел сабазы?! («Партия хақында»).
4. Мәшһүр-Жүсіп тұрақты сөз тіркестеріндегі тағы бір ерекшелік ақын ұлттық таным мен түсінікті жаңарта, жаңғырта қолданады. Ұлттық танымды қоғамның сұраныстарымен, қажеттіліктерімен сабақтастырады. Бұл ұлттың болашағына керек рухани құндылықты өзінің танымын қайта өңдеу арқылы заманға лайықтау беру тәсілі сияқты. Ойдың танымы өзгеру үшін сөз қолданысына да жаңалық керек екені белгілі. Ақын өлеңдерінде қоғам қажеттілігі сол қоғам тілімен өріледі. Тұрақты сөз тіркестерінің қатарына жаңа қолданыстағы сөздер қосылады.

- 4.1 Біреуге кеңесейін деп ойласаң
Өзіңді жұтып қояр шайнамастан («Хал-ахуал»).
- 4.2 Білімге жабысайық көңіл қойып,
Ерлердің жұмысына жүрмін тойып («Хал-ахуал»).
- 4.3 Бір жауап бір сөткеде ала алмайды.
Сүзілтіп жүгіргенменен екі көзін.

Қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін дәстүрлі грамматика екіге бөледі. Олар – фраза және идиома.

Фраза – тіркес құрамындағы сөздердің біреуі болса да, бастапқы лексикалық мағынасын сақтаған сөз тіркесінің түрі. Мысалы: тепсе темір ұзу (мықты), бұраң бел (нәзік, жіңішке бел), алма мойын (әдемі мойын), асқар тау (биік тау) т.б. Идиома – тіркес құрамындағы сөздерді бөлуге келмейтін, мағына тұтастығы тіркеспен бірге анықталатын сөздер тобы. Мысалы: мұрнын көкке көтеру (менменсу), қара қылды қас жару (адал), аузына ақ ит кіріп, қара ит шығу (қатты балағаттап ұрсу), салы суға кету (ұнжырғасы түсу) т.б. Мәшһүр-Жүсіп өлеңдерінде идиома мен фразаның қолданысында өзгешіліктер байқалады. Бұл ерекшеліктер өлең тақырыбы мен идеясына қарай, лирикалық кейіпкер сезімімен қарай, құрылымына қарай өзгереді. Неғұрлым лиризм мен бояуы қалың тұтастарда идиома қолданылса, фраза насихат пен ақыл айтар тұста пайдаланылады.

5.1 Ақын жаңа сөздерден тіркестер жасайды. Бұл тіркестер қолданатын өлеңдер мысқыл арқылы қоғам шындығын ашуымен ерекшеленеді.

Июньнің аяғында жақындасса,

Күмөнын шөп шабарда, август(т) ашқан.

5.2 Мойнына найбаттанып знак салып,

Алдына шарылдаған даулар барып

5.3 Со (л) күн-түні азғырушы толып жатыр

Шайтан да помогайтшы болып жатыр.

5.4 Жұмысы депутаттың-ел пайдасы

Думаға государин барғандағы!

5.5 Қор қылып повесткелер, қамап тастап,

Өлді ғой бір босанар күні жетпей

(«Сарыарқаның кімдікі екендігі»).

Тұрақты сөз тіркестері өлең тілінде қолдануға ыңғайлы екендігін қазақ әдебиетіндегі көркем кестелі туындылар дәлелдейді. Тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің ойды ашудағы нақтылығы мен дәлдігі, көркемдігі мен әсерлілігі лирикалық шығармаларға әр берері анық.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы туындыларындағы көркемдіктің негізі де – қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерді қажет сөз деп қана қолданып қоймай, ұлттың танымымен жалғастырғандығында. Ақын ұлттың таным, түсінігіндегі тұрақты сөз тіркестерді жаңа қоғамның әлеуметтік, саяси, мәдени тұстарымен де сабақтастырып алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы Шығармалары. 1-том, Павлодар, 2010. – 310 б. – ISBN 9965-842-64-72.

2. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. I-бөлім – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 101 б. – ISBN 9965-456-23.

3. Қалиев. Ғ., Болғанбаев Ө. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы [Текст] : оқулық - Алматы : “Сөздік-Словарь” баспасы, 2006. – 264 б. - ISBN 9965-822-00-Х.

Қ. МЫРЗАЛИЕВТИҢ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫ

БАРАТОВА М. Н.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

НУРКИНА Н. А.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тіршілік, табиғат тақырыбы дүние жүзі әдебиетіндегі ірі классик ақындардың барлығының да шығармаларынан орын алады. Бірақ әр дәуірде, әр елде әрбір ұлт, әрбір халық табиғатты әртүрлі жырлады. Біреулер табиғат арқылы өмір сүрді, біреулер табиғатты суреттеу арқылы өзінің көңіл-күйін, көзқарасын көрсетті. Ал енді біреулер өмірдегі сан алуан тақырыптарды қойып, табиғатты ғана жырлады. Қалай болғанда да, табиғат тақырыбы көркем әдебиеттен үлкен орын алды.

Поэзиядағы табиғат бейнесі - бізді қоршаған ортадағы тылсым дүниелердің, аспан әлеміндегі жарық жұлдыздар мен айдың, күннің, сонымен қатар жыл мезгілдерінің, табиғаттың түрлі тылсым сырларының көркем сөзбен, астарлы мағынада, тікелей мағынада, символды түрде берілуі. Табиғат пен адамзат бір-бірімен тығыз байланысты. Адамның табиғатсыз өмір сүруі мүмкін емес екендігі белгілі. Сондықтан адамзат өмірінде табиғат үлкен мән атқарады.

Табиғатты жырлау - сонау ауыз әдебиетінен бастап, күні бүгінгі поэзияға дейін ешқашан үзілмей жалғасып келе жатқан дәстүрлі үрдіс. Табиғат – поэзияның нысаны ғана емес, ақынға қуат беретін, шабыт беретін, өлеңнің өнін кіргізетін сұлулықтың қайнар көзі. Ерте заманнан бері адамдар өздерін табиғаттың бір бөлшегіміз деп өмір сүріп, оның сұлу бейнесін поэзияға айналдырып келген. «Табиғат – поэзияның объектісі ғана емес, оның бойына қуат бітіретін, өнін кіргізетін сұлулықтың арсеналы тәрізді. Тіпті көркемдік-бейнелеу амалдарының неше амал түрлерін ақындардың табиғаттан алатыны белгілі» [1, 4 б.], – деп жазады белгілі зерттеуші Ә. Нарымбетов.

Тереңнен ой тартып қарар болсақ, поэзия мен табиғаттың бір-бірімен ажырамас дүние, тамырлары тереңде жатқан, бір арнада тоғысқан тұтас жүйе екеніне шүбә келтіре алмаймыз. Табиғат – тұнып тұрған әсемдік, көркемдік қана емес, өзінше тылсым, жұмбақ бір дүние. Осы табиғаттың сырын ашу көкірегіңде көзі бар, сезімі ояу адамның ғана қолынан келеді.

Қазақ әдебиетінің де көп жырланған бір саласы – табиғат лирикасы. Осы тақырыпта біршама еңбек сіңіріп, көп жырлаған, ерекше жырлаған ақындар өте көп, солардың бірі – Қадыр

Мырзалиев. Оның табиғат туралы барлық жырларында да ақынның туған жеріне, еліне, жұртына деген сүйіспеншілігі, сағынышы, перзенттік сезімі көрінеді.

Қадыр Мырзалиев өлеңдерін тұтастай алып қарайтын болсақ, олардың тақырыбы, мазмұны – адам, оның бойындағы сан мың алуан сезімдер, ойлар, адамның өмірге деген құлшынысы, көзқарасы, оның түрлі толғаныстары, адамның табиғатпен байланысы, қарым-қатысы, адамның тағдыр-тіршілігі болып келеді. «Жаңбырлы жаз», «Қыс қамын ерте баста жабыла ойлап», «Көктем», «Көк тоғай» т.б. жырлары туған елінің табиғатын үлкен ақындық шеберлікпен суреттеген туындылар. Бұлардың қай-қайсысы да тақырып, мазмұн ретінде жаналық, емес, сан рет толғанған сырлар, жырланған шындықтар, әбден шиыр болған тақырыптар мен мазмұндар. Бірақ осы тақырыптар мен мазмұндардың қандай болмасын, Қадырдың жырлауында жаңа қырынан, бұрын-соңды ешкім айтпаған соны мағынада, тың пішінде көрінеді. Ақынның табиғат жырлары – оқырманның эстетикалық сезімін байыптайтын, туған жердің табиғатына деген сүйіспеншілікті арттыра түсетін еңбектер.

Ақын қазақ әдебиетінің ерекше саласының бірі – табиғат лирикасын молынан жырлады дедік. Оның осы тақырыптағы «Қаңтардағы қыр жолы», «Күз», «Мамыр», «Табиғат – жаратылыс пернесі», «Көңілді қыс», «Мамыр мен тамыр», «Табиғат тойы» т.б. көптеген өлеңдері табиғатты шеберлікпен суреттейді. Оның табиғатты бейнелеуі басқа ақындардан өзгеше. Ол табиғатты жай ғана формалық тұрғыдан ғана бейнелеп қоймайды, сол табиғаттың әрбір туындысының мазмұнына терең үңіліп, өзіне ғана тән пайымдаулар жасайды. Ол суық аязды: «Қас батырдан қаһарлы, ояздан да озбырлау», – деп суреттесе, көз ұшында көрінген ауыл бейнесін: «Бұлдырайды өне ауыл, буға ұстаған әйнектей» – деп, ал сол суықтағы аттың күйін «Құлагердің танауы, қайнап кеткен шәйнектей» деген әсем тенеулермен әдемі бейнелейді.

Ақынның табиғат тақырыбындағы өлеңдері көптеп кездеседі. Ақын адам мен табиғат екеуінің тұтастығын философиялық жағынан ой жібере отырып, ондағы белгілі суреттерден белгісіз сырларды аңғара біледі. Ақын туған жер табиғатын шабыттана, құштарлықпен өлеңге енгізеді. Жас ұрпақты туған өлкесін сүюге үндейді. Адам назарын аударатын және адам тіршілігімен етене байланысты табиғаттың тылсым құпия сыры да ақын назарынан тыс қалмаған:

О, табиғат!
Хауанадай көрі анам!
Орманың өзге көзбен қарағам:
Зәулім-зәулім перзенттерін болмаса,
Орта бойлы ұлдарыңның бәрі аман.
Менің өзім зордан емес, борданмын,
Зор боп тусам, мен де саған қорғанмын.
Сұлап жатыр самырсындар көк соққан
Опат болған батырындай орманның.
Мидай жазық жапан түзге тойған ем,
Мына нуға сосын әбден бойлап ем,
Орманнан да қалыңырақ
Ұйысқан
Жабағыдай
Батып қайттым ойға мен.
Ақылға бір сыймайсың-ау, ажал-ай!
Аспан кескен әділетсіз жазадай
Ну тайгадан таңдап-таңдап
Ең биік
Ағаштарға түсіпті ылғи найзағай!

«Орман» деп аталатын бұл өлеңінде ақын тайгадағы көріністі көз алдымызға әкеледі. Бұл табиғат сипатында болғанымен, адамдар туралы, адамдардың тағдыр-тіршілігі туралы өлең. Ең биік ағаштарға найзағай түсіпті, ал аласалары аман қалыпты дейді ақын. Ақын бұл жерде нені айтқысы келгендігін, оның ишарасын дұрыс түсіне білу керек. Найзағай ормандағы ағаштың ең биігіне түссе, ал халықтың адал перзенттеріне ажал оғы бірінші қадалады. Биіктерді аласалар көре алмайды. Яғни биіктер қашан да биік боп қалады. «Зәулім-зәулім перзенттерін болмаса, Орта бойлы ұлдарыңның бәрі аман» дейді өлеңде.

Ақынның табиғат тақырыбындағы өлеңдері барлық жыр жинақтарында да көптеп кездеседі. Қ. Мырзалиевтің бұл тақырыптағы өлеңдерінің барлығында да туған жердің табиғатына деген сүйіспеншілігі, ыстық сезімі анық сезіліп тұрады, ақын өзі өскен ортасының, туған елінің табиғат көрінісін өлеңмен суреттеп, оны жанды көрініске айналдырып, түрлі керемет тенеулер айтады:

Ала-бөтен сәндігің,
Мамыр-майым шуақты.
Табиғаттың дәл бүгін
Туған күні сияқты.

Әрі сұлу, әрі игі
 Мамыр-майым шуақты:
 Он бір ұлы бар үйдің
 Жалғыз қызы сияқты!

Ақын табиғат тазалығы мәселесіне көп көңіл бөледі, соған алаңдайды:

Бар дейсің бе өмірде азап ондай!
 Дүние азса ол енді азады оңбай!
 Адам таза болмайды ешқашанда
 Айналайын табиғат таза болмай!

Қ. Мырзалиевтің туған жер табиғатына деген сүйіспеншілігін, ыстық сезімін мына өлеңдерінен де байқауға болады:

Өткенмен талай заман шерулі,
 Сүрі қалың білген емес еруді.
 Жолақ-жолақ жоталарың, жондарың
 Жолбарыстың терісіндей керулі.
 Қалғымайды шың-күздарың қырағы,
 Саған жақын көк аспанның шырағы.
 Асып-тасып төбедегі көлдерің
 Ақтарылып кете жаздап тұрады.

Осы өлеңдерімен қатар, ақын Алатаудың және Алтайдың тамаша, көркем, көз тоймас әсем табиғат көрінісін ерекше бейнелейді. Ақынның еркін, шабыттана жырлаған жерлерінің бірі – Көкшетау.

Көк мұнар – көк шымылдық төгілдірме.
 Көк мұхит секілденер егін бірде...
 Көкшеде дүниенің барлық көгі:
 Көк сұңқар, көк ала үйрек, көгілдір де...

Көкшенің көрікті жерлерінің бірі Оқжетпесті, Баянауылды, оның көркем, мөлдір де ғажап Жасыбай көлін өзіндік айқын бояумен, шебер суреттейді:

Жаз ойланып, күз ойланып,
 Жел теңеуге жол бермедім.
 Жердің бетін жүз айналып,
 Сендей жәудір көл көрмедім, - деп тамсанады.

Осындай өлеңдері арқылы Қ. Мырзалиевтің табиғат бейнесінің басқа ақындардан өзгеше екендігін көруге болады.

Көктем туралы көптеген ақындар жазды. Олардың көпшілігі көктемді басқаша етіп жырласа, ал Қадыр ақынның көктемі – басқа көктем: «Жалпақ дала құрыстаған денесін жазайын деп күнге жонын

тосады» немесе «Аспан – ана сияқты, әлсін-әлсін көктем ұлын жаңбырға шомылдырып алады».

Иә, бүгінгі қазақ поэзиясын жалпылай қарастырсақ Қ. Мырзалиевтің жыр жинақтарын парактай отырып оның қалам тартқан тақырыптарының әр алуан екенін көруге болады.

Жетпісінші жылдардан бастап жазыла бастаған экология тақырыбы да Қадырдың бұл саладағы көп ізденісінің, талмай талаптануының жемісі. Қадырдың экология тақырыбына қалам тарта бастаған тұсын анықтап, сол кездегі өзі тұрғылас басқа ақындармен салыстыра тексергенде бұл тақырыпты Қ. Мырзалиевтің біршама жазғандығын көреміз.

Ол жеке адамның сана-сезімі өссе, табиғатқа жанашыр топ көбейіп, тұтас бір қоғамдық пікірге ұласса деген түпкі арманын да жасырмайды. Тірі табиғаттың азып-тозуы адамзаттың өзіне қарсы жасалған қаскөйлік екенін, сол дағдарысқа кінәлі тек өзіміз – адамдар екенін де әрдайым қайталап айтудан жалыққан емес. Содан да болар оның лирикалық кейіпкерлері көбіне үлкен істерде көрінетін күрескерлер болып келеді.

Қадырдың экология тақырыбына арнап жазылған лирикалық өлеңдерінің көбісінің басты кейіпкері – ақынның өзі. «Қамысты көр», «Шарт», «Табиғат тауқыметі», «Қымбат», «Мүйізтұмсық немесе миллионның тағдыры» тағы басқа лирикаларында ақын өзінің ойын тікелей тыңдаушыға жеткізуге тырысады. Яғни, бұл өлеңдерден лирикалық қаһарман ретінде көрінетін ақынның бейнесін айқын аңғаруға болады. «Қазақ өлеңіндегі басты әдеби бейненің бірі – ақын образы» дегенге сүйене отырып, оның ақын лирикасындағы орнына тоқталар болсақ, Қадыр әсіресе соңғы жазған көптеген өлеңдерін тек бірінші жақтан, ақын атынан ғана баяндап қоймай, сол өзі өлеңде қозғаған мәселеге өзі жауап беріп отыратындығы да жиі кездеседі.

«Қазына» деген өлеңінде:

Көзіңізбен көрдіңіз
 Тауымыз, түзбіз, тақырмыз.
 Қазып-қазып жерді біз,
 Жегідей жеп жатырмыз,

— деп ащы шындықты айта біледі.

Табиғат көркіне еңбек адамының көңілімен зер салып, астарынан мән тауып, философиялық ой түйіндейді. Ақын жер-ананың әсемдігін, асқарлығын да біршама жырлаған. «Домбыра» өлеңінде ақын өз сезім пернесін дәл тапқан: ақын-перзент ана табиғатпен тұтастығын, еншілестігін нәзік сезіне жырлайды; табиғат, туған

жер – қуаныш, бақыт бесігі, ұшса – қанаты, қонса – саясы, медеу іздесе – тірегі, барлық тірлігі – тек өскен өлкесімен өрістеп көрінеді. Тіпті ақын табиғат құшағына сіңіп кеткендей әсерлене жырлайды.

Жалпы Қ. Мырзалиевтің табиғат лирикасы үлкен әсер беретін, тамаша ой түйетін көркем де құнды дүниелер. Табиғат тақырыбы бұрыннан жырланып келе жатса да, Қадырдың жырлауында жаңа қырынан, бұрын-соңды ешкім айтпаған соны мағынада, тың пішінде көрінді. Тілі шебер, ойы өткір, алғыр ақын табиғатты шығармашылық жолының өн бойында үзбестен сүйсіне жырлап өткен. Оның жырлары – ұлтымыздың баға жетпес рухани құндылығы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ә. Нарымбетов. Қазақ поэзиясындағы дәстүр тұтастығы. – Алматы: Жазушы, 1981. – 4 б.
- 2 З. Қабдолов. Қадырдың қадірі. Қадыр Мырза Әли. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. I том. – Алматы: Қазығұрт, 2001– 7 б.
- 3 Қ. Мырза Әли. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 2005.
- 4 Қ. Мырза Әли. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. 8-том. – Алматы: Қазығұрт, 2001.
- 5 Қ. Мәшһүр Жүсіп. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар, 2007. – 310 б.
- 6 Қ. Мырзалиев. Үш томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 1989.
- 7 Қазақ әдебиетінің тарихы. 9-том. – Алматы, 2005ж.
- 8 С. Қирабаев. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. А., 1998. – 129-130 б.

ПРЕДЛОЖЕНИЯ К РЕАЛИЗАЦИИ ОТКРЫТЫХ ОБЪЕКТИВНЫХ ПРОЦЕДУР ОЦЕНИВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ОСВОЕНИЯ МОДУЛЬНЫХ ПРОГРАММ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ

БАРМАТИНА И. В.

доцент, ФГБОУ ВПО «НГПУ», г. Новосибирск

Точные формулировки проверяемых образовательных результатов, ориентированных на требования профессионального стандарта «Педагог», и применение адекватных процедур оценивания является одним из условий оптимизации образовательных программ подготовки учителей.

Оценочный компонент модели подготовки учителей предполагает использование различных видов контроля:

а) входной контроль – проводится, как правило, на первом курсе с целью оценки стартового уровня студента по школьным курсам, являющимся базовыми для данной образовательной программы;

б) текущий контроль – проводится с целью оценки уровня усвоения студентами теоретических разделов изучаемой дисциплины (модуля), образовательных результатов, достигнутых на практических занятиях, а также в процессе самостоятельной работы;

в) промежуточный контроль – проводится с целью оценки качества освоения программы дисциплины (модуля), качества выполнения курсовых работ (проектов), прохождения практик;

д) итоговый (государственная итоговая аттестация) – контроль проводится в форме защиты выпускной квалификационной работы с целью определения уровня профессиональной готовности выпускника.

Балльно-рейтинговая система оценки – система оценивания уровня освоения студентом образовательной программы (каждой учебной дисциплины, модуля) относительно других студентов, при которой проводится регулярная оценка образовательных результатов и компетенций студентов в течение семестра. Оценка успеваемости студентов в балльно-рейтинговой системе является кумулятивной (накопительной) и используется для структурирования работы студентов в течение всего периода обучения, повышения эффективности управления образовательным процессом, решения вопросов назначения на государственную академическую стипендию, определения места, которое занимает конкретный студент в группе, на курсе, в университете.

Внедрение рейтинговой системы оценки знаний студентов решает следующие задачи:

а) повышение мотивации студентов к освоению образовательных программ путем более высокой дифференциации оценки их учебной работы;

б) повышение качества обучения за счет повышения уровня организации и интенсификации учебного процесса, активизации работы профессорско-преподавательского состава и студентов по обновлению и совершенствованию содержания и методов обучения;

в) мотивации обучающихся к систематической самостоятельной работе по изучению дисциплин в течение семестра;

г) усиление регулярного контроля за ритмичностью работы студентов при освоении ими образовательной программы;

д) повышение мотивации студентов к исследовательской деятельности;

е) усиление учебной дисциплины студентов, улучшение показателей посещения студентами занятий;

ж) повышение социальной активности студентов.

Балльно-рейтинговая система оценки знаний студентов базируется на следующих принципах:

а) структурирование содержания каждого модуля на обособленные части (разделы, темы);

б) открытость результатов оценки текущей успеваемости студентов;

в) неизменность требований, предъявляемых к работе студентов;

г) регулярность и объективность оценки результатов работы студентов путем начисления рейтинговых баллов;

д) наличие обратной связи, предполагающей своевременную коррекцию содержания и методики преподавания дисциплины;

е) строгое соблюдение исполнительской дисциплины всеми участниками образовательного процесса (студентами, профессорско-преподавательским составом, учебно-вспомогательным и административно-управленческим персоналом университета).

Освоение студентом каждой учебной дисциплины (независимо от ее общей трудоемкости) оценивается по четырехбалльной (традиционной) и стобальной шкале (таблица 1). Качество освоения программы дисциплины оценивается в 100 баллов. Курсовая работа (проект), выпускная квалификационная работа, все виды практик оцениваются как отдельно взятые дисциплины (в 100 баллов).

Таблица 1 – Шкала оценок

Сумма баллов по дисциплине	Оценка по 4 бальной шкале	Оценка по шкале наименований
90 - 100	5 (отлично)	Зачтено
85 - 89	4 (хорошо)	
75 - 84		
70 - 74		
65 - 69	3 (удовлетворительно)	
60 - 64		
Менее 60	2 (неудовлетворительно)	Не зачтено

Баллы по дисциплине (модулю) распределяются следующим образом: оценка работы студента в семестре – 70 баллов; промежуточная аттестация – 30 баллов. Базовым документом для оценки знаний

студентов является рабочая программа по дисциплине (модулю). При этом содержание дисциплин формируется преподавателем в виде блока логически законченных блоков – разделов, тем. Количество процедур текущего контроля, сроки проведения контроля по дисциплине и форма контроля устанавливаются в рабочей программе и технологической карте дисциплины.

Шкала оценок по отдельным разделам, темам учебной дисциплины разрабатывается обучающей кафедрой и доводится до сведения студентов в начале каждого семестра. Вместе с этим академические консультанты информируют студентов об использовании при реализации образовательной программы балльно-рейтинговой системы оценки, а также о возможности получения информации о своём рейтинге. Преподаватели, ведущие занятия по дисциплинам, знакомят студентов с рейтинг-планом дисциплины, системой начисления рейтинговых баллов (в том числе «штрафах» и «бонусах», если таковые имеются), видами контроля и графиком текущего контроля по дисциплине. Под «штрафом» понимается снижение максимально возможного балла за выполненную работу, например, за задержку сдачи отчета по лабораторной работе на 1-2 недели «штраф» 1 балл, на 3-5 недели – 2 балла и т.д. Под «бонусом» понимается повышение максимально возможного балла за конкретный вид работ по дисциплине, выполняемых по инициативе студента сверх установленного обязательного объёма, например, подготовка презентационных материалов по проблемной тематике. При достижении рейтингового балла по дисциплине значения 70, начисление «бонусов» прекращается.

В систему текущего контроля знаний входят (в зависимости от содержания дисциплины) устный опрос, контрольная работа, тест, проверка рефератов (презентаций), индивидуальных домашних заданий, защита отчетов по лабораторным работам, отчетов по практикам и другие элементы оценивания при текущем контроле, например активность студента в деловой игре.

Степень детализации балльной оценки результатов контрольных мероприятий зависит от специфики дисциплины. Так, например, при существенной роли лабораторного практикума «балльность» каждой лабораторной работы может быть разделена на несколько оценок – за домашнюю подготовку, выполнение работы, отчет по работе и др. Расчет рейтингового балла студента по отдельной дисциплине (РБД) осуществляется в следующем порядке:

а) каждый элемент текущего контроля (BT_i) оценивается преподавателем в баллах в соответствии с рейтинг-планом;

б) рассчитывается рейтинговый балл по результатам текущего контроля дисциплине (БТ):

$$BT = \sum BT_i;$$

в) ответ студента на экзамене или зачете оценивается суммой от 0 до 30 баллов (БЭ);

г) рейтинговый балл студента по дисциплине (РБД), рассчитывается по формуле

$$РББ = БТ + БЭ.$$

Для курсовой работы (проекта) составляется отдельный рейтинг-план с выделением этапов, их трудоемкости в баллах (максимальный рейтинговый балл за выполненные работы) и срок выполнения (неделя). Оценка курсовой работы (проекта) включает в себя формальные и содержательные критерии:

а) к формальным критериям относятся: соблюдение сроков сдачи завершённой работы, правильность оформления, наличие иллюстрационного материала и др.;

б) к содержательным критериям относятся: актуальность темы, сбалансированность разделов работы, правильная формулировка целей и задач, соответствие содержания заявленной теме, степень самостоятельности, наличие элементов научной новизны, практическая ценность работы и др.

Оценка по формальным критериям не превышает 30 баллов, по содержательным – 50 баллов. Защита работы оценивается отдельно и не превышает 20 баллов.

Для каждого вида практики составляется отдельный рейтинг-план с выделением этапов, их трудоемкости в баллах (максимальный рейтинговый балл за выполненные работы) и срок выполнения (неделя). К основным критериям оценки относят:

а) полнота представленного материала, соответствие программе практики – до 50 баллов;

б) своевременное представление отчета, качество оформления отчёта – до 20 баллов;

в) защита отчета – до 30 баллов.

Индивидуальный рейтинг студента определяется в каждом семестре по результатам экзаменационной сессии. Он устанавливается по дисциплинам в пределах академической группы и потока по итогам семестра, учебного года. Так же определяется интегральный индивидуальный рейтинг студента (по освоенной

части образовательной программы) по итогам зимней, летней сессии и учебного года. При необходимости, рейтинг корректируется по состоянию на 1 марта и 1 октября.

Семестровый рейтинговый балл (РБС) определяется на основе баллов по дисциплинам, курсовым работам (проектам), практике с учётом их общей трудоёмкости, предусмотренной учебным планом данного семестра, по формуле:

$$РБС = \sum_{i=1}^N РБД_i \times k_i,$$

где РБД_i – итоговые баллы отдельных i-х учебных дисциплин, курсовых работ (проектов), практик,

N – количество учебных дисциплин, курсовых работ (проектов), практик;

k_i – коэффициенты, отражающие долю трудоёмкости отдельных учебных дисциплин, курсовых проектов (работ), практики в общей трудоёмкости дисциплин семестра по которым предусмотрена промежуточная аттестация:

$$k_i = \frac{T_i}{T_c}$$

где T_i – общая трудоёмкость в зачётных единицах отдельной (i-ой) дисциплины, курсовой работы (проекта), практики в данном семестре;

T_c – общая трудоёмкость в зачётных единицах всех дисциплин, практик в данном семестре (в произвольной выборке).

На основе рассчитанных семестровых рейтинговых баллов путем ранжирования определяется рейтинг (место) студента в академической группе и на потоке. Интегральный рейтинговый балл студента по образовательной программе определяется по формуле:

$$РБП = \frac{\sum_{j=1}^m РБС_j}{m},$$

где РБС – семестровый рейтинговый балл j-го семестра;

m – количество семестров, за которые определяется рейтинговый балл.

В целях эффективного взаимодействия с потенциальными работодателями по их запросу для каждого студента может быть определён рейтинг по произвольной выборке дисциплин/модулей и рейтинг студента в группе (на потоке). Индивидуальный рейтинг студента отражается в рейтинг-листах, формирование которых осуществляет автоматизированной системой.

Балльно-рейтинговая система дает возможность учитывать при ранжировании активность студента в научной работе и общественной жизни – творческий рейтинг (РБТ). Баллы для определения творческого рейтинга назначаются студенту распоряжением директора института/декана факультета дважды в учебном году (до рассмотрения вопроса о назначении стипендии на очередной семестр) за виды работ, установленные Учёным советом университета. В рамках творческого рейтинга могут оцениваться следующие виды работ:

- а) участие в конкурсе студенческих научных работ (при получении диплома I степени, II степени, III степени, без поощрения);
- б) выступления на конференциях (международных, республиканских, университетских), при этом баллы добавляются за призовые места;
- в) участие в олимпиадах и конкурсах (международных, республиканских, университетских), при этом баллы добавляются за призовые места;
- г) публикация статей (в научных журналах, в вузовском сборнике);
- д) получение патента на изобретение или свидетельства о регистрации алгоритма или программы;
- е) представление экспоната на выставке (республиканской, областной, межвузовской, внутривузовской);
- ж) участие в научной работе по тематике кафедры и работа в научных кружках.

Опыт внедрения балльно-рейтинговой системы показал, что эффективно следующее распределение полномочий среди участников образовательного процесса:

а) учебно-методическое управление: разработка инструктивно-методических материалов по применению балльно-рейтинговой системы; обучение преподавателей основам модульно-рейтинговой системы; контроль за реализацией образовательных программ с применением балльно-рейтинговой системы; изучение, обобщение и распространение имеющийся опыта применения балльно-рейтинговой системы.

б) выпускающая кафедра совместно с другими кафедрами, участвующими в реализации образовательной программы: разработка учебно-методических материалов, разработка и корректировка рабочих программ дисциплин (модулей); организация самостоятельной работы студентов; предоставление

данных о рейтинговых баллах студентов в установленные сроки; анализ результатов промежуточной аттестации и иных материалов, позволяющих оценить качество образовательной программы;

в) деканаты институтов/факультетов: контроль своевременности и полноты внесения преподавателями всех необходимых данных в единые ведомости оценки успеваемости студентов; индивидуальная работа со студентами на основе анализа данных об успеваемости; документационное сопровождение мероприятий текущей и промежуточной аттестации; обработка информации об индивидуальном рейтинге студентов, формирование рейтинг-листов (планово и по запросу потенциальных работодателей); участие в обобщении и организации обмена опытом работы кафедр по балльно-рейтинговой системе;

г) студенты: знакомство с содержанием учебных планов, рабочих программ и технологических карт дисциплин (модулей) с целью организации самостоятельной работы по освоению образовательной программы; работа с предложенными учебно-методическими материалами (самостоятельно или с помощью преподавателя); выполнение всех видов работ в установленные в программе и рейтинг-плане сроки и предоставление результатов работ.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Каспржак А.Г., Калашников С.П. Приоритет образовательных результатов как инструмент модернизации программ подготовки учителей // Психологическая наука и образование. 2014. Том 19. №3. С.87-102.
- 2 Портал сопровождения проектов модернизации педагогического образования [Электронный ресурс] // Министерство образования и науки Российской Федерации. URL: <http://педагогическоеобразование.рф/> (дата обращения 09.09.2015).
- 3 Ямбург Е.А. Что принесет учителю новый профессиональный стандарт педагога? / Е.А. Ямбург. – М.: Просвещение, 2014. – 175 с.
- 4 Алтыникова Н.В. Подготовка бакалавров по направлению «Педагогическое образование»: модель и условия реализации. / Н.В. Алтыникова, И.В. Барматина. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2014. – 169 с.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ДЕТЕЙ С ОВЗ

БАРСЕГЯН О. В.

к.псих.н., доцент, зам. директора по УВР, руководитель опытно-экспериментальной работы, ГБОУСОШ № 593 с углубленным изучением английского языка, Невский район, г. Санкт-Петербург

Инклюзивное образование в общеобразовательной школе – это не просто доступность образования для различных категорий обучающихся, это, прежде всего, высокое качество обучения и индивидуальный подход.

Для руководителя ОУ встают задачи по: созданию материально-технической базы, обучению сотрудников, совершенствованию нормативно-правовой базы.

Создание коллектива единомышленников, команды, нацеленной на преодоление трудностей и достижение положительных результатов в работе с детьми с ОВЗ – это непростая задача для любого руководителя ОУ. В учреждении должны быть комфортные, эффективные условия для обучения учащихся и для работы педагогического коллектива. Снятие психоэмоционального напряжения у обучающихся и сотрудников ОУ, профилактика эмоционального и профессионального выгорания сотрудников школы – это еще одна из актуальных задач, стоящих перед администрацией школы.

Учитель инклюзивной школы должен обладать высокими показателями профессиональной социальной адаптированности, лабильности, эмпатийности, рефлексивности, а также выраженными перцептивными, коммуникативными и организаторскими способностями. Он может быть успешным при следующих базовых личностных характеристиках:

- гибкость и толерантность;
- индивидуальный подход;
- умение слушать и применять рекомендации членов коллектива;
- работа в одной команде с другими учителями;
- работа в условиях многозадачности;
- вариативность методов и подходов в работе.

Практические аспекты повседневной работы педагога требуют от него не только индивидуального, но и творческого подхода при предоставлении нового материала, проведении самостоятельных, контрольных работ, устном опросе.

В повседневной практике, социальная интеграция в условиях школы представляет собой процесс системного включения ребенка с ОВЗ в социокультурные отношения посредством организации совместной интерперсональной деятельности. Основная цель – удовлетворение комплекса индивидуальных потребностей данной категории детей.

История инклюзивного образования в нашем ОУ началась в 2009 году, обучение в нашей школе проходят дети с ОВЗ (Таблица № 1).

Таблица 1

Класс	Количество обучающихся в 2014-2015 учебном году	Вид нарушения (форма)
1-2	3	ДЦП (спастическая диплегия) – самостоятельное передвижение
2-1	4	
2-2	1	
4-1	1	
4-2	3	
5-2	2	
6-1	5	3 ребенка – ДЦП (спастическая диплегия) – самостоятельное передвижение, 1 ребенок – ДЦП гиперкинетическая форма – передвижение с помощью тьютора, 1 ребенок – ДЦП гиперкинетическая форма – передвижение на кресло-коляске
7-1	1	ДЦП (спастическая диплегия) – самостоятельное передвижение
8-1	1	
8-2	2	
Итого		23 человека

Приведенные в Таблице № 1 данные свидетельствуют о том, что в нашей школе большинство детей с ОВЗ имеют диагноз: ДЦП, спастическая диплегия. У многих обучающихся с этой формой заболеванием отмечается тетрапарез, при котором поражение верхних конечностей менее выражено, чем нижних, интеллектуальное развитие имеет средний уровень, 8 обучающихся начальной школы имеют логопедический диагноз: дизартрия.

ДЦП – это чаще всего сочетанная патология, у многих детей отмечаются нарушения интеллектуального и сенсо-моторного

развития. В повседневной работе с данной категорией детей, у педагогов возникла практическая необходимость в получении информации не только о развитии их интеллектуальных способностей, но и о физическом, и психоэмоциональном состоянии, поэтому педагоги ежегодно проходят курсы повышения квалификации.

Практическая работа в школе осуществляется в рамках трех направлений: обучающего, психолого-оздоровительного, социально-коммуникативного. Разработана качественно новая программа социальной интеграции детей с ОВЗ, включающая систему медико-психолого-педагогического сопровождения и модель совместного образования детей без нарушений развития и детей с ОВЗ посредством вертикальной инклюзии, то есть реализации потенциала каждого ребенка, и горизонтальной инклюзии, то есть социальной доступности (эффективной коммуникации, социальной интеграции).

В ходе практической реализации программ социальной интеграции детей с ОВЗ были решены проблемы, прежде всего, учебно-методического и организационного характера. Было отмечено, что инновационная деятельность существенно влияет на:

- показатели оценки инновационной деятельности образовательного учреждения - обновление содержания образования (обновление базисного учебного плана, программы обучения и воспитания); обновление методов, форм работы (рефлексивные методики, модульная, метопродметная и циклоблочная система организации УВП); сочетание самоанализа, самоконтроля с самооценкой и оценкой партнеров по совместной познавательной деятельности;

- показатели организации воспитательно-образовательного процесса: самоуправление (Совет школы), сотрудничество учителей, учащихся и их родителей в достижении целей обучения, воспитания и развития (повышение учебной мотивации обучающихся; совместное планирование и организация деятельности учителя и ученика как равноправных партнеров (ответственность за результаты воспитательно-образовательного процесса разделяется между учеником и учителем);

- показатели оценки эффективности воспитательно-образовательного процесса, сравнение соответствия конечных результатов с запланированными: снижение уровня тревожности, повышение уровня воспитанности и мотивации к учебе, отношение к труду, отношение к природе, отношение к общественным нормам и закону, отношение к прекрасному, отношение к себе (Таблица №2).

Таблица 2 – Информация о динамике результатов образовательной деятельности

Основные показатели		Динамика результатов образовательной деятельности		
		2012-2013	2013-2014	2014-2015
Активность участников образовательного процесса в конкурсных мероприятиях района, города, региона	обучающиеся	Победители - 35 (6%) Участники- 552	Победители - 54 (17%) Участники- 93	Победители - 81 (15%) Участники- 535
	педагоги	Победители - 29 (63%) Участники- 46	Победители - 17 (33%) Участники- 51	Победители - 27 (61%) Участники- 44
Повышение педагогами профессиональной квалификации		49%	61%	16%
Уровень сдачи ЕГЭ		100%	100%	100%
Качество знаний	10-11 классы	87,2%	88,8%	86,7%

В течение ряда лет, коллективом ОУ разработаны проекты: «Внутрифирменной программы повышения квалификации педагогов», «Разработка и реализация программ социальной интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья в образовательной организации общего образования в условиях перехода на ФГОС», «Окно в большой мир», создана система социального партнерства и подготовлены локальные нормативные акты, которые проходят апробацию в ОУ. С 2013 года специалисты учреждения являются участниками проекта: «Разработка и апробация программ социальной интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях петербургской школы». В ОУ функционирует служба психолого-педагогического сопровождения в составе: педагога-психолога, учителя-логопеда, социального педагога.

Ежегодно практический опыт обобщается, анализируется и за истекший период были подготовлены:

- пособия по сопровождению программ социальной интеграции (Книга для обучающихся, методическое пособие для учителей инклюзивных классов, книга для родителей детей с ограниченными возможностями здоровья);

- методических рекомендаций для педагогов по вопросам социальной интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья «Ребенок, окруженный пониманием – учится слышать других»,

представляющие собой систематическое изложение практического материала педагогов-практиков для развития межличностных отношений в системе «Учитель-Ученик». «Ученик-Ученик»;

– методических рекомендаций для родителей по вопросам социальной интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья «Понимание ребенка - принятие его таким, каков он есть», включающие последовательное изложение принципов и приемов оптимального взаимодействия матери и ребенка. Особое внимание уделяется возрастным этапам становления личности ребенка с особыми потребностями. Родителям предлагаются адекватные подходы к воспитанию ребенка;

– книга для учащихся. Школа социальной интеграции: «Доброта – это то, что может услышать глухой и увидеть слепой», направленные на улучшение психологического климата в классе и оптимизацию межличностных отношений среди обучающихся.

Условия многозадачности стимулируют развитие творческих способностей педагогов, позволяют им не только генерировать и продуцировать новые представления и идеи, но и проектировать и моделировать их в практических формах деятельности в рамках образовательного процесса.

Результаты инновационной деятельности, в рамках инклюзивного образования, исходя из нашего практического опыта, наглядно отражают эффективность управления образовательным процессом, дают возможность строить прогнозы на изменение ситуации в учреждении, определять перспективы его развития.

Школьники, обучающиеся в одном классе с детьми с ОВЗ, не просто получают информацию о детях с проблемами развития, они ежедневно видят удивительные примеры мужества, надежды, ежедневной победы над собой, желания жить полной жизнью, счастливой, значимой для окружающих.

Таким образом, несмотря на проблемы и сложности, возникающие в повседневной работе, инклюзивная образовательная деятельность в конструктивном сочетании с традиционной позволяет решить вопросы обучения детей с ОВЗ, обратить внимание на актуальные воспитательные проблемы, такие как - формирование у обычно развивающихся школьников высших гностические чувств: сочувствия, милосердия, сострадания и содействия.

Итак, в непосредственной, ежедневной работе, при конструктивном планировании учебного процесса, обеспечивается стабильность образовательного процесса, учитываются интересы и

потребности различных групп детей, а так же оказывается влияние на интенсивность и эффективность производственной деятельности в школе. Высокий научный уровень приобретаемых знаний в школе позволяет личности детей достигнуть возможного в этом возрасте интеллектуального развития, формирует у них полноценное познавательное отношение к действительности.

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

БЕРНИКОВА М.

ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Дальнейшее развитие высшего отечественного образования остается в числе приоритетов государственной политики. Повышение качества подготовки высококвалифицированных и конкурентоспособных кадров, создание условий для профессиональной подготовки высококомпетентных психологов новой формации, способных работать в условиях инновационных преобразований, информатизации образования. Безусловно, что полная интеграция в мировое образовательное пространство требует поднятия системы образования на международный уровень.

Об особом внимании государства к проблемам профессиональной подготовки психологов свидетельствует тот факт, что Президент РК Н.А. Назарбаев в качестве одного из приоритетных направлений развития страны назвал «развитие современного образования, непрерывное повышение квалификации и переквалификации кадров и дальнейшее процветание культуры народа Казахстана», подчеркнул, что «реформа образования – это один из важнейших инструментов, позволяющих обеспечить реальную конкурентоспособность Казахстана» [1].

Изменения в общественно-политической и социально-экономической жизни Республики Казахстан создали предпосылки для модернизации образовательной системы [2, 29 с.].

Современные проблемы высшего профессионального образования находятся не только в плоскости социально-экономической политики государства, но и в необходимости нормативно-правовой обеспеченности социально адекватной образовательной деятельности. В рамках решения этой проблемы в

настоящее время идет научно-теоретический поиск составляющих компонентов государственных образовательных стандартов. Такими компонентами, на наш взгляд, вместе с основными дидактическими единицами учебных дисциплин должны быть квалификация, выраженная в профессиональной компетенции специалиста.

Разработке концепции развития профессионально - управленческой компетентности психологов, обучающихся в вузах РК. Анализ существующей образовательной практики показал, с одной стороны, острую необходимость реализации в отечественных вузах инновационного, компетентностно-ориентированного управления подготовкой кадров, способного обеспечить ее высокое качество, а с другой – очевидную недостаточность разработанности теоретических и практических основ такого управления, выражающуюся в отсутствии его целостной теории, в непонимании его сущности, специфики реализации и свойств результата, в игнорировании принципов и закономерностей развития инновационного управленческого процесса, в слабом владении инновационными управленческими процедурами. Это, в конечном счете, приводит к стихийным результатам в подготовке выпускников, не соответствующим требованиям общества и нуждам работодателей.

На современном этапе развития высшего профессионального образования компетентностный подход соответствует и социальным ожиданиям в сфере образования, и интересам участников образовательного процесса. Опираясь на накопленный к настоящему времени научный опыт осмысления сущности таких категорий как «компетенция» и «компетентность», под управлением процессом формирования профессиональных компетенций мы понимаем единую систему определения целей, отбора содержания, организационного и технологического обеспечения процесса подготовки выпускника на основе выделения специальных, общих и ключевых компетенций, гарантирующих высокий уровень и результативность профессиональной деятельности [3, 8 с.].

К принципам управления процессом формирования профессиональных компетенций мы относим:

- диагностичность, т.е. ориентацию на достижение диагностируемого результата, проявляющегося в поведении и мышлении;

- комплексность, междисциплинарность, т.е. учет как образовательных, так и внешних, средовых факторов и влияний;

- многофункциональность: компетентность не может быть охарактеризована одним умением или свойством, она представляет собой способность к решению совокупности задач [4, с. 51-55].

Исходя из выше изложенных позиций, профессионально - управленческой компетентности обучающихся высших учебных заведений мы понимаем сложившееся в процессе обучения и развивающееся в ходе профессиональной деятельности интегративное качество, образованное системой ключевых, общих и специальных компетенций, которые представляют совокупность профессионально значимых свойств и обеспечивают успешное управление в психологической деятельности.

Базовую составляющую профессиональной компетентности психолога образует совокупность ключевых (социальной, коммуникативной, общекультурной, когнитивной) и общих (языковой, речевой, валеологической, экологической и др.) компетенций.

Ядром профессиональной подготовки выпускника является процесс развития специальных компетенций: информационно-предметной, конструктивно-технологической, операционно-деятельностной, рефлексивно-оценочной, квалиметрической, научно-методической, креативной. Учитывая специфику предмета психологической деятельности мы выделяем следующие компоненты профессиональной компетентности будущего специалиста: когнитивный, операционно-технологический, мотивационный, этический, социальный, поведенческий [5, 576 с.].

Таким образом, профессиональная компетентность понимается нами не только как обладание обучающимся определенной компетенцией, но и как личностное отношение к профессиональной деятельности.

Переход на позиции компетентностного подхода внес существенные коррективы в педагогическую систему института психологии в целом. Реализация принципов компетентностного подхода потребовала не только обновления содержания образования, но и модернизации операционно-деятельностного компонента психологического процесса, придав ему деятельностный, практико-ориентированный характер.

Отметим, что среди учебных дисциплин, включенных в учебный план направления «Психолого-педагогическое образование», с точки зрения компетентностного подхода можно выделить две группы: учебные дисциплины с ведущим компонентом

«научные знания» и учебные дисциплины с ведущим компонентом «способы деятельности».

В учебных предметах с ведущим компонентом «научные знания» («Естественно-научная картина мира», «Введение в психолого-педагогическую деятельность», «Психология человека», «Психолого-педагогическая антропология», «История психологии» и др.) роль компетентностного подхода несколько ниже, чем в тех, где ведущий компонент – «способы деятельности» (так как именно способы деятельности и являются центральной составной частью компетенций). Однако при изучении вышеперечисленных дисциплин организуется учебная деятельность студентов, изучаются основы наук как элементы культуры и базис профессиональной деятельности, анализируется информация из различных источников, что позволяет создавать условия для формирования ведущих компетенций информационно-предметной, рефлексивно-оценочной, научно-методической, креативной.

Полностью на основе компетентностного подхода построены учебные дисциплины с ведущим компонентом «способы деятельности»: «Психолого-педагогический практикум», «Психодиагностика», «Психологическое консультирование», «Методы активного социально-психологического обучения», «Психологическая служба в образовании» и др., которые направлены на формирование всех компетенций и, прежде всего, а развитие конструктивно-технологических, операционно-деятельностных и креативных умений.

В формировании научно-методической компетентности особое значение имеют учебные дисциплины «Общая и экспериментальная психология», «Методология и методы психолого-педагогических исследований», «Проектирование психолого-педагогических исследований». Как нами было уже отмечено, внедрение компетентностного подхода привело к необходимости совершенствования операционно-деятельностного компонента образовательного процесса. Анализ аудиторных занятий и анкетирование преподавателей показали, что на занятиях широко используются различные образовательные технологии и инновационные приемы, кроме того, можно выделить специфические особенности организации различных форм аудиторной работы. На лекции как организационной форме обучения особое значение стало придаваться не только монологической речи преподавателя, но и диалогу и полилогу с аудиторией студентов, что позволяет использовать в рамках лекции

элементы дискуссии и проблемного изложения материала и тем самым развивать у студентов коммуникативную, информационно-предметную, рефлексивно-оценочную компетентности [6, с. 19-27].

Практические занятия (семинары) дают более широкие возможности для формирования как общих, так и специальных компетентностей. На современном этапе преподаватели используют широкий спектр дидактических приемов, позволяющих развивать у студентов профессиональные умения: анализ и моделирование практических ситуаций, создание проблемных ситуаций, деловые и ролевые игры, «Мозговой штурм», дискуссии. Целенаправленная работа по формированию профессиональной компетентности будущих специалистов проводится на лабораторных занятиях, на которых используются следующие приемы – тренинг, метод проектов, выездное практическое занятие, разбор служебной документации, письменная аналитическая работа и т.п. При переходе на позиции компетентностного подхода преподаватели особое значение придают интерактивным технологиям, предполагающим организацию межличностных взаимодействий студентов в рамках учебного процесса. Использование указанных дидактических приемов и технологий позволяет формировать на более высоком уровне не только традиционно рассматриваемые когнитивный и операционно-технологический компоненты профессиональной компетентности, но такие компоненты, как мотивационный, этический, социальный, поведенческий.

Рассмотрение в структуре профессиональной компетентности психолога мотивационного, этического и поведенческого компонентов предъявляет особые требования к личности самого преподавателя с точки зрения сформированности у него профессиональной компетентности. В данных условиях особое значение приобретают не только уровень его осведомленности по преподаваемой дисциплине и умения организации преподавательской деятельности, но и его личностная зрелость, общая культура, профессиональные и этические ценности и установки, потребность в профессиональном самосовершенствовании. При переходе на позиции компетентностного подхода особое значение для формирования профессиональной компетентности приобретает практика.

В соответствии с учебным планом за период обучения в вузе студенты проходят различные виды практик, в рамках которых создаются условия для комплексного развития всех компетенций и всех компонентов профессиональной компетентности будущих

специалистов. Программа практики предполагает как пассивные, так и активные формы включения студента в современное образовательное пространство. Реализуя позиции компетентного подхода, мы учитываем, что успешность формирования профессионально важных умений и установок в ходе практики во многом зависит не только от организационных условий (наличие места прохождения практики, осознание студентом целей и задач практики, наличие руководителя практики от факультета и на месте прохождения практики), но и от мотивационной и эмоциональной готовности студента к прохождению того или иного вида практики, от его профессиональных установок.

Исходя из вышеизложенного, одной из задач своей профессиональной деятельности преподаватели должны рассматривать задачу по формированию у студентов позитивной установки по отношению к выбранной профессии. Решение данной задачи ведется как при формальном общении в учебном процессе, так и при неформальном общении со студентами в рамках воспитательной и досуговой деятельности. Помимо аудиторных занятий и производственных практик широкие возможности для развития профессионально - управленческой компетентности обучающихся высших учебных заведений имеют самостоятельная и научно-исследовательская работа студентов, создающие условия, прежде всего, для формирования когнитивного и операционно-технологического компонентов информационно-предметной, конструктивно-технологической, операционно-деятельностной, рефлексивно-оценочной, квалитетической, научно-методической и креативной составляющих профессиональной компетентности будущих психологов.

Необходимый для развития профессионально - управленческой компетентности обучающихся высших учебных заведений комплекс условий, создается в рамках научно-исследовательской работы студентов, прежде всего, при выполнении курсовых и выпускных квалификационных работ. Указанные формы работ направлены на формирование у студентов умений проблемно-ориентированного анализа литературных источников, экспресс-анализа публикаций периодической печати, конструирование элементов собственной профессиональной деятельности на основе современных образовательных технологий.

Таким образом, происходит развитие тех составляющих профессиональной компетентности, формирование которых весьма ограничено условиями аудиторных форм: рефлексивно-оценочной, квалитетической, научно-методической и креативной составляющих

профессиональной компетентности будущих педагогов-психологов. Кроме того, при оценивании научно-исследовательских работ, прежде всего, принимается во внимание именно уровень сформированности вышеуказанных составляющих профессиональной компетентности, что не позволяют сделать такие формы контроля, как зачет и экзамен, ориентированные на выявление уровня развития информационно-предметной компетентности студентов.

Внедряя в педагогический процесс позиции компетентного подхода, мы исходим из того, что в процессе профессионального образования закладываются основы профессиональной компетентности, поскольку в ее освоении большое значение имеет накопление опыта профессиональной деятельности. В этом плане на основе приоритетных задач мы выделяем несколько этапов формирования профессиональной компетентности будущих психологов.

1 этап – формирование основ информационно-предметной компетентности;

2 этап – развитие мотивационного и этического компонентов профессиональной компетентности;

3 этап – формирование основ операционно -деятельностной и конструктивно-технологической компетентностей;

4 этап – формирование основ рефлексивно-оценочной, квалитетической и научно-методической компетентностей: приобретение опыта реализации профессиональной компетентности в процессе практики, корректировка тех составляющих и компонентов компетентности, недостатки, в освоении которых, осознает студент;

5 этап – формирование основ креативной компетентности: освоение творческих аспектов профессиональной деятельности;

6 этап – подведение итогов профессиональной подготовки студентов в форме защиты выпускной квалификационной работы и сдача государственного аттестационного экзамена. В этот период происходит окончательное оформление мотивационного, этического, социального и поведенческого компонентов профессиональной компетентности будущих специалистов, определение каждым выпускником перспектив совершенствования профессиональной компетентности.

В заключении отметим, что реализация компетентного подхода в процессе профессиональной подготовки психологов позволяет выпускникам вузов не только соответствовать современным требованиям, предъявляемым к специалистам, но и достойно представлять факультет на рынке труда.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года. – Астана, 2014.
- 2 Назарбаев Н. А. К экономике знаний через инновации и образование. – Астана, 2014. – 29 с.
- 3 Антипова В. М., Колесина К. Ю., Пахомова Г. А. Компетентный подход к организации дополнительного педагогического образования в университете. // Педагогика. – 2014, № 11. – С. 8.
- 4 Введенский, В. Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога-психолога / В. Н. Введенский // Педагогика. – 2013, № 10. – С. 51-55.
- 5 Сластенин В. А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; под ред. В. А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 576 с.
- 6 Андреев А. А. Компетентная парадигма в образовании: опыт философско-методологического анализа // Педагогика. – 2015. – № 4. – С. 19-27.

**СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ
КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ЭФФЕКТИВНОГО
МЕЖЛИЧНОСТНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ**

БУРДИНА Е. И.

д.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

КОЛЮХ О. А.

к.п.н., асс. профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

КУДЫШЕВА А. А.

к.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ТУЛЕКОВА Г. М.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ГЛАДЫШЕВА С. В.

магистр психологии, зам. акима г. Аксу по социальным вопросам, г. Аксу

Актуальностью изучения данной темы является тот факт, что в последние годы в Павлодарской области значительно вырос интерес к вопросам, связанным с повышением стрессоустойчивости личности в различных профессиях. Значительное внимание в регионе привлекают вопросы особенностей влияния профессиональной деятельности на психическое и физическое здоровье специалистов, чья работа связана с интенсивным эмоциональным напряжением и работой с людьми. У этих специалистов наиболее часто

наблюдаются физические и психические реакции на широкий круг факторов в трудовой и социальной деятельности. Такие реакции относятся к таким феноменам как профессиональный и социальный стресс. Стресс снижает качество выполняемой человеком работы тем самым в целом снижается качество жизни человеком в целом во всех аспектах.

Проблеме стресса посвящено большое количество работ, авторами которых являются отечественные исследователи А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский, Ф. Е. Василюк, Л. А. Китаев-Смык, Н. И. Наенко, Л. П. Гримак, В. А. Бодров, Д. М. Аболин, В. А. Ганзен, В. Д. Небылицын, С. С. Чшмаритян, Д. Н. Исаев и др., а также зарубежные авторы Г. Селье, С. Ulrich, M. Arnold, R. S. Lazarus, R. S. Laumer, A. Lehtonen, E. Hubbard, M. Seligman, J. Rosenstock, N. H. Rizvi, Д. Гринберг и др.. Современные исследователи обращают особое внимание на выявление детерминант устойчивости к психическому стрессу, ее проявлений в учебной деятельности, а также роли в профессиональном становлении молодого специалиста. Это отражено в работах и отечественных и зарубежных авторов (К. К. Платонов, О. Я. Черникова, С. М. Оя, В. Л. Маришук, Л. А. Китаев-Смык, В. А. Бодров, Л. И. Анцыферова, С. В. Субботин, О. В. Лозгачева, R. Lazarus, S. Folkman, L. Pearlin, S. Kobasa и др) [1, 2].

Проблеме влияния личностного фактора в преодолении стресса посвящены работы В. И. Медведева, Ф. З. Меерсона, В. С. Мерлина, В. Э. Мильмана, В. Д. Небылицына, Г. С. Никифорова и др. [3].

Специфика развития стрессоустойчивости студентов раскрывается в работах А. О. Прохорова, А. А. Реан, Т. В. Середы, Ю. Е. Сосновикова, М. Тышковой, А. Ю. Маленовой, А. Н. Глушко, О. В. Лозгачевой [3].

Но следует отметить, что проблема формирования стрессоустойчивости студентов в учебной деятельности еще недостаточно глубоко изучена, не избраны концепции образовательного процесса, способствующие формированию стрессоустойчивости студентов. Основной идеей исследования было изучить психологические особенности стрессоустойчивости как фактора эффективного межличностного взаимодействия. Для психологического анализа полученных данных мы использовали Тест на стрессоустойчивость и испанскую короткую версию теста эмоционального интеллекта TMMS (Fernandez-Bertroucal, Extremera, & Ramos, 2004) [4].

Временной научно-исследовательской группой (Бурдина Е.И., Колых О.А., Тулекова Г.М., Кудышева А.А.), в которой экспертом

выступила Гладышева С., было проведено исследование со 178 участниками. В эксперименте приняли участие: 69 студентов, 86 магистрантов и 23 преподавателя. Участники эксперимента обучаются и работают в ПГУ им. С.Торайгырова.

Результаты исследования представлены на графиках 1-6. Из графиков мы можем увидеть показатели стрессоустойчивости и динамической чувствительности к стрессам, а также различия в показателях эмоционального интеллекта (*Внимание*, *Ясность*, *Ремонт*) среди студентов, магистрантов и преподавателей. Мы выявили способность участников эксперимента быть в курсе своих собственных эмоций и их способность регулировать свои эмоции, что будет способствовать развитию эффективного межличностного взаимодействия и позволит повысить стрессоустойчивость.

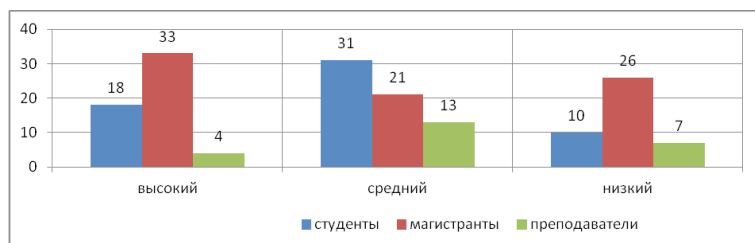

График 1 – Базовый показатель стрессоустойчивости

На графике 1 представлен базовый показатель стрессоустойчивости, который в норме выражен у студентов (31 человек из 69), в то время как у магистрантов данный показатель выражен выше нормы (33 человека из 86). То есть это позволяет участникам эксперимента переносить значительные интеллектуальные, волевые и эмоциональные нагрузки (перегрузки).

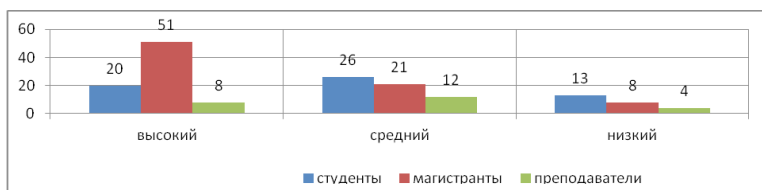

График 2 – Показатель динамической чувствительности к стрессам

Показатель динамической чувствительности к стрессам представлен на графике 2, который в норме выражен у студентов (26 человек из 69), в то время как у магистрантов данный показатель выражен выше нормы (51 человека из 86). То есть это позволяет участникам эксперимента уметь сопротивляться стрессам с помощью адекватного поведения и находить конструктивные способы преодоления стрессов.

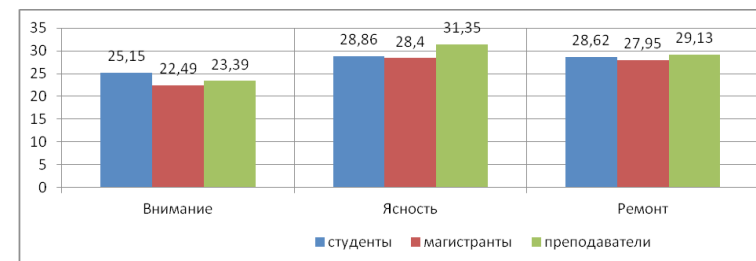

График 3 – Средние значения показателей эмоционального интеллекта

Обнаружены незначительные различия в индикаторах эмоционального интеллекта среди участников эксперимента. Индикаторы *Внимание*, *Ясность*, *Ремонт* выражены в норме, т.е. все участники могут чувствовать и выражать свои эмоции надлежащим образом; понимать свои собственные эмоции и эмоции других людей; могут регулировать и изменять свои эмоции и эмоциональные состояния. Но эти характеристики более выражены у студентов (*Внимание*), преподавателей (*Ясность*, *Ремонт*) (график 3).

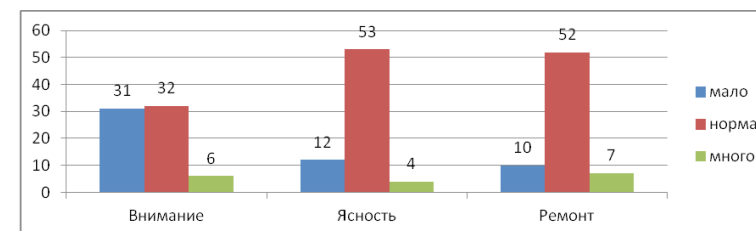

График 4 – Показатели эмоционального интеллекта (студенты)

На графике 4 представлены показатели эмоционального интеллекта у студентов. Нами обнаружено, что у студентов способность чувствовать и выражать чувства адекватным

способом (*Внимание*) выражены в норма (32 человека из 69) и недостаточно (31 человек из 69); способность хорошо понимать свои эмоциональные состояния и эмоции других людей (*Ясность*) выражена в норме; способность регулировать свои эмоциональные состояния правильно (*Ремонт*) выражена в норме.

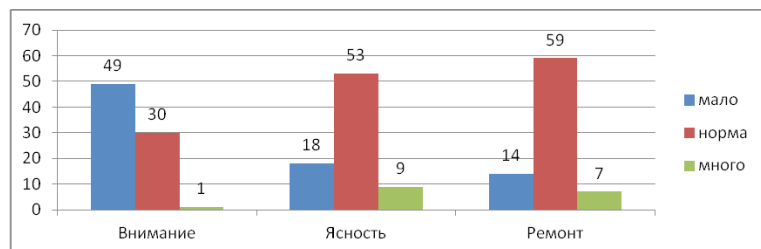

График 5 – Показатели эмоционального интеллекта (магистранты)

На графике 5 представлены показатели эмоционального интеллекта у магистрантов. Нами обнаружено, что у магистрантов способность чувствовать и выражать чувства адекватным способом (*Внимание*) выражена недостаточно (49 человек из 86); способность хорошо понимать свои эмоциональные состояния и эмоции других людей (*Ясность*) выражена в норме; способность регулировать свои эмоциональные состояния правильно (*Ремонт*) выражена в норме.

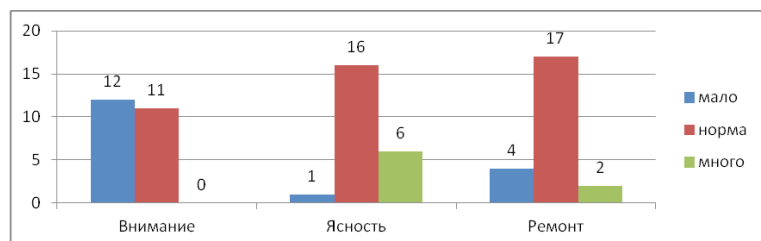

График 6 - Показатели эмоционального интеллекта (преподаватели)

На графике 6 представлены показатели эмоционального интеллекта у преподавателей. Нами обнаружено, что у преподавателей способность чувствовать и выражать чувства адекватным способом (*Внимание*) выражены в норме (11 человек из 23) и недостаточно (12 человек из 23); способность хорошо понимать

свои эмоциональные состояния и эмоции других людей (*Ясность*) выражена в норме; способность регулировать свои эмоциональные состояния правильно (*Ремонт*) выражена в норме.

Исследование позволило нам оценить воспринимаемую способность студентов, магистрантов и преподавателей, чтобы привлечь внимание к своим настроению и эмоциям, способность различать и регулировать эмоции. Это напрямую зависит от качества межличностного взаимодействия.

По результатам проведенного исследования необходимо учесть следующие рекомендации:

- увеличить число индивидуальных и групповых консультаций психолога для студентов, магистрантов и преподавателей;
- разработать и внедрить программу «Стрессменеджмент» для обучающихся и ППС университета по профилактике стресса;
- увеличить число участников клуба «Арттерапия» для повышения эмоциональной стабильности обучающихся и ППС университета .

Результаты исследования уровня стрессоустойчивости позволяют нам сделать вывод, способность понимать свои эмоции, умение их выражать и корректировать, напрямую зависит от уровня стрессоустойчивости, т.е. чем больше развиты данные умения, тем выше уровень стрессоустойчивости и соответственно, чем меньше человек умеет выражать и корректировать свои эмоции, тем у него ниже будет стрессоустойчивость и выше эмоциональная нестабильность.

Поэтому в обучении необходимо использовать интерактивные технологии, методы и формы обучения, способствующие повышению уровня стрессоустойчивости и приобретению знаний, умений, навыков для эффективного межличностного взаимодействия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2011.
- 2 Селье Г. *Стресс без дистресса*, М.: Прогресс, 1982.
- 3 Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Терия и практика психодиагностики. – СПб.: Издательство «Речь», 2005.
- 4 Fernández-Berrocal, P., Extremera, N. y Ramos, N. (2004). Validity and reliability of the Spanish modified version of the Trait Meta-Mood Scale. *Psychological Reports*, 94, 751-755.

КОММУНИКАТИВНЫЕ И ОРГАНИЗАТОРСКИЕ СПОСОБНОСТИ ЛИЧНОСТИ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ЛИДЕРСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ

БУРДИНА Е. И.

д.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
КОЛЮХ О. А.

к.п.н., асс. профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
КУДЫШЕВА А. А.

к.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ТУЛЕКОВА Г. М.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ГЛАДЫШЕВА С. В.

магистр психологии, зам. акима г. Аксу по социальным вопросам, г. Аксу

Современное казахстанское общество характеризуется существенными преобразованиями во всех сферах его жизни. В настоящих условиях политического и социально-экономического развития Казахстана, особенно в Павлодарской области особенно остро стоит проблема определения эффективных методов выявления, личностного развития и форм обучения социально одаренной молодежи.

Перед казахским обществом поставлены задачи преобразования, содержания, обучения и воспитания подрастающего поколения. Поэтому формирование развития личности нового типа, становится приоритетным, востребованной обществом – коммуникативной, экономически грамотной, творчески мыслящей, ответственной и дисциплинированной личности, в связи с новым социально-экономическим и политическим реформированием в стране.

В настоящее время образовательная система высшей школы развивается по трём направлениям, способствующим становлению формирования лидерских качеств обучающихся: физическому, интеллектуальному и психологическому.

Зарубежные и отечественные авторы в своих работах, рассматривают способы формирования лидерских качеств, выделяют различные подходы к решению данной проблемы и утверждают, что лидерство является одновременно процессом личностным и межличностным, поэтому разработка программы по формированию лидерских качеств является актуальной. По инициативе Главы государства особое место отводится формированию профессионального управленческого корпуса.

Лидерство как один из способов дифференциации группы, возникает в результате общения и взаимодействия индивидов в

составе группы и становится сложным психологическим феноменом, в котором определенным образом фокусируются и проявляются важнейшие характеристики группового развития. Проблема лидерства и руководства – одна из кардинальных проблем социальной психологии. Она касается не только вопросов интеграции группы, но и психологически описывает субъекта этой интеграции.

Профессор Chemers М пишет «Leadership “a process of social influence which a person can enlist the aid and support of others in the accomplishment of a common task”». [1] Лидером является такой член группы, который выдвигается в результате взаимодействия членов группы для организации при решении конкретной задачи. Он демонстрирует более высокий, чем другие члены группы, уровень активности, участия, влияния в решении данной задачи. Таким образом, лидер выдвигается в конкретной ситуации, принимая на себя определенные функции. Остальные члены группы принимают лидерство, т.е. строят с лидером такие отношения, которые предполагают, что он будет вести, а они будут ведомыми. Лидерство необходимо рассматривать как групповое явление: лидер немалозначим в одиночку, он всегда дан как элемент групповой структуры, а лидерство есть система отношений в этой структуре. Поэтому феномен лидерства относится к динамическим процессам группы.

Основной средой формирования лидерских компетенций является социум. В высшем учебном заведении такой средой выступает для студентов и магистрантов, студенческая группа. Каждый член группы в соответствии со своими деловыми и личностными качествами, вкладом в общее дело, развитостью чувства долга и ответственности, благодаря признанию группой его заслуг и способности оказывать влияние на окружающих занимает определенное положение в системе групповой организации. Групповая структура с этой точки зрения представляет собой своеобразную иерархию статусов ее членов.

Для выявления критериев оценки уровня сформированности лидерских компетенций необходимо определить основные характерные черты в его личности. По нашему мнению в структуре личности можно как основой выделить коммуникативные и организаторские способности.

По мнению Усманского Л.И. организаторские способности можно разделить на три группы: организаторское чутье, умение оказывать эмоционально-волевое воздействие, склонность к организаторской деятельности [2].

В первую группу можно включить следующие компоненты:

– *психологическая сообразительность* - быстрое понимание психологических особенностей и состояния других людей, умение запоминать людей и их поступки, склонность к психологическому анализу поведения и поступков других людей и своих собственных, способность мысленно ставить себя в психическую ситуацию другого человека и действовать вместо него, глубокая вера и убеждение в силе, способностях и возможностях отдельной личности и коллектива;

– *практический психологический ум* – умение лидера и руководителя распределять задачи в зависимости от индивидуальных особенностей людей, регулировать психическое состояние в зависимости от условий деятельности и учета взаимоотношений между ними при постановке задач, выдвигаемых перед коллективом в его деятельности;

– *психологический такт* – умение быстро найти необходимый тон, целесообразную форму общения в зависимости от психического состояния и индивидуальных особенностей окружающих людей, в речевой адаптации к разным людям простоте и естественности в отношениях с ними, чувстве справедливости и объективности при оценке и подборе людей.

Ко второй группе относят качества, связанные с эмоционально-волевым воздействием:

– *общественная энергичность* – способность лидера заражать своей энергией окружающих его людей (с помощью мимики, взгляда, выражения лица, жестов, позы), логически-речевые и практическое воздействие через личный пример;

– *взыскательность*, характеризующаяся смелостью, постоянством и гибкостью, категоричностью и настойчивостью, разнообразными формами понуждения, начиная с шутильной формы до приказа, индивидуальный подход в зависимости от постоянных и временных психических особенностей и состояния людей;

– *критичность* – способность анализировать отклонения от нормы в деятельности и поведении других людей, которая выражается в самостоятельности при проведении критического анализа вместе с коллективом, логичность и аргументированность критических замечаний, прямота и смелость, глубина замечаний, а также доброжелательность.

Данная группа качеств личности является важной, так как любая деятельность между людьми сопряжена с эмоционально-волевой сферой личности. Так профессор George G.M. связывает неразрывно эмоциональную сферу личности и способности

личности к ее регуляции с уровнем развития лидерских компетенций «Leadership can be perceived as a particularly emotion-laden process, with emotions entwined with the social influence process» [3]

В третью группу качеств выделяют способность руководителя самостоятельно заниматься организаторской деятельностью, смело брать на себя функции организатора и ответственность за работу других людей в трудных и неблагоприятных условиях, потребность осуществлять организаторскую деятельность и постоянную готовность браться за нее, получение положительных эмоций от ее осуществления и скуку, если ею не заниматься.

Основной идеей исследования было изучить коммуникативные и организаторские способности личности как основу формирования лидерских компетенций. Для психологического анализа полученных данных мы использовали тест «Коммуникативные и организаторские склонности» В.В. Синявского и В.А. Федорошина (КОС) [4]. Временной научно-исследовательской группой (Бурдина Е.И., Колох О.А., Тулекова Г.М., Кудышева А.А.), в которой экспертом выступила Гладышева С., было проведено исследование со 178 участниками. В эксперименте приняли участие 69 студентов, 86 магистрантов и 23 преподавателя. Участники эксперимента обучаются и работают в ПГУ им. С.Торайгырова.

Результаты исследования представлены на графиках 1-3, из которых мы можем увидеть уровни проявления коммуникативных и организаторских способностей у студентов, магистрантов и преподавателей.

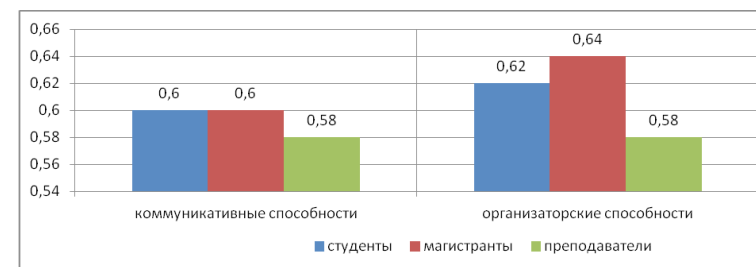

График 1 - Средние значения уровней выраженности способностей

На графике 1 представлены средние значения коммуникативных и организаторских способностей у участников эксперимента и обнаружили, что у студентов и магистрантов наиболее выражены

организаторские способности, в то время как у преподавателей степень выраженности данных способностей одинаковая.

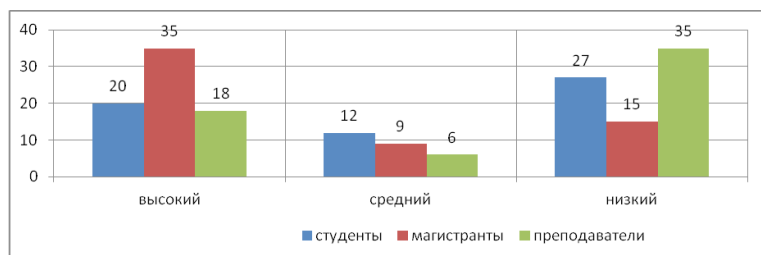

График 2 – Уровни проявления коммуникативных способностей

Нами выявлено, что коммуникативные способности наиболее проявлены у магистрантов, в то время как у преподавателей они проявлены в меньшей степени. То есть 20 студентов из 69, 35 магистрантов из 86 и 18 преподавателей из 23 имеют высокий уровень проявления коммуникативных способностей. Они не теряются в новой обстановке, быстро находят друзей, постоянно стремятся расширить круг своих знакомых, помогают близким; проявляют инициативу в общении. Они испытывают потребность в коммуникативности, инициативны (график 2).

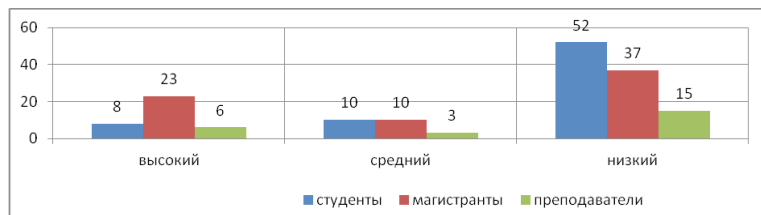

График 3 – Уровни проявления организаторских способностей

Представленные на графике 3 организаторские способности наиболее проявлены у магистрантов, в то время как у студентов они проявлены в меньшей степени. То есть 8 студентов из 69, 23 магистранта из 86 и 6 преподавателей из 23 имеют высокий уровень проявления организаторских способностей. Они занимаются общественной деятельностью, с удовольствием принимают участие в организации общественных мероприятий, способны принять самостоятельное решение в трудной ситуации,

быстро ориентируются в трудных ситуациях, инициативны, предпочитают в важном деле или в создавшейся сложной ситуации принимать самостоятельные решения, отстаивают своё мнение.

Исследование позволило нам оценить уровень проявления коммуникативных и организаторских способностей студентов, магистрантов и преподавателей, которые являются основой формирования лидерских компетенций.

Рекомендации:

- возобновить работу программы «Школы лидерства» для воспитания будущих лидеров, организованными магистрантами университета в 2012 году;

- разработать элективный курс «Психология лидерства» для развития личностных и управленческих компетенций обучающихся;

- сформулировать четкие критерии лидерства для ППС и сотрудников на основе которых будут сформированы правила прохождения конкурсного отбора;

- ввести систему ежегодной оценки деятельности руководителей с точки зрения эффективного лидерства.

Существуют приемы развития лидерских качеств в себе и других: оценить свои потребности и особенности, осознать цели и ценности; осознать, как применять лидерские способности, а использование предложенных нами рекомендаций, позволит развить и сформировать лидерские качества и возобновить деятельность психологической службы вуза.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Chemers M. (1997). An integrative theory of leadership. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. ISBN 978-0-8058-2679-1

2 Личность. Организаторская деятельность. Коллектив. / Избранные труды — Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2001.- 208 с. – ISBN 5-7591-0479-9

3 George, J. M. (2000). “Emotions and leadership: The role of emotional intelligence”. Human Relations 53 (8): 1027–1055. doi:10.1177/0018726700538001.

4 Райгородский Д.Я. (редактор составитель) Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие, – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ – М», 2005–672 с.

РАЗВИТИЕ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ ЧЕРЕЗ УРОКИ РУССКОГО ЯЗЫКА

ВАЛОВА М. В.

ГУ «Гимназия № 3 для одаренных детей», г. Павлодар

На 67-й сессии Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию «Продвижение межрелигиозного и межкультурного диалога, взаимопонимания и сотрудничества на благо мира», основным элементом которой стало провозглашение инициированного Казахстаном Международного десятилетия сближения культур на период 2013-2022 гг.

Международное десятилетие сближения культур призвано стать достойным продолжением тематики глобального сближения культур, начатой в ходе Международного года сближения культур в 2010 г., и содействовать дальнейшей активизации усилий мирового сообщества, направленных на укрепление диалога между различными культурами, религиями и цивилизациями.

Необходима основа для нового культурного диалога в целях укрепления мира и сохранения общечеловеческих ценностей для нынешнего и будущих поколений.

Президент страны Н.А. Назарбаев поставил высокую планку перед отечественным образованием. Оно должно стать конкурентоспособным, высококачественным, таким, чтобы выпускники казахстанской школы могли легко продолжать обучение в зарубежных вузах.

Важнейшей стратегической задачей образования является, с одной стороны, сохранение лучших казахстанских образовательных традиций, с другой стороны, обеспечение выпускников школ международными квалификационными качествами, развитие их лингвистического сознания, в основе которого – овладение государственным, родным и иностранными языками [1, 55 с.].

Казахстан, оставаясь полиэтническим и поликонфессиональным государством, переживает на сегодня сложный и противоречивый период своего культурно-языкового развития, о чем свидетельствует сложившаяся языковая ситуация, характеристика которой дана в Концепции языковой политики Республики Казахстан. Следует отметить, что практически во всех документах в области языковой политики стрелковой идеей является необходимость овладения несколькими языками.

Современная образовательная ситуация в Казахстане требует не только новых моделей описания культуры, но и внедрения в практику образования инновационных программ. В этой связи проблема поликультурного образования сегодня становится более чем актуальной.

Концепция расширения сферы функционирования государственного языка, повышения его конкурентоспособности направлена на улучшение качества обучения государственному языку, обеспечения функционирования государственного языка во всех сферах общественной жизни, повышение его роли как фактора укрепления межнационального согласия и казахстанского патриотизма.

Концепция языковой политики Республики Казахстан определяет русский язык как основной источник информации по разным областям науки и техники, как средство коммуникации с ближним и дальним зарубежьем.

Вместе с тем, интеграция в мировое экономическое пространство не представляется возможной без знания мировых языков, в частности английского языка. В связи с его интенсивным изучением языковую ситуацию для большинства казахстанцев в полной мере можно обозначить как многоязычную. То есть объективные реалии на сегодня складываются таким образом, что свойственный для казахстанского общества билингвизм постепенно начинает сменяться полиязычием.

Таким образом, содержание поликультурного образования должно отражать идеи гуманизма, содержать информацию о самобытности культур народов, демонстрировать то общее, что позволит всем жить в мире, способствовать пониманию взаимозависимости народов в современных условиях.

Целью данной статьи является описание некоторых приемов и методов формирования поликультурной личности на уроках русского языка.

У каждого учителя сложилась своя система работы формирования поликультурной личности. В рамках обучения в гимназии № 3 для развития интернациональной культуры русский язык изучается во взаимосвязи с казахским и английскими языками.

Таким образом, создается творчески развитая, поликультурная личность. Каждый ученик начинает понимать, что каждый этнос имеет свою культуру, свой стиль, свои традиции, свои особенности нравственных и эстетических ценностей.

Для достижения данной цели необходимо усиление социокультурной направленности обучения иностранным языкам,

ориентации на культуроведческий аспект в содержании обучения, на включении школьников в диалог и полилог культур, что способствует не только приобщению учащихся к иноязычной реальности и учит толерантному отношению к проявлениям иной культуры, но и помогает им лучше осознать особенности культуры своей страны, ее месту и роли в планетарном масштабе [2, 75 с.].

Помимо этого, формирование и совершенствование коммуникативной компетенции через углубление и систематизацию знаний о языке (языках) приводит к расширению лингвистического кругозора и увеличению лексического запаса, в свою очередь, дальнейшему овладению общей речевой культурой.

Способы реализации Диалоговое обучение

Благоприятной сферой деятельности поликультурной языковой личности становится речевое общение, сопровождающее ее трудовую, общественную, познавательную и другие виды деятельности. Формой проявления речевого общения О.М. Казарцева считает речевое поведение собеседников, а содержанием – их речевую деятельность. Технология учебного диалога является одной из ведущих в числе технологий личностно-ориентированного образования, а гуманизация и коммуникативная направленность обучения в последние годы выводит межличностный диалог на первое место.

Основное назначение данной технологии состоит в том, что в процессе диалогического общения на уроке учащиеся ищут различные способы для выражения своих мыслей, для осваивания и отстаивания новых ценностей. При этом диалог рассматривается как особая социокультурная среда, создающая благоприятные условия для принятия личностью нового опыта, изменения ряда утвердившихся смыслов.

Диалог на уроке – это особая дидактико-коммуникативная атмосфера, которая помогает ученику не только овладеть диалогическим способом мышления, но и обеспечивает рефлексии, развивает интеллектуальные и эмоциональные свойства личности (устойчивость внимания наблюдательность, память, способность анализировать деятельность партнера, воображение). На таких уроках содержание учебного материала усваивается как вследствие запоминания, так и в результате общения, в ходе которого происходит обращение к личностно значимым смыслам, к глубинам собственного сознания [3, 36 с.].

Диалогическая педагогическая деятельность направлена на создание педагогом такой среды, которая способствует накоплению диалогического опыта решения личностью гуманитарных, культурологических проблем. Важно не просто научить ребенка склонениям и спряжениям, не просто передать накопленные человечеством знания, а помочь ему «вписаться» в контекст культуры, помочь найти общий язык с другим (миром, природой, человеком) и осознать взаимозависимость друг от друга в этом мире [4, 125 с.].

Вести диалог – значит искать истину вместе. Учебный диалог – это не только форма, но и способ отношений. Он позволяет быть услышанным; главное в нем не воспроизведение информации, а размышление, обсуждение проблемы. В диалоге раскрываются важнейшие проявления человеческих отношений: взаимоуважение, взаимодополнение, взаимообогащение, сопереживание, сотворчество.

В ходе диалога учащиеся овладевают способностью и умением вести его на разных уровнях.

На первом уровне как диалог с собственным Я, как общение с самим собой, собственным разумом – это личностный уровень.

На втором уровне диалог понимается как процесс взаимодействия качественно различных ценностно-интеллектуальных позиций (Я и другой) – это межличностный уровень.

Третий уровень диалога – мультидиалог – множественный диалог, который возникает при обсуждении проблем в малых группах по 5-7 человек [5, 89 с.].

Другой важный аспект – содержание диалога. Уроки русского языка обладают в этом отношении широкими возможностями. Глубоко человеческое содержание предметов данной области знания позволяет одновременно решать три задачи: учебно-познавательную, коммуникативно-развивающую и социально-ориентированную [6, 90 с.].

Приведем примеры упражнений, направленных на развитие речевой культуры.

1 упражнение, обеспечивающее содержание диалога, например, по проблеме «Условия успешного общения».

Какие требования к общению отразил народ в пословицах и поговорках?

В чужой беседе всяк ума наберется.

Красно поле пшеном, а беседа умом.

Ты ему слово, а он тебе десять.

Меткое слово сбивает батыра с седла.

Петь хорошо вместе, а говорить порознь.

Руки умельца и язык оратора – достояние народа.

Одним из источников приобщения школьников к образцам образной и выразительной речи английского и русского языков является, бесспорно, фонд фразеологизмов. Интеграция в изучении языков позволяет не только повысить мотивацию учебной деятельности, но и значительно расширить лингвистический и культурный кругозор учащихся [7, 48 с.]. Хорошее знание языка невозможно без знания его фразеологизмов. Мир фразеологии русского и английского, казахского языков велик и многообразен.

2 упражнение.

Попробуйте перевести английские фразеологизмы, уловить их смысл и подобрать русские эквиваленты из правой колонки.

Since Adam was a boy	толочь воду в ступе, носить воду решетом, переливать из пустого в порожнее
Agree like cats and dogs	исчезнуть бесследно, как сквозь провалился, след простыл
If my aunt had been a man, she had have been my uncle	с давних времен, с времен Адама
Eat the air	жить как кошка с собакой
Fish in the air	если бы кабы
Disappear into thin air	изо всех сил, со всех ног, сломя голову, во всю мочь
Like anything	совсем другое дело, седьмая вода на киселе
Come to one's autumn	лезть поперек батьки в пекло; не суйся в воду, не зная броду
An apple of another tree	быть в своей тарелке, чувствовать себя уверенно
Break the camel's back	питаться обещаниями,
Nothing so bad, as not to be good for something	расплачиваться за свои действия
Catch the ball before the bound	даже в самом плохом можно найти что-то хорошее, не худа без добра
The ball is at the feet of somebody	Последняя соломинка, последняя капля

Изучение фразеологии составляет необходимое звено в усвоении языка и повышении культуры речи. Правильное и уместное использование образной речи придает ей неповторимое своеобразие, выразительность и меткость. Изучение фразеологизмов во многом помогает понять культуру и быт народов, освоить иностранный язык. На примере рассмотренных единиц можно отчетливо представить, насколько разнообразны и выразительны фразеологизмы современного английского и русского языков, насколько они схожи и различны между собой.

Урок обладает большими мотивационными возможностями, которые реализуются через его компоненты: лексическое содержание, методы и средства обучения, организационные формы и стиль взаимодействия учителя и учащегося.

Таким образом, включение в содержание обучения русскому языку языковых средств английского языка, выявление этнолингвистических особенностей в каждом языке обогащают культуру обучающихся и способствуют формированию толерантной поликультурной личности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 А Чан Динь Лам Полиязычное образование – Важнейшая стратегия Казахстана // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 7.

2 Асипова Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников. - Бишкек, 1994.

3 Белова С.В. Диалог – основа профессии диалога: Учебно-методическое пособие. М.: АПКИПРО, 2002.

4 Загрекова Л.В. и др. Теория и технология обучения. Учебное пособие для студентов педагогических вузов. М.: Высшая школа, 2004.

5 Коротаяева У.В. Интерактивное обучение: организация учебных диалогов// Русский язык в школе, 1999. № 5.

6 Стативка В.И. Обучение диалогической речи на уроках русского языка// Русский язык в школе, 2002, № 6.

7 Леонтьев А.А. Язык, речь и речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969.

ФОРМИРОВАНИЕ УСПЕХА ЧЕРЕЗ САМОИДЕНТИФИКАЦИЮ ЛИЧНОСТИ

ГОЛУБЕВА Л. Н.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

С формированием современного видения философии и методологии научного познания классическая философия испытала значительную трансформацию, переплетение наук привело к выделению характерных особенностей, которыми стали признаки неклассической гносеологии. Отход от фундаментализма и субъектоцентризма, критика наукоцентризма привели к определенному возврату к психологизму. Таким образом, в современной науке большое значение имеет разработка оснований таких понятий, которые не могут быть последовательно формализованы. К их числу относится понятие «успех».

Актуальность философского анализа проблемы успеха просматривается в трех основных направлениях, Во-первых, реконструкция исторически меняющегося содержания «успеха», «успешного действия», «успешной деятельности». Понятие «успех», как правило, ассоциируется с его обыденными смыслами, в то время как философское обоснование этого феномена имеет прямое отношение к проблеме самоидентификации личности, ее самооценке.

Один из признаков жизненной философии современных людей и на Западе, и в Казахстане, да и вообще во всем мире – это стремление к успеху. Достижение успеха связано с проблемой его понимания. Успех чаще всего понимается как достижения человека во внешнем мире, как успех материальный, денежный, карьерный, связанный со славой и получением земных удовольствий. Современность характеризуется массовым устремлением людей к материальным ценностям и разнообразным видам комфорта. Отсюда и культ внешнего успеха, стремление к обладанию большим количеством денег, достижению высоких постов, непрерывному получению разнообразных удовольствий, культ наслаждения, реализующий господство принципа количества над принципом качества. В наше время именно количество признается мерилем успеха. Однако количество материальных благ на земле ограничено, поэтому возникает конкуренция, битвы и сражения, принимающие грубые, а порой и изощренные формы.

Несмотря на свое желание, огромное количество людей успеха не добиваются. А многие из тех, кто приходит к внешним достижениям,

не испытывает при этом и малой доли ожидаемого удовлетворения или даже испытывает чувство разочарования. Объяснение этого феномена заключается в том, что люди чисто эмпирически стремятся к успеху, зачастую не понимая, что такое успех, какова его природа и механизмы достижения. Между тем очевидно: чтобы достичь чего, надо отчетливо понимать цель собственной деятельности. Понять природу успеха – значит, в первую очередь, найти его основания, лежащие как в философии деятельности, так и во внефилософской сфере, в сфере психологических, социально-психологических (коммуникативных) и обыденных смыслов. Категория успеха относится к разряду общенаучных, поскольку ее понятийно-смысловой каркас формируется в нескольких научных областях. Конкретное проявление обоих аспектов можно обнаружить в категориях активности, личности, деятельности, коммуникации, самооценки.

Осмысление проблемы успеха становится все более актуальным в связи с процессами глобализации. Объективной основой этого является глобализация рыночных отношений. На этой основе успех из прежней, главным образом, психологической категории, имеющей взгляд на него больше «изнутри», приобрел широкий выход на взгляд «извне» – социально-психологический и философский. По сути, это процесс «глобализации» психологической категории успеха, выраженный в приобретении ею статуса интегральной жизненной стратегии. Следует отметить, что, несмотря на «глобализацию» понятия успеха и его пересечение с целым рядом философских и психологических категорий, сущностная природа успеха до сих пор не изучена.

Немецкая философия привнесла в теорию успеха подробный анализ природы субъекта как человеческого, так и Божественного, исследование онтологии воли, метафизики волевого действия, виталической природы активности людей. Американская философия связала активность с пользой, а волю с методом, помогающим достижению цели, разработав инструментально-технологические аспекты успеха. Восточная философия показала неотделимость человеческой воли от Воли Абсолюта. Русская философия делала акцент на рассмотрении активности с точки зрения единства материального и духовного начала. Наиболее ярко подобный подход проявился в трудах С. Н. Булгакова (прежде всего в его учении о софиологии и в работе «Философия хозяйства»). Согласно представлениям философа, успех хозяйственной деятельности обеспечивается единством материи и духа как гаранта софийности – мудрости. Мудр тот хозяйственник, который в своей деятельности

соблюдает это единство. Материальный, экономический успех всегда односторонен, неполон и ущербен, если он достигается за счет ущемления духовной стороны, то есть интересов других, эксплуатации или же ограбления. [1, 25 с.].

В современной философской и философско-психологической литературе сложилось устойчивое представление о воле, как о начале, объединяющем в себе когнитивные и побудительные стороны. Практическое целеполагание, предполагающее сознательную активность человека в выборе цели, принятии волевого решения и его практическое осуществление, является стержневым элементом деятельности, прямым образом влияющим на ее успешность.

Понятие внутреннего успеха, связанного со степенью удовлетворенности человека достигнутыми результатами и соотносительностью его переживаний с нравственно-духовными ценностями

Страна и общество, желающие быть успешными и процветающими, должны создать максимально благоприятные условия для выявления успешных людей, способных стать национальными героями, лидерами, фигурами для подражания. Эти герои должны обладать положительной харизмой и энергетикой успеха, чтобы вытеснить сегодняшних лже-героев – криминальных авторитетов, бизнесменов-жуликов, внутренне пустых обывателей. Они должны излучать здоровье, доброжелательность, уверенность в своих силах, интеллигентность, мощную волю, хорошее понимание, чего они хотят. Они должны показать пример, как личность может состояться в трудных условиях современного мира, оставаясь при этом достойным человеком.

Общество должно сознательно вырабатывать национальную философию и культуру успешности. Страны, добившиеся в прошлом столетии впечатляющих результатов (США, Япония, Южная Корея, страны Западной Европы), создали подобную философию успеха, которая получила практическое воплощение в их моделях развития («американская мечта», «японское чудо», «южнокорейское чудо»). Несмотря на национальную специфику и культурно-психологические различия, народы этих стран и обществ каждый вариант философии успеха имел общие черты – подобная философия органически соединяла личное и общественное и потому выступала как фактор преодоления противоречий между различными социальными группами и сплочения общества. Что помогает личному успеху отдельного человека и гражданина, то помогает успеху страны в

целом. В нашем же обществе до самого последнего времени имела место обратная картина. Философия личного успеха не только не культивировалась, но и в значительной степени подавлялась, а человеку предлагалось растворить свой личный интерес в общественных потребностях. Каждый, кто добивался такого успеха, должен был в добровольно-принудительном порядке поделиться своей долей достижений и положить частицу завоеванного на общий алтарь. Сегодня, когда социально-экономическая ситуация в стране кардинальным образом изменилась, требуется найти возможность для успешного примирения личных и общественных интересов, чтобы подлинный успех одного человека стал пусть и небольшим, но вполне реальным благом для всей страны. [2, 32 с.].

Для того чтобы подобная философия прижилась бы в обществе, необходимо создавать общественные институты, в той или иной степени связанные с успехом – клубы, телепередачи, школы, центры, организации досуговой, информационной, образовательной и просто коммуникативной направленности.

На сегодняшний день Павлодарская область весьма активную работу ведет в этой области. В настоящее время в области насчитывается 284 библиотека, 13 музеев, 2 профессиональных театра, 3 парка отдыха и 257 клубных учреждения.

Современные библиотеки служат информационными центрами и пунктами общественного доступа к информации, особенно на селе.

В 2014 году из фонда библиотек выдано читателям 5,5 миллионов изданий, треть выданного фонда получена читателями до 15 лет.

В сельской местности наибольшим фондом располагают библиотеки Щербактинского, Железинского и Лебяжинского районов, доля которых занимает 6,2 %, 4,7 % и 3,9 % соответственно в областном библиотечном фонде.

Из общего объема библиотечного фонда – 1154,2 тысяч (20,9 %) изданий на государственном языке. Наибольшее число изданий на государственном языке приходится на библиотеки Майского, Актогайского, Баянаульского и Лебяжинского районов.

Весомый вклад в хранение и приумножение культурно-исторического наследия нашего края осуществляют музеи.

На начало текущего года, число музеев, расположенных на территории Павлодарской области, составило 13 единиц. В сельской местности находится 6 музеев.

Музеи постоянно пополняют свои фонды, проводят многочисленные интересные мероприятия.

Число посещений за истекший год составило 223,9 тысяч человек, из них 37,1 тысячи в сельской местности. Максимальное число посещений приходилось на историко-краеведческие музеи – 106,7 тысячи человек или 58 %. Краеведческий музей – визитная карточка любого города или села и незаменимый помощник в воспитании патриотизма, любви к родному краю. Именно такие места помогают самоопределению человека в обществе, помочь найти себя и закрепить на своей земле, для дальнейшего успешного развития.

Также в нашей области осуществляют свою деятельность 2 театра. Спектакли ведутся на государственном и русском языках.

Также в нашей области присутствуют и «**Клубные учреждения**» – это центры духовного обогащения, взаимного обмена ценностями разных этнических культур. Являясь центрами досуга и развития творческой самодетельности молодежи, клубные учреждения в настоящее время активизировали свою деятельность. В 2014 году в области действовало 257 учреждения клубного типа, из них 238 (92,6 %) – в сельской местности.

Активно ведет свою работу в Павлодарской области и самодетельное творчество, его жанровый состав весьма разнообразен.

Учреждениями клубного типа было проведено 12,7 тысяч культурных мероприятий, около трети мероприятий проведено для детей.

Число кружков, курсов прикладного творчества и знаний составило 654 единиц (в том числе для детей – 285), где занимаются 13,8 тысячи человек (7,4 тысячи из них – дети). [3].

Уровень деятельности культурных учреждений Павлодарской области достаточно высок. Все новые очаги культуры раскрывают свои двери, создаются новые творческие коллективы, пополняются фонды библиотек и музеев. Но также необходимо развивать и другие направления в этом не простом деле и привлекать ученых, научное сообщество, которое олицетворяет собой знание.

Научное сообщество также должно помочь обществу перейти на новый уровень успешности, создав непротиворечивую, эффективно работающую модель успешности на всех уровнях – от национального до индивидуального.

Представляется, что разработка подобной теории должна быть не просто философской и психологической дисциплиной, но и синтезом различных подходов к человеку и миру, который включает в себя религию, эзотерические системы, методы сравнительной культурологии, современные психотехнологии и т.д.

Модель успеха, разработанная научным сообществом и предлагаемая людям, должна быть не только теоретической, но и практической, насыщенной различными методиками, психотехниками, упражнениями, слагающимися в целостную, эффективно работающую систему.

При разработке подобной системы важно опираться на национальные традиции и особенности национального характера и помнить о том, что механическое перенесение западных идеалов, подходов и стереотипов успеха на казахстанскую почву либо не дает никакого результата, либо приведет к снижению психологического самочувствия большинства людей и успешности нации, что собственно и произошло за последнее десятилетие.

Человеку желающему стать более успешным необходимо изучать теоретическую и практическую литературу, имеющую прямое и косвенное отношение к данной теме - философскую, психологическую, религиозную, культурологическую, биографическую (описывающую жизненные судьбы успешных людей). Полезно посещать психологические семинары, тренинги, курсы и школы, практически обучающие искусству достижения успеха. Возможны также индивидуальные консультации у психологов, психотерапевтов, специалистов по менеджменту и коучингу. Но очень важно также заниматься самовоспитанием, саморегуляцией или тренировкой тех или иных психических функций и свойств, помогающих достижению успеха. Большую пользу может принести воспитание в себе умения понять самого себя, свои способности, сильные и слабые стороны, желания, личную задачу и сверхзадачу, предназначение, миссию.

Центральное место в навыках и умениях саморегуляции для человека, претендующего на успех, играет искусство правильного целеполагания, которое нужно терпеливо возвращать в самом себе. Очень важно также воспитывать в себе умение создавать яркие, концентрированные образы вдохновляющей цели, ведущей к успеху, а также усиливать их, тренируясь в способности как можно более часто вспоминать эту цель, создавая в сознании яркий ее образ и генерируя непрерывные мобилизующие самовоздействия.

Полезно также учиться искусству соединения внешних и внутренних факторов достижения успеха, что воспитывает в человеке гармоничную мудрую личность, которая из любой ситуации, даже самой негативной, будет извлекать зерно опыта и приближаться к цели.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ключников С. Ю. Искусство управлять собой. Изд. Питер, СПб, 2003 г. – 35 с.
- 2 Чеботарева Е. Успех. Философское ревью. Изд. Наука и жизнь, СПб, 2009 г., № 9 – 154 с.
- 3 <http://www.pavlodarstat.kz/rus/zapiski/>.

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПОГРЕБАЛЬНОГО
КОМПЛЕКСА СТАРОЖИЛЬЧЕСКИХ СЕЛ
ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ**

ГОСТИЩЕВА Т. Д.
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Исследование состояния этнографической и фольклорной традиций в полиэтническом регионе является крайне актуальным и продуктивным в современной гуманитарной науке. Как отмечал А.С. Каргин, особенно актуальны подобные работы в свете современных этнопроцессов в соседних с Россией государствах [1, 9 с.]. Похоронно-обрядовый комплекс характеризуется своей консервативностью и актуальностью в культуре разных этнических групп, а значит, является индикатором национального своеобразия фольклора. Изучение похоронной обрядности локальных групп восточных славян Казахстана поможет понять, как происходили процессы бытования славянской культуры в целом, ее сохранения, а также адаптации и трансформации в новых условиях.

Обращаясь к данной теме, необходимо отметить, что сохранение и развитие национальной культуры - это важнейшая задача, которая требует бережного отношения к традиционному народному творчеству. Именно фольклор формирует в людях чувство этнического самосознания, способствует сохранению нравственных норм, выработанных предшествующими поколениями. Актуальность исследования народной культуры обусловлена тем, что фольклор был и остается плодотворным источником обогащения современной культуры и одновременно сокровищницей познавательной-исторической информации: этногенеза, этики, эстетики и одаренности народа.

Систематические записи фольклора Павлодарского Прииртышья ведутся с 1978 года под руководством к.ф.н ПГУ имени С. Торайгырова,

профессора кафедры русской филологии, Цветковой А.Д. При анализе собранного материала, мы пришли к выводу, что «фольклорная ситуация» напрямую зависит от типа поселения. Так, наибольшей устойчивостью, однородностью и самобытностью отличается фольклорный репертуар старожильческих поселений, которые представлены бывшими казачьими станицами. Это самые ранние славянские села в регионе. Иртышская укрепленная линия была создана в первой половине 18 века и состояла из крепостей, форпостов и маяков, расположенных по правому берегу Иртыша от Омска до Усть-Каменогорска. На территории Павлодарской области находится целый ряд бывших казачьих станиц [2, 218 с.].

На наш взгляд, наиболее презентативным, отражающим идеологические, мифологические и магические представления народа, является обрядовый фольклор, связанный с семьей и семейным бытом. Именно эта область обрядовой культуры традиционно более интимна и консервативна.

Семейно-бытовые обряды как традиционное действие сопровождают важные этапы жизни человека. Как правило, они связаны с рождением, свадьбой или смертью. Все эти обряды считаются переходными, т.к. человек посредством их получает новый статус. А. К. Байбурин отмечает: «Событие (смерть, рождение) может и произойти, но человек считается умершим и родившимся только после совершения соответствующих обрядов. Отсюда следует, как нам кажется, очень важное для понимания сути ритуала положение: ритуал не «подтверждает» и не «утверждает» уже свершившегося факта, но конструирует, создает его и, в конечном счете, является им» [3, 174 с.]. По сравнению с другими комплексами семейного цикла похоронный обряд наиболее консервативен, так как соблюдение установившихся ритуальных действий издавна считалось важным для судьбы души в загробном мире и отводило смерть от живых.

В среде старожилов бывших казачьих станиц сохраняется фольклорная традиция повествований о посещении того света. В этих рассказах, обнаруживающих сходство с текстами снов-обмираний, отражены традиционные народные представления о жизни после смерти и об устройстве загробного мира, которые занимают важное место в традиционной культуре славянского народа. В современных записях фольклора отражаются языческие и христианские представления о загробном мире.

По одним верованиям, загробный мир предстает неким подобием земной жизни: там так же светит солнце, поют

птицы, растут деревья, стоят дома, где обитают души умерших, которые поселяются такими же своими семьями, что и при жизни, и занимаются привычными для них делами. По другим представлениям, загробный мир прямо противопоставлен земному: это вечно темный, застывший, холодный, беззвучный, мокрый, безрадостный и обездоленный мир. Представления о загробном мире отражаются не только в приметах, рассказах о вещих снах и обмираниях, но, конечно, в первую очередь, прослеживаются в фольклорных нарративах о семейных обрядах и причитаниях.

Современный погребальный комплекс мы условно разделяем на три этапа: предпогребальный, погребальный и поминальный. Каждый этап характеризуется устойчивой последовательностью действий, отражающей его специфику. Выявляются также различия в содержании, объемах и характере информации, в субъектно-объектных отношениях.

Предпогребальный этап включает в себя ритуальные действия, целью которых является подготовка к погребению. Сразу после смерти зеркала, телевизор, вообще все, что способно отражать, накрывают черной тканью или отворачивают к стене, а часы останавливают. И положено до сорока дней зеркала не открывать, что в настоящее время не всегда соблюдается. Открывают в доме окна, двери и ворота, что по народным представлениям, обеспечивает душе свободный переход в иной мир. Оповещают родных, знакомых и соседей. В доме должно быть тихо, *«чтобы не было возни, не кричали дети»*. На окно ставят воду, чтобы душа умылась. Российские переселенцы отмечают: *«Шесть недель стоит на окне стакан воды, а на углу избы, снаружи, вывешено полотенце. Душа человека шесть недель витает на земле, до поминок, купается и утирается. Гул в трубе - душа покойника пришла»*. (Записано в 2004 г. от Батюшкиной С.И., 1954 г.р., с. Железинка Железинского района Павлодарской области).

Согласно распространенному убеждению, родственники не участвуют в подготовке тела к погребению. Для обмывания, одевания и положения в гроб покойного приглашают соседей, помощником может быть любой пожилой человек. Как правило, мужчин обмывают мужчины, а женщин – женщины. Однако гораздо чаще у православных пожилые женщины обмывают всех мертвых.

Мертвым закрывают глаза. Это действие, несомненно, связано с представлениями о слепоте мертвых, что в свою очередь соотносится с мотивами темноты загробного мира, невидимости как отличительного признака смерти.

Родственники и соседи приходят проститься и попросить прощения. В настоящее время большое значение придается отпеванию, сохраняется обычай в момент кончины зажигать свечу, а вот предсмертное покаяние и причастие в анализируемых записях встречается крайне редко.

Могилу сразу копают на второй день, как человек умрет. Гроб также требует особых приготовлений. Его обряжают и освящают, как «новое вечное жилище», по краям гроба зажигают свечи. Если изготовление гроба уподобляется строительству дома, то переложение покойника в гроб (и далее – в могилу) – новоселью. При переселении в «новый дом», связанные руки и ноги развязывают, *«тем самым умерший как бы вновь получает возможность ходить и действовать, но уже на том свете»* [3, 112 с.]. Подушку покойного набивают стружками, оставшимися после изготовления гроба, чабрецом, берёзовыми ветками или.

Итак, в предпогребальный период идет тщательная подготовка умершего к похоронному ритуалу и отправлению его в «иной» мир. Основные действия направлены на то, чтобы облегчить смерть и обрядить умершего в соответствии с традиционными представлениями о загробном мире. До самого погребения покойника нельзя оставлять в одиночестве. В течение трех дней и двух ночей возле него постоянно должны находиться родственники и соседи.

Похороны обычно устраивают на третий день после смерти. На этом этапе, как и в предпогребальный период, сохраняется гендерный аспект. В день похорон тело перекадывают в гроб. *«Правильным считается, чтобы мужчину клали в гроб мужчины, а женщину – женщины»* [3, 186 с.]. Отступление от этого принципа рассматривают как нарушение приличий в отношениях полов. Однако реально эта норма повсеместно нарушается, и в настоящее время в гроб покойного возлагают чаще всего мужчины.

Предметы, которые кладутся вместе с покойным можно разделить на следующие группы: обязательные (иконка, крестик на шее); то, что нужно для усопшего (вещи, без которых покойный не мог обходиться при жизни: сигареты, очки, деньги, расческу и проч.); то, что не нужно живым/соприкасается с миром мертвых (стружки и мерка, оставшиеся после изготовления гроба, веревочки, которыми связывали руки и ноги, мыло и тряпочки, которыми обмывали тело и т.д.) и то, что покойник должен передать на тот свет. Последнее связано с распространенным поверьем о возможности сообщения через покойного между «своим» и «чужим» мирами.

Гроб заносят вперед головой, а выносят с покойником ногами вперед, стараясь не касаться порога, чтобы он не вернулся в дом. Вслед за гробом выходят все, находившиеся в помещении. Двери дома, окна и ворота во двор после выноса гроба закрывают, даже запирают на замок, на некоторое время. Порядок следования процессии строго определен. Участники процессии придерживаются медленного ритма движения, останавливаются на перекрестках. Пересекать дорогу или догонять процессию считается недопустимым. Тема пути, дороги является одной из важнейших в обрядовой семантике похорон как обряда перехода из пространства жизни в пространство смерти.

По некоторым записям следует, что на кладбище первыми должны заходить самые старшие, последними – самые младшие, а выходить в обратном порядке. Такое следование, по представлениям старожилов, обеспечивает «очередность» ухода из жизни: сначала – старики, потом – молодые.

Плакальщицы в современных записях о похоронно-поминальных обрядах практически не упоминаются. На могиле поминки не устраивают. Обычно родные стоят до тех пор, пока не закопают усопшего, потом людей приглашают на обед. На могиле ставят стакан и тарелку, существует поверье, что умерший выйдет и *«покушает и попьёт водички»*. Возвращаться следует той же дорогой, по которой шли к кладбищу.

После захоронения в доме совершается ряд обрядовых действий: нужно убрать дом, чтобы, по народным поверьям, выгнать смерть: *«После того, как покойника вывозят, обязательно вымывают дома полы, чтобы выгнать из дома смерть. И закрывают ворота, говорят для того, чтоб смерть не впускать»*. (Записано в 2005 г. от Кирильченко К.С., 1972 г.р., с. Осьмерыжск Качирского района Павлодарской области).

По народным поверьям, перемещаясь в мир иной, души мертвых могут оказывать определенное влияние на судьбу живущих, поэтому их старались всячески задобрить: покойника почитают, оставляя ему место за столом и прибор на поминках, никому не позволяется говорить плохо об усопших.

Период после похорон считается временем, когда тело умершего вынесено за пределы своего «домашнего» пространства. Отсутствие покойника является знаком совершения в доме обрядовых действий, направленных на уничтожение всех следов смерти и во избежание возвращения души покойного. Следует также отметить, что концептуальный и реальный пути покойника не совпадают. Могила не

является окончательным местом пребывания покойника. Если в обряде путь умершего заканчивается на кладбище, то на уровне представлений он прошел лишь часть пути, так как ему еще предстоит путь на тот свет, и могила является лишь неким входом, местом, где возможен контакт между живыми и мертвыми. Таким образом, концептуальный путь покойника означает его переход в новый статус предка.

Исследование современного состояния похоронной обрядности бывших казачьих поселений Павлодарского Прииртышья показало, что обрядовый фольклор некоренного этноса в полиэтническом регионе сохраняется достаточно хорошо. Современный похоронный обряд содержит в себе архаические черты, вследствие чего в нем переплетается и христианское, и языческое. На основании анализа текстов, мы выделили в похоронно-поминальном комплексе три основных этапа, каждый из которых имеет собственную специфику. Несмотря на существование в «неродной» среде, несмотря на несколько десятилетий советского атеистического режима похоронно-поминальный обряд старожильческих поселений Павлодарской области сохраняет традиционную форму и содержание. При этом выявляются и определенные процессы трансформации, являющиеся следствием эволюции культуры во времени.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Каргин А.С. Русские в инокультурном окружении // Сохранение и возрождение фольклорных традиций. Сб. науч. тр. Вып. 6: Русский фольклор в инокультурном окружении. – М.: Государственный республиканский центр русского фольклора, 1995. – С.5-13.
- 2 Цветкова А.Д. Фольклор восточных славян в полиэтническом регионе (на примере Северного Казахстана). Первый всероссийский конгресс фольклористов. Сборник докладов. Т. II. – М., 2006. – С.218 – 226.
- 3 Байбурун А. К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – 223 с.

ИЗУЧЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ИРТЫШСКОГО РАЙОНА

ДЕМИДКОВА Е. Д.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Иртышский район является административно-территориальной единицей Павлодарской области и находится в её северо-западной части. Район был создан в 1928 году при образовании Павлодарского округа. На протяжении всего существования неоднократно вызывал интерес у советских археологов. После становления независимого Казахстана археологические памятники Иртышского района стали изучать археологи Павлодарской области.

На территории Иртышского района Павлодарской области известно более 60 археологических памятников, которые имеют большое типологическое разнообразие. Среди них встречаются наиболее ранние археологические памятники: местонахождения, стоянки, поселения каменного и бронзового века, грунтовые могильники и курганы эпохи бронзы, ранних и средневековых кочевников.

Самыми ранними археологическими памятниками в Иртышском районе являются стоянки древних охотников и скотоводов. Они представлены однослойными памятниками эпохи неолита (Сулыколь, Жарсор I, Жазыкабак, Силеты I, II) и памятниками с несколькими культурными слоями, материалы которых подразделяются на ряд хронологических периодов - Костомар III (неолит – ранняя бронза), Кызылкак (неолит – средневековье).

Местонахождения в основном датируются от эпохи неолита до бронзового века. Из них к эпохе неолита относятся: Жарсор, Жазыкабак I, II, Кызылагаш III, Сулыколь II. Местонахождения эпохи энеолита: Кызылагаш I, Сулыколь I. Также известны памятники Карынтай (неолит – эпоха бронзы), Кызылагаш II (энеолит – эпоха бронзы).

В Иртышском районе обследовано 3 поселения: Костомар (неолит – эпоха бронзы), Кызылагаш (энеолит – эпоха бронзы), Силеты (эпоха бронзы). Эти памятники дают характеристику материальной культуры, степени расселения, хозяйственной деятельности племен Северо-Восточной Сарыарки и Прииртышья в период от неолита до эпохи поздней бронзы.

Помимо поселений, по району насчитывается около 20 курганов и курганных групп. Большинство из них относится к периоду раннего железного века: курганы Новороссийка, Октябрь, Кайманачиха,

Кызылагаш, Луговое 1, 2, Бирсуат, Кожамет; курганные группы Заречное, Кызылкак, Кызылкак I, Аксуат. Встречаются памятники эпохи средневековья: курганы Куконколь I, Кызылкак I, Аксуат, Токты; курганные группы Новороссийка VI, Куконколь II.

Могильники на территории Иртышского района представлены памятниками от эпохи бронзы до средневековья. Памятники эпохи бронзы: грунтовые могильники Каратумсык, Заречное, Актос. Памятники раннего железного века: могильник Новороссийка III, Заречное, Токты. Средневековые памятники представлены следующими могильниками: Никаноровка II, III, IV, VII, VIII, X, XI, XII, XIII, могильники Новороссийка I, V, IV, Корниловка I [1, 380-409 с.].

Наибольший интерес вызывает могильник эпохи бронзы Каратумсык. Расположенный в 0,5 км к юго-востоку от бывшего а. Уйымшыл, на краю первой надпойменной террасы левого берега р. Иртыш разрушаемого паводковыми процессами. Памятник был найден жителем с. Иртышск С. Подлесным в 1992 году [1, 380 с.].

В 1993 году ПАЭ под руководством Мерца В. К. на нем были проведены охранные раскопки с целью предотвращения дальнейшего разрушительного воздействия на него природных факторов [2, 12 с.]. Затем могильник исследовался в 1994, 1996, 2001 гг. Последний раз памятник был обследован разведывательной группой ПГУ им. С. Торайгырова в 2008 году [1, 380 с.].

Могильник относится к типу грунтовых, в нём обнаружено 87 погребений. Погребения в основном детские, так же имеют место подростковые, насчитывается 8 взрослых погребений. Большинство из них были ограблены или разрушены в более поздний период другими захоронениями. Все погребения совершены в грунтовых ямах по обряду ингумации, отмечена одна могила с признаками кремации. Ямы имели овальную вытянутую и прямоугольную формы, в их заполнении был обнаружен древесный уголь. Конечности некоторых погребенных были слегка обгоревшие, погребения ориентированы на запад, северо-запад и юго-запад. Обнаружены парные и тройные погребения, среди которых встречаются и взрослые [1, 380-381 с.].

Одним из парных погребений является могила № 86, в которой были обнаружены скелеты мужчины и женщины. Скелеты находились в скорченном положении друг перед другом. Мужской лежал слева, а женский - справа. Череп женщины был предварительно отчленен и положен лицевой частью к мужскому черепу, затылочным отверстием вверх. Сначала был похоронен мужчина, после чего была погребена женщина, что воспроизводит древний индоевропейский обряд «сати»,

предполагавший следование женщины после смерти ее супруга за ним. Это говорит о том, что у древнего населения Прииртышья эпохи бронзы уже практиковался этот индоевропейский обряд [3, 73-75 с.], до сих пор сохранившийся в Индии [4, 853 с.].

Материалы могильника Каратумсык содержат очень важную информацию о погребальном обряде, культурном разнообразии и взаимодействии древнего населения, которое проживало на территории Иртышского района в эпоху бронзы с другими культурами [5, 44 с.].

Изучение археологических памятников имеет важное значение для реконструкции культурно-исторических процессов, происходивших на территории того или иного района. В Иртышском районе находится большое количество памятников, из чего следует сделать вывод, что данный район был благоприятен для проживания древних людей, для развития их культурной и хозяйственной деятельности. Наличие здесь неолитических памятников говорит о том, что такая благоприятная среда существовала в районе с каменного века. Изучение археологических памятников Иртышского района имеет определенные перспективы, так как выявленные на сегодняшний день 60 памятников представляют значительный объем источников по древней истории края, но составляют лишь часть реального количества археологических объектов, существующих на его территории. Дальнейшие исследования по выявлению новых археологических памятников в районе очень перспективны и могут принести много интересной информации о древней культуре его населения. Наличие значительного количества памятников археологии в районе ставит так же задачи по их сохранению и изучению.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Иртышский район // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область. Алматы: Аруна, 2010 – 600 с.

2 Мерц В.К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологических памятников Павлодарского Прииртышья // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. Павлодар, 2002. С. 5 - 20.

3 Усманова Э.Р., Мерц В.К., Колбина А.В., Вентреска А. О некоторых сюжетах в «тексте» погребального обряда эпохи бронзы (по материалам могильников Лисаковский и Кара-Тумсук) // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья, Вып 2, Павлодар, 2006. С. 70 – 80.

4 Ульциферов О.Г. Обряды и обычаи // Культурное наследие Индии. Мифология, религия, философия, литература, искусство, обряды и обычаи. Москва. «Восток – Запад», 2015 – 875 с.

5 Мерц В.К., Франк Д.А. Новый андроновский могильник в Павлодарском Прииртышье // Археология и этнография Сибири и Дальнего Востока, Барнаул, 1994. С. 42 – 44.

РАЗРАБОТКА СОЦИАЛЬНОГО И ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ СУБЪЕКТОВ СОЦИУМА В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПОСЛЕВУЗОВСКОГО УРОВНЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ПГУ ИМ. С. ТОРАЙГЫРОВА

ДОНЦОВ А. С.

докторант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Современный этап развития человечества характеризуется усилением интеграционных процессов. Расширение и углубление международных связей в области экономики, политики и культуры приобрело по-настоящему глобальный характер.

Образование как важнейший элемент общественного воспроизводства не могло оставаться в стороне от данных процессов. Наиболее масштабный интеграционный проект в сфере образования был запущен в Европе в июне 1999 г., когда министры образования 29 европейских стран подписали Болонскую декларацию. Такой шаг стал ответом на новые вызовы времени, продиктованные, в частности, необходимостью обеспечения свободного передвижения рабочей силы, и, как следствие, создания системы сравнения квалификаций на общеевропейском уровне. Впоследствии деятельность по сближению и гармонизации систем высшего образования стран Европы с целью создания единого европейского пространства высшего образования получила название «Болонский процесс».

К базовым (обязательным) параметрам Болонского процесса относятся трёхуровневая система высшего образования, академические кредиты ECTS, обеспечивающие возможность постепенного накопления и переноса зачетных единиц, академическая мобильность студентов, преподавателей и административного персонала вузов, Европейское приложение к диплому, контроль качества высшего образования, создание единого европейского исследовательского пространства.

Казахстан присоединился к Болонскому процессу в 2010 году, став первым центральноазиатским государством, признанным полноправным членом европейского образовательного пространства. В результате ряда реформ национальная система высшего образования была приведена в соответствие с базовыми параметрами Болонского процесса. Так переход к трёхуровневой системе высшего образования стал возможен после принятия в 2007 году нового Закона Республики Казахстан «Об образовании», регламентировавшего возможность реализации многоуровневой подготовки специалистов (бакалавриат – магистратура – докторантура) [1]. Была разработана казахстанская модель перезачета кредитов по типу ECTS, которая была успешно внедрена во всех гражданских вузах РК. В области развития академической мобильности ключевыми документами стали новые Правила организации учебного процесса по кредитной технологии обучения, утвержденные приказом Министра образования и науки Республики Казахстан, и Концепция академической мобильности обучающихся высших учебных заведений Республики Казахстан. Вузы РК начали выдавать Европейское приложение к диплому (Diploma Supplement), «общеевропейское стандартизированное дополнение к официальному документу о высшем образовании, которое служит для описания характера, уровня, контекста, содержания и статуса обучения, пройденного и успешно завершенного обладателем образовательной квалификации» [2, 68 с.]. Наконец, в целях обеспечения контроля качества высшего образования высшие учебные заведения РК регулярно проходят аккредитацию, проводимую зарубежными и национальными аккредитационными агентствами [3, 26 с.].

Все базовые принципы Болонской декларации реализуются в Павлодарском государственном университете им. С. Торайгырова, крупнейшем высшем учебном заведении Павлодарской области как по количеству обучающихся, так и по качеству предоставляемых образовательных услуг. Вуз готовит специалистов высшего профессионального образования различных направлений на государственном и русском языках по 66 специальностям бакалавриата, 47 специальностям магистратуры, 4 специальностям докторантуры PhD.

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова добился международного признания в процессе интеграции в мировое образовательное пространство, он является полноправным участником европейского образовательного процесса. В рамках Оксфордского Саммита лидеров бизнеса, науки и искусства ПГУ им. С. Торайгырова отмечен международной наградой «Европейское качество». Согласно

ежегодному генеральному рейтингу, ПГУ им. С. Торайгырова входит в пятерку лидеров среди лучших многопрофильных вузов Казахстана. Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова – действительный член Болонской хартии классических университетов мира, член международной ассоциации по обмену студенческими стажировками IAESTE, ассоциации «Сибирский открытый университет», ассоциации вузов Казахстана и Шанхайской организации сотрудничества. В 2011 и 2012 годах ПГУ им. С. Торайгырова успешно прошел Международную аккредитацию образовательных программ: деятельность университета получила высокую оценку международного аккредитационного агентства ACQUIN (Германия) и российского Агентства по общественному контролю качества образования и развития карьеры АККОРК.

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова также является крупнейшим научным центром области. Учёные вуза участвуют в международных научных программах (в том числе, в программе Европейского союза «Tempus»), работая с ведущими зарубежными учёными, научными центрами и организациями, публикуя результаты исследований в авторитетных журналах, в том числе с высоким импакт-фактором по базе данных Thomson Reuters. Университет проводит крупные региональные, республиканские и международные конференции и семинары («Торайгыровские чтения», «Сатпаевские чтения», «Чтения Ш.Шокина» и т.д.), имеются собственные научные периодические издания («Наука и техника Казахстана», «Краеведение» и «Вестник ПГУ») [4]. Важная роль отводится научно-исследовательской работе студентов, магистрантов и докторантов.

Среди приоритетных направлений научной деятельности в ПГУ важное место занимают исследования в области педагогики и психологии. Мы проанализировали темы магистерских и докторских диссертаций, выполненных на кафедре «Психология и педагогика», в 2012-2015 гг.

Нужно отметить, что кафедра осуществляет подготовку по 4 специальностям послевузовского образования (6M010300 «Педагогика и психология», 6M050300 «Психология», 6M090500 «Социальная работа» и 6D010300 «Педагогика и психология»), поэтому спектр научных интересов магистрантов и докторантов достаточно широк. В общей сложности была проанализирована 101 работа, из них 94 – магистерские, 7 – докторские диссертации.

Психолого-педагогические исследования являются самыми распространенными и составляют 67% от общего числа работ. В данной области самыми популярными направлениями являются преподавание иностранного языка, развитие полиязычия, поликультурности и межкультурной коммуникации (Карашутова А.И., Марбаева Г.Е., Огузбаев А.Е., Ганиева С.Б., Шарипжанова Г.М.), формирование и развитие компетенций и компетентностей (Аубакирова С.Д., Абыкенова Д.Б., Арынова Р.Е., Алькеева Р.С., Аипова А.К.), развитие личностного и творческого потенциала обучающихся (Балташ А.Б., Сагандыков А.С., Сейтказина Ж.К., Панкова И.М.), воспитательная работа (Жолдубаева М.К., Ибраева Ж.К., Куватов А.Ж.) и использование ИКТ в образовании (Абыкенова Д.Б., Степаненко А.А.).

Работы, посвящённые актуальным проблемам психологии, составили 20%. В качестве объекта исследования чаще всего выступали индивидуальные особенности личности (Армия М.Б., Коспаков А.М., Эртисхан О.), проблемы стресса, тревожности, эмоциональной нестабильности (Кожанова С.К., Мухамадиев А.А., Төкенова И.Н.), отношения (Бурумбаева А.Г., Асаинова Ж.С.), общение (Мукатаева М.Н., Оспанова Б.Б.), поведение (Мухамбетова Р.А., Скаков Т.А.), эмоции (Петрова Е.В., Киселева Е.В.), а также смысложизненные/ценностные ориентации (Махметова Н.К., Шакенова Ж.Ж.).

Наконец, исследования в области актуальных проблем, стоящих перед социальными работниками, составили 13% от общего количества диссертаций и были посвящены, главным образом, содержанию и формам работы с различными социально уязвимыми слоями населения (детьми-сиротами – Ишанбаева Г.Н., Аймуханова Ж.Б., Казиева Ж.М.; неблагополучными семьями – Бурова А.А.; людьми преклонного возраста и инвалидами – Оразалинова С.У.; женщинами, подвергшимися насилию – Жабагина Г.М.). Некоторые диссертации магистрантов кафедры были посвящены анализу общего состояния социальной работы и механизмов социальной защиты в РК (Порошина Е.К., Караманов А.А.) и современным социальным проблемам (Бабаян А.Е., Слинко И.А., Матенова Ж.Н., Санатқан М.).

Диссертационные исследования, проводимые магистрантами и докторантами кафедры, охватывают все уровни системы образования: в работах отражены актуальные проблемы дошкольного (10%), школьного (20%), высшего (49%), и послевзвзовского образования (3%).

Работы, посвящённые вопросам профессиональной подготовки, ориентированы не только на обучение педагогов, психологов и социальных работников, но и представителей других профессий,

например, врачей (Сатыбалдина Н.Б.), переводчиков (Торпищева Р.Ш.), спортсменов (Мухамадиев А.А.), музыкантов (Пиговаева Н.Ю.), менеджеров (Жакупова Д.М.) и т.д.

Среди проанализированных диссертаций также встречаются работы на темы, имеющие особое значение для нашего государства. Это, прежде всего, обеспечение межнационального и межконфессионального согласия и профилактика любых форм экстремизма (воспитание межнациональной толерантности – Ибраева Ж.К.; отношение к религии – Скаков Т.А.; сектантство – Матенова Ж.Н.; профилактика экстремизма среди молодёжи – Куанышева Б.Т.), воспитание казахстанского патриотизма (формирование казахстанских ценностей – Сатыбалдина А.А.; формирования национального самосознания – Маусумбаев Р.С.), пропаганда здорового и активного образа жизни (повышение роли физической культуры – Айгужинова Г.З.; формирование активной жизненной позиции у молодёжи – Куватов А.Ж.), а также вопросы государственной поддержки молодёжи (трудоустраиваемость молодёжи – Бабаян А.Е.; молодёжная политика РК – Слинко И.А.).

Таким образом, магистранты и докторанты кафедры «Психология и педагогика» осуществляют исследования по широкому спектру актуальных проблем, внося достойный вклад в обеспечение конкурентоспособности ПГУ им. С. Торайгырова в рамках единого европейского пространства высшего образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.07.2015 г.).

2 В.И. Байденко, О.Л. Ворожейкина, Е.Н. Карачарова, Н.А. Селезнева, Л.Н. Тарасюк. Болонский процесс: глоссарий – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 148 с.

3 Реформирование высшего образования в Казахстане и Болонский процесс: информационные материалы для практических действий – Алматы, 2009 – 120 с.

4 Образовательный портал Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова: [сайт]. URL: <http://psu.kz/> (дата обращения: 10.09.2015).

ПОЛИЯЗЫЧИЕ – ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ АСПЕКТОВ ИМИДЖА УНИВЕРСИТЕТА

ДОНЦОВА В. В.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Стремительные изменения в мире под воздействием глобальных вызовов XXI века не могут не отражаться и на деятельности высших учебных заведений. В настоящее время сфера образования в Казахстане развивается довольно динамично, приобретая новые черты; трансформируются ее функциональные, структурные, организационные, идеологические, ценностные характеристики. Как следствие, повышаются требования общества к качеству образования, непрерывно обновляются технологии обучения, обостряется конкурентная борьба на рынке образовательных услуг. В связи с ростом конкуренции между университетами в борьбе за привлечение новых студентов и инвестиций, все ведущие вузы страны сегодня находятся в ситуации, когда необходимо сформулировать и представить обществу свои конкурентные преимущества, создать образ университета, обладающего уникальными возможностями для абитуриентов и, следовательно, являющегося наиболее предпочтительным для них.

Конкурентоспособность вуза — это его способность выделяться среди других высших учебных заведений благодаря важнейшим факторам, таким как качество обучения, цена, формы и методы обучения, условия, наличие привлекательных образовательных программ, академическая мобильность, востребованность выпускников на рынке труда и т.д.

Перечисленные факторы формируют имидж учебного заведения, чему абитуриенты и их родители придают первостепенное значение.

Положительный имидж повышает конкурентоспособность вуза, привлекает абитуриентов и профессорско-преподавательский состав, способствует росту образовательного уровня выпускников. Имидж образовательного учреждения как положительный образ может быть сформирован лишь в случае предоставления качественных образовательных услуг, отвечающих запросам общества.

На современном этапе развития системы высшего профессионального образования в Казахстане важнейшее значение для конкурентоспособности и положительного имиджа вузов приобретает полиязычное и мультикультурное образование, так как именно формирование поликультурной личности является

одним из приоритетных направлений внутренней политики нашего многонационального государства.

В целях обеспечения конкурентоспособности страны и повышения качества ее человеческого капитала в 2007 году на государственном уровне был принят Национальный культурный проект «Триединство языков» с его поэтапной реализацией. По словам Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, «...для современного казахстанца владение тремя языками – это обязательное условие собственного благополучия... Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику» [1, 2 с.].

Таким образом, одной из первостепенных задач в образовании является подготовка полиязычной личности как важного условия повышения конкурентоспособности нашего государства в целом. Актуальность поликультурного и полиязычного обучения определяется всеобщей мировой тенденцией к интеграции в экономической, культурной и политической сферах.

Полиязычное образование – это целенаправленный процесс обучения средствами нескольких языков, когда изучаемые языки выступают в качестве способа постижения сферы специальных знаний, усвоения культурно-исторического и социального опыта различных стран и народов. Такое образование, несомненно, является инновационной формой обучения и не может не привлекать молодых людей, так как значительно расширяет их возможности, играет положительную роль в мобильности студентов и их будущем трудоустройстве. Поэтому естественно, что вузы, где обучение ведется на нескольких языках, считаются более престижными.

Очевидно, что в современных условиях ПГУ им. С. Торайгырова как крупнейший вуз региона не может оставаться в стороне от этого процесса. В университете была разработана и утверждена Концепция полиязычного образования на 2014-2020 годы. Ее цель – «реализация полиязычного образования, направленного на подготовку конкурентоспособных специалистов, путем внедрения в учебный процесс инновационных технологий обучения на трех языках» [2, 2 с.] Достижение поставленной цели планируется в нескольких направлениях: создаются условия для развития профессиональных компетенций обучающихся посредством

реализации полиязычного образования; на всех уровнях образования внедряется трехязычное обучение; разрабатывается соответствующее учебно-методическое сопровождение; издаются учебники, учебные пособия на государственном и иностранных языках, в том числе, на электронных носителях; успешно используется уровневая модель изучения языков. Немаловажную роль в реализации программы играет функционирование в университете мультимедийных языковых центров, оснащенных современной цифровой аудио- и видеоаппаратурой, компьютерами, подключенными к сети Интернет, интерактивными досками и другими средствами, позволяющими компенсировать отсутствие иностранной языковой среды.

В ПГУ им. С. Торайгырова успешно действует программа «Академическая мобильность». Ее суть заключается в переносе части или всего оставшегося времени учебного процесса в другие, чаще всего зарубежные высшие учебные заведения. Благодаря этой программе студенты, магистранты и докторанты университета имеют возможность обучаться в престижных университетах Великобритании, США, Германии, Австрии, Италии, Чехии, Польши, Китая, России, Латвии.

Еще одна уникальная возможность реализации полиязычного образования в ПГУ им. С. Торайгырова - Программа привлечения зарубежных ученых, действующая в вузе уже на протяжении многих лет. Ведущие лекторы из различных университетов мира – Чехии, Германии, Турции, Великобритании, Румынии, США, Ирландии – читают лекции студентам, магистрантам и докторантам, участвуют в разработке совместных научно-исследовательских проектов, способствуют увеличению количества публикаций в зарубежных научных изданиях и расширению международных контактов ППС университета, а также участию преподавателей и обучающихся в международных программах.

Наш вуз и в дальнейшем намерен расширять границы международного сотрудничества. На сегодняшний день руководством университета подписан ряд документов с ведущими университетами мира о перспективном взаимодействии и сотрудничестве по образовательному и научному направлениям деятельности, включающим разработку и реализацию совместной программы международной академической мобильности профессорско-преподавательского состава и студентов, разработку совместных научно-исследовательских проектов, научное консультирование и стажировки обучающихся послевузовского

образования, взаимообмен научными публикациями, организацию совместных конференций, семинаров и круглых столов.

Реализация Концепции полиязычного образования на 2014-2020 годы позволит ПГУ им. С. Торайгырова создать полиязычную среду в университете, способствующую развитию требуемых профессиональных компетенций обучающихся, вследствие чего повысится востребованность специалистов на международном рынке; возрастет конкурентоспособность выпускников Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова; уровень преподавания будет соответствовать международным стандартам. Реализация Концепции даст обучающимся и ППС возможность доступа к качественному образованию, к лучшим образовательным ресурсам и технологиям. Таким образом, данная Концепция предполагает дальнейшую модернизацию содержания и процесса обучения и перспективу интернационализации образования, что, в свою очередь, положительным образом отразится на имидже университета и повысит его конкурентоспособность на рынке образовательных услуг.

Уже сегодня Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова добился международного признания, он является полноправным участником европейского образовательного процесса. В рамках Оксфордского Саммита лидеров бизнеса, науки и искусства ПГУ им. С.Торайгырова присуждена международная награда «Европейское качество» [3].

Университет осуществляет комплексную политику в области развития полиязычия, что является важнейшим фактором его конкурентоспособности, способствует успешной интеграции в мировое образовательное пространство и подтверждает статус одного из ведущих университетов страны.

СПИСОК ИИТЕРАТУРЫ

1 Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. — № 33(25278). — 2007. — 1 марта.

2 Концепция полиязычного образования в Павлодарском государственном университете им. С.Торайгырова на 2014–2020 годы.

3 Образовательный портал Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова: [caim]. URL: <http://psu.kz/> (дата обращения: 10.09.2015).

ТОНКО-МАТЕРИАЛЬНАЯ ОБЩНОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА – ОСНОВА ДЛЯ ОБЩЕПЛАНЕТНОГО ЕДИНСТВА И ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ КАТАСТРОФЫ

ДУДАК Н. С.

преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Примечание: в данной статье используются слова, обозначающие новые, в отличие от общепринятых, научные и космические названия, которые нужно выделять написанием их с большой буквы, подчёркивая их значимость и отличие от подобных других. Написание их без выделения будет атеистическим пренебрежением и искажением их реального значения и смысла как форма вреда.

Живя на планете Земля, человечество не защищено от воздействия Космических Тонко-Энерго-Информационных Поток, которые суть результат взаимодействия всего в Космической Реальности. Человеческая земная наука ещё только начинает осваивать Космическую Реальность Живого Разумного Беспредельного Мироздания, и уже есть некоторые результаты. В книге «Звёздные острова» Ефремова Ю.Н. отмечается, что видимые объекты галактик, по новейшим исследованиям астрофизики, составляют только 5% от их массы, а 95% приходится на тёмную массу не светящихся на ночном небе энергий [1, с. 189...194]. Кроме того, давно известно, что вокруг атомов так называемого неживого вещества вращаются электроны, значит, они представляют тем самым начальную форму жизни (психожизнь). Электроны испускают тонко-материальное радиальное и лучевое мгновенное излучение в пространство. В 1949 году советский астрофизик Козырев Н. А. открыл мгновенные излучения звёзд, которое было подтверждено в 1995 году на конференции в г. Новосибирске [2, с. 28], и то, что звёзды горят от взаимодействия с ходом времени [2, с. 82]. В 1949 году супруги Кирлиан открыли способ фотографирования аур растений, животных и человека с помощью сверхвысокочастотных излучений, и непризнание их в СССР заставило их уехать за пределы Советского Союза [2, с. 29]. Прицкером Л. С. описано фотографирование мыслеобразов человека [2, с. 29], мыслеобразы и ауры фотографируются также аппаратом Короткова К. Г. [2, с. 29] в России. Торсионный генератор [2, с. 28] Акимова А. Е., работавшего при жизни в Российской академии естественных наук, излучает с беспредельной скоростью информационные лучи. В видеофильме „Феноменология торсионных

полей“ (1994 г.) академик РАЕН Акимов А. Е. рассказывает, что в России проведены стендовые испытания летающей тарелки.

Приходилось читать о находке на месте посадки НЛЮ листа фольги, которая принимает любую форму при воздействии на неё, даже при попытке пробить или разрезать её она остаётся чистой, без всяких следов или царапин. В 2001 году в Москве на конверсионной выставке был продемонстрирован сборщик атомов [2, с. 34], который по программе на конце иглы в вакууме создавал любой элемент периодической системы Д. И. Менделеева. Таким методом можно получить более прочные материалы, чем мы получаем металлургическим путём. Это говорит о том, что техника землян очень несовершенна и вредоносна. При повышении уровня нравственности Высшим устремлением станет доступной новая ступень знания, которая позволит иметь технику безвредную с приводом от Космической Всеначальной Энергии. Выводы для совершенствования.

1. Имея указанные научные данные и осознавая их, осознавая суть религиозных Заповедей и Указов, данных Сокровенного (Эзотерического) Знания как Вненаучного Знания Учителей человечества (Президент РК в докладе в ООН в 2010 году назвал Гималайских Махатм Учителями человечества) необходимо осознать Истинное Глобальное Мироздательство, из которого вытекают задачи человечества.

2. Беспредельное Мироздание с галактиками, к которым принадлежит и наша Галактика „Млечный Путь“, является Живой Разумной Системой, потому закономерно его называть: Живое Разумное Беспредельное Мироздание.

3. В Живой Системе Космической Реальности, какой является Живое Разумное Беспредельное Мироздание, всё взаимосвязано и едино, а также взаимозависимо, обменивается различными излучениями, многие из которых ещё не известны земной науке.

4. Указанные Космические Излучения являются тонко-материальными и осязаемо не причиняют прямого вреда плотно-материальным физическим оболочкам людей, благодаря чему люди находятся в постоянном заблуждении, что этих излучений не существует, и когда они узнают о них, то вскоре после прочтения о них забывают.

5. И наша Галактика, и планета Земля, и человечество являются составными частями Космической Системы Живого Разумного Беспредельного Мироздания, и человеку нужно жить в согласии с Космическими Законами этой Системы. Всем известно, что

жизнь в любой системе требует соблюдения правил безопасности, существующих в этой системе, и особенно это относится к Системам Космическим [3, с. 225...238].

6. Каждый человек, живущий на планете Земля, своим сознанием участвует в работе Процессов Живого Разумного Беспредельного Мироздания, и от характера мыслей человека зависит его судьба, потому человек должен осознать необходимость очищения сознания от мыслей зла, чтобы не насыщать пространство отрицательной информацией зла, которой для человека создаются условия самонаказания и необходимости изживания на себе порождённых им энергий с отрицательной информацией. Так человек сам себя перевоспитывает. Этому способствует Космический Закон Причинно-Следственных Связей или Кармы Буддизма. Зло, заложенное в мыслях человека, не может прижиться в Космическом Пространстве и возвращается назад к породившему его человеку-мыслителю для изживания на планете Земля. Космический Закон Созвучия (подобное притягивается к подобному) [2, с. 89] охраняет Космическую Реальность от разрушения, так как не позволяет злу прижиться в Космическом Пространстве.

7. Планета Земля с человечеством находится в открытом Космосе, и атмосфера защищает людей только от низкого физического давления и от мелких тел типа метеоров, а всё околопланетное пространство пронизано различного характера излучениями.

8. В силу низкой ступени Космической Эволюции подавляющая часть человечества ещё не развила способностей Космического Уровня, какими являются ясновидения (всем известны ясновидящие среди людей), и потому это подавляющее большинство людей живёт в неведении относительно того, каким опасностям они подвергают себя, нарушая Космические Законы, о которых они обычно не знают.

9. Для того, чтобы исключить зло из человеческих мыслей, нужно упорно работать над очищением своего сознания, очищая его от отрицательных качеств человека. Все отрицательные качества подлежат безусловному изживанию, и в данном пункте это отмечено, и надо человеку принять такое самоочищение добровольно.

10. Человечество должно самосовершенствоваться в процессе жизни в Космической Реальности, и к этому его призывают Заповеди религий и Заветы Космических Учителей человечества. Это самосовершенствование есть Космическая Эволюция человечества, и заключается она в изживании отрицательных качеств духа человека и замене их положительными качествами. Этот

процесс сопровождается ростом положительных энергетических накоплений, которыми заменяются отрицательные энергии.

11. Человеку требуется развить в эволюции полный, 100%-й букет положительных качеств духа. Самая трудная работа человека заключается в изживании внутренней тьмы. Пророк Магомет при жизни своей исповедовал священный джихад как самую беспощадную борьбу с внутренней тьмой. Об этом можно было услышать по Павлодарскому телевидению в выступлении алматинских муфтиев несколько лет назад. Постоянный призыв Корана уверовать и убить неверного имеет в виду убить неверие как тьму внутри себя, внутри своей энергетической сущности. В отношении с людьми в жизни Коран советует творить только добрые дела. Только на пути Блага – спасение.

12. Мироздание и человек семеричны. Четыре низших принципа означают смертные преходящие принципы, от которых человек постепенно освобождается по мере их развития и временного использования в течение духовного роста в Эволюции, а три Высшие Принципы представляют Бессмертную Триаду. Смертные принципы сопровождают человека до степени Архата. Пятый Принцип содержит все энергетические наработки человека в эволюции, шестой – частица Мировой Души – и седьмой – Божественная Искра. Шестой и седьмой Принципы образуют Монаду, Данную человеку при Творении, это его Высшее „Я“. Важно помнить и поступать согласно Высшему „Я“.

13. В религиозных источниках утверждается, что человек создан по образу и подобию Божьему. Но, учитывая разъяснение Библии католического издания, что Бог – не человек, но Дух Святой, можно понять, что Космический Разум есть Энергия и Информация Живого Разумного Беспредельного Мироздания. Это научно означает, что человеку, который в Сокровенном (Эзотерическом) Знании называется микрокосмом в отличие от Макрокосма, Даны в зачатке для самостоятельного развития все Высшие Принципы Живого Разумного Беспредельного Мироздания. Потому все Первоисточники религий настойчиво призывают человека делать только Благо. Потому беспредельное самосовершенствование человека приведёт к превращению его в Богочеловека, и Божеств в истории человечества достаточно, в том числе пример Сатъя Саи Бабы, который жил в Индии до 2011 года во втором воплощении, а третье будет в 2019 году, о чём он говорил в беседах с приходившими к нему людьми, когда он жил в Индии.

14. Нужно особо отметить, что в Живом Разумном Беспредельном Мироздании всё представляет одно целое, нет никакого разделения,

и человечество должно утверждать в своей жизни эту Общность. Только на пути Общности, построения общины и использования общинных принципов взаимодействия заложен успех. Информация Общности, которая выделяется Структурой Живого Разумного Беспредельного Мироздания, является организующей Силой, дающей успех. Информация универсальна, и Информация Общности Мировой Души имеет великую Силу и помогает человечеству.

Необходимо изживать разделение человечества, обман, вражду, чтобы не умножать, а исключать зло. Необходимо исключить всякое лицемерие и ложь, диктат и демонстрацию силы, что порождает отрицательную информацию и ведёт к разрушению, к возникновению войн как позора человечества. Разрушения надо предотвращать.

Чтобы насыщать Космическое Пространство положительной Информацией Общности, необходимо внедрять международное сотрудничество государств и применять оказание бесплатной взаимопомощи тем государствам, в которых что-то произошло по причине техногенных или природных разрушений. А в сфере сотрудничества необходимо применять бескорыстие и исключить извлечение выгоды в ущерб другим.

Насыщение пространства положительной информацией, которая содержится в Космических Формах Общности, созидательно. Разобщение людей между собой и с Космическим Разумом ведёт к разрушению, так как нарушается Красота и Гармония духовной сферы человека, которая влияет только на Космический Дом человечества – планету Земля, и все крупные разрушения на планете Земля происходят по этой причине, из-за нарушения равновесия планеты (в глубинных сферах под континентами) человеческой мыслью.

15. Так как несоответствие человеческого сознания Гармонии Системы Космической Реальности приводит к различным нарушениям на планете обитания человечества, то необходимо обратить особое внимание на предотвращение этих нарушений, учитывая то, что происходило на Земле в прошлые эпохи, не ожидая повторения этих нарушений. Рассмотрим, как развивались предыдущие Коренные Расы человечества, от Первой до Четвёртой, предшествовавшие нашей современной Пятой Коренной Расе.

В «Тайной Доктрине» Блаватской Е. П. имеются сведения о продолжительности в 300 миллионов лет существования Первой и Второй Коренных Рас человечества на Астральном Плана Бытия после Творения [4, с. с. 109...138; 139...186]. Первая и Вторая Коренные Расы не имели Кармы, так как имели Прямое Знание. Прямое Знание

от Космического Разума имеют все достигшие ступени Архата и Дети Света или Дети Индиго, которые входят в состав следующей, более развитой, Шестой Коренной Расы. Примерно 18 миллионов лет тому назад, Вторая Коренная Раса человечества на континенте Лемурия воплотилась в Третью Коренную Расу человечества (лемурийцы) в плотном, вещественном теле из плоти (из праха земного). Через определённое время произошло разделение полов у человека-лемурийца и стали рождаться отдельно мужчины и женщины (в Библии, иносказательно, для сохранения в течение эпох, сказано, что женщина создана из ребра Адама). Так как плотная вещественная материя постепенно закрывала знание духа, то постепенно лемурийцы, зная ещё многое, возомнили себя Богами, пренебрегая Иерархией Света. Кроме того, после разделения полов, они начали сношаться с самками животных, порождая антропоидов. Всё это и более мелкие прегрешения привели к разделению и разрушению, описанному в Библии иносказательно как Вавилонское столпотворение, но только башня лемурийцев была башней Знания, а не из кирпича и камня. Разделение породило множество народов и множество языков, и начались столкновения народов и войны. В результате длительных нарушений Космических Законов континент Лемурия ушёл под воду, от него осталась только нынешняя Австралия, и большинство погибло от потопа, последовавшего после смены оси вращения планеты Земля. Наиболее праведные и малочисленные лемурийцы были спасены Иерархией Света (НЛЮ для подобных целей были всегда) и дали начало Четвёртой Коренной Расе земного человечества. Эволюция человечества при этом сильно замедлилась.

Избранные из числа Третьей Коренной Расы дали начало Четвёртой Коренной Расе, которая продолжила Эволюцию на Континенте Атлантида. По указанной причине и Четвёртая Коренная Раса (атланты) стала нарушать Космические Законы, и большинство из атлантов погибло, а оставшееся малое меньшинство дало начало нашей, Пятой Коренной Расе. Они были перемещены в Египет, а континент Атлантида, после раздробления на несколько частей, опустился на дно Атлантического океана. Кстати, вблизи Бамьяна были установлены атлантами статуи в память о пяти Коренных Расах человечества, и эти статуи уничтожены невежественными людьми, которые пренебрегли одной из основных религиозных Заповедей „Не суди“. Спасение человечества – и в этом.

16. Для предотвращения многочисленных нарушений и катастроф в жизни человечества в плотном вещественном теле с низким

знанием духа следует сделать вывод о необходимости просвещения человечества и применить на практике систему воспитания, которая должна быть основана на осознании Истинного Мироустройства.

Человечество имеет духовную энергетическую общность. Дух не имеет национальности, национальность имеет тело из плоти. В Шестой Коренной Расе человечество освободится от тела плотного, и исчезнет речь, а общение будет осуществляться мыслью. За 777 воплощений человека в эпоху люди становятся братьями и сёстрами, имеют память о культуре разных народов, и эта общность позволяет в каждом воплощении лучше понимать культуру друг друга. Явление Прямого Вненаучного Знания сейчас значительно увеличилось: Дети Света или Дети Индиго, как представители следующей за нашей Шестой Коренной Расы, согласно видеофильмам в интернете, имеют прямую связь с Космическим Разумом, обладают ясновидением, знают о происходящих на соседних звёздах процессах и т. д. Это означает, что часть человечества вступила на правильный путь Космической Эволюции. Это есть Знак и Стимул остальному человечеству, привязанному к техногенной сфере и к рыночным базарным отношениям обмана, ко всему только грубо материальному, к тому, что отвергает Высший путь человечества, и основная масса человечества не думает о Высшем, о Духовном Пути.

17. Отсюда вытекает задача спасения для каждого человека: сменить ориентацию и принять сердцем и внедрить на Земле Космическую Общность, полюбить Космическую Правду, Космическую Справедливость, Космическую Целесообразность и работать на Земле не ради материального богатства как преходящего, временного, но работать ради общего Блага духовного, накапливая Космическую (психическую) Энергию в энергетической чаше своего Тонкого Тела. Но только самоотвержение и устремление на основе любви позволит это сделать. Нужно очищать свою духовную сущность, и только сам человек это может сделать, потому человек уже многие Эпохи призывается к самосовершенствованию в периодически Даваемых ему Провозвестиях.

18. В девятнадцатом и в первой половине двадцатого веков человечеству Дано Новое Провозвестие: как предшествование к нему – „Тайная Доктрина“ Блаватской Е. П. на английском языке на Англию, которая впоследствии была переведена на русский язык Е. И. Рерих, так как в Англии возник новый Вавилон: представители джентльменства Англии, вступив в переписку с Махатмами, использовав связь с „Теософским Обществом“ в Индии, начали

диктовать свои условия и требовать от них невозможного. Всё это отражено в книге „Письма Махатм“. Для Америки было Дано через Франча Ла Дью „Учение Храма“, тоже как предшествование к Провозвестию „Агни Йога“ или „Живая Этика“, которое было Дано через Е. И. Рерих на русском языке для восприятия его человечеством через Россию. Учителя человечества помогают избежать катастрофы.

19. В 1926 году, по пути Центрально-Азиатской (Трансгималайской) экспедиции Рерихов (Николай Константинович, его жена Елена Ивановна и их сын Юрий) экспедиция посетила Москву. Советскому правительству было передано Послание Махатм для помощи и сотрудничества, была вручена одна из книг „Агни Йоги“ — „Община“ — как предупреждение о недопустимости бездуховного и насильственного будущего построения общины. Советское правительство всё отвергло. Колхозы в Советском Союзе после этого были построены насильно, не добровольно, на чисто материальных принципах, ведь само понятие духа отвергалось. Рерихи были приглашены к Дзержинскому на приём, но, пока они ожидали в приёмной, Дзержинский умер, и Рерихам сказали уходить. Е. И. Рерих приняла телепатически сигнал Свыше срочно уезжать, а на вокзале разговаривать только по-английски, чтобы никто не догадался об их отъезде. Уехав из Москвы и достигнув Монголии, Рерихи получили указание монгольского правительства быстро уезжать, так как пришла из Москвы телеграмма вернуть Рерихов назад, и если они не согласятся, то вернуть их силой, на которую монгольское правительство ответило, что Рерихи находятся за пределами Монголии.

В СССР в 1963 году в научно-популярных журналах была напечатана информация о вручении Советскому правительству Послания Махатм, которое оно отвергло.

В журнале „Культура и время“ №2, 2015 года, Шапошникова Л. В., директор Центра-Музея имени Н. К. Рериха в Москве, называет Новое Провозвестие философией Космической Реальности, и Новое Миропонимание называет Космическим Мирозрением, а человеческое мышление, гармоничное с Космическим Сознанием, называет Космическим Мышлением [5, с.с. 7-13]. Если человечество не осознает Истинного Мироустройства и Высших Сил, не установит гармонии, сотрудничества и космического мышления, не избавится от рыночной грызни“и войн, которые присущи рыночной атеистической экономике, то нашу Пятую Коренную Расу ожидает такая же катастрофа, как Третью и Четвёртую Коренные Расы. Знание есть сила, в нём заключается спасение человечества.

Поскольку тематика данной конференции связана с развитием Павлодарской области, то для этого нужно использовать представленные выше выводы о научной базе совершенствования человечества и сферы жизни человеческой для внедрения её в практику жизни и деятельности человечества Павлодарской области. Хорошо, если указанные методы совершенствования жизни будут внедряться в практику в Павлодарской области во всех сферах жизни. А начинать надо с системы образования Павлодарской области, в которую входят школы и другие учебные заведения, чтобы потом такая деятельность распространилась на всю Республику Казахстан и затем на ближайшие страны, вплоть до охвата всех стран мира. Для этого нужно начать работу в Павлодарском Государственном университете имени С. Торайгырова, в котором работает автор данной статьи: он может начать читать для студентов ПГУ научно-мировоззренческую дисциплину „Научное Миропонимание, самопознание, нравственность“. В другом ВУЗе РК этого сделать нельзя, так как там нет подготовленных специалистов по этой тематике. Параллельно, для школьных учителей и для преподавателей ВУЗов РК, можно на базе ПГУ им. С Торайгырова организовать курсы для изучения указанной дисциплины и „Эзотерической философии“, в которую нужно ввести целый комплекс научных новейших знаний, чтобы распространить изучение энергетического Научного Миропонимания в РК и в мире, что также может делать автор статьи. Знание энергетической сути Космического Бытия и Космического Мышления преподавателями позволит им эффективно вести процесс воспитания обучающихся и повышать их нравственность.

Традиционная атеистическая наука признаёт и изучает только Плотный Вещественный План Бытия как якобы единственный реально существующий Мир. Однако приведенные выше данные в статье показывают, что 95% массы галактик, по данным астрофизики, составляет невидимая чёрная (название дано по цвету ночного чёрного неба) энергия или тонкая материя, которая есть научная и Космическая Реальность. И с этой Космической Реальностью взаимодействует индивидуальная и коллективная человеческая мысль. Человеческая мысль знания Космической Реальности, любая мысль блага, отпускаемая в пространство человеком, как мысли любви, признания Истинной Космической Реальности, дружбы, единения, даяния, благодарности, общности и т. п. принимается Космическим Пространством, и человек, участвовавший в этом энергообмене, получает порцию космической энергии высшего качества, ради чего

человек и живёт на Земле. В Тонкий Мир человек приносит только энергетику, а всё вещественное остаётся на Земле. Чем больше у человека накоплено положительной Космической Тонкой Энергии, тем богаче человек, тем лучшими качествами он обладает, тем больше он творит в Космосе. Тогда все планы совершенствования жизни и производства в Павлодарской области будут подкреплены здоровым мышлением и насыщением сфер жизни положительной информацией, без зла и лжи, ведь только положительная информация творит, а не разрушает. Любую работу нужно делать с добрыми мыслями. Если применять такую форму воспитания, то от молодости до зрелого возраста человек будет жить в гармонии и будет созидать своими мыслями, исключив из своей сферы разрушение.

Вот такие люди, которые будут воспитывать каждого человека в школах и в других учебных заведениях, дадут людям постепенно Истинное Знание, научат людей добрым делам блага, исключат разрушительное сквернословие, которые изменят сознание обучаемых и постепенно всех людей государства сделают едиными и неподвластными злу. И более совершенные люди без зла, работая на разных направлениях деятельности в государстве, принесут много пользы людям и государству, и развитие будет идти только по направлению Блага. И постепенно все околоземные сферы будут наполнены положительной информацией, и всё меньше и меньше будет места злу, и человечество и его жизнь будут постепенно совершенствоваться, и постепенно весь мир земной станет иным, изживая тьму зла.

Действительные добрые отношения людей в корне изменят мир и постепенно всё человечество планеты, и все благие предназначения исполнятся волей человечества, потому что в Мироздании нет Силы, которая ведёт человечество ко благу вопреки его желанию. Только сам человек, выполняя Заповеди и Указы („Не убий!“, „Не укради!“, „Будьте совершенны, как совершенен Отец ваш Небесный“ и др.), Даваемые ему Свыше, перемещает себя в Сферу Блага, очищая своё мышление и изживая отрицательные качества, перемещает себя в соответственные сферы с положительной информацией и выполняет тем поставленные перед ним Космические Задачи. И такие люди – это люди-победители, которые победили зло и стали сотрудниками Высших Сил. И пусть больше и больше среди таких людей будет жителей Павлодарской области! Только такие люди постепенно сформируют в будущем человеческую общность планеты Земля. Начинать надо немедленно, потому что такое изменение человечества не происходит быстро.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ефремов Ю. Н. Звёздные острова. Фрязино: «Век 2». 2005 г. 272 с.
- 2 Дудак Н. С. Самоформирование Космической Нравственности и Космического Сознания Единения и Братства. Монография. ТОО „Дом печати“. Г. Павлодар. 2014 г. 574 с.
- 3 Быченко М. В., Дудак Н. С. Человек, как часть системы, должен соблюдать правила деятельности в этой системе. Материалы международной научной конференции молодых учёных, магистрантов, студентов и школьников «XV Сатпаевские чтения», т. 7. 2015 г.
- 4 Блаватская Е. П. Тайная Доктрина. Синтез науки, религии и философии. Том 2. Антропогенезис. Новосибирск. ИЧП „Лазарев В. В. и «О»“. 1992 г. 1009 с.
- 5 Журнал „Культура и время“, № 2, 2015 год . Москва, МЦР им. Н.К. Рериха. 208 с.

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

ДУКЕНБАЙ Н.
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ДУКЕМБАЙ Г.
Казахский национальный университет искусств, г. Астана

«Культурное наследие современного Казахстана» – патриотическое, нравственное и культурное воспитание молодого поколения посредством национальной музыки (на примере создания музыкально-педагогического комплекса).

В настоящее время современный мир переживает один из сложных исторических периодов. Кроме политики, эко-номики, социального положения общества особую тревогу вызывает духовно-нравственное состояние общества, особенно молодого поколения как социального, интеллектуального и духовного ресурса развития Казахстана в XXI веке. Это открывает новую, социально ориентированную перспективу, определяющую целенаправленное воспитание подрастающего поколения, призванное упорядочить взаимовлияние людей и этносоциальной среды, сформировать собственный опыт межнационального общения, уважения к языку, культуре и традициям казахского народа, выработать нравственные идеалы, любовь к Родине. В связи с этим актуальной остается

проблема воспитания молодого поколения, обладающего чувством патриотизма и гордости за свою страну.

В своем Послании «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» Президент Республики Казахстан - Лидер нации Нурсултан Назарбаев подчеркнул: «Мир переживает острый мировоззренческий и ценностный кризис ... Нам следует оберегать нашу национальную культуру и традиции во всем их многообразии и величии, собирать по крупицам наше культурное достояние» [1]. Поэтому одной из сторон формирования поликультурной личности является повышение уровня образованности и культуры данной личности, что включает в себя нравственное и духовное воспитание.

«Традиции и культура – это генетический код нации» [1]. Духовное богатство казахов находит свое отражение в музыке, заставляющей быстрее биться наши сердца в минуты радости, поддерживающая в жизненных невзгодах, дающая нам силу, – так испокон веков определяли прекрасный мир многочисленных видов традиционной музыки казахского народа.

По инициативе Главы государства в Республике Казахстан также воплощается в жизнь программа, направленная на воссоздание и развитие истории культуры Казахстана и духовного богатства казахского народа «Мәдени мұра», актуальность которой видна и сегодня, также начата реализация Национального культурного проекта «Триединство языков». «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику», – сказал Президент.

Для реализации этих идей государством запланировано финансовое обеспечение, восстановление и строительство исторических памятников, исследование и сохранение исторических начал духовного богатства казахского народа, разработка и издание печатных материалов, в том числе учебно-методической литературы, книг, пособий и др.

Поэтому создание музыкально-педагогического комплекса, призванного не только познакомить молодежь с национальным музыкальным и песенным творчеством, но и помочь в изучении языков, является востребованным в образовании и воспитании подрастающего поколения.

Данный комплекс включает разработку и издание следующих учебников, учебных пособий и книг, а также запись CD:

- учебник «Музыкальный казахский: учимся казахскому языку через тексты песен» (в соавторстве с Дүкембай Г.Н., Кудерина А.Е.);
- учебно-справочное пособие «Песенные традиции казахского народа: словарь, перевод и понятия» “Song Traditions of Kazakh People: Dictionary, Translation and Concepts” (в соавторстве с Дүкембай Г.Н.);
- сборник: «Балаларға арналған әндер»;
- сборник: «Балаларға базарлық»;
- книга: «Жүректен шыққан әуендер»;
- книга: «Жастар және отаншылдық тәрбие»;
- книга «Қазақ хандығы тарихынан» (музыкально-поэтический цикл из 10 песен) на слова поэта Серік Елікбай.

Музыкально-педагогический комплекс предусматривает конкретный музыкальный и лексический материал, направленный на оптимизацию влияния музыкального воспитания на формирование духовного потенциала молодого поколения на основе активного включения в музыкально-творческую деятельность, а также включает новые подходы и методы к изучению английского и казахского языков.

Так, издание учебного пособия «Музыкальный казахский: учимся казахскому языку через тексты песен» рассматривает новый метод изучения казахского языка посредством казахских детских песен, что позволит приобщить учащихся к казахской музыке и способствовать музыкально-эстетическому воспитанию учащихся.

Учебно-справочное пособие «Песенные традиции казахского народа: словарь, перевод и понятия», “Song Traditions of Kazakh People: Dictionary, Translation and Concepts” является значимым вкладом в изучение казахского, русского и английского языков, в развитие лексикографической науки и одновременно практическим достижением в определенной области знания, в частности музыкального искусства. Целью издания учебно-справочного пособия «Песенные традиции казахского народа: словарь, перевод и понятия» “Song Traditions of Kazakh People: Dictionary, Translation and Concepts” является формирование понятий о казахской народной традиционной музыке, в том числе о песенных традициях казахского народа, что позволит привлечь внимание к данной области искусства, сформировать художественно-эстетическое мировоззрение народа, в том числе и молодого поколения. Пособие поможет русскоязычному читателю и иностранцам понять и узнать

ближе данную область искусства, песенные традиции казахского народа. Пособие предполагает перевод музыкальных терминов и понятий на русский и английский языки, что делает его актуальным и отвечающим современным тенденциям в области образования, развития искусства и культуры.

Издание сборников песен и книг «Балаларға арналған әндер», «Балаларға базарлық», «Жүректен шыққан әуендер», «Жастар және отаншылдық тәрбие» служит практической реализации одного из направлений Послания Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050» – формирование национальной идеологии «Мәңгілік Ел», «нового казахстанского патриотизма – основы успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества».

Возрождение исторической памяти самым непосредственным образом связанное с обретением Независимости, играет неограниченную роль в воспитании новых поколений граждан обновленного суверенного Казахстана.

«Именно им, молодым гражданам Казахстана», как отметил Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев, «продолжать великие деяния своих предков в будущих временах». Поэтому издание книги «Қазақ хандығы тарихынан» (музыкально-поэтического цикла из 10 песен) на слова поэта Серік Елікбай приобретает особую актуальность и необходимость.

Таким образом, создание данного музыкально-педагогического комплекса, направленного на патриотическое, нравственное и культурное воспитание молодого поколения посредством национальной музыки, служит гармоничному и всестороннему развитию молодежи, воздействуя на сознание и поведение формирующейся личности, на совокупность межнациональных отношений и на преодоление негативных явлений в обществе. Музыкально-педагогический комплекс способствует раскрытию творческого, гуманистического потенциала общества и привносит определенный вклад в культурное наследие современного Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от 14.12.2012

ОРЫС МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МӘТІНДЕРІН КОМПЬЮТЕРМЕН ОҚЫТУ

ЕДИЛОВА М. Н.

студент, Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.

МҰҚАНОВА Қ. Қ.

доцент, Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.

Бүгінгі таңда мультимедиялық үйретуші бағдарламалар, электрондық оқулықтар білімді ақпараттандырудың негізгі факторларының бірі болып саналады.

Мемлекеттік тілді жан-жақты меңгертуде ақпараттық технологиялардың мүмкіндігін тиімді қолдана білу, сабақ жүргізудің жаңа оқыту әдістерін әзірлеу қазіргі кезеңде ең өзекті мәселелердің бірі.

Оқыту технологиялары оқу процесіне, сабақ түріне байланысты жан-жақты: проблемалық оқыту, ойын арқылы оқыту, тірек сигнал арқылы оқыту, компьютерлік оқыту, электронды оқыту, коммуникативтік технологиялар, инновациялық оқыту, жаңа технологиялар бойынша оқыту.

Қазақ тілі сабағында компьютерді қолдану мәтіндер мен ақпараттарды білуге жол ашады. Тыңдаушылардың өз бетінше жұмыс істеу дағдысын және олардың танымдық белсенділігін арттырады. Орфографиялық, лексикалық дағдыларын қалыптастырады. Компьютер әсіресе, тіл үйренушілердің әр түрлі тілдік жаттығу жұмыстарын орындау кезінде одан көп көмегін тигізеді. Негізінен мына әдіс-тәсілдер қолданылады:

1) Сұрақ-жауап диалогы, тапсырманың мәні компьютердің сұрағына тура жауап беру; сұрақ құрастыру үшін негізгі тілдік мәтін пайдаланылады.

2) Таңдап алынған жауаптар диалогы. Жауап беруші ұсынылған жауаптар тізбегінен өз жауабын таңдайды.

3) Бос орынды толтыруға арналған жаттығулар.

4) Сөздікті қаншалықты меңгергендігін бақылауға арналған жаттығулар: компьютер аударуды керек ететін сөздер тізімін ұсынады; орысша-қазақша жазылған сөздер ұсынылады. Олардың ішінен дұрыс эквиваленттерін тауып, жұп құрау қажет.

Компьютер интерактивті оқытудың жоғарғы сатысын қамтамасыз етеді. Бұл жаттығу жасау барысында оқушының іс-әрекеті компьютердің үнемі әрі тез реакциясы арқылы жүзеге асады. Оқушылар жұмыс қарқының өздері белгілейтін болғандықтан, компьютерлік оқу өз бетімен оқудың принциптеріне толық жауап береді.

Компьютерге үйретуші техника ретінде қарау, оны қазақ тілін үйрету үшін пайдалану мүмкіндігі оқыту үдерісін өзгертті және оқыту әдістемесіне түбегейлі түрде әсер етті. Психологтардың пайымдауынша, сабақта әр түрлі компьютерлік технологияларды пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырады және өз қабілетіне сенімділігін тудырады.

Ғалым Қ.Қадашева былай дейді: “ Жаңаша жаңғыртып оқыту, жоғары белсенділікті дамыту және деңгейлік оқыту әдістемелерін жоғары дәрежеде дамыту оқытудың техникалық және электронды құралдарын жан - жақты пайдаланғанда ғана толық орындалады. Бірақ оқытудың жаңа техникалық және электронды құралдарын тиімді пайдалану оқытушының шеберлігіне байланысты.

Қазақ тілін оқытуда компьютерді қолдану оқушылардың тек көру сезіміне ғана сүйеніп қоймайды. Компьютердегі дыбыстық, қозғалыс жасау, түрлі анимациялық мүмкіндіктер оқушылардың сезімдік дамулары арқылы ақыл-ой қызметінің де белсендірілуіне жайлы жағдайлар жасайды. Мультимедияның өзіне тән мүмкіндіктерін бай әрі мол етіп қолдана отырып, мәтінді оқытуда оны түрлі әдіс-тәсілдер арқылы кеңейте аламыз.

Компьютер арқылы мәтінді оқытуда қолданылатын оқу-әдістемелік материалдар өзара ерекше мазмұндағы жүйені құрайды. Компьютерді қолдану барысында оқушылардың компьютерлік сауаты дами түседі, қазақ тілін оқытудың көптеген міндеттері компьютерге «жүктеледі». Қазіргі кезде белгілі болып отырған компьютер арқылы оқытатын арнаулы мынадай программалар бар:

- Уордсток (сөздікпен жұмыс жасау программасы);
- Мэтчмастер (сәйкестіктерді іріктей алуға дағдыландыруға арналған программа);
- Чойсмастер (варианттарды іріктей алуға дағдыландыратын программа);
- Клоузмастер (бос орынды қажетті жауаппен толтыру дағдысын қалыптастыруға арналған программа);
- Кроссводмастер (кроссвордтарды толтыруға үйрететін программа);
- Юнисаб (сөз немесе сөз тіркесін, дыбысты алмастыруға дағдыландыру программасы);
- Юнилекс (Мәтін бойынша сөздікпен жұмыс жасау программасы);
- Гэпмастер (жіберілген бос орындарды толтыруға дағдыландыру программасы);

- Пинпойнт (іздену, шешу, табу дағдыларын қалыптастыруға арналған программа);
- Спидрид (оқушыны шапшаң оқуға дағдыландыратын программа);
- Сториборд (мәтінмен жұмыс жасауға арналған программа);
- Тестмастер (сұрақ-жауап формасындағы тест алуға арналған программа).

Дидактикада оқыту процесіне сәйкес маңызды орын алатын - кері байланыс. Кері байланыс, әсіресе, оқушы үшін маңызды. Осы жол арқылы ғана оқушы өзінің білім алу әдістерін қалай меңгергенін керсете алады. Оқушының компьютерді қолдана отырып қазақ тілін үйренуі мұндай кері байланыстың жедел және белсенді өтілуіне мүмкіндіктер жасайды.

Мәтіннің мазмұны дауыстап, мәнерлі түрде жазылған, яғни мәтін компьютерде мультимедиялық жүйе арқылы берілген. Бұл бөлімде компьютердің дыбыстық, көру мүмкіншіліктері іске қосылып, оқушының көру, есту, тыңдау әрекеттері арқылы мәтіннің мазмұнымен танысуы басталады. Одан соң оқушылар компьютердегі мәтіннің оқылуына еліктеп, өздері солай оқуға дағдыланады. Мұғалім өзінің шеберлігіне сай бұл бөлім бойынша сабақта түрлі әдістер қолдана алады.

Жаңа әдістерді пайдалану – бүгінгі күннің талабы. Жаңаша жаңғыртып оқыту, интерактив әдістер, жаңа технологиялар тіл үйренушінің танымдық, білімдік белсенділігін тудыруға, уәждемесін тудыруға бағытталған. Қазақ тілін үйренуде бұл әдістер арқылы елеулі нәтижелерге жетуге болады. Бірақ бұның бәрі оқытушының шеберлігіне байланысты, оқытушы үнемі ізденісте болуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар. – Тараз: ТарМУ, 2003.
- 2 Көшкімбетова С.А., Кенжебаев Т.К. Мектептің оқу тәрбие үрдісіне инновациялық технологияларды ендіру жолдары. - Тараз университеті, 2004.

ӘЛЕМДІК БОДАН ӘДЕБИЕТТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЕЛІҚПАЕВ С. Т.
ф.ғ.к., профессор

Жалпы қазақ әдебиеті сан салалы, көп тараулы. Яғни қазақ басынан өткен барлық тарих, кезең, бұрылыс, ойпаң тұстардың бәрі ел әдебиеті басынан көрініс тапты. Өкінішке орай, қазақтың азат кезінен, бұғаулы, байлаулы уақыты көп болды. Осының бәрі әдебиетте өз қолтаңбасын қалтырды. Орхон-Енесей жазбаларындағы тағаш атты өзге жұрт, өзегі бөлек мемлекетке қарсы айтылған қаһарлы да қаралы сөздер соның айғағы. Жазба тек тарихи оқиғалар тізбегі емес әдеби туынды да. Демек бодан әдебиеттің алғашқы сілемдері атанған жазбалардан әрі біз білмес кезеңнен басталуы мүмкін. Қытай билеушілерін, жаулап алушыларды мадақтаған кез келген туынды бодан әдебиетке қатысты, сол ағымның шартына толар шығарма. Айтқан сөздерімізді қорта келіп айтарымыз бодан әдебиет деп ұлт мүддесіне қарсы, ұлтшылдықтан ада жат жұртты мадақтар иіп әкеліп жаулап алушы жұрттың өнерін, білімін, өркениеттілігін артық қоя отырып, өзінкін көзге шұқыр әдебиетті айтамыз. Өз ішінен бодан әдебиет екіге бөлінеді. Қарсылықты немесе келісімпаз. Қарсылықты ағым өз елінің қаһарманын суреттеп, соны мадақтап өткен күнін аңсай жазылса, келісімпаз бағыт жат жұрт өкілін айта отырып, шым-шымдап енгізіп, ел санасына сіңіріп өз қандасын тұқыртып, ұлттық идеологияны езіп жаншып басқаны ой төріне шығарады. Бұған дейін қазақ әдебиеті тарихы орыстық-батыстық ғалымдар күшімен жазылып келгендіктен бодан әдебиет мәселесі көтерілген жоқ. Қазақ жұрты 300 жыл бодан болғандықтан әдебиетте «қызыл тіл кісендеулі» күй кешті. Бодандық әдебиет тек қазақ басындағы хал десек қателесеміз.

Бұл әсіресе Еуропа мемлекеттерінде бой көрсетті. Қазақты ұзақ ғасырлар уысында ұстаған, улаған батыстық, орыстық ақпараттық идеологияны түсіну үшін (бұл бүгінде жалғасуды) тамұқ төрі, жан жүрегінен сөз бастауды жөн көрдік. Батыста тұрып батыс соққысын көп көрген поляк әдебиеті болды. Өз кезінде соншалық әлді, сөзі мен ісі ірі Речь Посполитая әсіресе жариялықтан, демократияшылдықтан қан құшты. Речь Посполитая сейм арқылы басқарылды. Сеймде восводалар ел тағдырын шешетін. Бірақ бір ғана восводаның ветосы (латынның қарсымын сөзі) бүкіл мемлекеттің келешегіне балта шапты. Тек бір «Сейм елшісі» восвода veto жарияласа, еш шешім

қабылданбады. 1652 жылдан бастап 1764 жыл арасында 55 сеймнің 48-бос шақырылды.

Ұлы жиын рәсуаға ұшырады. Шетелдің ақшасына сатылған бір шляхтич арқылы жат жұрт жат ойын жүзеге асыра алды. Польша билігіне кездейсоқ адамдар осы халыққа қатысы жоқ бейотан, бейтаныс жандар келді. Көңілі бөлек кездейсоқ жандар кесімсіз келіп, көңілсіз кетіп жатты. 1574 жылы Генрих Валуа Краковадан түнде, өзін сайлаушыларын таңқалдыра қашып кетті. Батыс-орыс тарихшылары айтып жүргендей Польшаға Түркия шабуыл жасаған жоқ. Еуропаны түріктер езіп-жаншыды деген миф, негізгі әңгімені ары өкету, шырға шақ салу, адастыру болатын. Жалған Дмитрийді дүниеге әкелген Речь Посполитая ісін ұмытпаған Ресей Украинаның азат ұлы Мазепаны құрта отырып ақшаның, сатқындықтың көрінісі Богдан Хмельницкийдің күшімен Украинаны бөліп өкетті. Белорусияны бауырына алды. Польшаға қарсы Еуропаның жаңа күші жас перісі шведтер аттанды. 1661 жылы үштен бірі қырылған поляктар Олив келісім шартына бұған дейін болмаған контрибуциямен Польша өзіне пайдасыз түрде қол қойды. 1668 жылы тағы да тізерлей тұрып жерінің мол бөлігін бере отырып Ресеймен «мәңгілік бейбітшілікке» келісті екі халықтың сорына орай әсіресе поляктар қасіретіне озбыр мінез, тарпаң туыс Орыс мемлекеті Польшаға көңіл беріп, жүрек мұзын жібіткен емес. Оған Наполеонды қайтарған II Александр ісі, бірінші жаһан соғысындағы қырылған поляктар, екінші жаһан соғысындағы ұлт зиялыларынан айырылған Кеңес өкіметі Польшаның бар жақсысы қанына қол жуған кезде істің жайы белгілі болған. Кеше 2010 жылы Лев Качиньски басқарған Польша өкіметі бүтіндей қырылып қалғанда да осыған көз жетті. Польшаны жаулап алған «еуропалықтар» қылыштың ұшын тәнге, әдебиетін жанға күштеп енгізді.

1594 жылы «Энеида», 1614 жылы Вергелийдің «Георгиниі», 1618 жылы Тассоның «Азат етілген Иерусалимі», 1638 жылы Овидийдің «Метаморфозасы» поляк тіліне аударылды. Осы тізім ішіне Сенеканың «Ипполитасы», Корнелдің «Сидасы», Лукиан мен Расин шығармалары енді. Польша әдебиетінде бұған дейін болмаған құбылыс көрінді. Қазақ әдебиетіндегі Ш.Уалиханов, С.Ерубаев, О.Сүлейменов секілді таза латын тілінде жазатын Сарбевский бастаған бір топ бабы басқа бағыт, бағыты бөлек поляк деп аталатын бөгде жолды тандаған жандар жалау тікті, желкен көтерді. 1627 жылы католик шіркеуіне жақпаған жаулаушылар ұнатпаған кітаптар жұрт алдында поляк тілді шығармалар өртелді. Бұған дейін адамдар

өртеген батыс, енді ой өзегі әдеби туындыларды отқа жақты. Фашистердің осы әдеті, кеше яғни 2010 жылы Америкада қасиетті Алла кітабы «Құранды» отқа жағумен жалғасуда. Ақын және баспагер Ян Гербурт «Қазір иезуит ақыл береді, иезуит соттайды, қолшоқпарлар арқылы басқарады, соған қарамастан қулықпен арамдықпен көрінбей, ақымақ істерге кіріспейді» деп күңірене жазды. (Людвич Кондратович. История польской литературы. Том II, Москва 1862. 363-364 беттер). Ештемеге қарамастан бар шығармасын тек поляк тілінде жазуға тырысқан ақындар шыға бастады. Бұлардың ірісі Я.Кохановский болды (1530-84) «Псалмов Давида», «Песнях», «Фрашнах», «Тренах» секілді туындылар әр халықтың өз поэзиясы болу керек деген Рей пікіріне қосылған жауап секілді болды. Осы бағытта жазған М.Семп-Шажальский (1550-1581), С. Кленович (1545-1602). Ш.Шимоновичтер поляк тілінің ұлылығын, мөлдірлігін, байлығын мадақтады. Тек латын тілі ғана емес поляк тілінде де шырайлы шедевр тудыруға болатынын танытты. Аталған жандар төл тілі мен таңылған жат тілі арасындағы сөз майданы бодандық әдебиеттің күрес шыңы десек болады. Қос тіл шын шайқас, ақтық күресте ұлттың барын, нәрін, сөнін ортаға, сорпаға салады. Бұл ұлы ұрыста тең түсу жоқ, кем түсу бар. Төл тілі, әдебиеті жығылған жұрттың болашақ теңізіне желкен салуы мүмкін емес. Осы теке тірес тек ақындар жарысы, табысы емес, ақылдар жарысы деуге болады.

Поляк бодан әдебиетінің ірі өкілі қарсылықты бағыттағы ақыны Адам Мицкевич болды (1798-1855). Студенттердің құпия қоғамына мүше болғаны үшін А. Мицкевич 1824-1829 жылдар арасында Ресейге жер аударылды. Кәрі қатал Ресей үшін өзіне қарсыларды Сібірге, Ресейге жер аударту негізгі жазаның бірі болды. Есесіне Янушкевич секілді көңілі жүйрік, көзі ояу поляк ұлдары қазақ жұрты, Құнанбай секілді тұлғаларға табына қарап, тарих бетіне қазақ халқы бейнесін қашап кетті. «Орыс достарға» атты күштеп жазылған, тістеп айтылған шығармаларға, А.С. Пушкиннің паң, тәкәппар «Ол біздің арамызда болды» жазылған өлеңіне қарамастан ақын Ресейді қабылдамады. 1826 жылы дүниеге келген «Қырым сонетасы» алыстағы Отанға деген сағынышқа толы, көз жасы көл, көңілі шер шайыр жанынан зар төкті. 1828 жылы паракқа түскен «Конрад Валленрод» поэмасы саяси астарға, азатыққа ұмтылған идеяға толы болды. 1929 жылы Ресейден аттанып 1930-31 жылдардағы поляктар көтерілісінің жеңілгенін көрген ақын Францияға қоныс аударады. Никоай I-ге қарсы жазылған «Редут Ордана» поэмасы

арқылы А.Мицкеевичтің әдебиеттегі жаңа кезеңі басталады. Қалған өмірінің бәрінде ол орыс экономикасына қарсылығын қылыш тілмен танытып, бар ғұмырын осы жолда сарп етеді. 1832 жылы шыққан «Дзедовтың» 3-бөлімі, 1834 жылы «Пан Тадеуш» осы сөзімізге айғақ. А. Мицкеевичтің соңынан А. Мальчевский, С.Госцинский, Ю.Б. Залесский секілді «украин мектебі» деп аталар ақындар тарихтағы өз орындарын сайлады. Кейіндері поляк әдебиеті көгіне Ю. Словецкий, Г. Сенкеевич секілді ірі жазушылар бой көтерді. Бодан жұрттың бота көзден аққан бұршақ жасын Ю. Словецкий (1809-1849) қанды сиямен қағаз бетіне түсірді. «Қорланғандар әкесі», «Швейцар чедә», «Шығысқа саяхат» секілді туындылар езілген елдің өмірінен хабар берді. Осылардың ішінде бүгінге дейінгі орыс рухы қабылдамас, жиренішпен тәрк еткен Украинаның өр ұлы, ер мінез, азаттық алауы Мазепа туралы баяндалған «Мазепа» трагедиясы шоқтығы биік, туы заңғар шығарма болды.

Поляк қаламгерлері шетелге кеткен, орыс бұғауына бой ұсынбаған жандар жайлы да жазды. М.Конопницкая (1842-1910) «Бразилиядағы пан Б.Бальцер» атты эпикалық поэмасы тілімізге тиек. Өкінішке орай Кеңестік дәуірде шетке кеткен 2 миллион қазақ туралы кеңес жазушылары жақ ашпады. Классик С. Мұқанов «Өмір мектептерінде» М. Шокай туралы келеке етіп жазды. Э. Ожешко (1841-1910) өз роман, повестерінде белорус жеріндегі еврейлердің ауыр өмірі жайлы «Мейр Эзофович» (1887) айтты. Б. Грус (1847-1912) «Форпост» (1885) романында поляк шаруаларының жерін жаулап алған неміс басқыншылығы туралы ашына суреттеді.

Осы кезеңде ірі суреткер Г.Сенкеевичтің (1846-1916) жұлдызы туды. «Көмір сызбалар», «Нан үшін» секілді өз жерінде және шетте жүрген поляк ұлдары жайында еңбектері ел назарын аударды. Бодан елдің тақырыбы тар, аясы аз болғандықтан келмес күндерге қазақтың І.Есенберлин секілді тарих қойнауына құлаш ұрды. «Отпен және қылышпен», «Топан су», «Пан Володчевский» сынды іргелі шығармаларда 17 ғасырдың екінші жартысындағы рыцарлы-шляхталы, Польша елі туралы сұлу сағынышпен, мол махаббатпен, әсем әспеттеумен жазды. Шын қалам иесі, шебер суретшінің өткен күнге қарайлаудан басқа қайраны жоқ еді. Мағжанша айтсақ:

Өткен күн таң-тамаша ертегі ғой,
Ерлері ертегінің өрт еді ғой.

Дәл осындай жай Г.Сенкеевичтің басында да болатын. Романтикалық тін, асқақ рух «Крестшілер» (1897-1900), «Камо грядеши» сияқты туындыларында да көрініс болды.

Өкінішке орай XX ғасыр басында Польша әдебиеті көп ағымды болғанымен негізгі сара жол ұлт әдебиеті соқпағынан адасып қалды. Бұл басқа әңгіме.

Болғар, венгр әдебиеттері Батыс Еуропа елдерінің тепкісін көрді. «Үрейлі сот туралы сөзі» 17 ғасырда көшірілген Ионн Даласкиннің (673-777) енбегі тіпті де төл нұсқа емес болатын. Бұлғар, мажор, сербтерге ат басын тіреген түріктер Константинопольдік патриархтың өтінішімен Еуропада пайда боолды. Бұлғарлар «фанарлоттар» деп жек көре атаған константинопольдік православтар бәле басы, өрт ордасы еді. Ел адастырған аңыз басы осылай туған. Бұлғарлар есін өте кеш жиды. Бұлғар әдебиеті түркі тектес әдебиет ішіндегі күрмегі көп, жұмбағы зор тарихқа толы. Бұлғар оянуының негізін салушы Пайсий Хилендарский (1722-1798) болды. Бұлғарлар славян емес еді. Пайсийдің 1762 жылы жазылған «Славян-бұлғар тарихы» екі елдің қосылмас қосынның шежіресінен сыр шертеді. КСРО-ның ғылым академиясында 1954 жылы жарық көрген «Бұлғария тарихының» I томында «Біздің халықтың саяси және рухани құлдығы қапасында ол ұлт оянуының алғашқы ұшқынын тастады. Бұлғарлар ұлт есебінде оянды, ес жиды, ер жетті» делінген.

Сафоний Врачанскийдің (1739-1814) «Кириакодроний сиречь Недельниги» (1806) алғашқы бұлғар тіліндегі еңбек деп аталғанымен, бұл шіркеу тіліндегі, христиандық ұғым айнасы болды. 19 ғасырдың 30 жылдарында бұлғар ақындары Д. Польский, К. Огнянович, А. Кипиловский, Г.Пешанов әдебиетке араласты.

Бұлғар әдебиеті христиан-еуропа боранында бағзыдан бағытын жоғалтқан, трагедияға толы әдебиет. Бұлғар әлемі бүгінгі демократияшыл Еуропаның қанды жолының шаңына көмілген қаралы тасы, үнсіз мола, өлген рух, сөнген шамы...

Еуропаның тағы бір бодан әдебиеті мол өкілі венгрлер. Батыс зерттеушілері венгрлердің мемлекеттік тілі латын тілі болды дегенмен (қазақ тілімен тең орыс тілі біздің тарихымызды талдаған ұрпаққа басқаша жету мүмкін) салттық-жоралық өндер, венгрлердің шабуылы жөніндегі жырлар өз тілінде (қарлұқ бұтағымен туыс) болды.

«Геста хунгарорум» (1200 ж. шамасында) жарық көріп еуропалық зерттеушілер Анонимус деп атағанмен (бүркеншек) бұл түркілік туынды еді. Кейінгілер оны мүлде өзгертіп бет-бейнесін бояп тастады.

Бұл кейінгі Еуропада «рыцарлық әдебиеттің» бастауы болған ұлы шығарма болатын. Кейінгі жылнамашы Шимона Кезай (1284 жылдар шамасында) венгрлер ғұндар екенін баса, сендіре айтты.

Өкінішке орай өтірікке толы батыс тарихы аталған еңбектердің өзегін өзгертіп жіберді.

Венгрлерді тас-талқан етіп, әдебиетін ұлт әлемін аяққа орап шылғау жасаған австралиялықтар Габсбургтер әулеті, империясы болды. Еуропа қресшілер деп атаған шындығында «күресшілер» яғни «куруцтар» (күрес, курияш сөзі мадиярларда әлі бар) поэзиясы венгр тәңіршілерін өз жолына, ұлт еркіндігіне шақырды. Олар католик дініне қарсы шықты. Миколаша Зрини, Гадриэл Батори, Бетлендер «тенгр» құдайына табынуға үндеді. Сондықтан да орыс тіліне аударылған жырларында Шахдор Петефи: «Богом венгров поклянemся не всегда – никогда не быть рабами, никогда!» дейді. Белгісіз куруцтік ақын «Мадьяр! Австралиялыққа сенбе!» деп күмәнсіз күреске шақырады. Венгр әдебиетін жарға жығар, жалауын көтертпес бағыт «гуманистік» болды. Латын тіліндегі әдебиетті яғни католиктік ілімді ұлықтаған кезең Италиядан білім алған король Матьяш Хуньяда (1440-90) болды. Католик дінімен уланған Янош Витез (1408-72), Янус Паннониус (1434-72), Андраш Хорбат, Гашпар Хельтай, Петер Барнемиссалар болды.

Еуропа тарихшылары айтқандай венгрлер 1526 жылы Мохачта жеңілгеннен соң түркі экспансиясы басталады десе де, 16 ғасырда венгрлердің өзі тілі қалыптасты, туыстас түріктер венгрлердің өз тілінің қалуына мүдделі болды. Түріктер екі жаққа да түсінікті тілді мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерді. Демек түрік шабуылы қатыгез, езгішіл Еуропаға прогресстік құндылықтар әкелді. М.Бетленнің «Түркиядан жазылған хаттар» еңбегінде түпнұсқаны оқыған жан осыны түсінеді. 1653 жылы Я.Апацай Чери (1625-59) алғаш венгр тілінде Венгр энциклопедиясын жасады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Хализев В. Е. Теория литературы Москва: Академия, 2009. С. 432. ISBN – 978-5-7695-58-14-6
- 2 Горбунов А. М. Панарома веков Москва: Книжная палата, 1991. С. 576, ISBN – 5-7000-0174-8
- 3 Новое литературное обозрение, Москва, 2004, №65. С.480, ISSN – 0869-63-65

ЛАКУНАНЫҢ КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ РӨЛІ (М. ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

ЕРФАЛИЕВА С. Ж., ЖҰМАБЕКОВА Б. Қ.
С.Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЕРФАЛИЕВ Қ. С.
ПМПИ, Павлодар қ.

Тіл – қоғам өмірімен тығыз байланысты құбылыс. Ол оның әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жағдайын көрсетеді, мәлімет береді. Қоғамның даму деңгейіне қарай тіл де жаңа түсініктермен, терминдермен толығып отырады. Сондай терминдердің бірі – лакуна.

Лакуна – баламасыз лексиканың тілдік бірліктері. «Лакуна – белгілі бір тілде бар, бірақ екінші тілде сөздер мен ұғымдардың болмау жағдайында пайда болатын қуыстар, бос жерлер мен кемістіктер». Яғни лакуна – коммуникация үдерісі кезінде басқа лингвомәдениет өкілдері түсінбейтін, басқа мәдениет өкілдерінің тілдеріне сәйкес көрініс тапқан мәдениеттің ұлттық өзгеше элементтері. Ұлттық лингвомәдени жүйедегі айырмашылықтар мен оларды жою жолдарын зерттеу арқылы лакуна теориясының негізі қаланады. Осыған орай қазіргі кезде зерттеушілер лакунаға әртүрлі анықтама беріп, оны талдай отыра мысалдармен дәлелдейді, іштей бірнеше мағыналық топтарға жіктейді. Алғашында көбі лакунаға салғастырмалы тілдердің біреуінде лексикалық мағынаға ие түсініктің екінші тілде тұрақты атауының болмауы деп қарапайым түсінік берген. Алайда бүгінгі таңда лакуна ұғым-түсініктерінің ауқымы едәуір кеңейді. Мәселен, В. И. Жельвис пен И. Ю. Марковина оны «екі жергілікті мәдениеттің мағыналық, тілдік және эмотивті категорияларын салыстырғанда пайда болатын сәйкессіздіктер» деп түсіндірсе, И. Ю. Марковинаның Ю. А. Сорокинмен бірігіп жазған зерттеуінде «реципиент үшін өзге мәдениет мәтінінде ұғынықсыз және түсінікті талап ететін барлық бірліктер» лакуна болып табылады делінген [1, 37-39-б.].

Орыс тіліндегі *лакуна* термині 1950 жылдардың соңында француз және ағылшын тілдерін зерттеуші Ж. П. Винэ мен Ж. Дарбельне және А. Мальблан ғылыми айналымға енгізген француз тіліндегі *lacune* терминінің транспозициясы болып табылады.

Лакуна жайлы зерттеулерді көбіне француз тілінің стилистикасын зерделеумен және оны орыс тілімен салыстырумен айналысқан орыс (кеңес) мектептерінің лингвистері В. Л. Муравьев, Ю. С. Степанов,

В. Г. Гак және т.б. сынды ғалымдар қолға алды. Олардың еңбектерінде орыс тіліндегі лакунология, ең алдымен, этнопсихологиялық, этнолингвистикалық және мәдениеттанымдық аспектілерде дамыды.

Бір жағынан лакуна ұғымының осынша кеңеюі тіл мен мәдениеттің шын мәніндегі тығыз өзара байланысына сүйенсе, екінші жағынан, тілдік бірліктермен қатар лингвомәдени және мәдени лакуналарды анықтау, авторлардың ойынша, тіл мен мәдениет корреляциясының кейбір нақты формаларын бекітуге септігін тигізеді. И. Ю. Марковина: «Лакуналар, жалпы түсінікте, бір жергілікті мәдениетте бар және екіншісінде жоқ нәрсені бекітеді», – дейді [2, 47-б.].

Ю. А. Сорокиннің «Локальды мәдениеттің ерекшеліктерін анықтау жолдарының бірі – лакуналарды айқындау әдісі» мақаласында мынадай тұжырым жасалады: «...көркем әдебиет қандай да бір жергілікті мәдениетте дәстүрлі түрде қызмет ететін түсініктердің (елестету арқылы жүзеге асатын) өмір сүру амалы болып табылатын және түсіндіруді талап ететін лакуналардың сәйкестенуі мен қайшылықтарының жиынтығы ретінде қарастырыла алады». Басқаша айтсақ, ғалымның ойынша, «... лакуналар лингвомәдени қауымдастық тәжірибесінің толымсыздығы не артықтығының салдары болып табылады. Лакуналар – жергілікті мәдениет үшін дәстүрлі түрде рұқсат етілген вербалды әрекет үрдістері, құбылыстар мен фактілерді түсіндіру амалдарының жиынтығы болып табылатын коннотация құбылысы» [3, 123-б.]. Оның И. Ю. Марковинаямен бірлескен авторлықта жарияланған зерттеуінде бұл пікір толықтырыла түскен: «Жалпылама түсінік бойынша лакуна белгілі жергілікті мәдениетте бар құбылыстың екіншісінде болмауын көздейді», – деп, екінші «мәдениет» сөзіне түсіреді [4, 47-б.]. Келесі еңбектерінде аталған ой өз жалғастығын табады: «Реципиент үшін өзге мәдени мәтінде ұғынықсыз, оғаш және түсіндіруді талап ететіннің барлығы мәтінде ол туындаған мәдениеттің ұлттық айрықша элементтері барын білдіретін белгі болып табылады. Мұндай элементтерді біз лакуналар деп атаймыз» [5, 37-б.].

Қазіргі кезде лакуналарды лингвистикалық және экстралингвистикалық (мәдени) деп бөлу аса маңызды болып табылады. Аралық сипатқа лингвомәдени лакуналар ие. Тілдерді не бір тіл ішіндегі бірліктерді салыстырғанда анықталатын лакуналар *тілдік* немесе *лингвистикалық* деп аталады: олар салыстырылатын тілдер (*тіларалық лакуналар*) не бір тіл ішіндегі (реалды және потенциалды) бірліктер (*тілішілік лакуналар*) арасындағы қайшылықтарды (бос орындар, қуыстар) анықтайды.

Мәдени лакуналар мәдениеттер арасындағы қайшылықтарды талдау және бекіту кезінде анықталады, олар көбіне осы мәдениет иеленушілері тілінің қатынасы үрдісі барысында көрініс табады.

Лакуналардың синхрониялық топтарының барлық сан алуандығын, өз кезегінде, екі негізгі типке бөлуге болады. Бірінші типті синхрониялық лакуналар *көстілді* (немесе *көптілді*) жағдайда, бірқатар тілдерде әлем мен мәдениетті психикалық қабылдау ерекшеліктерін білдіретін семантикалық өрістер не сөздер немесе екі тілдің лексикалық және грамматикалық жүйелерін салыстырған кезде оңай анықталады. Бұл лингвистикада аса терең зерттелген және көп сипатталған *тіларалық (интерлингвистикалық)* лакуналар болып табылады.

Ю. С. Степанов, В. Л. Муравьев, Л. С. Бархударов, Р. А. Будагов, Г. Д. Гачев және т.б. ғалымдардың лакуна жайлы түсініктерін жинақтай келе, Ю. А. Сорокин мен И. Ю. Марковина лакуналардың мынадай негізгі белгілерін атап көрсетеді: *ұғынықсыздық*, *үйренбегендік* (экзотикалық), *бейтаныстық* (жаттық), *дәлсіздік* (қателілік). Лакуналар мен лакуна еместердің белгілері мынадай қарама-қайшылықтар арқылы ұсыныла алады: *ұғынықсыз – ұғынықты, үйренбегендік – үйреніштікті, бейтаныс – таныс, дәлсіздік/қателілік – дұрыс* [5, 37-б.].

Жоғарыда аталған ғалымдардың лакуна туралы ой-тұжырымын түйіндейтін М.Әуезовтың «Абай жолы» атты романынан үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын)мысалдар келтірейік.

Қазақ халқының кеңпейілдігі мен қонақжайлылығын айқындайтын мысалдарды қарастырайық. Аталған қасиеттерді мысалда сипатталған мәдени ұлттық ерекшелікті көрсететін дастарханнан байқауымызға болады.

«Қонақасыға әрқашан аса мырза аталған Сүйіндік үйі бүгінде етті келістіріп асқан екен. Қарабастың өткір сары пышағы қыстан қалған семіз жаяны да, алтындай сары үілдірікті де лып-лып сызып, жапырақтап жатыр. Жалғыз сұр емес, сары ала қып асқан екен. Қыс бойы бордаққа байлаған, жаңада сойылған семіз қойдың жас сүбелері де бар екен. Бапты қып жемек болған семіз қойды жай сойғызбай, үйіткізіп алыпты. Жас ет, үйіткен қойдың еті болғанда, мына табаққа тағы да өзгеше дәм бітіріп, нәр берді» [6, 154-б.] Байқағанымыздай, мәтінде сыйлы қонаққа арнап тартылатын ұлттық тағамға сипаттама берілген. Бұл тағамдағы ет мүшелері аса қадырлы қонаққа арнап таңдалып асылғанын көрсетеді. Аталған ұлттық тағамның ерекшелігі *жая, сұр, сүбе* сөздерімен дәмділеп жеткізілген. Бұл автордың сөз шеберлігі мен мәдени және тілдік

білімінің жоғары деңгейде екенін дәлелдейді. Себебі автор мазмұнды ғана сипаттап қоймай, сонымен қазақ дастарханының ұлттық дәмін де жеткізе білді. Алайда, орыс және ағылшын тілдеріне аударғанда *жая, сур, сүбе* сөздері қиындық туғызды. Орыс тілінде «казы», «сало» деп берілсе («*Дом Суондика всегда славился радушием и гостеприимством. Сегодня угощение тоже было обильное. Карabas острым ножом с желтым роговым черенком нарезал казы и сало*» [7, с. 198]), ағылшын тілінде ол ұшыраспайды да («*The evening meal was served, and since the guests were kinsmen the entire family was present*» [8, р. 133]). Орыс тілінің кіші академиялық сөздігінде «салоға»: «Сало – жировое отложение в теле животного организма», – деген түсінік берілген [94]. Яғни «сало» деген «май». Сонда туындыда *казы* мен оның *майы* жайында ғана сөз қозғалған, тіпті қалған басқа ет түрлері мүлдем аударылмаған. Ал ағылшын тілінде тек кешкі астың әзірленіп, жақсы отырыс болғаны ғана айтылған. Бұл, әрине, ұлттық ерекшелікті, оның дәстүрін көрсетпейтіні сөзсіз. Оған себеп – халық танымында, қабылдануында орын алмауы.

Қазақ халқының тұрмыстық ерекшелігін көрсететін мысалдан келтірейік. «*Жидебайдағы қыстаудың ең үлкен бөлмесі осы. Кілемді, текеметті, алашалы, көрпелі, меймандос, мол үй*» [6, 94-б.].

Аңғарғанымыздай, мәтінде автор қыстаудағы қонақ күтетін бөлменің сипаттамасын берген. Бөлме *кілем, текемет, алаша, көрпе* аттаулы заттармен әшекейленген. Олардың барлығы төсеніш ретінде қолданылса да құрамы, ітелу жолы, пішіні және сапасы жағынан өзара ерекшелінеді. Күні бүгінге дейін өз маңызын жоғалтпай келген сондай дәстүрлі қолөнер үлгілерінің бірі – алаша, кілем тоқу, көрпе тігу, текемет басу.

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» алашаға: «түрлі түсті жіптен арқау салып жолақтап тоқитын тақыр кілем, төсеніш» [9, 39-б.], деген түсінік берілсе, кілем деп «түрлі түсті жіптерден өрнек сала тоқылып, еденге я қабырғаға пайдаланатын үй жиһазы» аталған [9, 436-б.]. Ал текемет дегеніміз – «бетіне әртүрлі ою-өрнек салынып басылған бағалы киіз» [9, 796-б.]. Бұлар халықтың тұрмыс-тіршілігінен, шаруашылығы мен дүниеге деген көзқарасынан мағлұмат береді. Шығармада осы *көрпе (корпе, corpeh), алаша (алаша, alasha)* реалий сөздері – транскрипция (транслитерация), *кілем (ковер, rugs), текемет (кошма, draperies)* сөздері үйлесім жолымен тәржімаланған. Мысалы, *Дом Улжан самый большой в зимовье Жидебай. Гостеприимный, просторный, он весь украшен коврами, кошмами, алаша* [7, с. 136].

Ulzhan's house in which Abai lived with his grandmother and mother was the largest one in the Zhidebai winter settlement. This spacious and hospitable home was decorated with rugs, draperies and alasha [8, p. 95].

Байқағанымыздай, қазақ қолөнерінде пайдаланылған негізгі шикізаттың бірі және ең бастысы жүн болды. Халық шеберлері материалдың табиғи қасиеттеріне зер салып, оны өндеуде техникалық тәсілдің барынша тиімді және күнделікті тұрмысқа ең қолайлы жақтарын қарастыра отырып, әсемдік, әдемілік дүниесіне де көңіл бөлген.

Романда тағы бір ұлттық ерекшелікті көрсететін, мәдени мен тарихи ақпарат беретін мәдени және тілдік бірліктердің бірі – мифология, яғни дін, наным-сенімдер.

Халықтың діні, наным-сенімдері мен көзқарастары оның тарихына, рухани-мәдени, саяси өміріне үлкен әсер ететін фактор болып табылады. Оның тұрмысында этносанасы мен менталитетіне ықпал ететін жекелеген ежелгі тәңіршілдік әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері орын алған: ата-бабалар әруағына, отқа, күнге, жұлдыздарға, көкке және т.б. табыну. Сондай сенімдердің бірі – үшкіру.

Үшкіру – адам ағзасы дертке шалдығып, ауырғанда аят-дұға оқып, шипа тілеу. Үшкіру адам тіл-көз, сұққа іліккенде және сикыр, күншілдікке қарсы рухани сауықтыру үшін «жанға дауа, дертке шипа» табу мақсатында қолданылады. Діни танымда мұны, жалпы адам ағзасындағы дерттің негізін топырақтан жаратылған адамдармен қатар өмір сүретін оттан жаратылған жындар әлемінің болуымен, солардың әсерімен байланыстырады. Қазақ халқы осы сенім бойынша күн батарда жаңа сойған қойдың өкпесімен қаққан, бетіне су бүркіп үшкірген. Осы сенімді шығармадан да кездестіреміз. Мысалы: *Жалғыз-ақ алғаш жығылған күннің ертеңінде, әжесінің бұйрығы бойынша бір қартаң қатын күн батарда Абайды далаға алып шығып, жаңа сойған қойдың өкпесімен қақты. Бетіне су бүркіп, үшкіріп:*

– Кет, бәлекет, кет! Көш, баламнан, көш! – деп батып бара жатқан қып-қызыл күнге қаратып қойып, бірдеме ем істеген болды [6, 53-54-б.].

По приказанию бабушки одна пожилая женщина на закате солнца вывела Абая из юрты и несколько раз похлопала его горячими легкими только что зарезанного барана.

– Сгинь, нечистая сила, сгинь! Оставь сына моего! – говорила она и, повернув Абая лицом к заходящему солнцу, продолжала свое удивительное лечение, опрыскивая мальчика водой изо рта [7, с. 89].

His grandmother ordered an old woman to take him out of sunset and slap him several times with the steaming lungs of a sheep that had just been slaughtered. «Perish away, you evil spirit! Perish away and depart from my son», she cried and turning Abai to the setting sun, continued the strange cure by sprinkling water upon him from her mouth [8, p. 63].

Қазақ халқында ауа райының қалай болатынын, келешекте не күтіп тұрғанын т.б. болжап, құмалақ салатын ғұрып қалыптасқан. Құмалақпен бал ашу – бірнеше ғасырлардан бері халқымызбен жасасып келе жатқан, жаратылыс пен табиғаттың ерекше құбылыстарын ұдайы бақылау нәтижесінде пайда болған сәуегейлік ілім. Аталған ғұрып туындыдан да көрініс тапқан: *Құнанбай ауылында дәл осы күнде құмалақ салған кісі болса, жүргішілердің: «Бүйірі тоқ, қанжығасы берік, қос-қосардан олжасы бар!» дер еді [6, 136-б.].*

И если кто-нибудь в ауле Кунанбая гадает на овечьем помете, он, наверное, видит, что у путников «бока сытые, – едут с двойными дарами», как будто дело шло о возвращении не из города, а из грабительского набега [7, с. 181].

And if anyone in Kunanbai's aul was at that moment foretelling the future from the droppings of the sheep, he must have observed: «The sides of the travelers are fat, and they are laden with spoils, as though returning not from the town, but from the land of an enemy whom they had pillaged» [8, p. 119].

Мұндағы тәржімалау аудару калькалау жолымен жүзеге асқан. Сондықтан болса керек, ол ұлттық ерекшелікті толық көрсетпей тұр.

Қорыта келгенде, екі елдің өзара байланысы қарым-қатынас арқылы ғана емес, сонымен қатар көркем шығармаларын аударып, сол халықтың бай мұраларымен танысу арқылы да жүзеге асады. Алайда, жоғарыда байқағанымыздай, аудармаларда кейбір мәселелер бастапқы мағынасынан айырылып, өзгерістерге түсіп, ұлттық ерекшелігінен алыстаған. Осындай қиындықтар негізінде аудармада лакуна пайда болады. Аудармашы реципиентке түсінікті болу үшін туындысын сол елдің мәдениеті мен танымына жақындатуды көздеген. Әрине, түпнұсқадағы ұлттық ерекшелікті жоғалтпай басқа тілге аудару және реципиенттің қабылдауынан шығу аудармашының тілдік шеберлігі мен елтанымдық білімі жоғары болуын талап етуде.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бреус Е. В. Курс перевода с английского языка на русский. – М.: Р-Валент, 2007. – 320 с.

2. Морковина И. Ю. Влияние лингвистических и экстралингвистических факторов на понимание текста: дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1982

3. Сорокин Ю. А. Метод установления лакун как один из способов выявления специфики локальных культур // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 120-136

4. Сорокин Ю. А. Текст и его национально культурная специфика / Ю. А. Сорокин, И. Ю. Морковина // Текст и перевод. – М.: Наука, 1988. – С. 76-84

5. Сорокин Ю. А., Марковина И. Ю. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун: Методологические и методические аспекты // Лексические единицы и организация структуры литературного текста: Сб. науч. трудов. – Калинин, 1983. – С. 35-52

6. Әуезов М. Шығармалары. 12 томдық. IV том. – Алматы: Жазушы, 1968. – 400 б.

7. Ауэзов М. О. Путь Абая. Первый том. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1960. – 863 с.

8. Ауэзов М. О. Абай (на английском языке) // Ауэзов М.О. – М.: Издательство Прогресс, 1975. – 459 с.

9. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ТӘСІЛДЕРІ

ЖАППАРОВА Ж. С.

қазақ тілі үйірмесінің жетекшісі,

М. Өтемісұлы атындағы оқушылар сарайы, Астана қ.

Заманауи білім беру үдерісі ең алдымен жеке тұлғаға бағытталып, тіл үйренушінің іскерлігін, коммуникативтік құзыреттілігін дамыту міндеттерімен ұштасып жатқандықтан, қазақ тілінің білім мазмұнын құрудың әдіснамасын дұрыс тандап алу қажеттілігі туындайды. Ол үшін қазіргі заман талабына сай мемлекеттік тілді меңгеруде озық технологияларды, ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдалану, білім беру саласында жүйелі жұмыстар атқару – еліміздегі ең маңызды әрі кезек күттірмейтін ауқымды мәселелердің бірі болып отыр.

Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-қатысымдық қызметін кеңейту мен дамытуда оның ғылымда, өндірісте, елдің халықаралық байланыстарында қолдану аясының кеңі түсуі тіл үйренушілердің болашағымен де байланысты екендігін көрсетеді. Кәсіптік-техникалық

лицейлер мен ЖОО бітірген жас буын – әрі болашақ маман, әрі ҚР өндірісін ілгері дамытатын кәсіпкер. Оның алдыңғы қатарлы маман болуы өз елінің тілін жоғары деңгейде білуімен де терең сабақтасады.

Тілді болашақ мамандыққа қатысты оқытудың ұтымды жақтары:

– тіл үйренушілер қазақ тілін кәсіби қатынас құралы ретінде қолдана алады;

– кәсібіне байланысты жинаған сөздік қорды жұмыс орнында пайдаланып, өз мамандығына қатысты ой-пікірлерін нақты, анық жеткізу дағдысы қалыптасады;

– қазақ тілінің танымдық қызметінің маңызы арта түседі;

– қазақ халқының рухани және тарихи-мәдени байлығын тіл арқылы таныту негізінде тіл үйренушілер Қазақстан тарихымен, мәдениетімен, әдебиетімен, халықтың салт-дәстүрімен танысып, білімдерін молайтады;

– күнделікті қызмет бабында ресми-іскери сөйлесуге тән тұлғаларды меңгеріп, мамандыққа қатысты ісқағаздарды жазуды үйренеді;

– болашақ маманның тұлға ретінде қалыптасуына, өсуіне және дамуына, өз мамандығын саналы сезінуіне мүмкіндік туады.

Осы тұрғыдан мамандыққа сай қазақ тілін сапалы оқыту – қазіргі уақыт сұранысынан туындап отырған өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақ тілін қазіргі заманға сай оқытудың басты ерекшеліктерін анықтауда, тиімді әдістемесін ұсынуда әдіскер-ғалым, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ф.Ш. Оразбаеваның бүгінгі күнде үлкен бір ғылыми-әдістемелік мектебі қалыптасқан. Ғалым теориялық және әдістемелік тұрғыдан тілдік қатынастың негізін қалаған еңбегінде сөйлесім әрекетінің түрлерін – оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім деп бөліп қарастырады. Солардың әрқайсысына байланысты Ф.Ш. Оразбаеваның ғылыми жетекшілігімен қорғалған кандидаттық диссертацияларды атап өтетін болсақ, С. Нұрғали айтылым әрекеті арқылы оқыту әдістемесін (2003), Г.Т. Бейсенбекова оқылым әрекеті арқылы оқыту әдістемесін (2001), Б.А. Ахметбекова мамандыққа қатысты сөздік жұмыстарының әдістемесін (2000), А.М. Мұратбекова қазақ тілінің кәсіби бағытталған лексикасын жазылым әрекеті арқылы оқыту әдістемесін (2003), Ә.Ә. Уабиева қатысымдық тұрғыдан оқыту әдістемесін (2003) арнайы зерттеді. Сонымен қатар ғалымның шәкірттері тіл үйретудің т.б. өзекті мәселелерін, атап айтсақ, А.С. Досмурзаева тірек сызбалар арқылы (2002), сондай-ақ тілді қазақ мектептерінде оқыту мәселелерін де Н.Х.

Шадиева қазақ мектептерінің 5-сыныбында лексиканы деңгейлік тапсырмалар арқылы (2002), А.К. Жанабиллова тіл дамыту жұмыстарының инновациялық технологиясын (6-7-сыныптарға арналған) шығармашылық тапсырмалар арқылы, Ш.К. Құрманбаева қазақ тілін мемлекеттік қызметшілерге жеделдете оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (2009), С.Т. Садықова қазақ тілін дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы арқылы оқыту мәселелерін қарастырылған. Түрлі тақырыпқа бағытталған пікірлесім арқылы сөйлесуді меңгертуде қолданылатын ұтымды әдіс-тәсілдерді анықтады, пікірлесімге қатысты қазақша сөйлеу тіліне үйретуде төмендегідей

3 кезенді қамту ұсынылады:

1. оқу процесіндегі пікірлесім;

2. шығармашылық пікірлесім;

3. шығармашылыққа бағытталған пікірлесім құрастыру [1,135].

Жұмыс барысында сөйлесімді басқа ұлт өкілдеріне пікірлесім арқылы үйретуде тілдік жағдайы тәжірибеде қолданылып, оның ұтымдылығы ғылыми негізде дәлелденді және пікірлесімнің жаттығулары екі үлкен топқа жіктеліп қарастырылды. Олар:

1. дайындық жаттығулар;

2. қатысымдық жаттығулар [1,12].

Сабақ барысында қойылатын талаптар:

– тұрмыста, өндірісте, әлеуметтік ортада қазақша тілдік қатынасты игеру;

– қазақ тілінде мәдени-ресми, кәсіби қатынасқа дайындық;

– өзі туралы сұрақтарға жауап бере білу, осы тақырып төңірегінде ойын айта білу дағдыларын меңгерту;

– кәсіби бағыттағы қарым-қатынастық мәтіндерді аудармасыз түсінуге ұмтылу;

– оқушылардың сөздік қорын молайтуда аударма, түсіндірме және кәсіби сөздіктерді пайдалана білу;

– қазақша ойлауға, қазақша сөйлеу әуезділігіне жету, үлгісіз, жетексіз өз бетінше сөйлеуге, жазуға дағдылану, игеру [2,77].

Оқушылардың мемлекеттік тілді тиімді игеруінің басты факторы – оқу бағдарламалары мен оқулық, оқу-әдістемелік материалдарды модульдік оқу жүйесі модульдік жүйеге негізделген электрондық оқулықтар оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуі тиімді. Тілдік жағдай жүйесін үнемі күнделікті жағдаймен байланыстырып отыру керек. мазмұндық және тақырыптық тартымдылығымен ерекшеленуі керек;

1. тіл үйренушілердің өз бетімен жұмыс істеуіне ынталандырылуы;

2. қатысымдық (коммуникативтік) қасиеті басым болуы керек;

3. мәтіндер оқушының қажеттілік сезімін туғызып, білім беруде оқушының сенімін күшейтетін болуы қажет [4, 204].

Сабақ барысында бала біліміне сай мәтіндегі хабарды тыңдалым арқылы түсіну дәрежесіне қарай берілетін төмендегі тапсырма түрлерін нақтылап көрсетеді:

1. мәтіннің мазмұнын түсінуге арналған тапсырмалар;

2. мәтіннен алынған ақпаратты шығармашылық ізденістер мен толықтыруға арналған тапсырмалар;

3. мәтіндегі хабарларды адамдармен қарым-қатынасқа, сөйлесуге қолдана білуге арналған тапсырмалар [5, 104].

Қазақ тілін қатысымдық тұрғыдан үйретуде сөйлесім әрекеті мен оның түрлерін меңгертудің маңыздылығы ғылыми жұмыстардың зерттеу нысаны бола бастады. Тәжірибе жұмысында сөйлесім әрекетінің бір түрі – жазылым әрекетінің анықтамасын, ерекшеліктерін және түрлерін анықтай отырып, жазылым әрекетін өзге ұлт оқушыларына меңгертудің тиімді жолдарын көрсеттік. Зерттеу жұмысында жазылым әрекеті бірнеше түрге бөлініп қарастырылды. Мәселен, жазылу үлгісіне қарай жазылымның мынадай түрлері берілді:

– дыбыстық жазылым;

– көшіру жазылымы;

– жатқа жазу жазылымы;

– көркемдік жазылым;

– танымдық жазылым [6, 15].

Тілді заманға сай үйретуге арналған әдістемелік оқулықтар мен оқу құралдары жарық көре бастады. Бұл оқулықтар оқушылардың мемлекеттік тілді, жазбаша тілді, ресми-іскерлік тілін жеткілікті түрде меңгеруіне ықпал етуде. Осыған орай, сөздік қорды көбейту мақсатында мәтін бойынша жұмыс сөздікпен толықтырылып отырады. Мәтінмен жұмыс істеуде сөз мағынасын түсіндіру, нақтылау, оны оқушылардың тіліне енгізу белгілі бір тақырып төңірегінде берілген. Мәтінмен жұмыс жүргізу нәтижесінде тіл үйренушілердің сөздік қоры байып, сөйлеу мүмкіндіктері дами түседі. Түрлі тақырыптарға арналған мәтіндер грамматикалық, лексикалық, коммуникативтік тапсырмалар жүйесінен құралған. Оқушылардың білімін қорытындылау мақсатымен сабақ соңында сөзжұмбақ, пікірталас сұрақтары оларды толғандыратын мәселелер

төңірегінде құрастырылған. Сондай-ақ ертегілер елінен, көркем шығармалар әлемінен алуы тіл үйренушілердің қызығушылығын арттырып, тіл үйренуге ынтасын күшейтетін көп мағлұмат береді. Тіл үйренушінің сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда оқу құралындағы сөздік-минимумның көмегі тиетіні сөзсіз.

Қазақ тілін оқытуға байланысты оқытудың қалыптасуына әсер ететін еңбектердің бірі – К. Сариева, Ф. Оразбаева, Г. Ауқашева, Г. Алдамбергенованың авторлығымен жазылған, орыс тілінде оқитын кәсіптік-техникалық мектептер мен лицейлерге арналған “Қазақ тілі” оқулығы. Оқу құралында оқушылардың сөйлеу тілін қалыптастыруға бағытталған лексикалық материалдары, білім берумен қатар танымдық, тәрбиелік сипатымен ерекшеленеді.

Әрбір сабақта мәтін, мәтінге қатысты сөздер, грамматикалық тұлғаларға түсініктеме, ойтүрткі сұрақтар, лексикалық түсініктеме, мәтінге дейінгі, мәтіннен кейінгі тапсырмалар, диалог, мәтінге қатысты түсініктерді тексеруге арналған сұрақтар, мәтіндегі грамматикалық тұлғаларды табу жұмыстары, лексика-грамматикалық тест, тапсырмалар, сөзжұмбақтар, афоризм, нақыл сөздер, салыстыру тапсырмалары, өз бетінше жұмыс істеуге арналған тапсырмалар жүйелі түрде “қарапайымнан күрделіге” ұстанымы негізінде құрастырылған. Оқулықпен жұмыс істеу барысында тиімді нәтижеге жету үшін автордың әдістемелік нұсқауларды ұсынуы өте орынды.

Қорыта келе, жоғарыда қарастырылған әдіскер-ғалымдардың еңбектерінде тілді заманға сәйкес оқытуға байланысты құнды ой-пікірлер кездесетінін байқауға болады. Бұл талданған еңбектердегі айтылған тұжырымдардың, әсіресе қазақ тілін заманға сай оқытудың өзіндік ерекшеліктері, заңдылықтары, оны меңгертудің әдіс-тәсілдерінің кәсіби қатынаста атқаратын маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мешимбаева Б. Гуманитарлық бөлім студенттерін қазақша пікірлесім (диалог) арқылы сөйлеуге үйрету әдістемесі: Пед.ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 1999. –163 б.

2. Алдамбергенова Г.Т. Кәсіптік мектептердің орыс бөлімі оқушыларының қазақша сөйлеу тілін құрылысшы мамандығына сәйкес мәтіндер арқылы дамыту: Пед.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы, 2002. -161 б.

3. Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: Пед. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2001. – 301 б.

4. Шаханова Р.Ә. Техникалық жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: Пед.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 2002. -327б.

5. Жорақпаева М.Д. Ет-сүт биотехнология бөлім студенттеріне қазақ тілін тыңдалым әрекеті арқылы оқыту әдістемесі: Пед.ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2002. -156б.

6. Абдразахова Ф.Ж. Қазақ тілін шетелдік студенттерге жазылым әрекеті арқылы үйрету әдістемесі (жоғары оқу орындарының филология факультетіне арналған): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы, 2003, 29 б.

7. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі, Алматы, 2000. – 208 б.

8. Уабиева Ә. Ә. Кәсіптік лицейдің 10-11-сынып оқушыларына қазақ тілін қатысымдық тұрғыдан оқыту әдістемесі (орыс бөлімінің мамандығына арналған): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы, 2003, 28 б.

9. Нұрғали С. Жоғары оқу орындарында қазақ тілі үстеулерін айтылым әрекеті арқылы оқыту әдістемесі (заң факультеті орыс бөлімінің жалғастырушы топтар үшін): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы, 2003, 27 б.

10. Мұратбекова А.М. Қазақ тілінің кәсіби лексикасын жазылым әрекеті арқылы оқыту әдістемесі (тарих мамандығы үлгісінде): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы, 2003, 28 б.

11. Жанабилова А.К. Тіл дамыту жұмыстарының инновациялық технологиясы (6-7-сыныптарға арналған шығармашылық тапсырмалар): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы, 2005, 29 б.

12. Құрманбаева Ш.Қ. Қазақ тілін мемлекеттік қызметшілерге жеделдете оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед.ғыл.докт. авторефераты, Алматы, 2009, 44 б.

13. Садықова С.Т. Қазақ тілін дидактикалық бірліктерін ірілендіру технологиясы арқылы оқыту әдістемесі: пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы, 2009, 28 б.

ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ С ПОДРОСТКАМИ

ЖОЛДУБАЕВА М. К.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

БУЛЕКБАЕВА С. Е.

к.мед.н, профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Главной особенностью периода подросткового возраста является переход человека от детства к взрослости в физиологическом и социальном плане. Возраст, который относят к данному периоду в отечественной и зарубежной практике немного отличается. Так, в зарубежной психологии (чаще американской) этот возраст определяется как этап становления личности от 10 до 19 лет. В отечественной психологии еще недавно подростковый возраст определялся границами 12-17 лет, в последнее время такими границами все чаще определяется период от 10 до 15 лет. Однако, все психологи согласны с тем, что подростковый возраст - это кризисный период, который характеризуется следующими отличиями:

1) сменяется ситуация развития: у подростка возникает устойчивое стремление к независимости, самостоятельности, хотя ближайшее окружение (родители, педагоги) относятся к подростку как к ребенку;

2) меняется ведущий вид деятельности: учебная деятельность младшего школьника сменяется эмоционально - личностным общением со сверстниками в подростковом возрасте;

3) появляются физиологические и психологические новообразования, обеспечивающие процесс взросления [1, 89 с.].

Существует ряд факторов, обусловленных постоянными проблемами, которые возникают в процессе учебно-воспитательной деятельности с подростками:

– новые требования общества к вступающим в самостоятельную жизнь подросткам;

– преобладанием в процессе реформирования школы теоретических моделей, не прошедших достаточной практической апробации;

– отсутствием у педагогов необходимых психологических знаний о подростковом развитии, высокой текучестью педагогических кадров и т. д., что приводит к осуществлению воспитательных воздействий без должного внимания к полу, культуре, социальным и индивидуальным отличиям подростков.

Человек рождается как биологическое существо. Чтобы он стал личностью, его нужно воспитать. Именно воспитание облагораживает человека, прививает ему необходимые качества.

Воспитание – целенаправленный и организованный процесс формирования личности. В социальном смысле воспитание – передача накопленного опыта от старших поколений младшим. Воспитание имеет исторический характер. Оно возникло вместе с человеческим обществом, стало органической частью его жизни и развития. В социальном смысле под воспитанием понимается направленное воздействие на человека со стороны общественных организаций с целью формирования у него определенных знаний, взглядов и убеждений, нравственных ценностей, подготовки к жизни. В широком педагогическом смысле воспитание – специально организованное, целенаправленное и управляемое воздействие на ученика с целью формирования у него заданных качеств. В узком педагогическом смысле воспитание – процесс и результат воспитательной работы, направленной на решение конкретных воспитательных задач [2, 105 с.].

Человек всегда был и остается центральной фигурой в любом образовательном учреждении. Духовные, морально-нравственные ценности во многом определяют, кем он станет в будущем. В связи с этим возрастает значение и необходимость активной, действенной, целенаправленной и систематической воспитательной работы. Вопросы коррекции поведения имеют особое значение в подростково-юношеском возрасте и отличаются своей спецификой.

Для умелого прогнозирования воспитательного процесса, достижения определенного уровня воспитанности подростков необходимо изучить и знать причины их поступков, научиться управлять их поведением. Успех в воспитательной работе зависит во многом от того, сумеет ли педагог при выборе средств воздействия на подростка найти ключ к уму и сердцу, учесть присущие конкретному подростку черты характера, психологические особенности, жизненный опыт, помочь раскрыть и реализовать свои возможности [3, 189 с.].

Педагоги могут ожидать, что подростки испытывают серьезные, зачастую дискомфортные физические изменения. Подросткам характерны тревожность, эмоциональная напряженность как результат переживаний физических изменений, что влияет на внимание, мотивацию и способность сосредотачиваться на учебной деятельности. Ниже приведены рекомендации, которые помогут педагогу, психологу ориентироваться в направлении

воспитательных мероприятий, учитывая физические особенности развития учащихся данного возраста:

- учебная деятельность должна соответствовать постоянно меняющимся потребностям подростков;
- во взаимодействии необходимо избегать чрезмерного физического и психологического давления на подростков;
- способствовать пониманию и принятию подростками физических изменений;
- создавать условия, разрешающие ученикам двигаться, избегать долгих периодов монотонной работы;
- проводить физические занятия и ежедневные упражнения для всех учащихся;
- в повседневной жизни пропагандировать ценность физического здоровья, занятий спорта, правильного питания, необходимости соблюдения личной гигиены.

У многих подростков развитие самооценки сопровождается постоянной или ситуативной тревожностью. Для нормального развития самооценки ученики нуждаются в стабильности, объективности оценок и требований. Следующие рекомендации приведены с учетом особенности психосоциального развития личности:

- содействовать взаимодействию учеников разных полов культурных и социоэкономических характеристик;
- создавать условия для общения со сверстниками в формальных и неформальных ситуациях;
- обеспечивать возможности для совершенствования речи;
- обеспечивать деятельностью, раскрывающей социальные нормы и обычаи различных культур, предлагать развивающую и досуговую деятельность, соответствующую потребностям современных подростков;
- предлагать подросткам информацию о нормах и возрастных особенностях взаимоотношений со сверстниками.

Следующие рекомендации помогут педагогам создать условия, которые приведут учащихся к осознанию значения конструктивного поведения, осознанию последствия нарушений поведения. Данные рекомендации приведены с учетом особенности познавательного развития подростка:

- подростки при переходе к стадии формальных операций нуждаются в возможностях логически обосновывать устные утверждения в отсутствии реальных объектов;

– учебная деятельность должна способствовать развитию умений думать абстрактно и гипотетически; учет индивидуальных отличий поможет снизить напряженность учащихся, испытывающих неудовлетворенность по поводу учебных затруднений;

– построение учебной деятельности на уроках должно отражать учет индивидуальных учебных стилей и различных познавательных уровней;

– предоставление учащимся возможности исследовать свои интересы и способности;

– систематически предлагать воспитательные мероприятия по формированию нравственного мышления;

– формировать и поддерживать творческий подход к осуществлению деятельности.

Несмотря на изложенный выше материал, который носит рекомендательный характер эффективность воспитательной работы с подростками все же зависит от понимания психологии учащихся данного возрастного этапа, стиля и педагогической позиции педагога, внутрисемейных обстановки и стратегии воспитания, состояния физического и психологического здоровья учащихся, точности определения симптомов и причин поведенческих нарушений. При осуществлении воспитательных воздействий необходимо помнить, что любые педагогические усилия, направленные на решение воспитательных задач в одной сфере (учебно-познавательной, эмоциональной или межличностной) приводят к вмешательству и изменениям в целостной структуре личности. При применении данных рекомендаций необходимо учесть индивидуальный подход к каждому подростку. Успех также во многом зависит от умения педагога организовать и вести индивидуально-воспитательную работу, терпения и желания достичь конкретного результата.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Подросток. Трудности взросления: книга для психологов, педагогов, родителей. – СПб.: издание: 1-е, 2005 год, 240 стр.

2 Байбородова Л.В., Воспитание толерантности у учащихся: монография. - Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2013. – 256 с.

3 Фурманов И.А./ Психология детей с нарушениями поведения. М.: Гуманитарный издательский центр “Владос”, 2004

ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМЫЕ КАЧЕСТВА УЧИТЕЛЯ КАК ФАКТОР УСПЕШНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

ЖОМАРТОВА А. Д., КУДАРОВА Н. А., ЖУМАБЕКОВА Б. Б.
преподаватели, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Задача подготовки профессионально-компетентных специалистов все больше связывают с необходимостью управления качеством образовательных услуг. Качество стало востребованной категорией и значимой проблемой педагогической науки.

В современных педагогических исследованиях изучаются пути и средства повышения качества образования в целом и качества обучения в частности. В вопросе о повышении качества образования пересматриваются все основные компоненты педагогического процесса, проводится анализ их потенциала, создаются новые технологии обучения.

Одной из главных задач образовательной политики является формирование профессионально компетентных педагогов, отвечающих требованиям современной жизни.

Таким образом, перед педагогической наукой стоит задача формирования профессионально значимых качеств учителей.

Педагогическая профессия обязывает субъекта создавать условия для раскрытия духовных, интеллектуальных и физических возможностей обучающихся, создания здоровьесберегающей, информационно-обучающей среды, благоприятных условий для самообразования и саморазвития компетентной личности.

Каждая профессиональная деятельность имеет свою специфику, требующую определенного набора профессионально важных качеств, выделение которых из всей совокупности должно быть научно-обоснованным. Е. А. Климов писал по этому поводу: «Как бы мы не понимали профессию, в любом случае есть основание говорить, что она предъявляет некоторые требования к личным психологическим качествам работника» [1, 57 с.].

Под формированием обычно понимают совокупность приемов и способов воздействия на индивида, имеющих целью создать у него систему определенных отношений, ценностных ориентаций, убеждений, воспитать социально и профессионально важных качеств выработать концепцию жизни и др. [2, 67с.].

А.К. Маркова выделяет три основные стороны труда педагога: собственно педагогическая деятельность, педагогическое общение и личность учителя. К важным профессиональным качествам, по А.К. Марковой, относятся: педагогическая эрудиция; педагогическое целеполагание; педагогическое (практическое и диагностическое) мышление; педагогическая интуиция; педагогическая импровизация; педагогическая наблюдательность; педагогический оптимизм, педагогическая находчивость; педагогическое предвидение и педагогическая рефлексия.

В разработанной Л. М. Митиной модели личности учителя выделяются пять профессионально значимых качеств, выделяющих две группы педагогической способностей (по Н.В. Кузьминой):

1) Проектировочно-гностические способности: педагогическое целеполагание: педагогическое мышление:

2) Рефлексивно-перцептивные способности: педагогическая рефлексия; педагогический такт; педагогическая направленность [3, 25с.].

М.И. Станкин рассматривал следующие профессиональные способности педагога: экспрессивные, дидактические, авторитарные, научно-педагогические, перцептивные, коммуникативные, способности разрешения конфликтных ситуаций, личностные, организаторские, мажорные, психомоторные, способности к концентрации и распределению внимания, гностические, конструктивные [4, 89 с.].

В наиболее обобщенном виде педагогические способности были представлены В.А. Крутецким [5, 46 с.], который дал им соответствующие определения:

1. Дидактические способности – способность передавать учащимся учебный материал, делая его доступным для детей, преподносить им материал или проблему ясно и понятно, вызывать интерес к предмету, возбуждать у учащихся активную самостоятельную мысль.

2. Академические способности – способность к соответствующей области наук (к математике, физике, биологии, литературе и т.д.).

3. Перцептивные способности – способность проникать во внутренний мир ученика, воспитанника, психологическая наблюдательность, связанная с тонким пониманием личности учащегося и его временным психологическим состоянием.

4. Речевые способности - способность ясно и четко выражать свои мысли, чувства с помощью речи, а также мимики и пантомимики.

5. Организаторские способности - способность организовать ученический коллектив, сплотить его, воодушевить на решение важных задач, способность правильно организовать свою собственную работу.

6. Авторитарные способности – способность непосредственного эмоционально-волевого влияния на учащихся и умение на этой основе добиваться у них авторитета.

7. Коммуникативные способности – способность к общению с детьми, умение найти правильный подход к учащимся, установить с ними целесообразное, с педагогической точки зрения, взаимоотношения, наличие педагогического такта.

8. Педагогическое воображение (или прогностические способности) – это специальная способность, выражающаяся в предвидении последствий своих действий, в воспитательном проектировании личности учащегося, связанного с представлением о том, что из ученика получится в будущем, в умении прогнозировать развитие тех или иных качеств воспитанника.

9. Способность к распределению внимания одновременно между несколькими видами деятельности; имеет особое значение для работы учителя.

Большинство отечественных специалистов: физиологов, психологов и педагогов рассматривают способности как прижизненные образования, формирующиеся в процессе деятельности и в результате воспитания. Отличие педагогических способностей от педагогических умений заключается в том, что педагогические способности – это особенности личности, а педагогические умения – это отдельные акты педагогической деятельности, осуществляемые человеком на высоком уровне [6, 237 с.].

Педагогическая деятельность реализуется в определенных педагогических ситуациях совокупностью самых разнообразных действий – перцептивных, мнемических, коммуникативных, предметно-преобразующих, исследовательских, контрольных (самоконтрольных), оценивания (самооценивания) и т.д. Эти действия подчинены определенным целям и направлены на решение тех или иных педагогических задач, осознанно (целенаправленно) или стихийно, интуитивно создаваемых учителем в педагогических ситуациях. Определенная совокупность таких разнородных действий определяет реализацию той или иной психолого-педагогической функции, представляя структурную организацию педагогической деятельности [7, 89 с.].

Исходя из вышесказанного профессионально значимые качества учителя составляют совокупность его личных способностей, умений, приобретенных в течении всей жизни, они в свою очередь, выражаются в виде педагогической компетентности.

В изученной педагогической литературе встречаются такие профессиональные термины как: «профессионализм», «компетентность», «педагогическое мастерство», «педагогическая компетентность». Немаловажное значение уделяется личностным качествам педагога, через призму которой, реализуются педагогические задачи. Таким образом, профессионально значимые качества учителя рассматриваем с нескольких позиций: личностные качества, профессиональные качества, которые в свою очередь, неразрывны между собой. Проведенный анализ психолого-педагогической литературы позволяет сделать вывод о том, что качества личности влияют на профессиональную деятельность специалиста, каждая профессия требует от него преобладания профессионально-значимых качеств (Асеев В.Г.).

Схема 1

В монографии «Компетентностный подход в педагогическом образовании» под редакцией В.А. Козырева и Н.Ф. Радионовой уточнено понимание профессиональной компетентности как совокупности ключевой, базовой и специальной компетентностей. см. схема 1

Ключевые компетентности по определению авторов необходимы для любой профессиональной деятельности, они связаны с успехом личности в быстро меняющемся мире.

Базовые компетентности отражают специфику определенной профессиональной деятельности. Для профессиональной педагогической деятельности базовыми считаются компетентности, необходимые для построения профессиональной деятельности в контексте требований к системе образования на определенном этапе развития общества.

Специальные компетентности отражают специфику конкретной предметной или надпредметной сферы профессиональной деятельности. Специальные компетентности можно рассматривать как реализацию ключевых и базовых компетентностей.

Подготовку профессионально-компетентного специалиста, легко адаптирующегося к современным социально-экономическим условиям, необходимо осуществлять через систему развития творческой личности будущего педагога. Решение этой проблемы возможно через формирование в высших образовательных учреждениях творческой личности будущего педагога с привлечением к этому процессу дисциплин педагогической направленности. Необходимым критерием для получения образования должна быть личная ответственность студента за реализацию полученных педагогических знаний.

Каждая система значима лишь в том случае, если она существует не изолированно, а включена в комплекс всей учебно-воспитательной работы. Следовательно, развитие профессионально важных качеств будущих учителей средствами педагогических дисциплин есть функциональная система, которая решает специфические задачи, используя при этом соответствующие виды деятельности и учебно-воспитательные средства.

Готовность личности к выполнению социальных функций определяется совокупностью ее нравственно-содержательного, мотивационного, содержательно-процессуального аспектов [4, 67 с.].

Критериями готовности к труду будут: осознанная потребность в знаниях, умениях и навыках; интерес к учебному труду, к профессии; соотношение личных и общественных целей: наличие самостоятельного, творческого мышления; понимание своих интересов, способностей, возможностей.

Ученые-психологи выделяют трехкомпонентную структуру личности:

– направленность личности, определяемая мировоззрением, убеждениями, стремлениями, интересами;
 – опыт, куда входят знания, умения, навыки;
 – особенности психических процессов: воля, чувства, восприятие, мышление, эмоции [6, 95 с.].

Соответственно, можно определить три компонента структуры развития профессионально важных качеств учителя в процессе преподавания педагогических дисциплин: мотивационно-ценностный; операционно-практический; эмоционально-волевой. Все вышеуказанные профессиональные качества учителя, являются основой успешной педагогической деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Климов, Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях : учеб. Пособие / Е. А. Климов . – М.: МГУ, 1995. – 223 с.
- 2 Зеер, Э.Ф. Психология профессий: учебное пособие / Э.Ф. Зеер. – М.: Академический проект, 2003.- 336 с.
- 3 Митина, Л.М. Учитель как личность и профессионал/ Л.М. Митина . – М.: Дело, 1994. – 216с.
- 4 Станкин, М.И. Профессиональные способности педагога: Акмеология воспитания и обучения: / И.А. Станкин . – М.: МПСИ, Флинта, 1998. – 368 с.
- 5 Крутецкий, В.А. Педагогические способности, и их структура, диагностика, условия формирования и развития: / учеб. Пособие / В.А. Крутецкий [и др.]. – М.: Прометей, 1991. – 112 с.
- 6 Старцева, О.Г. Формирование профессионально важных качеств будущего педагога профессионального обучения средствами информационных технологии : монография. – Уфа: Издательство БГПУ, 2011. 124с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП БАЛАЛАРЫНЫҢ АГРЕССИЯСЫН АРТ-ТЕРАПИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ АЛДЫН АЛУ

ЖУМАДИЛОВ Н.
 магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Қазіргі кездегі бала агрессиясы біздің өмір жағдайымыздың бүгінгі өзекті мәселесі, ол нақты психологиялық ерекшеліктерді қозғайды, ол баланы қоршаған адамдарға ғана тиесілі болмай (ата-аналары, тәрбиешілер, мұғалімдер, құрбылары), баланың өзіне және

қоршаған ортамен қарым- қатынасында елеулі қиыншылықтар тудырады. Агрессия бала дамуында сәтсіздіктерге әкеліп соқтырады. Лонгитюдін зерттеу нәтижесінің көрсеткіші бойынша агрессивтілік қажетінше нақты, уақытына қарай мүмкіндіктері мол, бала кезіндегі агрессия біртіндеп орта буындағы жасөспірім кезінде бекем әлеуметтік немесе антиәлеуметтік әрекетке ауысуы мүмкін. 8 жасар балалардың өзгешілігі агрессиялы әрекеттердің жоғары деңгейде болуы және әлеуметтік байланыстан қашқақтауы, ары қарай оқу іс-әрекетінде қиыншылықтарға кездеседі, мектепте үлгерімі төмен, интеллектуалды дамуы төмен деңгейде, бейімделуі нашар болуы мүмкін. Бала жастағы агрессивтілік оның өзін қоршаған шындықпен қатынасынан емес, оның бүкіл жан-жақты тұлғалық дамуын анықтайды. Бала агрессиясын зерттеуге арналған, алғашқы зерттеу біздің елімізде 20-30 жылдары өткізілді, бұл проблема сол күйі бүгіндей ашылмай, бала дамуы педагогикалық зерттеу негізінде өткізіледі [1, 217-219 б.].

Осы кездерде бала психологиясы өзінің алдына қойған міндеті: бала психикасына әсер ететін әдістер өңдеу, балаға тәрбие және тәрбиенің артықтығы жайында. Бала тәрбиесі мен дамуына жағымды тәсілдер ізденуге, жеке тұлғаның қасиеттеріне диагностика жасауына, интеллектің даму деңгейіне көбірек көңіл бөлінді, сондай-ақ тұлға дамуында ауытқу қиындықтары, агрессивтілікпен ішкі қауіпін зерттеу мүмкіндіктеріне де көңіл бөлінді.

Балаларда агрессивтіліктің негізгі себептері: балалар үшін әлеуметтік қоршаған орта мәнді роль атқарады, ендеше балалардың агрессивті мінез-құлық себептерін олардың құрбылары мен тұлғааралық қатынастарында, сонымен қатар ол үшін референтті болып саналатын топта қабылданған әлеуметтік нормалар типтерінен іздеу керек.

Бала кездегі мінез-құлықтың бұзылуы және агрессиялықтың негізгі себептері, психикалық зақымданулар, отбасы тәрбиесіндегі кемшіліктер, мінездің акцентуациясы, әр түрлі конфликтілермен байланысты болады. Балалардағы жаңа бағыттағы қалыптасулар, қарым-қатынас деңгейінің өсуіне байланысты өзіндік сананың өсуі, ата-анамен, ересектермен, құрбы-құрдастарымен қатынастарын күрделендіреді. Балалық шақтың ішкі қарама-қайшық аумағы және оның үлкендерге қарсы сипаттары, өзара әрекеттері балаларға қатты әсер етеді. Бала үшін барынша тезірек ересек адамның статусын жаулап алуға тырысу, өз бетінше тез тәуелсіздікке жету жағдайы ерекше болады. Өзінің даму кезеңін басынан кешіріп жүрген көп бөлігінде, мінез-құлықтың екі түрі қалыптасады:

1) Бірінші типтегі балада өзінің жеке позициясын сақтау үшін қоршаған ортамен өзара әрекетін (қалыптастыруға) өзгертуге тырысады. Мысалы: олардағы негативизмді, қарсылық мінезді, қарсыласуды және шектен шығу сияқты сапаларды айтуға болады.

2) Екінші типтегі бала микроортаның кері әсерімен ерекшеленеді, себебі қоршаған ортамен мінез-құлықтың қатынас эталоны, әлі қалыптаспайды. Осының нәтижесінде өзіне, басқаларға деген қатынастарда сарапшыл емес, өзара қарым-қатынастың жағымсыз жағын норма ретінде қабылдайды. Нәтижесінде мінез-құлық бағдардың қалыптасуынан балалар өзінің дамуын өзгертуге тырысады, алайда мінез-құлықтық бағдардың жеткіліксіз даму себебінен мақсатқа жетудің адекватты құралын таба алмайды. Сондықтан олардың динамикалық тенденциялары негізінен мазмұнды, мағыналылығынан басым болады. Балалардың бейімділігі немесе соларға тән мінез-құлықта мағына құрастыру процесінің мотивтерімен байланысы, қоғамдық жағымды мақсаттары мен баланың әлеуметтік мәнді мінез-құлықтың идеологияларының арасындағы арақатынастардың бұзылуына әкеліп соғады. Бала кезде мінездің кейбір бітістері өмір тәжірибесімен үйлеспейді, сауатты басқару үшін әр баланың тәрбиесін және жеке тұлғалық ерекшелігін, эмоциялық-мотивациялық сферасындағы қажеттіліктің қалыптасу деңгейінің бағыттылығын ескеру керек [2, 33-35 б.].

Бала кезде тұлғаның қарқынды мінез-құлықтық санасының қалыптасуы, моральдық-этикалық мінез-құлық нормаларын игеру, өзінің мінез құлқында пайда болған бағалық пайымдау жүйесіне жетекшілік ете бастайды. Міне, сондықтан да мінез-құлықтың қалыптасу процесінде пайда болған өзіндік бағалау жағдайлары баланың тұлғалық құрылымына тәуелді болады. Бала кезде өзіндік сананың ерекшеліктері, яғни тұлғаның өзіндік бағалауды басқарудың негізгі жетекшісі компоненттері, өзбеттілік дәрежесі, әртүрлі және қоғамдағы күрделі өзара байланыстар жүйесіндегі адамдармен қарым-қатынастағы тұлғаның тәуелсіздігін анықтайды.

Мектеп жасына дейінгі балаларда агрессия проблемасының орнауында «агрессия» және «агрессивтілік» түсінігін айырып, ажырата білу қажет: бірінші түсінік биологиялық заңдылық рамақасында тереңдетіле қалдырылады, осыған орай бір топ адамның болмаса бір адамның агрессивтілік әрекетінің әлеуметтік көпшілік тарихи жағдайы анықталады [3, 453 б.].

Балалардың агрессивті мінез-құлық мен өзіндік бағалауының өзара байланысы: Балалардың агрессивті мінез-құлықпен өзіндік

бағалауының арасында туындайтын өзара байланысты зерттеу өте маңызды. Өзіндік бағалау процесі субъектінің агрессивтілігін шешу детерминантына ие болады. Өзіндік бағалау деңгейі ішкі нормативті стандартты реттеп отырады. Егер әділетсіз шабуыл жасасаса, яғни субъектінің ар-намысына тисе, онда агрессия балалардың өзінің ар-намысын қорғауға бағытталады. Кейбір зерттеулер бойынша агрессияның төмендеуі өзіндік бағалау процесімен жанама түрде байланысты болған (С. Фишбах). Агрессия сферасын анықтаушы нормативті стандарттар, балалардың агрессивтілік әрекетін дағдыланған түрде реттеп отырмайды. Балалардың мінезіндегі стандартты өзіндік бағалау әрекеттері болу үшін, субъектінің зейіні соларға бағытталуы қажет. Яғни «объективті өзін тану» жағдайы болады. Тұлға дамудағы бала жасының дағдарысы балалық пен есеудің арасындағы шекара ретінде күрделі өтеді. Баланың өзін «нәтиже» деп трансцендентті ұғынуы, мәні бойынша, балалықтан шығарылған, жеке даралығын іздеген қажеттілікке жауап ретінде индивидуалды тәжірибесі арқылы туындайтын «Меннің» тұрақты және дифференциалданған бейнесін көрсетеді. Сондықтан да балалар өз мүмкіндіктерін бір жағынан балалық әуестенулер мен олардың объективті салдары негізінде ұғынады. «Мен-бейнесі» адамның әлемдік бейнесін жасайтын болмыстық форма мен сфера ретінде туынды сипатқа ие болады.

Балалардың «Мен бейнесі» өзіндік ерекшелікке ал өзіндік сана сезімдері символикалық сипатқа ие. Идеалды нақтыланған «Мен-бейнесі» бір мифологиялық табиғатқа ие болады. Миф ұғымы «Мен-бейнесімен» мен тұлғаның өмірлік стратегияларын, оның өзіндік детерминациясын біріктіруге мүмкін береді. Баланың өз менің жайлы индивидуалды мифті құруы, өзіндік сана сезімдермен «Мен-бейнесінің» бір-бірінен ерекше айырмашылығы болатын көрсетеді және экзистенциалды өзіндік бағалауға басқаша қарау қажет екенін болжайды. Мұнда балалардағы дағдарыс дербес сипат алады, екі әлемнің арасындағы басқарылмайтын шекара ретінде жалғастырмайды. Өзіндік бағалау көмелетке жетпегендер үшін олардың агрессивті мінез-құлықтарының көптеген формаларына: ойлары, қауіптеріне, физикалық және психологиялық жәбірленуіне, конфликттеріне, төбелестеріне, фантазияларына және басқада әлеуметтік қолдау алмайтын мінез-құлық формаларына мәнді әсер етеді.

Ал өзіндік бағалауы төмен балалар қарым-қатынаста қандай қиыншылықтармен қақтығысады? - Өзі туралы көзқарасы өзгереді, мен бақытсызбын, әдемі емеспін, жолым болмайды деп санайды,

мұндай жағдайларға көбінесе мінез акцентуациясының педанттық типі жатады және мазасызданудың деңгейі жоғары болатын балаларға тән құбылыс. Олар сонымен қатар көңіл күйдің төменгі күйін қалыптастырады. «Толық сезінбеу комплексін» бекітеді [4, 302 б.].

Өзіндік бағалау шектен тыс төмен болған жағдайда жеткіншектерде тәуелділік, өз бетінше шешім қабылдай алмау, тұйықтық, ұлшақтық, жасқаншақтылық сияқты қасиеттер басым болады. Балаларда өзіндік ойлау өзіндік бағалау қалыптасу үшін көптеген факторлар әсер етеді: ата-анасының қатынасы, құрбы-құрдастарының арасында алатын орны, педагогтардың қатынасы. Бала қоршаған ортада өзі туралы қалыптасқан көзқарастарды салыстыра отырып өзіндік бағалауын дамытады.

Арт-терапия сөзін қазақшаға тікелей аударғанда «өнермен емдеу» деген мағананы білдіреді. Оны ғылымға, жалпы қолданысқа ең алғаш енгізген Адриан Хилл болды.

Арт-терапияны жүргізу барысында мүшелер саны 15-20 адамнан аспау керек. Одан көп болған жағдайда, қатысушыларға да, сонымен қатар, сол жұмысты жүргізушіге яғни психотерапевтке де оңайға соқпайды. Топтың мүшелерінің көп болуы, жұмыс аяқталғасын жасалған жұмыстарға талдау, қорытынды шығару да қиынға соғады.

Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру мазмұнына айрықша мән беріліп, адамның рухани жан-дүниесінің дамуына, шығармашылығы мен белсенділігіне жағдай жасау керектігі айтылған. Осы тұрғыдан тұлғаның шығармашылығын дамыту, оны жаңа талап тұрғысынан шешу негізгі міндеттердің бірі болып саналады. Тұлға шығармашылығын дамытуда арттерапияның негізгі элементтерін, әдістемелерін қолдану өте маңызды. Демек «арттерапия дегеніміз не?» деген сұрақ туындайды.

Арттерапия – бұл бейнелеу өнерімен емдеу дегенді білдіреді. «Арттерапия» – термині (art – өнер, artteraru – өнер арқылы терапия жүргізу) көбіне ағылшын тілді халықтар қоныстанған елдерде кеңінен тараған. Арттерапия – ауру адамның психоэмоциональды халіне шығармашылық арқылы ем жүргізу және әсер етуді білдіреді.

Алғаш бұл термин 1938 жылы Адриан Хиллдің санаторияда туберкулез ауруына шалдыққандардың көңіл-күйлерін сипаттау жұмысында қолданылады. Кейіннен бұл термин өнерге қатысты барлық терапияның салаларында (музыкалық терапия, драмалық терапия, бимен терапия жүргізу т.б.) қолданыла бастайды Бірақ көптеген мамандар мұндай анықтамаларды өте кең әрі нақты емес деп санайды. Отандық

психотерапиялық әдебиеттерде кей кездерде «Изотерапия» және «Сурет терапиясы» термині қолданылады, бірақ олар ағылшын тілді аналогқа келіңкіремейді және мән мағынасын тарылтады [5, 218 б.].

Арт-терапиялық әдістері төмендегідей бөлінеді: Бейнелеу терапиясы, ертегі терапиясы, құм, әуен, драма, түстермен байланыс, ойын терапиялары.

Зерттеу барысында оқу процесінде арт-терапия элементтерін қолдану арқылы балалар бойынан еңбексүйгіштігі, эстетикалық талғамы, білуге құштарлығы, ұжымдық қабілеттері өскендігін байқалды. Бұдан шығатын қорытынды арт - терапия элементтері пайдалы, әрі оқытудың жаңа инновациялық әдіс- тәсілі ретінде оқу –тәрбие процесінде қолданудың маңыздылығы жоғары екендігін байқадым. Яғни, оқыту процесінде сауатты ұйымдастырылған арт - терапия элементтері жеке тұлғаның өзін-өзі тани отырып, үйлесімді дамуына жол ашады. Өзіндік бағалауы жоғарлайды. Қоршаған ортамен қарым-қатынасы артады. Сонымен қатар шығармашылық өзара әрекетке түсудің тиімді жақтарын қалыптастырады. Жалпы, оқу-тәрбие процесін ізгілендіру мақсатында оқытудың креативті жақтарын дұрыс ұйымдастыра білсе, арт-терапияның берері мол. Арт-терапия оқыту процесін өзінің шынайы көрнекіліктерімен жандандырса, әр баланың қызығушылығы артады. Сонымен қатар шығармашылық ойлау қабілетін дамыта отырып, қоршаған ортаға байланысты көзқарасын жаңаша қалыптастырады [6, 124-125 б.].

Арт-терапиялық әдістерді пайдалану нәтижесінде:

- Топта оң әсерлі бетбұрыс жасайды;
- Құрдастарымен, тәрбиешілерімен, басқа да ересек адамдармен қарым-қатынас жасауды жеңілдетеді.
- Көркем өнерге бірге қатысу ол өзара қабылдау, эмпатия қарым-қатынасын жасауға мүмкіндік береді;
- Баланың мәдени ұқсастығын арттырады, тілдік кедергіні, жеңіп шығуға мүмкіндік береді;
- Қандай да бір себептермен ауызша талқылауға қиын болып табылатын нақты проблемалардың немесе қиялдардың шешімін табуға мүмкіндік береді;
- Әр түрлі сезімдерді символдық деңгейде пысықтауға, оларды әлеуметтік қолайлы нысанда зерттеуге және көрсетуге мүмкіндік береді;
- Ішкі бақылау сезімін дамытады;
- Шығармашылық өз ойын білдіруге, қиялдауды, эстетикалық тәрбиені, бейнелеу өнерінің тәжірибелік машығын, жалпы алғанда көркем өнерге деген қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Баланың бейімделу қабілетін арттырады, шаршауды, оқуға байланысты болатын жағымсыз жағдайлардан арылтады. Қазіргі уақытта, Бастауыш сынып балаларға конфликт кезінде өз-өзін қалай ұстау керектігін, конфликт қалай пайда болатынын, қандай әдістері бар екенін арнайы үйретпейді. Бірақ біздің ойымызша, Бастауыш сынып балалардың тұлғалық конфликттілік деңгейін төмендету үшін оларда конфликт туралы жан-жақты білімі болу керек. Ол үшін мынадай шаралар қолдану керек: лекция оқу, индивидуалды жұмыс істеу, тренинг жүргізу т.с.с.

Сондай-ақ бүгінде конфликттіні жағымсыз құбылыс ретінде емес, керісінше оны тұлға дамуы үшін қажетті құбылыс ретінде қарастыратын ғылыми еңбектер қатары көбейіп келеді. Себебі конфликт көмегімен біз топтағы тұлғааралық проблемалық жайтты анықтап, оны мүмкіндігінше ынтымақтастық пен мәдени түрде шешуге мүмкіндік аламыз.

Біз өз зерттеуіміздің барысында конфликтті шешуді үйрететін тренинг бағдарламасын жүргіздік [7, с. 302].

Біздің ойымызша Бастауыш сынып балалар топтарында осындай тренингтер үнемі жүргізіліп отырса, онда топ мүшелері:

- тұлғааралық конфликттілік деңгейін төмендетуге болады;
- бастауыш сынып балалар бір-бірін және өзін жақсы түсіне алады;
- конфликттілік ситуацияларда конструктивті және конструктивті емес мінез-құлық моделдерін анықтай алады;
- конфликт кезінде өз мінез - құлқын басқара білуге мүмкіндік береді [8, 178 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Рудестам К. Групповая психотерапия. – СПб, 1998.
- 2 Психотерапевтическая энциклопедия. – СПб, 2000.
- 3 Ирвин Я. Теория и практика групповой психотерапии. – СПб, 2000.
- 4 Старшенбаум Г. В. Тренинг навыков практического психолога. – М, 2006.
- 5 Проективная психология. – М, 2000г.
- 6 Психокоррекционные группы: теория и практика. Общ. 2001г.
- 7 Берн Э. Групповая психотерапия. – М, 2000г.
- 8 Копытин В. И. Руководство по групповой арт-терапии. – СПб, 2003.

ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

ЖУМАТАЕВА Е. О.

д.п.н., профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Педагогическое образование приобрело характер весьма диверсифицированной социально-организационной деятельности, от успешности которой зависит благосостояние и перспективы развития общества. Государственная программа развития образования в РК на 2011-2020 годы ставит перед средним образованием задачи формирования в общеобразовательных школах интеллектуально, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан, удовлетворения его потребности в получении образования, социализации личности, помогающей ей успешно жить и действовать в динамично меняющемся мире. Сегодня в мире существует много проблем, но нужно начинать их решать именно с воспитания и образования. Если государство стремится к развитию, руководство ставит целью занимать одну из первых позиций на мировой арене, то нужно заботиться о грамотности и образованности населения. В связи с этим возникают такие противоречия, в которых недостаточно охвачены компоненты функциональной грамотности (семиотическая, семантическая, синтаксическая грамотность), их интеллектуальный потенциал.

Перед нашим казахстанским образованием стоят следующие проблемы:

1. В учебных заведениях недостаточно уделяется внимание на раскрытие внутреннего и интеллектуально потенциала каждого индивидуума. Мы считаем, что о наше бразование должно способствовать формированию ценностных ориентации ученика, решению им морально-нравственных проблем. Цель образования в этом плане – ориентация, прежде всего на общечеловеческие ценности, воспитание казахстанского патриотизма, консолидации и гуманизма. Подлинный патриотизм не мыслим без знакомства с историей своего казахского народа и разных народов, их культурой, понимания постоянного характера взаимодействия и взаимообогащения разных культур их тесной связи друг с другом. Ученик должен понимать, что его казахстанский народ - часть мировой цивилизации.

2. В сфере образования не рассмотрен целостный подход к воспитанию и образованию. Поэтому современный подросток и юноша

часто считает, что добыть аттестат о среднем образовании, затем диплом он сможет каким-либо альтернативным способом, избегая самого процесса обучения. Таким образом, налицо изменения приоритетных направлений образования и воспитания подрастающего поколения. Сюда же относится и проблема слабого здоровья среднестатистического школьника, который часто по этой причине не осваивает программу в полной мере. Немаловажной для современной школы становится проблема социального расслоения в среде школьников. Ученическое общество в обычной среднестатистической школе резко разделилось на обеспеченных и не очень. Естественно, это отразилось на всем. В том числе на микроклимате класса. Этот вопрос волнует современного учителя, особенно если он является классным руководителем. Целью обучения и воспитания становятся успешность, карьера, многое в образовании идет по образцу образования западного типа. Формируется система образования адаптационного типа, позволяющая ученику приспособиться к условиям жизни в обществе, но исключающая условия для его духовного, а значит личностного роста.

3. В Казахстане до сих пор идет полемика об организации и эксперименте системы 12-летнего образования в республике.

4. Необходимо обновление материально-технической базы учебных заведений республики и в том числе Павлодарской области и

7. На наш взгляд одной из важных проблем, является проблема, которую особо остро начинают ощущать выпускники школ и студенты-первокурсники, это низкий уровень связи между этапами образования. Так, теперь, чтобы поступить в вуз, часто родители нанимают репетитора для сдачи ЕНТ, т.к. школа не может дать соответствующий уровень подготовки. Отличается и уровень требований, который предъявляли в школе, от уровня, необходимого для обучения в вузе. Поэтому первый год обучения - самый тяжёлый для студентов и отличается наибольшим количеством отчисленных ребят, не выдержавших нового ритма учёбы.

В современных условиях происходит изменение парадигмы образования. Развитие продуктивных технологий в сфере образования является на сегодняшний день актуальной задачей и становится неотъемлемой частью процесса модернизации. Заканчиваются возможности экстенсивного и интенсивного пути развития образования. Переход к интенсивному пути развития образования требует становления принципиально новых образовательных технологий.

Педагогическое образование стоит перед задачей своего системного реформирования, в свою очередь нуждающегося в

фундаментальной исследовательской подготовке, в научном, технологическом и организационном обеспечении.

Всё чаще приходится слышать о кризисе старой системы образования. В высшей школе выход был найден в переходе на систему бакалавриат, магистратура и докторантура. Но остались не охваченными средняя школа и профессиональные училища. Закон об образовании призван решить и эту проблему. Стала очевидной необходимость изменения подхода к процессу обучения. Современное общество находится на таком уровне развития, когда пора уже отойти от обучения как заучивания фактови. Нужно учить детей добывать информацию, понимать её и применять теорию на практике. А для этого требуется колоссальный труд по подготовке не только новых учебников для учеников и пособий для учителей и ППС, но и самих педагогических работников школ и вузов РК.

В происходящей модернизации образования в Казахстане, проблема педагогического риска особенно актуальна, ведь она затрагивает все аспекты применения инновационной образовательной технологий способах преподавания на всех этапах получения образования. Инновации означают введение нового в цели, содержание, методы и формы обучения и воспитания, организацию совместной деятельности учителя и учащегося. Инновации сами по себе не возникают, а являются результатом научного поиска, прагматического опыта отдельных учителей и целых коллективов школ Павлодарской области. Риск подразумевает под собой экспериментальное применение каких-либо технологий, широко не распространенных на практике, но, тем не менее, в теории, являющихся перспективными с точки зрения обучения.

В понимании сущности этих понятий лежат две основные проблемы современной педагогики: проблема изучения, обобщения и распространения передового педагогического опыта и проблема внедрения достижений инновационной образовательной технологий. Таким образом, инновации и педагогический риск должны лежать в плоскости объединения двух взаимосвязанных между собой явлений, рассматриваемых обычно отдельно, т.е. результатом их синтеза должно стать новое знание, позволяющее учителю использовать новшества в повседневной деятельности, просчитывая возможные последствия.

В связи с вышеперечисленными противоречиями, на сегодняшний день уже имеющимися в существующей модели образования, вытекают следующие проблемы Павлодарской области, требующие пристального внимания и решения в ближайшем времени:

1) Проблема стагнации, заключающаяся в отсутствии новизны в процессе обучения.

2) Проблема устаревания знаний, заключающаяся в недостаточной скорости обновления существующей информации в процессе ее передачи от учителя к ученику, с помощью традиционных средств обучения.

3) Проблема нехватки молодых специалистов, заключающаяся в недостаточной укомплектованности выпускниками педагогических университетов школ из-за низкой заработной платы и невозможности самореализации.

4) Проблема незаинтересованности учащихся, заключающаяся в отсутствии мотивации к обучению у школьников и студентов, вызванная неизменностью технологии проведения каждого занятия.

Вынося на свет некоторые актуальные и давно назревшие проблемы современной системы образования, можно смело рассчитывать на улучшение качества получаемых знаний детьми, а также повышения уровня заинтересованности учащихся. Образование всегда сталкивалось с множественными проблемами на своем пути. Этот процесс формирования и воспитания общества нелегкий, и требует много сил и отдачи. На каждом этапе возникают сложности, которых необходимо преодолеть. Нелегко создать здоровую систему образования.

В первую очередь, в педагогическую науку пытаются внедрить новые понятия, технологии и т.д., часто они заимствованы с Запада, и не совсем подходят нашей системе обучения. Смешивание элементов разных систем обучения приводит к внутреннему конфликту, и отсутствия эффективности в обучении. Еще одна проблема заключается в том, что все нововведения в образовании не анализируются учеными, не тестируются, а сразу внедряются на практике, и сразу в масштабных размерах. Это приводит часто к нежелательным последствиям. Один большой недостаток образования заключается в том, что образование требует много средств, а значит, снижаются шансы, чтобы каждый мог учиться, потому что у него недостаточно для этого денег. Сложная программа обучения еще один недостаток современного образования. Несмотря на то, что современные дети более продвинутые, им все равно приходится достаточно сложно выучить сложный материал, который иногда оказывается сложным для самих родителей.

Сложности предоставляет и система оценки знаний путем тестирования и проведения контрольных. Несмотря на современные

способы проверки и оценки знаний, результаты являются не объективными. Неправильно требовать хороших результатов при сдачи экзаменов, в то время, как над самим процессом обучения не ведется четкий и серьезный контроль.

О проблеме в современном образовании можно говорить много, и даже сложно понять, кто в этом виноват.

Для того, чтобы понять как решаются проблемы современного образования необходимо познакомиться с приоритетным национальным проектом «Образование» и государственной программой сформулированная в Государственной программе развития образования РК на 2011-2020 годы

К таким проблемам относятся: - проблема оптимизации взаимодействия личности и социума как поиск баланса между социально-нормативным давлением и стремлением личности к социально-психологической автономии, преодоление противоречивости «потребностей» социального заказа и интересов личности (ученика, студента, учителя, родителя); - проблема преодоления дезинтегрированности содержания школьного образования в процессе создания и реализации новой социально-образовательной парадигмы, способной стать отправной точкой в деле формирования у ученика целостной картины мира; - проблемы согласования и интеграции педагогических технологий;

- проблема развития проблемного мышления у учащихся через постепенный отход от монологического общения к диалогическому на уроке;

- проблема преодоления несводимости результатов обучения в различных типах образовательных учреждений через разработку и введение единых образовательных стандартов на основе комплексного систематического анализа образовательного процесса. Проблема социальной дифференциации и качества образования. Молодежь вступает в трудовую, общественно-политическую жизнь, имея, как правило, среднее образование. Однако образование на данный момент серьезно различается по качеству. Значительные различия зависят от социальных факторов: в специализированных школах с углубленным изучением отдельных предметов оно выше, чем в обычных; в городских школах выше, чем в сельских. Эти различия углубились в связи с переходом страны к рыночным отношениям. Появились элитные школы (лицеи, гимназии). Система получения образования явно становится одним из показателей социальной дифференциации. Желаемое разнообразие в образовании оборачивается социальной

селекцией с помощью образования. Общество переходит от сравнительно демократической системы образования, доступной представителям всех социальных групп, открытой для контроля и воздействия со стороны общества, к селективной, элитарной модели, исходящей из идеи автономности образования, как в экономическом, так и в политическом аспекте. Сторонники этой концепции полагают, что образование - такая же сфера предпринимательской деятельности, как производство, коммерция, и поэтому должна функционировать так, чтобы приносить прибыль. Отсюда неизбежность внесения платы за образование учащимися, использование различных систем для определения уровня интеллектуального развития или одаренности.

Проблемы средней и высшей школы. Соотношение овладения профессиональными знаниями и общегуманитарной культуры. Ситуация в средней школе сейчас такова, что, сломав старую систему среднего образования и не создав новую, общество попало в очень затруднительное положение. Отказ от деятельности детских общественных организаций, сложное финансовое положение учителей привели к тому, что образование потеряло почти все ориентиры, не обрета новых. В этих условиях подрастающее поколение лишено устойчивых нравственных идеалов. Этот процесс усугубляется попытками коммерциализации школы, что отнюдь не всегда сопровождается повышением качества обучения. В целом оптимум сочетания общеобразовательной и компетентной профессиональной подготовки еще не найден. После серьезной критики, обнажившей многие недостатки, не соответствующие духу времени стандарты и правила, общее и профессиональное образование становится гораздо более гибким, чем это было до сих пор. Но его роль и ответственность в подготовке квалифицированных работников еще далеко от необходимого уровня. Профессиональное компетентное образование - важный этап в гражданском становлении личности, в ее гармоническом креативном развитии. Непонимание объективно необходимой связи развитости и профессионализма порождает не только схоластические споры относительно «противоречия» того и другого, но и серьезные ошибки в практике работы с молодежью, когда овладение профессиональными знаниями и навыками в той или иной форме противопоставляется общегуманитарной культуре. В результате возникают либо пресловутые «технократические перекосы», либо попытки формировать гуманитарную культуру человека в отрыве от жизни, от труда и общественной практики. Особое место в обогащении интеллектуального потенциала в образовании Павлодарской области

принадлежит высшей школе. Однако изменения и в содержании, и в направлениях, и в структуре ее деятельности происходят очень робко.

Среди основных проблем современного состояния системы образования выделяется несоответствие содержания образования и образовательных инновационных технологий общественным и культурным требованиям, уровню развития науки, отсутствие действенных механизмов обновления содержания и технологий образования. Одна из причин этой проблемы видится в том, что «сложившаяся в прошлом система «поддерживающего обучения» уже не способствует требованиям формирующейся постиндустриальной цивилизации». Современное развитие общества требует новой системы образования - «инновационного обучения», которое формировало бы у обучаемых способность к проективной детерминации будущего, а также ответственность за него, веру в себя и в свои профессиональные способности влиять на это будущее, а также внедрение в систему высшего образования новых информационных технологий, представляющих собой «тот необходимый фундамент, на который будет опираться вся будущая система высшего образования нового Казахстана. Известно, что необходимость изменения парадигмы возникает в связи с переходом к новым типам мышления и к новым способам преобразования действительности. Сегодня потребность к такому переходу назрела. Ключевым элементом нового педагогического мышления является гуманизация. Гуманизация образования предполагает единство общекультурного, социально-нравственного и профессионального развития личности. Она направлена на конструирование содержания, форм, технологий обучения и воспитания, которые обеспечивают эффективное развитие индивидуальности каждого ученика, его познавательных процессов, личностных качеств и создание таких условий, при которых ребенок может и хочет хорошо учиться.

В свете идеи гуманизации образования все более утверждается в последнее время личностно-ориентированный подход к сущности содержания образования, при котором высшей ценностью становится сам человек. При этом обеспечивается гуманное отношение к личности, становление его индивидуальности и возможности самореализации. Цель личностно-ориентированного образования не сформировать и даже не воспитать, а найти, поддержать, развить человека в человеке и заложить в него механизмы самореализации, саморазвития, адаптации, саморегуляции, самозащиты, самовоспитания и другие качества, необходимые для становления самобытного личностного образа и

достойной человеческой жизни, для диалогичного и безопасного взаимодействия с людьми, природой, культурой, цивилизацией.

Многими учеными признается необходимость серьезных изменений в образовательной системе нашей страны и изменения структуры педагогического образования. Нынешняя система образования должна быть более гибкой, динамичной и обеспечивать быструю адаптацию к изменяющимся социально-экономическим условиям. Стратегически эту проблему решают введением многоуровневой структуры образования, цель которого видится в расширении возможности высшей школы, в удовлетворении многообразных культурно-образовательных запросов личности и общества. Такая структура дает возможность личности при необходимости не начинать все сначала, а за сравнительно небольшой период времени переориентироваться в процессе образования. Переход от моносистемы к многоуровневой системе профессионального образования обеспечит более высокий уровень. Из всего вышеизложенного вытекает необходимость постоянного развития инновационной образовательной технологий совершенствования методов и способов государственного регулирования сферы образования и выстраивается следующая последовательность действий по организации и регулированию на данном этапе ее развития. Собрать интеллектуальную элиту, привлечь общественность для установления интеллектуальных национальных приоритетов, принципов, положений, направлений и путей развития образования, формирование комплексной стратегических целей развития образования, выявление возможных прогрессивных форм организационных и финансовых механизмов достижения этих целей. Таких как необходимость непрерывного образования, организации процесса воспитания с упором на самообразование и саморазвитие, широкое использование современных ИТ – технологий, современных способов и методов организации индивидуального труда, функционального развития, компетентностного подхода, личностноориентированного, проблемноориентированного и др. способов перехода от предметноориентированной трансляции знаний на интегрированную модульную подготовку и передачу агрегированной информации без потери знаний в том, или ином виде.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011–2020 годы Постановление Правительства Республики Казахстан от 11 февраля 2011 года № 130.

2 Е. Жуматаева Innovation Technologies in the Context of Ethnocultural of Education of Future Teachers In Kazakhstan 13 (5): 621-627, 2013 ISSN 1990-9233© IDOSI Publications, 2013DOI:10.5829/idosi.mejsr.2013.13.5.1938.

3 Е. Жуматаева The Implementation of Educational Innovative Technologies in Educational System of the Republic of Kazakhstan» Middle-East Journal of Scientific Research ISSN 1990-9233© IDOSI Publications, 2013DOI:10.5829/idosi.mejsr.2013.14.10.2327.

4 Е. Жуматаева Білім мазмұнын жеке мүмкіндікке бағдарлау ПМУ хабаршысы 2015 №1129-136 б.

5 Мұғалім мен оқушы арасындағы жағымды қарым қатынас жасау жолдарының психологиялық-педагогикалық негізі Материали за X международна научно практична конференция Бъдещите изследвания 2014 17-25 февруари, 2014 53-56.

РЕЙТИНГІ ЖҮЙЕСІНЕ БІЛІМДЕНУДІҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ЖҰМАТАЕВА Е.

п.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БЕИСОВА А. Е., ИСКАКОВА З. С.

ғылыми қызметкерлер, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

САПАБЕКОВ Д. Қ.

доктор PhD, ПМПИ, Павлодар қ.

Бір ғылым бір оқулық сапасында жинақталса, оны біздер бір модель, үлгі ретінде қабылдаймыз. Бұл үлгінің өзі бірнеше ірі және олардың кіші тақырыптарына жіктеледі. Осындай жіктемені бір-бір модельге салу, әр модульді блокқа түзу бүгінгі білімденудің инновациялық технологиясына сай іс-әрекет демекпіз. Ал әрбір модульден кейін кредитті технология талабы бойынша зерттелім сұрақтары мен тапсырмалары ұсынылады. Егер бұны ғылым сапасына бернелесек, рейтинг сұрақтарын тізбелейтіні сөзсіз. Жоғары мектепте рейтинг сұрақтарын дұрыс құра білу студенттердің ішкі интеллектуалды әлеуетін дамытуларына мүмкіндік беру дегенді іске асырады.

Рейтингі жүйесіне бейімделу іскерлігін тексеру комбинациясы білім тұтастығының бірлігінде үш түрлі типпен жүзеге асырылады. Біріншісі – пән аймағының ауқымы. Екіншісі – компьютермен тексерудің амалдары мен ауқымы. Үшіншісі – студенттердің ақыл-ой, бағамдарының деңгейі мен тәртібі.

Мұндай комбинация оқыту жүйесінде интеллектуалды әлеуетті өркендету сыңайында өзін-өзі ақтарлық дәрежеде орындалмақ. Олай болмаған жағдайда құрғақ даурықпа сөз, сөз тіркесінің жиынын құрап, студентті мамандығына бағдарлау жұмысы атқарылмай қалады.

Студенттердің ішкі интериоризациясын, интеллектуалды оқу жүйесін (ИОЖ) нәтижеге бағдарлау компьютерді жаңа дидактиканың белесіне көтеру мақсатында қолданылады. ИОЖ студенттердің білімі және ғылыми пайымын тек нәтижеге жеткізуге ғана қызмет етпей, оның барлық кезеңдеріндегі міндеттерін шешуге, ол шешілімге жетудің әдіснамасын саралауға, оған шынайы баға беруге мүмкіндіктер туғызады. Оқытудың бұл түрі екі жақты сұқбатты қамтамасыз етіп, студенттердің бір-бірімен байланысын іске асырып, іс-әрекеттің жоспарлы, мақсатты жүруіне қозғаушы күш болады.

Оқытудың жаңа технологиясы деп саналатын модульдік-рейтингі жүйесіне бейімдеу және оны бағалау педагогикалық қарым-қатынасты ұйымдастырып, әр студенттің психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін оқу іс-әрекетінің жетістігіне жету мақсатында ескеріп өткізу әдеттегі сараптамадан әлдеқайда күрделі амал. ОЖТМРЖ оқыту моделінің динамикалы құрылымын құрайды. Мұнда әр студент белгілі бір зерттеу нысанына қатысы бар ғылыми мәліметтер жинап, оған өзінше тұжырымдар береді. ОЖТМРЖ төмендегі құралдардан тұрады:

1. Сараптау жүйесі пән аймағының міндетін шешуге бағдарлау.

2. Студенттердің модульдердегі блоктарды құрастырудағы үлгілерін сараптан өткізу.

3. Оқыту стратегиясының генераторы мен оны іске асырудың ОЖТМРЖ әрбір педагогтың қызметін үлгілейді және оны жаңа тәсілдерді оқу қызметінде қолдануына басшылық жинайды.

Компьютерлік жүйемен оқытудың негізгі ОЖТМРЖ-да екені даусыз.

Бағдарламалық және ақпараттық құралдар жүйесінде ОЖТМРЖ оқыту міндеттерін шешуге ұтымды қолданылса, онда студенттердің интеллектуалды көрсеткіштері жоғары деңгейге көтеріледі. ОЖТМРЖ әр субъектінің ішкі біліктілігін оның интеллектуалды мүмкінділігін сыртқы ортаға белгілі етуге құрал ретінде жұмсалады.

Бүгінгі таңда өркениетті озық елдердің қатарына қосылудың бірден-бір қозғаушы күші ақпараттық технология екеніне әлем ғалымдары дәйекті фактілерді келтіріп жүр. ОЖТМРЖ білім беру кеністігінде оқыту мазмұнын сапалық көрсеткішке сай өзгертуге

бірден-бір ұтымды нысан. Оның басымдығы: 1) оқытудың қарқындылығы мен ұшқырлығы; 2) оқыту үрдісінің жекешеленуі; даралық болмысты кәсіби-мазмұндық сапада дамытуы. ОЖТМРЖ амалының қызметін бағалау мақсатында оның өлшенуі құрылып, «дидактикалық функция» деген ұғымды іске асырады. Мұның өзі - әрбір нақтылы пәннің ғылыми сипатын айқындауға бірден-бір қажетті нысан. Ақпараттық технологияның басты өлшемдігі ретінде мыналарды атауға болады: ақпараттық; трансформациялау; бекіту және өзін-өзі басқару; өзінің біліктілігін өзіне арттыру; интеграциялау; үйлестіру, тәрбие-тәлімді білім мазмұны арқылы өркендету. Аталған өлшемдік параметрлері вербальді сипатта болғанымен, ОЖТМРЖ сипатын оқыту барысында сипаттауға ең ұтымды амал деп есептейді. Жоғарғы оқу орнында әрбір ғылым саласының басты бір пәнінің модульдерін тексеру сапасында ақпараттық технология ретінде тесті жүйесі тәжірибеде тиімді қолданылып келеді. Бірақ тестінің құрылу сапасы білім мазмұнының стандарт шегіндегісімен сәйкес келе бермейтіні сараптау қорытындысында байқалды. Егер осы кемшілікті болдырмасак, онда ақпараттық технология менгеруге тиісті бағдарламаны толық білуге студенттерді құлшындыра түсетіні тәжірибе барысында аңғарылды. ОЖТМРЖ-ның оқыту-бақылаушы жүйе сипатында бірқатар талаптарды жіктеп өлшеуге болады:

1. Дара тұлғаның кәсіптік-мәнділік сапасын дамыту, құзыреттілікке ынталану қабілетін ұштау (жүйенің мақсаты).

2. Дағды, икемділік пен мамандыққа қажетті біліктілікті менгеру (оқыту мазмұны).

3. Студентке пәнге қатысты тапсырма беру.

4. Студенттің іс-әрекетін бақылауды қамтамасыз ету.

5. Студенттің мақсатқа жету деңгейінен ақпарат алу.

6. Студент қызметінің өнімділігі туралы мінездеме берерлік тапсырма құру.

7. Студент қызметінің қажеттілігін айқындайтын талаптарды іске асыратын тапсырма беру.

8. Студенттің сыртқы іс-әрекетін ұйымдастыру.

9. Іс-әрекеттің ішкі мүмкіндігін айқындауға қатысты мотивін табу.

10. Әр студенттің жеке мүмкіндігін ескеру.

11. Студенттің өз іс-әрекетін жоспарлай алу мүмкіндігін есептеу.

12. Өзін-өзі бақылау және өзінің нәтижесіне талдау жасау негізінде студенттің оқу іс-әрекетіне түзетулер енгізуі.

ОЖТМРЖ кешенді дидактикалық және программалық құралдар ұсынып, оқу үрдісін автоматты дәрежеге жеткізеді. Оқыту міндеттерін

біртұтас дидактикалық жүйеде шешіп, оның өте ұтымды, зерделі нәтижеге бағдарлауына түрткі болады. Ақпараттық технологияның басымдық тұсы адам факторына бағдарлануы деп қабылданады.

ОЖТМРЖ төмендегілерді іске қосады:

1. Болашақ мамандардың қызметін кәсіптік деңгейде меңгеруі оқыту мақсаты пәннің ғылыми құрылымымен, оқулық арқылы дамытылуы.

2. Кәсіптік деңгейдің міндетін шешуде студенттердің интериоризациясын жүзеге асырудың жүйесі ретінде автоматты бейімділікке баули оқытуды бақылау модульдік-рейтинг сапасында өткізіледі.

3. Бақылау нәтижесін автоматты жүйеге түсіру мақсатында өлшемдік-бағдарлық тестісін қойма түрінде біліктілікті бақылау жүргізіледі.

Компьютерлік сұқбатқа түсу үшін студенттерде мынандай жағымды қылықтар дамытылуы көзделеді: 1) шыдамдылық (толерантность); 2) достық, ынтымақтастық; 3) біріне-бірі төзімділік көрсету; 4) шаршамау. Компьютерлік диалог әр студенттің өзіндік ішкі интеллектуалды әлеуетін жасқанбай бағалануына, өзі туралы бағаны әділ-ақиқат нұсқасында беруге төселеді. Мұның өзі адамның жалған ұстанымға ұрылуынан сақтандырады. Сөйтіп, әр студент өзінің тұрақты кәсіби деңгейінің құнын білетін дәрежеге жетіледі.

ОЖТМРЖ мына түзілімдегі дидактикалық қызметтерді іске асырады: ғылыми тілдегі нысандарды студенттер интератациядан өткізеді; проектілейді, өзін-өзі бақылау арқылы сол білімді кәсібіне бейімдейді, кері байланысқа түседі, «кешенді оқу іс-әрекетті» төмендегі сапалық көрсеткіштерге қол жеткізеді:

1. Бұрынғы толып жатқан «іс-қағаздарын» толтырудан гөрі білімнің қоймалы «траектория» арқылы бөле отырып, ол «рейтингімен» тексеріліп, әрбір студент өзінің болашақ мамандығына даярлық динамикасын есептей алады.

2. Әр студент өзінің ғылым меңгеру деңгейін тестімен тексеріп, болашақта жобада қалуы жайлы сенімі пайда болады, немесе керісінше.

3. Тестіден нашар өткендегі нені меңгермегені жайлы нақтылы ұсыныс-кеңес алады.

Автоматты бейімділікке оқытуды ұйымдастырудағы оқу іс-әрекетінің тапсырмаларын таңдау оқытудың автоматты курсына өткізу іс-әрекеті көбінесе есептеу техникасыз өтіледі. Мұның басты себебі барлық бақылау-рейтинг жүйесін есептеу техникасына салу оңайлыққа түспейді. ОАК дидактикалық құндылықты компьютер

арқылы көрсетіп, оқытудың автоматты бейімделу сипатын іске асырады. Алгоритмдік амал сонау Л.Выготскийдің заманынан бері тұлғалық болмысты дамытудың екі аймағын іске асырып келген.

1-аймақ дамудың өлшемдігі – тапсырмаға сай келеді. Бұл тапсырманы студент өздігінен орындайды. Мұндай тапсырманы орындауда білімдену амалын қолданудың қажеті жоқ.

2-аймақ тапсырманың жақын алаңын меңгеру – бұнда студент бейімделу амалын қолданады. Білім мазмұнының жақын алаңын табу – бұл тапсырманың басымдығы. Бақылау іс-әрекетін модульдік-рейтинг бағалау тұрғысында жүргізудің талаптары:

1. Оқытуды біліммен қорландыру іс-әрекетін кәсіби бағдарлыққа бағыттап даярлау.

2. Кәсіптік даярлықты қамтамасыз етер тапсырмалардың мақсаты мен міндетін оқытудың білім мазмұнына сәйкестендіріп бейімделу.

3. Белгілі бір мамандық алу үшін меңгеруге тиісті оқу іс-әрекетінің ақиқаттығымен бақылауды педагогикалық өлшем негізінде өткізу.

Қорыта келгенде, бұл ғылыми тұжырымдардың негізін қалаған Э.И. Лузин. Киевтің халықаралық университетінде азаматтық авиация жүйесін зерттеу нәтижесінде дәлелдеген. Ал біздер Қазақстан Республикасының білімдену инновациялық технологияларын зерттеу іс-әрекетін негізге ала отырып, Э.И. Лузиннің кейбір тиімді деген ілімдеріне талдау жасап, оны Отандық ғылыммен байланыстырдық. Бақылаудың бейімделу амалынсыз, оның автоматты жүйеге негізделмей, бақылау рейтингімен тексеру 90-жылдардың аяқ кезінде тәжірибеге енгізілген. Бірақ АБЖ толық қарастырылмай, бірлі-жарым ғалымдардың жекелеген тұжырымдары ғана жарияланған еді. Ақпараттық технологияның автоматты бейімделу технологиясына негіздеуі нәтижеге бағдарлайды.

Проблемалық оқытудың технологиясы.

Оқытудың қандай да болмасын табыстары оның қолданылатын амал-тәсілдеріне, әдіснамасына тікелей байланысты.

Проблемалық оқыту – дидактикалық жүйе, студенттердің білім меңгеру іс-әрекетіндегі шығармашылық заңдары мен білім игерудегі тәсілдері мен әдістерінің негізіне жүгінетін нысан.

Студенттердің шығармашыл қызметінің іс-әрекетін мыналарға негіздеп өткізген жөн:

1. Жаң жағдайларға байланысты студенттер жаңа білім мен қабілетті өздігінен меңгереді.

2. Белгілі бір стандартты жағдайда жаңа мәселені анықтайды.
3. Нысанның құрылымын жіктей алады.
4. Таныс нысанның қызметін жаңа қырынан көреді.
5. Шешімнің альтернативін табады.
6. Бұрынғы таныс шешімді жаңамен қоса біледі.
7. Бұрынғы өзіне мәлім шешімдерді нұсқалы тұрғыда құрастыра алады.

Шығармашыл қабілет нұсқалы шешімді көздейді. Ол бұрынғы таптаурын болған шешімдерден бас тартады. Кез-келген дидактикалық жүйе оқытудың арнаулы технологиясын іске асырады. Оның құрылымын, табысын жобалайды, алгоритмге салады, оқу материалын өзінің ақиқатына айналдырады, педагогикалық өзара байланысқа түседі. Проблемалық оқыту технологиясы – бұл арнайы құрылған амалдар мен тәсілдердің жиыны. Мұның өзі әр студенттің өздігінен қарама-қайшылыққа келіп тұрған мәселенің шешімін табуға ынталандырады. Сөйтіп, олардың когнитивті танымдық қызметінің дамуына түрткі жасайды. Аталған таныс емес мәселенің шешіміне профессор-оқытушы құрамы арнайы үлгілерді студенттер назарына ұсынады. Соған бара-бар нысанды шешу тапсырмасы беріледі.

Бүгінгі таңға дейін: «проблемалық оқыту инновациялық технологияға жата ма?» - деген сауал қойылып келеді. Оның жауабы сонау кеңестік дәуірлерде Лернерден бастап беріліп келе жатқанын ескерген жөн. Кеңестік дәуірде тек дәстүрлі оқыту ғана басымдықта болды деу жаңсақтық пікірге апарды. Сол кездің өзінде дамытпалы оқыту мен проблемалық оқыту мәселелерінің шешімдерін тапқан талай инновациялар бар екені бүгінгі педагогика тарихынан мәлім.

Басты ерекшелігі: материал әрі тереңдікте, әрі тұрақты, әрі қарымды меңгеріледі. Студенттер білуге тиісті білім мазмұнын қызыға меңгеруге ынталы болады. Аталған іс-әрекет – проблемалық оқытудың басымдықтағы мақсат-мүддесі. Проблемалық оқытудың технология сапасына өтуі – жуырда болған жаңалық.

Мәселені шешу, қарама-қайшылықты табу, өзектілігін дәлелдеу – педагогика ғылымының бөлінбес бір маңызды тұсы. Бірақ барлық өтілетін сабақтарды проблемалық нысан деп айтуға болмайды. Оның негізгісі - білім мазмұнындағы мәселелердің шиеленісі мен оны шешу үдірісінде қолданылатын ең ұтымды амалдар мен тәсілдердің жиыны.

Проблемалық оқытудың құрылымы төмендегі әдіснамалық амалдардан тұрады:

- 1) Зерттеуге қатысты нысанды өзектендіру.
- 2) Проблемалық ситуация туғызу.
- 3) Оқу проблемасын шығару.
- 4) Проблемалық мүмкіндіктерді түзу.
- 5) Проблема шешімін парасатты іс-әрекетпен табу (зерттеудің болжамын құру, оны дәйекті фактілермен дәлелдеу, әрбір болжамның іздерін жинақтау).

6) Проблемалық шешімін тексеру және оны қайталау.

«Проблемалық жағдай», «Оқу проблемасы» және «Проблемалық міндеттер» аталған технологияның негізгі қолданатын ұғымдары, тірек сөздері.

Проблемалық ситуация – тұлғаның белгілі бір оқу іс-әрекетіндегі бастан кешірген қиын сәті, оны шешудің жаңа жолдарын тауып, біліктілікті жаңарту ізденісі мен зерттеу бағытындағы жаңа тәсілдердің туы. Проблемалық ситуация – ойлау, бағамдау іс-әрекетінің таусылмас қайнар көзі. Бірақ бұндай түйінді сөзді барлық педагогикалық қиындық туғызған нысанды ойлау қабілетін танытады деген сыңайда қабылдамаған орынды. Әу баста студенттің қарастыратын мәселесіне тиісті білім қоймасы жоқ болса, онда ешқандай проблемалық ситуацияның парасатты іс-әрекетке әсері бар деу жинақтыққа апарды.

Мұнан басқа, проблемалық ситуацияның тууына мыналар себеп болады:

- 1) Жаңа тәжірибе барысында студент өзінің бұрынғы меңгерген білім қорын пайдаланудың қажеттілігін түсінген жағдайда;
- 2) теориялық білімді тәжірибеде қолдану мүмкіндігінің шектеулілігін түсінгенде;
- 3) қарама-қайшылықты шешуде практикалық қабілеті жетілгенмен, теориялық біліктілігінің жетімсіздігін байқағанда;
- 4) егер студент қойылған міндеттерді шешудің тәсілдерін білмегенде және оған жаңа фактімен негіздеме бере алмағанда, мұны шешуге бұрынғы білімнің кәдеге жарамағанын байыптағанда.

Оқу проблемасы – бұл проблемалық ситуация, іздену тәжірибесінің қалануы. Оқу проблемасы зерделеу, зерттеу іс-әрекетін қамтамасыз ету мақсатында қойылған сұрақтар жиыны. Шешімнің көптүрлілігі жүзеге асырылады.

Проблемалық міндет – оқу проблемасын шешуді көздейтін нысан. Проблемалық міндетке мынандай тапсырма жатады: нағыз батыр Қобыланды ма, Алпамыс па? (Егер мұндай сұрақ бұрын студенттерге таныс болмаса, проблемалық міндетке жатады).

Проблемалық міндетке студенттердің шығармашыл ойлау мүмкіндігі төмендегілерді іске асырады:

1. Танымдық проблемалы шешудің нұсқаларын ұсынады және болжамын айтуға ынталандырады.

2. Жобалы теориялық және практикалық іс-әрекет сапасында тексереді.

3. Танымдық құрастырады.

Проблемалық оқытудың әдістері оқытудың проблемасын шешуге біздер жасайды. Оқыту мен оқу проблемасын қарастырады.

Оқытудың проблемасы студенттердің іс-әрекетін алдын-ала қарастырылған мәселенің шешімін жүйемен табудың шарттылығын қамтамасыз ету тұрғысында ұйымдастырылады.

Проблемалық оқу студенттердің қызметі шығармашылық бейімділікте ұйымдасуының тәсіл-амалдарына талдау жасау тұрғысында өткізіледі. Болжамды шешудің негіздері мен дәлелдері айқындалады.

Педагогикалық тәжірибеде проблемалық оқытудың үш түрлі әдістері іс-әрекет жүйесіне тірек болады:

1) Оқу материалын проблемалық деңгейде ұсыну;
2) ізденістілік; 3) зерттеушілік.

Оқу материалын проблемалық маңызда ұсыну әр студенттің ғылыми түсінігін оятып, шындықтың жүзін айқындауына мүмкіндіктер туады. Студенттердің ішкі қайшылығын туғызып, оған нақтылы да нұсқалы жауап табуға қолайлы жағдай туғызады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Орысша-қазақша сөздік. –Алматы: Дайк-Пресс, 2005, 1146 б. – б. 606.

2 Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Русский толковый словарь. -5-е изд. Стереотип. –М.: Русский язык, 1998. -832 с. – с. 42.

3 Е.Жұматаева. Жоғары мектеп дидактикасы. Павлодар: ЭКО, - 2006, - 315 б.

4 Е.Жұматаева. Жоғары мектепте оқытудың біртұтас дидактикалық жүйесі. Алматы: Ғылым, - 2001, -208 б.

5 Д.В.Чернилевский Дидактические технологии в высшей школе. Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, -2002. -437

ЗНАЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА ЕСТАЙ БЕРКИМБАЕВА В МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

ЖУМАШЕВА А. Е.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

НЕГМАНОВА У. К.

доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Выдающийся композитор, заслуженный деятель искусств Казахской ССР, певец, акын и импровизатор, один из первых членов Союза композиторов Казахстана. Родился в ауле Акколь Экибастузского района Павлодарской области. Безусловно, он один из самых величайших людей внесших свой вклад в развитие музыкальной культуры в Павлодарской области. Он принимал участие в работе первого областного слёта акынов и писателей в Павлодаре. И это стало началом его огромного труда внесения своей лепты в музыкальное развитие наших краев.

Рос и воспитывался Естай у своего зажиточного дяди, который, заметив незаурядные способности мальчика, всячески его поддерживал. Родственники по линии матери были даровитыми людьми. Сама мать Кулипа и дядя Байтулым были популярными певцами. У них Естай перенял и исполнял многие жыры, дастаны, толгау. Петь начал рано. Его любили слушать не только дети, но и взрослые. Уже в шестнадцатилетнем возрасте он приобрёл известность талантливым исполнением народных песен. Выступал на больших празднествах вместе со знаменитыми акынами Жарылгапберды Жумабайулы, Балуаном Шолаком, Сатмагамбетом Ахметовым, Укили Ибраем, Шашубаем Кошкарбаевым в Омске, Кокчетаве, Кызылжаре, Семипалатинске, Зайсане, Алма-Ате и в окрестностях Тарбагатая. Своим творчеством способствовал дальнейшему развитию исполнительских традиций сал, сере [1].

Естай, как и его предшественники, путешествовал из аула в аул, пел песни, сочинял стихи и музыку. Естай был одним из выдающихся казахских народных композиторов. О своем роде и месте рождения певец сам рассказал в одной из своих песен: Павлодарской земли я акын Естай. Знает лучшего сына весь отчий край. Средний жуз, а за ним племя Суондик, прадеды мои – Канжигали и Толебай.

В 20 лет встретился с гигантами казахского песенного творчества Биржан-салом и Ахан сере. Около года Естай сопровождал Биржан-сала в его поездках, а в 1889 году стал учеником Ахана-сере. Школа

мастерства двух великих сказителей оказала огромное влияние на молодого певца и композитора. По словам А. Жубанова, «он развил традиции своих наставников. Размашистость, широта, плавность, яркость мелодии, развернутые, красочные припевы, не уступающие по художественным достоинствам основной части песни, мягкий и нежный лиризм, единство слов и музыки – все эти характерные черты творчества Биржан сала и Ахана нашли отражение и в музыкальных произведениях Естая». Он продолжил и развил передовые традиции казахского народного музыкального искусства.

В 1939 году участвовал во втором съезде писателей Казахстана, где он встретился с Джамбулом Джабаевым. Тогда же музыковедом Б. Г. Ерзаковичем были записаны на ноты песни Естая в авторском исполнении.

В годы Великой Отечественной войны вдохновлял своим искусством людей на трудовые подвиги. В 1945 году принимает участие в торжествах, посвященных 100-летию великого казахского поэта Абая, где вступает в творческое состязание с не менее знаменитыми поэтами того времени - Нурлыбеком, Толеуом, Сапаргалием и Нартаем. Естай по своей природе композитор-лирик. Лиризм - главная черта его творчества. Возьмем, к примеру, его песню «Майда конур». «Майда конур» Естая начинается вступлением - излюбленный прием композитора. Бессловесное вступление, состоящее из одних «хоридададау», настраивает слушателя на лад «Майда конур», что в переводе на русский язык означает примерно «мягкая», «спокойная», «нежная», «плавная» [2].

Большим художественным совершенством, богатством интонационных красок отличаются его песни «Жай коныр», «Наз коныр», «Майда коныр», «Сандугаш», «Юран», «Ашупышак», «Дуние-ай», «Еркем», «Гульнар», «Коштасу» и другие. Советской жизни были посвящены песни «Возродился мой день», «Сверстники», «Жизнь», «Светлый ветер». Однако, широкую известность Естаю принесла песня «Қорлан». «Хорлан» – не легкая песенка или развлекательная попевка. Это глубокий по содержанию и сложный по форме «добротный» романс. Припев также не соответствует обычному значению этого слова. Лишь потому, что эта часть стоит в конце песни, так сказать, по внешнему признаку, ее называют «припевом». Как и многие песни Естая, «Хорлан» начинается в низком регистре, умеренно, сдержанно. Мягкая, теплая мелодия с первых же нот захватывает слушателя. Слушатель сразу же чувствует, что за той умеренностью, сдержанностью кроются большие чувства.

Мелодия вначале спокойна, «повествовательна», нетороплива. Она томит слушателя в ожидании взрыва, полета, бури. Начинается «припев», голос певца становится суровой, мужественней, мелодия неторопливо устремляется ввысь, достигает кульминации и как бы задерживается на некоторое время в высоте. Лишь с последней строчки мелодия идет «вниз», на спад. Конечно, Естай и представления не имел о теории музыки. Но этой своей песней он сразу встал в один ряд с классиками казахской песни. «Хорлан» – шедевр казахского песенного творчества. По своей форме, композиции, музыкальному развитию, законченности, мастерской отделке «Хорлан», несомненно, является уникальным явлением в творчестве народных композиторов. Первое произведение Естая оказалось самым лучшим, самым удачным. «Хорлан» – вершина творчества Естая. Мелодия этой песни была использована в операх «Биржан и Сара» М. Тулебаева, «Ер Таргын» Е. Г. Брусилковского, в концертах для кобызы с оркестром С. И. Шабельского и Л. М. Шаргородского. По мотивам этой песни поэтом К. Р. Аманжоловым в 1939 году была написана драматическая поэма «Хорлыгайын» [3].

Акын очень часто воспевал свои родные края. И в настоящее время мы очень гордимся и помним неоспоримый вклад Естай Беркимбаева в культуру и наследие Павлодарской области. Благодаря ему уровень нашего музыкального искусства намного выше, чем мы сейчас могли бы представить себе. На данный момент могила акына, расположенная в Актогайском районе Павлодарской области в 4 км к югу от села Муткенова в 1982 году была включена в список памятников истории и культуры Казахской ССР республиканского значения и взята под охрану государства. Так же его именем названа улица в Павлодаре, Актогае и Экибастузе. На могиле акына установлен памятник республиканского значения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Беркимбаев Е. Жай коныр // Антология казахской песни / Сост. Е. Исмаилов. - М., 1958. - С. 274
- 2 Беркимбаев Е. Хорлан // Антология казахской поэзии / Сост. Е. Исмаилов. - М., 1958. - С. 273
- 3 Павлодар. Павлодарская область. Энциклопедия. — Павлодар., 2003; Казахстан, А-А., 1969 (Павлодарское Прииртышье).

MASHKHUR ZHUSIP'S LIFE AND HIS COMING-TO-BE

ZHUSSUPOV N. K.

Doctor of Philology, professor, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

BARATOVA M. N.

Candidate of Philology, professor, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

MOLDABAI L. S.

student, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

The declaration of independence helped many prominent authors not to sink into oblivion, as our nation has acquired a right to reach back to our history and study the works of those whose names and compositions were prohibited. One of such examples is the attention paid to the compositions of Mashkhur Zhusip Kopeev – a celebrated poet, folklorist and historian. In the last 5-6 years his works, both his own creations and the samples of folklore he collected, have been published frequently. In this connection, we want to point out the fact that the information about his life is very scant, as neither the author's own notes nor the notes of his grandchild Zholmurat [1] were taken into consideration. If speak on his genealogical tree, according to the chronicles we have the following picture (starting from the father to son): Zhanarys – Qaraqozha – Argyn – Qutan – Meiram – Suindik – Sugynshy – Shumanaq – Qulboldy – Kulik – Tileumbet – Besim – Aqzhigit – Sermuhammed – Kopzhasar (Kopei) – Mashkhur – Zhusip.

According to the source, Mashkhur Zhusip is proved to be the 16th offspring after Zhanarys. The name of his kin is Suindik, which is the part of Argyn tribe that belongs to the Middle Horde. In his book titled “Saryarqanyn kimdiki ekendigi” (“To Whom Saryarqa belongs”) which was published in 1907, and in its enlarged variant kept in “the Royal Archive” Mashkhur -Zhusip wrote that his 8th forefather Qulboldy lived [2] on the other side of the Syr Darya river (south-west of Pavlodar, the territory of present Uzbekistan), his descendant Besim, the 5th grandfather of the poet settled in Ulytau, and that the home of Besim's son Aqzhigit was Kokshetau.

We can also learn from the notes by Mashkhur Zhusip and Zholmurat that Kopzhasar was the worker at caravan that traveled between Kazakhstan and Central Asia, married late, and in the year of cattle-plague (1861), when Mashkhur Zhusip was a three year-old-boy, he decided to move to Baian (as there were very few cities people usually called it the City of Baian) and gave his son to Madrassah.

Kopzhasar started to build the house in Baian, but as it had not been finished from 1862 to 1864 he and his family had to live in Qyzylagash, which is 5 kilometers far from Baian, in poor huts.

Also we know that the 6th forefather of Mashkhur Zhusip Tileumbet and his 14 sons were killed in the battle with Katysyban, the warrior of Dzungaria, and that his fifth forefather Besim died at a great age and was buried at Ulytay. Aqzhigit, Besim's son, died at the age of 49 and was buried not far from Kokshetau at the place called Shurtik. As for Aqzhigit's son Sermuhammed and Sermuhammed's son Kopzhasar, we found out that the former was died when he was over fifty and buried in Qyzyltau, and the latter perished at the age of seventy-three and his tomb can be found at Baian.

At the age of 5 Mashkhur-Zhusip studied at the madrasah in Baian which belonged to Baizhan Smagululy. Having noticed the unusual aptitude of the child, his teacher, Nazhimaldin imam familiarized him with “Shar”. At the age of 8 Mashkhur was taught by Qamariddin imam, who learned the studied of religion from Buharai-Sharif and who, after spending several years in Akmola and Omsk, was invited by Musa Shormanuly, to work in Baian. It was Qamariddin who first opened the world of the eastern culture and Kazakh folklore to the future poet thereby playing the decisive role in his life. Such written examples of Kazakh folklore as “Qozy Korpesh – Baian sulu”, “Er Targyn”, “Tort Zhigitign Oleni”, etc. had been first brought to Mashkhur by Qamariddin imam. Exactly this case initiated his activities as a folklore collector.

Once Musa Shormanuly, the high-rank officer and head of the region, invited Mashkhur Zhusip and his father Kopei to his house. After listening thoroughly to Mashkhur, Musa said addressing to Kopei: “From here and on your son must always wear the uki (the feather of an owl that is usually attached to the hat) to turn away the evil eye. This child is fated to be Mashkhur (a sage) for his nation some day.” From that day his name Zhusip was not used without the word “Mashkhur”. So, Mashkhur Zhusip lived for 3 years in the house of his teacher Qamariddin, and then in Musa Shormanuly's house. He remained the pupil of Qamariddin till he was 15 years old and studied religion, science, read books in Arabic, Persian and Turkic, etc. In 1874, at the age of 16 he lived in the house of the person whose name was Akimbek teaching his only son Qabylbek.

The first poem by Mashkhur Zhusip was written when he was 15. Between the age of 20 and 25 he travelled all over Saryarqa, meeting and communicating to different kind of people: Berdaly qozha from Qarqaraly, who twice went on pilgrimage to Mecca, Meiram qazhi, the son of Zhanaidar batyr from Atbasar, etc. He met Meiram Qazhi when he was 23 years old, in the year of 1881 and lived in his house. Together they investigated ancient books and manuscripts.

He also made the acquaintance with the offsprings of Qognyrulzha tore - the representative of steppe aristocracy and with Zhangir tore, who also had a “blue blood” (the word “tore” identifies the royal or aristocratic descent). Zhangir tore, in his turn, was a very shrewd, intelligent, literate and wise old man. In Akmolai he communicated with renowned Saqqulaq sheshen (sheshen – the person who is very good at public speaking, good orator), the grandchild of famous Bogenbai batyr and wrote down some facts about Kazakh history and some samples of the folklore. In Kokshetau he met the descendants of Abylai, for example, with Syzdyk tore, the son of Kenesary, he met twice in the city of Tashkent and some other places. He also had a several meetings with Aqan seri: “After the death of his stud Qulager he stopped traveling or visiting anybody. All amenities of life became insipid and no longer attracted him. Aqan seri was one of the most distinguished representatives of his nation, the person who knows the true value of the word and can use it skillfully.” Mashkhur –Zhusip wrote down several poems by Aqan seri, such as: his 40 different poems devoted to 40 different girls, poems dedicated to Qulager.

As we know, Mashkhur started his activities as a collector in a very early stage of his life. When telling about himself, he said: “I’ve been in every corner of our country seeing and talking to different people. These people were not ordinary ones, most of them were orators, sage men, many of them new several languages. All of them were intelligent, farseeing, sophisticated, ingenious, and creative. I met old men who were storm-beaten living legends: Berdaly Qozha, Saqqulaq, the grandchild of Bogenbai batyr. I read the chronicles of Abulgazy Bahadur han when I was a little child. I have all compositions created by Shyynzhraldin Amir Naua. As a child I got acquainted with Musa Shorman. I spend a part of my life in the house of Qamar haziret, the person who had been to Burhara-Sharip and Hatymkar. It’s not for an idle boasting it is for the sake of truth.”

Some of the folklore samples he collected were published in “Dala Ualaiaty” in 1880-1885 in Omsk.

In 1887 at the age of 29 Mashkhur Zhusip started his journey to Bukhara, Tashkent, Turkistan and other cities. If one takes into account the fact that the only means of transportation at that time were camels and horses, it becomes obvious that such a journey can last for 2-3 years. All cities mentioned above were cultural centers of central Asia and along with Istanbul played an important role in the life of the Muslim world. During the year Mashkhur Zhusip lived in Bukhara he enriched his knowledge greatly. He learned Arabic, Persian, Turkish, Chagatai, Uzbek, Tajik, and other languages. Read the books by such scientists as Ibn Sina, Abultarit, Saqyrat, and Iranian Shah Sagdi. He

could tell by heart such books as the chronicles of khans by Abylgazy Bahadur, “A Thousand and One Night”, “Shahnama”, compositions of Navoi, Ferdousi, Saiqali. He even wrote the poem and articles for some of Tashkent newspapers.

A year later after leaving Bukhara he goes to Turkistan to see the famous blue dome build by Timur the lame. He also spent there some time and made a few acquaintances with scientists. Then he goes to the Syr Daria to meet Mailyqozha, Koshek qozha, the poet in the seventh generation and the offsprings of Kuderu qozha. Then he crossed the Shu and the Syr Daria and goes to the settlements of Naiman, Qypshak, Alatai, Qongyrat and other tribes. If he started his second journey in 1895 at the age of 37, his third journey began in 1907 when he was 49 years old.

His three books “Saryarqanygn kimdiki ekeni”, “Hal-ahual”, “Tirshilikte kop zhasagandyktan korgen bir tamashamyz” were printed in 1907 in Qazan city by the Qusainov’s publishing house. Later 14 compositions of different authors issued in that publishing house were sued in the court by the censorship. Works by Mashkhur Zhusip were among them. Some other of his works were printed in the “Aiqap” journal.

As we mentioned before, the following people who influenced Mashkhur-Zhusip’s development as a philosopher, ethnographer, historian, specialist in the study of folklore: Nazhimaldin haziret, Qamaridden haziret, Musa Shormanuly, Meiram Zhanaiduly, Saqqulaq sheshen, the offsprings of Kuderu qozha, Mailyqozha, Aqan seri, Estai and Maira, Syzdyk tore Kenesaryuly, the offsprings of Abylaihan, Abai Qunanbayuly, Shakarim Qudaiberdiuly, etc.

We also know that Mashkhur Zhusip regularly read the “Dala Ualaiaty” newspaper. That is why he could not miss the article written by G. N. Potanin that was published in 1894 in the 29, 30, 1 issues. The title of the article read: “About the necessity of different Kazakh songs, poems, fairy tales and narratives”. Here we can see the evident connection between his works and the works by Mashkhur-Zhusip, because the latter had 13 compositions with the coinciding topics. He also wrote on the topics of the solar and lunar eclipse, Edige and Toqtamys khans, plants, the history of mankind, Alasha khan, Zhirenshe sheshen, Suleimen and Baigyzy, etc in the following stories: “Tama Sarybas mergen ertegisinde” [2], “Suleiman paigambar men Baigyzy” [3], “Qazaq bileri” [4], “Zhirenshe sheshen” [5], “Atasynygn aty bilinbei oz aty shyqqan erler” [6], “Lala gul zhane mahabbat turaly” [7], “Ai men kunde: hammaga birdie demeginign magynasy” [8], “Aspan, zher zhane adam zharatylysy turaly” [9], etc. This fact does not mean that the plagiarism took place. It only proves that both scientists had the same topics, the same purposes and programs of its fulfillment.

REFERENCES

- 1 “Zerde”, # 6, 1992, p. 27-28
- 2 “Asia”, # 3, July, 1992, p 5.
- 3 “Zhuldyz”, # 8, 1992, p. 186- 197.
- 4 “Aqiqat”, # 10, 1992, p. 88-91.
- 5 “Aq orda”, # 2, 1993, p. 77-80.
- 6 “Zerde”, # 7, 1993, p. 18
- 7 “Aqiqat”, # 4, 1994, p. 87-91.
- 8 “Qazaq tarihy”, # 2, 1995, p. 55-61.
- 9 Potanin G. N. “ O neobhodimosti sobirania proizvedeniy narodnogo tvorchestva u Kirgizov”// See: “Dala ualaiaty gazetii”/ compiled by u. Subhanberdina/ Almaty, “Gylym”, 1989, 567 p.

ӘР ТІЛДЕГІ СӨЗДЕРДІҢ МӘДЕНИ-ҰЛТТЫҚ КОМПОНЕНТІ ЖӨНІНДЕ

ЖУСУПОВА Г. Е.

мұғалім, Березовская орта білім беру мектебі, Железника ауданы,

Жалпы айтқанда, мәдениетаралық коммуникацияда қазіргі замандағы тіл жаһандану үдерісі «тіл» мен «мәдениеттің» өзгешелігі мен ұқсастығын зерттеуге зор талап қояды. Елдердің әр деңгейдегі қарым-қатынастарының қарқындауына байланысты халықтардың тілдері мен мәдениеттерінің ерекшелігін білу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр.

Тіл мен мәдениеттің өзектілігі халықаралық деңгейде әртүрлі кедергілерді тудырады, коммуниканттар бір-бірін түсіне алмай, өз ойын, ниетін дұрыс жеткізе алмайды, осындай кедергілерді жою үшін адамдар «мәдени диалогқа» келуі керек.

«Мәдени диалогты» жүзеге асыратын жағдаяттарда әртүрлі лингвомәдениеттік қауымдастықтардың өкілдері өзара түсінікке жетіп, қауыша алады. Сондықтан да олардың мәдениеттері мен тілдерінің айырмашылығы, өзгешелігі туралы түсінігін қамтитын зерттеулердің санын көбейту қажет.

Лингвомәдениеттану саласында тіл мен мәдениеттің байланыстары қарастырылып, тіл мәдениеттің құрылымды бөлігі ретінде сипатталады.

Мысалы, В. Гумбольдттың еңбектерінде тіл мен мәдениеттің қарым-қатынасы мәселесінің тұжырымдарын былай анықтауға болады:

- материалдық және рухани мәдениет тілде көрінеді;
- кез келген мәдениет – ұлттық мәдениет, оның ұлттық сипаты тілде көрінеді;
- ұлттық рух мәдениетте көрінісін береді;
- тіл – адам мен оны қоршаған әлемді жалғастырушы аралық болып келеді [1].

Мәдениет – құндылықтардың жиынтығы. А.П. Садохинның пайымдауынша, мәдениеттік құндылықтарды екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа зияткерлік, көркем, діні шығармалардың жиынтығын жатқызамыз. Осы топқа көрнекті архитектуралық ғимараттар, қол өнері бұйымдары мен археологиялық және этнографиялық раритеттерді де кірістіруге болады. Мәдени құндылықтардың екінші тобына адамның мінез-құлқын, бірлесіп, әрекеттесіп өмір сүру болмысын, күнделікті қарым-қатынасын реттейтін ұстанымдарды (әдет-ғұрыптарды, бағалауларды, пікірлерді, интерпретацияларды) жатқызуға болады [2, 44 б.].

Лингвомәдениеттануда барлық сөздер зерттеу нысаны ретінде қарастырылмайды, тек ғана мәдени мәні бар, кумулятивтік қызметті орындайтын лексемалар деп сипатталады. Тілдік бірліктердің мәдени мәні қалай анықталатынын қарайық.

Ол үшін біз сөздің лингвомәдени мәнін көрсетуіміз керек. Ч. Морристың пайымдауынша, тілдің келесі семиотикалық моделін көрсетуге болады: 1) белгі (sign) – дыбысты немесе графикалық комплекс; 2) десигнат (designatum) – объектілер тобы, класы; 3) мән, мазмұн – интерпретант (interpretant); 4) субъект – интерпретатор (interpretater) [3, 112 б.].

Тілдік белгілерді үш деңгейде қарастырады:

- 1) *синтактика* (тілдік белгілердің арасындағы қатынастар);
- 2) *семантика*, тілдік белгінің мазмұнын және мәнін сипаттайды және тілдік белгі мен оның мәні туралы қатынастарды зерттейді;
- 3) *прагматика*, тілдік жүйені пайдаланатын және интерпретация жасайтын қатынастарды көрсетеді.

Лингвомәдениеттануда сөз төрт тұғырдан зерттеледі: семантикалық, прагматикалық, синтактикалық, сигматикалық. Жан-жақты зерттелінетін тілдік бірлік лингвомәдени бірлік деп қарастырылады.

Лингвомәдени бірлік – кешенді бірлік, ол тілдік және экстралингвистикалық мазмұндардың тұтастығы болып келеді.

А. А. Потебняның пікірі бойынша, сөздің жақын және алыс мағыналары бар. Жақын мағынаның тілге қатысы бар. Ол тура және

ауыспалы мағына. Ал сөздің алыс мағынасының басқа мәндерге қатысы болады [4, 68 б.].

Сөздің жақын мағынасы немесе лексикалық мағынасы басқа ғылыми немесе мәдени-мәндік мағынаға сілтейді.

Лингвокультурамада лексикалық мағынамен қатар мәдени-ұғымдық ақпарат жүзеге асырылады. В.В. Воробьевтың пайымдауынша, лингвомәдени бірліктің келесі белгілерін атауға болады:

- 1) коннотативтік мағынаның болуы;
- 2) коннотативтік мағыналар бірнешеу болуы мүмкін;
- 3) лингвокультурама сол бірлікті қабылдайтын адамның санасында ұялайды [5].

Сондай сөздің коннотативтік және сигматикалық мағыналарында мәдени компоненттер орын алады.

Ұлттық бояуы қанық ұғымдар мен түсініктерді білдіретін атауларды бөтен тілге аудару кезінде аудармашы көбінесе сөздің лексикалық мағынасын ғана аударды. Ал сөздің “мәдени, қосалқы мағынасы” ескерілмей қалады [6, 85 с].

Ғалымдардың пікірі бойынша, осындай мәдени лексикаға жататын сөздерді жеке мәдениет термині ретінде қабылдауға болады [7].

Этнолингвист ғалым Э. Сепир былай дейді: “Мәселен, бір тілдегі поэтикалық шығарманы ұғынып, толық түсіну үшін ондағы жеке сөздердің әдеттегі мағыналарын түсіну жеткілікті болмайды, ол үшін осы тілдік қауым мүшелерінің жеке сөздері арқылы берілетін немесе олардың тілдік санасында бейнеленетін табиғи өмір қалпын толық түсіну қажет” [8, 92 б.].

Мұндай ұлттық бояуы бар ұлттық дүниетанымдықты білдіретін сөздердің мысалын келтірейік:

Қазақ мәдениетінің, өнерінің қайталанбас бір бөлігі - өрмек болғанын білсек, айшықты өрмек, қылыш, арқау, өрмектің төсегі секілді қолданыстар Ф. Мүсіреповтің 80 жылдық мерейтойындағы баяндамада келтірілді. Осы сөйлемдегі жүзінен асырып берген қызылды-жасыл өрмек тіркесі Ә. Кекілбаевтың төл қолданысына айналды десе де болады. Дүниетанымдық лексиканың қолданыс ерекшелігіне қатысты осы тіркес басқа публицистикалық шығармаларында да ұшырасады.

Көркем шығармадағы суреттеуден гөрі, ой-толғамдарындағы танымдық сөз қолданыстар теңеу қызметінде жиі кездеседі. Салт-дәстүр, тұрмыс-тіршілік мәніндегі танымдық лексика жазушының көркем шығармалары мен ой-толғауларында бірін-бірі толықтырып, үдемелі түрде беріледі. Салыстырсақ:

- публицистикалық шығармада былай болады: *Біз тал шаңырақтың астында туып*, тал бесікте *жатқандардың соңымыз*;

- көркем шығармада: жөргегі жібек, түбегі күміс алтын бесіктерден өрбіген тұқым.

Жазушының публицистикалық ой-толғамдарындағы психологияға сәйкес ауыспалы мәнде жұмсалған лексика айтылған пікірдің дәлдігін айшықтап, дүниетанымдық қызмет атқарады.

Ұлттық дүниетанымдық лексиканың негізгі көздерінің бірі - тұрақты сөз тіркестері болып есептелсе, жазушы ой-толғауларында тұрақты тіркестердің құрамындағы ауыстыруға болмайтын сөздерді сан түрлі түрлендіреді. Мысалы, қазақ тіліндегі “кежегесі кейін тарту” фразеологизмінің жазушы ой-толға-мындағы нұсқасына назар аударайық:

Кешегі сүрлеулерге қарай кежегелері тартып тұратын пифылдардың бәрінен аулақ болуыңыз керек.

Кейін сөзінің орнына кешегі сүрлеулерге қарай тіркесін қосып, тіл оралымын құбылта тускен.

Халқымыздың лексикалық қорында жегідей жеу, насырға шабу секілді тек тұрақты тіркестердің құрамында ғана қолданылатын сөздер жазушы публицистикалық еңбектерінде жеке, ықшамдап қолдану арқылы сөздің жаңа мағыналық бояуы аша түседі:

Бұл сонау үңгірдегі ата-бабаларымыздың күшке, күштіге табынуға мәжбүр болған заманына өлмей-өшпей келе жатқан жексұрын мінез, жегі құбылыс.

Намыстанғанмен насырғынды қашанғы алақаныңмен жауып, коле-гейлеп отырасын.

Лингвокультуреманың белгілі кеңістігі болады. Сол кеңістіктің ортасында өзек болады. Өзекте лингвокультурама инварианты негізгі бірлік ретінде орын алады. Ал осындай кеңістіктің шетінде варианттар, лингвокультуреманың мәдени мәнін ашатын сөздер, ұғымдар, тіркестер, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер беріледі, қараңыз:

Лингвомәдени бірлік «үй». Лингвомәдени кеңістіктің өзегінде осы бірліктің негізгі мағынасы орналасады:

- 1) адам тұратын баспана. *Үйі жоқтың – күйі жоқ.*
- 2) ауыс. отбасы, үй іші; 3) белгілі бір қоғамдық қажеттілік үшін пайдаланатын орын, мекеме. *Демалыс үйі.*

Ал осы лингвокультуреманың шет жағында үш перифериялық зона бар:

- 1) жақын зона; 2) шет периферия зонасы; 3) алыс периферия зонасы.

Жақын периферия зонасында сөздің синонимдері, жақын сөз тіркестері орын алады, гипонимиялық қатынастар жүзеге асырылады, мысалы: *үй, киіз үй, шошалы, жер үй, қазба үй, жер төле, там, мыш үй, тал үй, қақра, дүкен, баспана.*

Синтагмалар – сөз тіркестері: *үй алдында, үй тұрғындары, үй тігу, үйге әкелу, үйге кіру.*

Шеттегі периферия зонасы - мақал-мәтелдер: *өз үйім - өлең төсегім, үйі бардың күйі бар, әдепсіз үйге кірме, әкімсіз елде тұрма. Атасыз үй – батасыз, анасыз үй – панасыз. Атасыз үй болса да, ассыз үй болмайды.*

Алыс периферияда үй туралы түсінігіне қатысты фразеологизмдер де жинақталады, мысалы: *үлкен үй, отау үй, шаңырағың биік болсын, қара шаңырақ, шаңырақ көтеру, шаңырағын ортасына түсіру, алтын шаңырақ, шаңырағына ат ойнату.*

Фразеологизмдерге қоса осы перифериялық аумақта мақал-мәтелдер де орын алады, олардың да мысалын келтірейік:

Үйің болса – күнің болады. Үйі жоқтың – күйі жоқ. Әдепсіз үйге кірме, әкімсіз елде тұрма. Атасыз үй – батасыз, анасыз үй – панасыз. Атасыз үй болса да, ассыз үй болмайды. Балалы үйдің ұрлығы жатпайды. Басқа үйдің жығуын білсем де тігуін білмеймін. Би болмаса болма, би түскендей үй бол. Бір үй аш болса, ауыл аш, ауыл аш болса, ел аш. Жаман үйден қосым артық. Сынның ошақтан мосым артық. Ишілмеген ас үмен тең, кісі кірмеген үй көрмен тең. Күйі бірдің күні бір, үйі бірдің иші бір. Қайран менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім! Қаранғы үйде қабан күркіреді. Қаузыны шығар үйің болса ордадағы. Қоғамшыл қариян болса, қорғандағы. Қуыс үйден күр шықпас. Отау үй, оңаша бас. Өз үйім, өрен төсегім. Салқын үй, салулы төсек. Үй іші толған жансың, бір-біріне меймансың. Үй менікі деменің, үй артында кісі бар. Үйі бардың күйі бар, үйі жоқтың күйі жоқ. Үйі жаманның күйі жаман. Үйде озған түзде де озар. Үйдің жылы суығы қыс түскенде білінер. Адамның алыс-жуығы басына іс түскенде білінер. Үлкен үйдегілер күлсе, кіші үйдегілер езу тартады. Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз адам би болмас. Жақсы болса алғаның, Үйінен қонақ кетпейді. Жаман болса алғаның, Шын досың да шеттейді. Үйде туысы көпке түзде дұшпан тимейді. Арық атқа қамшы жау, жыртық үйге тамшы жау. Асы жоқ үйді ит те сүймейді. Үйлену оңай – үй болу қиын.

Сөйтіп, лингвокультура – ұлттық мәдени мағынаға, мәнге ие сөз деп санауға болады. Мәдени-ұлттық мағына оның сигматикалық құрылымында көрінісін береді. Лингвокультуралардың ассоциативтік кеңістігі болады. Олардың көлемі, өзегі мен перифериясының қатынасы әр тілде әр түрлі бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
- 2 Садохин А.П. Основы теории межкультурной коммуникации. – М.: Юнита-Пресс, 2004. – 240 с.
- 3 Моррис Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика. Сборник переводов. Под ред. Ю. С. Степанова. – М.: Радуга, 1982. – 190 с.
- 4 Потебня А. А. Мысль и язык. – Киев: СИНТО, 1993. – 192 с.
- 5 Воробьев В.В. Лингвокультурология: Теория и методы. – М.: РУПН, 1997. – 331 б.
- 6 Ақбердиева Б.К. Лексико-фразеологиялық мифтік-танымдық құрылымдар (қазақ тілі материалы бойынша). – Алматы, 2000. – 195 б.
- 7 Керимбаева С.Е. Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке. Автореф...дисс... канд.филол.наук. – Алматы, 2004. – 27 с.
- 8 Сепир Б.Г. Избранные работы по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, Универс, 1993. – 250 с.

МӘШҮР ЖҮСІПТІҢ ӘДЕБИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ

ЖҮСІПОВ Н. Қ.

ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БАРАТОВА М. Н.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БАЙРОН М.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – заманынан озып туған дара тұлға, көрнекті ақын, фольклортанушы, тарихшы, философ, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жалықпай жинап, олардың бәрін ұрпақтан-ұрпаққа шашпай-төкпей жеткізуші, ағарту саласының белді өкілі, соңынан сан-салалы қазыналы мол мұра қалдырған. Алаштың біртуар перзенті. Мәшһүр Жүсіп – өз қазақ халқының әдебиеті, тілі, фольклоры, тарихы мен мәдениетін, ұлттық рухани құндылықтарын, этнографиясы мен поэзиясын мейлінше жетік білген. Араб, парсы, шағатай, орыс т.б. тілдерін жетік меңгерген. Өзінің саналы ғұмырын Мәшһүр Жүсіп ағарту саласына арнап, әділдікті, адамгершілікті, парасат пен пайымды насихаттап, дәріптеп өтіп, тер төгіп еңбектену нәтижесінде өз заманының озық үлгідегі мол рухани қазынасын қалдырды.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері ардақты, әрі қастерлі тұлға Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өмірі мен шығармашылығы төңірегінде көптеген ғылыми зерттеулер (докторлық, кандидаттық, магистрлік диссертациялар т.с.с.) жазылу үстінде.

Тарихи тұлғаның мол мұрасы әлі де тың зерттеулерді, ғылыми тұрғыдағы жаңаша ізденістерді, жүйелі сараптамалар мен әдеби-тарихи дәлелдемелерді қажет етіп отыр. Бәрінде де осы бағытта, яғни «Мәшһүртану» саласында еліміздің бірқатар ғалымдары тыңғылықты зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Уақыт өткен сайын «Мәшһүртану» бағытына тыңнан қосылып жатқан жас ғалымдардың қатары да артып отыр. Мұның бәрі қасиетті Мәшһүр Жүсіптің соңында қалдырған мұраларының молдылығымен, мазмұнымен, өзінен бұрынғы, өзі өмір кешкен және болашақтағы дәуірді ерекше тұрғыда сипаттауымен ерекшеленіп түсіндіріледі.

Еліміз тәуелсіздігін қолға алып, өшкеніміз жанып, өлгеніміз тіріліп жатқан кейінгі тұста қазақтың көптеген зиялыларының аруақтары есімдері артында қалдырған мол мұралары ұрпақтарымен қайта қауышып, жаңғыра түсті. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көптомдығы (20 том) мен «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы» атты тұлғалық экспедициясы С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғалымдарының көмегімен жарыққа шықты.

Мәшһүртануда не биікке жеткенімізді өскелең ғылым биігімен сараптасақ, әрине, игергенімізден қол жеткізе алмағанымыз анағұрлым қордалы екенін дәйектер едік.

Кешегі әміршілдік жүйе үстемдігі дәуірінде өткен ғасырлардағы әдеби мұраны тек таптық тұрғыдан сараптаумен шектелу нәтижесінде, оның көп қыр-сыры нағыз ғылыми тұрғыда ашылмай келгені мәлім. Тәуелсіздік алғалы өнердегі, оның ішіндегі көркем әдебиеттегі «ақтаңдақтарды» ашуда елеулі нәтижелерге қол жеткізілді деуге негіз толық. Әйтсе де көне жазбалардың бір орталыққа жинақталып бітпеуі, жиналған үлгілердің де кезінде дұрыс бақылауда болмағандықтан, «қолды болуы» немесе оның танылуының кешендеуі т.с.с. өткен әдеби мұраны зерттеу ісін біршама тоқыратып келгені белгілі. Міне, осы орайда артына өте мол мұра қалдырған қазақтың белгілі ақыны, фольклортанушысы, тарихшысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының поэзиялық шығармаларының, жиналған халық ауыз әдебиеті үлгілерінің, тарихи жәдігерлерінің т.б. жиырма томдығы жарық көруі, Мәшһүр Жүсіптің басқа мұралары тәрізді өлеңдерінің, фольклор үлгілерінің т.б. ашылмаған қыр-сырын кеңірек сараптау тұлғалық

энциклопедия көлемінде зерттеуге жол ашқаны анық. Рас, Мәшһүр Жүсіп шығармашылығына арналған біраз диссертациялардың қорғалуы, біраз кітаптардың шығуы қазақ әдебиеттану, тілтану, фольклортану, тарихтану ғылымының басқа салалар тәрізді бұл арнада да ілгері басу жүргенін ескерген жөн.

Дегенмен қазіргі қазақ әдебиеттану, фольклортану, тарихтану т.с.с. ғылымдарының алдында өткен ғасырлардағы әдеби мұраны жинақтап, қажет ғылыми түсініктемелермен жариялаумен қатар, оны әлем жұртшылығына таныту міндеті тұрғанын зерделесек, әдебиет қорындағы асыл қазынаның бірі- Мәшһүр Жүсіп шығармашылығын арнайы сараптау міндеті тұрғаны анық. Міне, осы талаптар биігімен таразылағанда, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті ғалымдары дайындаған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының 20 томдығы мен тұлғалық энциклопедиясы, жалпы қазақ мәдениеті мен ғылымының дамуына зор үлес әкелетіні сөзсіз.

Көптомдықтың алғашқы 4 томы ақынның бұрынғы таңдамалысына [1] еңбеген тың материалдар: ишарат өлеңдері, рауаяттары, аңыз өлеңдері, өзі туралы айтқандары, сапар өлеңдері, насихат үлгілері, тікелей сын өрнектері, тұлғалар жырлары, жоқтаулары, хат өлеңдері, айтыс нақыштары, еркін өлеңдері, аңыз дастандары, тұспал өлеңдері, арнау, сырласу, нақыл өлеңдері, жетпіс бап өлеңдер топтамасы, деректі дастандары, аңыз хикаяттары, мысал өлеңдері т.с.с. топтастырылып берілді. Әрбір томның соңында 60-70 бетті қамтитын ғылыми түсініктемелері де бар. Онда кітапқа енген әрбір мәтіннің қағазға түсу паспорты: қашан, қайда жазылғаны, қай қолжазбаларда сақталғаны, қандай көшірмелері бар екендігі т.б. – бәрі де текстологиялық сараптаулардан өтіп, өзара салыстырылып берілген. Сондай-ақ ақын туындылары түркі әдебиетінде діни тақырыптағы әдебиеттің негізін салушы Қожа Ахмет Иассауи (XII ғ.), әлем халықтары мойындаған Жүсіп Баласағұни (XI ғ.) т.с.с. шығармаларымен үндестік, сарындастықта салыстырылып талданады. Тіпті, еңбектегі шығарманың қандай жағдайда туғаны хақындағы деректер де келтіріледі.

Мәселен, Мәшһүр Жүсіптің «Бір үйге» өлеңі идеясын толық түсіну үшін, оны ақынның діни тақырыпқа арналған барлық өлеңдері, дастандары мен байланыстыра қарастыру керек. Сонда бұл туындыдағы идеяның оқшау қалмайтынына, жалпы Мәшһүр Жүсіп дүниетанымының, айтпақ ойларының бір бөлшегі екеніне көз жеткіземіз. Мәселен, сол ғажайып үйдегі оқу мәнісін («Оқу бар ол әйнекке жазған хаттан») түсіну үшін Алла сөзінің Құранда араб тілінде, араб әрпімен, өзіндік белгілермен қағазға түскеніне ден

қойған жөн. Ұлы ақын Абайдың да алғашқы туындысы: «Әлифби» өлеңі» болуы тегін емес [2, 3-8 б.] .

Абайда: «(фи-файдаң тие ме деп, жаза салды, ... Каф-камил (толық) ақылының асыл, затым, //... Нон-Нала қып, қайғынмен күйіндірдің көп»,- делінсе, Мәшһүр Жүсіпте: «Бір нон түр қосылуға көфке құмар, // Болған соң күн фи кун болар тұмар»,- болып берілген.

Ал, тіршілік бастауы болған от, жарық т.б. мәнісін түсіну үшін бұдан төрт-бес мың жыл бұрын тарала бастаған көне Үнді, Қытай мифологиясын, сонымен бірге Инжіл (Библия), Құранда айтылған жәйіттерге иек артқан белгілі .

Сонда Мәшһүр Жүсіп өлеңінде бейнеленген от, жарықтың тіршілік, ақиқатты түсінуге бастайтын нышан екендігін зерделенген.

Жолмұрат жазбасының соңындағы: «Соқыр мен саңырауға айттым не, айтпадым не?!» – деген түйін де ақиқаттанудың қиындығына назар аударудан туғандығын танимыз .

Расында, осы өлеңінде Мәшһүр Жүсіп: «Соқырлық көрінгенді орға жығар», – десе, ол көрмеушілік тән зағиптығы емес, жан соқырлығы, ақиқатты тану күрделілігіне ден қою екендігі түсінікті. Осы орайда «соқыр» ұғымын анықтарлық ұғымдардың 647 жылы қағазға түскен Құран Кәрімде бірнеше қайталанып берілуі [Құран Кәрім, Медине, 1991 ж.] тегін еместігін атап айтқымыз келеді:

1 «Олар (пайғамбарларды жалғандау, өлтірулері себепті Ж.М.Р. т.б.) бір сұмдық болмайды деп ойлады да, соқыр, саңырау болып алды» (120-бет).

2 «Рас, тозақ үшін де көптеген жын, адамдар жараттық. Олардың жүректері бар, алайда олар онымен түсінбейді. Көздері бар, онымен көрмейді. Және де олардың құлақтары бар, ол арқылы естімейді. Олар хайуан тәрізді, тіпті одан ары адасуда» (174 б.)

3 (Аллаға сенбегендер туралы айта келіп)

4 «Негізінен көздері соқыр емес. Бірақ көкіректеріндегі жүректері соқыр» (337 б.).

5 «Соқыр мен көруші тең емес» (Кәпір мен мұсылман, надан мен ғалым. Ж.М.) (19). Қараңғылық пен жарық тең емес. (Шындық пен өтірік Б.) (20) (437 б.)

Соқыр мен көруші тең емес. Сондай-ақ иман келтіріп, ізгі іс істегендер мен жамандық істеушілер де тең емес» (437-бет).

Құранда қайталанып берілген осы идея – ақиқатты тану, көру қиындығы алғашқы қазақ газеті «Дала уалаятының газеті» беттерінде 1891-1902 жылдары аралығында жарияланған материалдарда біраз орын алған. Мәселен, 1894 жылы басылған: «Ертедегі – данышпан Керім

турасынан», – «Жуковскийден», – деп берілген әңгімеде күншығыстағы бір патшаның: «Жер үстінде шеккен ғұмырымызды һәм дүниені не нәрсемен тенестіруге болады?» – деген сауалына жауап іздеп сапар шеккен Керім түрлі адамдардан қилы байламдар естиді. Соның ішінде қайыршының ұйғарымына да Керім келіспейді. Ал, біз қайыршы сөзі мен Мәшһүр Жүсіптің 1907 жылғы «Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз» кітабындағы соқыр, саңырау, жалаңаш туралы айтылған хикаят идеясы арасындағы төркіндестікті көреміз.

Газеттегі қайыршы әңгімесін келтірейік: «Бір мылқау соқырға айтыпты: «Егер де сен ойыншы, домбырашы адамды көрсен, маған жібер. Қапа болған менің баламды, ойнап, көңілін көтерсін»,-дейді. Бұған соқыр айтыпты: «Мен мұнда ондай ойыншы адамды көрген едім. Оның артынан өзімнің аяқсыз баламды жіберейін. Ол қазір тауып келер»,-депті. Аяқсыз жүгіріп, кешікпестен ойыншы адамды тауып келіпті. Бұл ойыншы қолсыз екен. Сонда да тоқталмастан өзінің шексіз домбырасымен соншалық артықша жақсы ойнайды. Қапа болып жатқан адам шек-шілесі қатқанша күліпті. Сонда соқыр көріп, қолын шапалақтапты. Мылқау тұрып ойыншы адамды сөйлеп мақтай бастапты. Аяқсыз билей бастапты. Мұның секіріп билегенін көріп, халықтар жиылыпты. Халықтың ортасынан бір ақымақ жүгіріп шыға келіп, ойыншыға, билеушіге һәм ғайры өзгелеріне: «Бәрекелді, жарайды, рақмет», – депті. Бұлардың жанынан ақырын бір данышпан адам өтіп бара жатып, не болғанын көріп, өзіне-өзі сыбырлап айтыпты: «Міне, осындай күлкі, ақылсыз фәни дүние, һәм біздің ғұмырымыз дүниеде мұндай болып өтеді», – депті [3] .

Ал, Мәшһүр Жүсіп хикаятына келсек, онда жолдас болып келе жатқан соқырдың өзі көруге тиісті еместі көрдім деп, саңыраудың естімегенді естідім деп, ал жалаңаштың тонайтұғын түгі жоқ болса да, тоналудан қорқып,- бәрі әбiгерге түскенi баяндалады. «Дала уалаятының газетi» ертегiсiнде соқыр, мылқау тәрiздi т.б. өнiмсiз әрекет етушiлердiң бос мекнатын жалпы әжуалау орын алса, Мәшһүр Жүсіпте көрмегенді көрдім, естімегенді естідім, бардан емес, жоқтан айрыламын деудің орынсыз екенін жинақтап көрсетумен бірге, соның қазақ арасында кең тарағанына үңілту бар.

Міне, осындай ақын қиындықтарына қатысты ғылыми түсініктердің бірге берілуі – бәрі де Шығыс және қазақ әдебиетіне, отандық руханияттың көрнекті өкілі Мәшһүр Жүсіп шығармашылығына ислам дінінің қалай, һәм қаншалықты ықпал жасағанын қарастыру үшін баға жетпес қазына көзі болып табылары сөзсіз. Мәшһүр Жүсіп шығармашылығындағы ислам ықпалы мен шығыстың әдеби

дәстүрдің сыр-сипатын сараптау, өлең дастандары сюжетінің бастау көздерін ашу шығыстық әдеби дәстүрдің қазақ әдебиетіндегі, оның ішінде Мәшһүр Жүсіп шығармашылығындағы көркемдік құралдар сипатын таразылау, ақынның өзіндік ізденісін, шығыс әдебиетіндегі бай дәстүрге қосқан үлесін анықтау, шығыстық дәстүр мен ұлттық өрнек арақатынасындағы өзара ықпал мен тамырластықты межелеу т.с.с.- бәрі де осы ғылыми түсініктемелерде орын алған. Сонымен қатар бұл томдарда Мәшһүр Жүсіп шығармаларының көшірмелері ретінде әулеттік мұрағаттағы сақталған баласы Мұхаммедәмен (1888-1921), Мұхаммедфазыл (1890-1969), кезінде ақынның ат айдаушысы болған Иманғали Маненов (1903-1993) және де әрі шәкірті, әрі жиені Жүсіпұлы Жолмұрат т.б. көшірмелері пайдаланылды. Шығарма ішінде орын алған араб-парсы сөздеріне де түсініктер берілді. Түсініктемелердің басты-басты өзгешеліктерін ғана сөз еттік. Ал, әрбір көшірмеде қосылған жеке сөздер мен тұтас сөйлемдер, сөз қосымшаларындағы, тыныс белгілеріндегі жөндеулерді келтіргенде, олардың анағұрлым көп екеніне назар аударумен ғана шектеліп отырдық.

Ал, көптомдықтың 5,6,7, 11 томдарына келсек, мұнда Мәшһүр Жүсіптің қағазға түсіруімен қазіргі ұрпаққа жеткен қазақ фольклоры мен ауыз әдебиеті үлгілері топтастырылды. Атап айтқанда, тұрмыс – салт жырлары, аңыздар, ертегілер, эпостық жырлар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, шешендік өлеңдер, хандар, билер, батырлар сөздері, айтыс үлгілері, халық өлеңдері, бата үлгілері, авторы беймәлім өлең-дастандар, күлдіргі сөздер, түрлі әңгімелер, XVII ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген ақын-жыраулардың шығармалары т.с.с. Еңбек қазақ фольклорын, тарихын, этнографиясын, психологиясын, педагогикасын, т.б. зерттеуші ғалымдарға бағалы материал көзі болмақ.

В. В. Радлов, Г. Н. Потанин т.б. тәрізді фольклорист-ғалымдар фольклорлық үлгіні жинағанда, жанрдың көнелілігіне баса назар аударып, көмекшілеріне, көбінесе сол жиғанын көп тапсырғаны байқалады. Онысы дұрыс та, әдетте бір ел өкілі екінші бір халықтың тарихын, әдет-ғұрпын т.б. белгісі келсе, ең алдымен оның фольклорына, яғни әсіресе көне жанр түрі- аңыздарына зейін салатыны мәлім. Сол арқылы бүкіл халықтың түсінігін, арман-ойын, салт-ғұрпын, мәдениетін түсінеді. Мәшһүр Жүсіп болса, халыққа сол кезенді «не керек» дегендерді ара-жігін ашпай жинай берген. Яғни елінің тарихын, әдет-ғұрпын, халықтың мінез ерекшеліктерін, тұрмыс-салтын т.б. жақтарын көрсету- міне, осының бәрі қажет боларын сезініп, неғұрлым ауқымды жұмыстар атқарған [4].

Ел арасынан ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алғанда, жеткізушінің аты-жөнін, нұсқаның қай жерде, тіпті қай мезгілде хатқа түскенін т.б. қамтитын жалпы жинаушының таныстыруды Мәшһүр Жүсіптің орындағаны белгілі. Әйткенмен Мәшһүр Жүсіптің өзіндік жинаушылық ерекшелігі де бар. Мәселен, ол кісі қолжазбаларының кей жерлерінде фольклорлық шығарманы айтушының есімін кейде не сөз арасы, не текстің ішінде кірістіріп жазып кетуді машық еткен. Ондағы себебі фольклорлық үлгіні жеткізушінің есімі ел жадында ұмытылмай, жазылған мәтінмен бірге айтылып жүрсін деген ойдан туындаған тәрізді. Міне, бұлардың бәрі де аталған томдарда орын алған [5].

Ақынның 8,9,10 томдарында XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басына дейін ұмытылмай жеткен ел арасындағы, Ташкент, Бұхара, Самарқанд т.с.с. кітапханаларындағы көне кітап, қолжазбалардағы тарихи құнды деректер жинақталып берілген. Осы орайда шет елдегі тарихи құжаттарда өз кезегіндегі түрлі саясатқа сай қазақ тарихын бұрмалау орын алуы мүмкіндігін дәйектесек, Мәшһүр Жүсіптің белгілі бір тарихи оқиғалардың ішінде болғандардан мәліметтерді жазып алуы тарихи шындыққа жақындата түсері анық. Қолжазбалар мазмұнына шолу жасасак, Мәшһүр Жүсіптің әр кітабында жазылған мәтіндер (хандар, батырлар, билер, қажылар, тарихи тұлғалар т.б.) бірде әдеби нұсқа, бірде тарихи мәлімет көзі деп қарауымызға болады. Оның ішінде ақынның өз сөзі қайсы, қолданған мысалы қайсы екенін ажырату да қиынға түседі [6].

Мәшһүртанудағы тұлғатану, деректану мәселелерін қарастырғанда деректі аудару, жариялау, сараптау жағына баса назар аударуымызға тура келеді. Хадимшеден аударудың өз киындықтары бар. Мәтіндер қайта-қайта екінші, үшінші рет тәржімалау барысында оқылады, аударылды деген кейбір сөздер, атаулар мағынасы, негізінен, дауысты дыбыстардың не болмауынан, не толық ажыратылмауынан мағынасы өзгеріп жатады. Дауыссыз «м, х, ш, д» топтамасын «Мұхаммед», «Махмуд», «Махмед» деп те әртүрлі оқуға болады. Сол себепті мәтін берілгенде көлбеу жақша ішінде сөз аудармасының екінші, үшінші нұсқалары беріліп отырылды. Оқылмаған (немесе аударуға келмейтін) нұсқаларына көп нүкте қойылды. Ал, тік жақша арқылы мәтінде жазылмаған сөздер, түсіп қалып, жазылмай қалды деген сөздер, біз ұсынған мәтін тақырыптары, мәтіндердің есептік реті, белгілі бір тұлғаға берілген тарихи анықтамалар т.т. берілді. Бұл томдарда Мәшһүр Жүсіп мәтіндері қысқартылмай, қолжазбадағы жазылу реті

бойынша толық түрінде берілген. Кейбір көлемді мәтіндер өз ішінен 9, 11 шағын мәтіндерге жіктеледі. Негізінен, еңбекте «Қазақ түбі» деп аталатын шежірелер топтамасы, Нұх, Наурыз тарихы, Сахбалар тарихы, Шыңғыс хан, Үш Жәнібек, Ер Едіге, қазақ хандары, Есім хан, қазақ атауы, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз рулары, Абылай хан, Кенесары, Наурызбай, батырлар, билер тарихы, қазақ шежірелері т.с.с. топтастырылған.

Мәшһүр Жүсіп шежіресі деген ұғымның мағынасы зор. Қолжазбалардағы материалдар мазмұнына қарап, ғалымның тарих, мәдениет, әдебиет, фольклор т.б. мәтіндері бір-бірінен бөлінбей тұтас ұсынылды, ру-тайпаның құрамына байланысты генеалогиялық тараулары енгізілді. Сол себепті қолжазбадағы мәтін тұтастығы (немесе шежірешінің айтпақ ой-пікірінің тұтастығын) сақтау мақсатында шежіре мәтіндерінде орын алған фольклор, әдебиет үлгілері, фөлсафалық-діни ойлары т.с.с. қолжазбадағы жазылу реті бойынша аралас беріліп отырылды. Бұл орайда Мәшһүр Жүсіп жазбасындағы кейбір мәтіндерді тарихқа да, әдебиетке де, тіпті фольклорға да жатқызуға болатынын ескерген жөн. Мұндай жүйелеу ретімен «Мес» жинағындағы қазақ шежіресінің алты бірдей нұсқасы бөлініп көрсетілді. Бұлар өз ішінен Арғын, Найман, Қыпшақ, Керей, Уақ т.с.с. ұрпағын баяндайтын бірнеше тармақтарға жіктеле түседі. Әр кезде, әр адамдардың түрліше айтуына орай кез келген шежіреші шатастыратын сәттер біраз болғандықтан, шежіренің жариялануында бірқатар ерекшеліктер орын алды. Ең алдымен, қолжазбадағы шежіре мәтіндері сол жазылған реті бойынша келтірілді. Әрине мұндай жағдайда мәтін тұтастығы сақталғанмен, ру-тайпалық жүйе ретімен шежіре тарату үнемі жүзеге аса бермейді. Мәшһүр Жүсіп Арғын руларын өңгімелей отырып, арасында Найман, не Алшын шежіресін де келтіріп отырады. Тіпті Арғын ішіндегі Сүйіндік тарауларын баяндау барысында Айдабол, Күлік, Орманшы, Қаржас т.с.с. аталары аралас өрілетін тұстары да аз емес. Еңбекте тайпа, ру, ата, әулет тарату тізбектері өзара байланыста алма-кезек орын алғанын ескере отырып, әрбір шежіре мәтінін жеке-жеке бөліп көрсетуді жөн санадық. Ал, ру аттарын шатастырып алмау үшін мәтін басында (мазмұны да солай) тік жақша ішінде алдымен тайпа атын (Қыпшақ, Керей көбінесе Арғын), одан кейін ру атын (Сүйіндік, Қаркесек, Қуандық), соңынан ел атауын Айдабол, Күлік, Тұлпар, Қаржас беріліп отырылды. Кімдерден кімдер таратылатындығы осылай ескерілгеннен кейін, Мәшһүр Жүсіптің шежіре сөздері сол қағазға түскен қалпында ұсынылды.

Сонымен қатар шежіре сөздерін аудару, жариялау, сараптау барысында байқалған текстология мәселелерін тік жақша арқылы келтірдік. Яғни кітаптағы мәтіндер арасында кездескен тік жақша ішіндегі сандардың әрқайсысы белгілі бір жазбаның сол тұсында әдеби (фольклор) үлгісі орын алғанын, не оның жарияланып-жарияланбағанын, не болмаса Мәшһүр Жүсіптің белгілі бір ескертулерін (көбінесе қолжазба бетінің шетінде не көлденең, не тігінен жазылған сөздер) берілгенін білдіреді.

Мәшһүр Жүсіп мағлұматы ара-тұра қолда бар кейбір шежіре кітап мәліметтерімен сәйкес келе бермейді, тіпті, кісі есімдері де әр нұсқада әртүрлі айтыла береді. Бұл өзгешеліктер де басқа шежіре кітаптарымен салыстырыла отырылып, сандық түсініктер арқылы көрсетіліп отырылды.

Ал, Мәшһүр Жүсіптің 12, 13 томдарында әдебиет, тарих, фольклор, медицина, психология, педагогика т.б. ғылымдарының басқа да түрлі салалары туралы айтқандары т.б. тікелей өз жазбалары бойынша қамтылды. Мұндағы еңбек тақырыптары, сала, жанр т.б. бойынша жіктеліп берілген жоқ, керісінше, қолжазбаның түптелу, сақталу реті бойынша бірінен соң бірін қалдырмай ұсыну жүзеге асты [7].

Қорыта келгенде, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының 20 томдығында бұрын басылған таңдамалысына (Алматы, Ғылым, 1990, 1992 ж.) еңбеген тың материалдар: ақынның өлеңдері, рауаяттары, дастандары топтастырылған. Еуропалық ақындарға қарағанда, Шығыс шайырларының бір таразымен, қатардағы адамның көру, есту, сезу т.б. мүмкіндіктерімен шектелмей, көп өлшемге иек артатынын т.б. ескерсек, кітап әлем әдебиетін өзіндік суреттеу амал-тәсілдерімен толықтыруымен ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Таңдамалы. Екі томдық. 1-2 томдар. – Алматы: Ғылым, 1990-1992.

2 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1 том. – Павлодар: ЭКО, 2003. – 436 б.

3 Дала уалаяты газеті. – Алматы: Ғылым. 1989. – Б. 530-531.

4 Жүсіпов Н.Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – фольклорист. – Павлодар – Улаанбаатар, 2011. – 195 б.

5 Жүсіпов Н.Қ. Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. – Павлодар, 2007. – 381 б.

6 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том. – Павлодар: ЭКО, 2006. – 452 б.; Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары.

9 том. – Павлодар : ЭКО, 2006. – 366 б.; Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 10 том. – Павлодар : ЭКО, 2007. – 445 б.

7 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 12 том. – Павлодар : ЭКО. 2008.–363б.; Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 13 том. – Павлодар : ЭКО, 2008. – 293 б.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЯЗЫКОВ В УСЛОВИЯХ ЭТНИЧЕСКОГО ДВУЯЗЫЧИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

ЗДОР Е. В.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

САПАРБЕКОВА Э. Б.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Билингвизм является характерным признаком языковой ситуации на протяжении всей истории развития человечества. Исследователи отмечают распространение билингвизма и мультилингвизма в Европе, Азии, Африке, Америке, Австралии.

Отечественный и мировой опыт многонациональных государств свидетельствует о том, что двуязычие (билингвизм) и многоязычие (полилингвизм) – необходимый и практически единственный путь решения проблемы преодоления языковых барьеров, обеспечения общения между собой всех членов общества, говорящих на разных языках, оптимизации, систематизации сложных межнациональных отношений. Всесторонние политические, экономические, научные, культурные связи между различными народами приводят к формированию и широкому распространению индивидуального и массового двуязычия и многоязычия.

В Казахстане этнолингвистический аспект поликультурности весьма ярко выражен, так как в нашей стране компактно проживают представители многих национальностей. Наряду с государственным казахским языком и русским языком как языком межнационального общения коммуникация осуществляется более чем на 140 языках. В поликультурном этногеографическом пространстве, каким является Казахстан, значительная часть населения является двуязычной. Двуязычие, обогащённое наследием двух культур, создаёт благоприятные условия для овладения иностранным языком.

Как подчеркивает Н. А. Назарбаев: «...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось

уникальное поликультурное пространство... Поликультурность Казахстана – это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности». [1].

В законе «Об образовании» РК (статья 11) в качестве первоочередной задачи выделяется «создание необходимых условий для получения образования, направленных на формирование, развитие и профессиональное становление личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей» [2].

В Послании народу в 2007 году «Новый Казахстан в новом мире» Н. А. Назарбаев отметил, что в целях обеспечения конкурентоспособности страны и ее граждан предложена поэтапная реализация культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного языка, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику [3].

В ситуации сосуществования двух и более языков, они оказывают друг на друга влияние. В лингвистике взаимодействие языков понимается как «всевозможные разновидности и проявления взаимовлияние, взаимопроникновение двух и более языков и их диалектов, заимствования каким-нибудь языком различных фактов из других, а также результатов взаимодействия языков в разные периоды» [4]. Одно из проявлений взаимовлияние языков является интерференция. В лингвистике проблема интерференции рассматривается в рамках языковых контактов и под интерференцией понимается «нарушение билингвом (человеком, владеющим двумя языками) норм и правил соотношения двух контактирующих языков» [5].

Нами было проведено исследование разговорной речи казахов-билингвов с целью определения типов взаимодействия языков. Сбор фактического материала осуществлялся путем записи устной речи на электронный (цифровой) носитель.

Одним из наиболее характерных типов взаимодействия казахского и русского языка являются вкрапления русских слов в казахскую речь. Были обнаружены следующие замены русскими словами казахских слов: шесть (алты), и (және), что (не), ну (енді), машина (көлік), еще (тағы да), соломка (ұзынша), помидор (қызанақ), картошка (картоп), или (немесе), вообще (мулдем), характер (мінез), просто (жай ғана), мусор (коқыс), кукуруза (жүгері), зонтик

(қолшатыр), звандау (қоңырау шалу), я (мен), чехол (сыртқап), чем (одан гөрі), хотела (қалау), фамилия (тегі), только (тек), так (сонымен), суббота (сенбі), строгий (қатал), свекла (қызылша), ручка (қалам), розовый (кызғылт), разная (әр түрлі), работать (жұмыс істеу), пять (бес), продукты (азық-түлік), приправа (коспа), постоянно (үнемі/әрдайым), понедельник (дүйсенбі), папа (әке), отдельно (бөлек/жеке-жеке), огурцы (кияр), огород (бақ), нулевой (нөлінші), мама (ана), лучше (жақсырақ), космонавт (ғарышкер), клубника (құлпынай), капуста (орамжапырақ), дома (үйде), грубее (дөрекі), грибы (саңырауқұлақ), велосипед (шайтан арба).

В ходе исследования было выявлено, что наиболее часто в казахской речи используются междометия и союзы на русском языке. К лингвистическим причинам такого замещения, можно отнести возможный дефицит экспрессивных средств казахского языка, или заменой слов казахского языка на слова русского языка, как на более удобный вариант по краткости и образности. Например: Тамақ жеменде емес, тамақты жейтін едім 5 мезгіл аз-аздан и (және) көп кимылдайтын едім. Или (әлде) таппадың ба? Ол оқимын деді ма или (немесе) любой (кез келеген) неге барамын деді ма, ақша керек па сен соны тауып беруге тырысуың керек. Ну (енді), егер Айгул апкем жіберсе. Темекінің құрамына білемін, что (не) никотин бар. Мысал үшін ауылдық жерге аса байқалмайды, но (бірақ) қалада адам өтпелі зебра бар. Ну (бірақ) это (бұл) еще (тағы) и (және) кайдай жұмыс.

Также часто в казахской речи русскими словами заменяются существительные. Например: оған картошка (картоп), суына ет піскеннен кейін. Подливкасын (тұздығын) отдельно (бөлек) сковородкаға май құйын кішкене пиязды қуырып етіп, кішкене морковь (сәбіз), томат (қызанақ). Бізде қарапайым семьяда (отбасында), әйелдер особенно (әсіресе) «ақша жоқ, анаған жетпей жатыр, не істей бересің?» деп балаларды ұрса береміз дейді.

Межъязыковые вкрапления в данном случае имеют аналоги, эквиваленты в казахском языке. Билингв при свободном владении языком может легко заменить межъязыковую вставку соответствующим словом в казахском языке, но использует русские слова, так как считает их более понятными в данной ситуации.

Встречаются случаи, когда русское слово используется, потому что человек не знает соответствующего слова в казахском языке: Сосын мусор (қоқыс) тасындық Мұрат жезде үшеумыз. Сосын ойнадық, шай іштік. Сосын Жасмин келді. Жасмин кетті сосын мусор тасыдық үшеуміз.

Также, рассматривая употребление существительных, можно выделить модифицированную интерференцию. Словообразовательная модификация – образование слов от русских корней при помощи аффиксов казахского языка. Например: Балалардың жейтін тамақтарын духовкада пісіреміз. Огородта өсіп жатыр ма? Аядл бар столға барып же! Ол кезде былай: кімнің машинасы (көлігі) бар болмаса кім мұғалім болып істейді, кім инженер болып істейді соларға қызығып жүруші едім. Сол кетейін деп тұрсын бы не физкультураға (дене шынықтыруға)? Менің де фамилиямды (тегімді) айтқан. Мен магазинге (дүкенге) барамын. Балым садикте (бақшада), Гумидің уйінде ғой.

Также наблюдаются единичные случаи замены прилагательных и местоимений. Например: Оны кішкене свободный (үлкен/ кең) ыдысқа салу керек та. Зимний (қысқы) ойындардан – биатлон, хоккей. Диета строгий (қатал): жирный (майлы) жемейді, жеңіл тамақтар жейді, свежий (балғын) нәрселер жемейді уже. Екінші қызымның мінезі энергичная, веселая.

Причиной переключения с казахского языка на русский является перемена ситуации. При свободном владении языками межъязыковые вкрапления могут указывать на более удобный в этой ситуации вариант.

С одной стороны, такие типы взаимодействия открывают новые возможности коммуникации, однако с другой стороны, могут засорять язык.

Язык – это неосоздаемое культурное наследие каждого народа, которое требует бережного сохранения, развития и совершенствования. Изучение языков – это огромный труд, требующий постоянных усилий. Культурное наследие народов, проживающих на территории Казахстана, к коему относятся и языки, не должно забываться. Как неустанно подчеркивает Президент Н.А. Назарбаев, «... языковую политику надо проводить грамотно и последовательно, не ущемляя ни один язык, на котором разговаривают казахстанцы. ... Нам следует оберегать нашу национальную культуру и традиции во всем их многообразии и величии, собирать по крупицам наше культурное достояние» [6].

ЛИТЕРАТУРА

1 Назарбаев Н.А. Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации. – М., 2000.– С.16-18.

2 Закон Республики Казахстан «Об образовании» // Казахстанская правда – 2007.

3 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 28 февраля 2007 год.

4 Дешериев Ю. Д., Корлэтяну Н. Г., Протченко И. Ф. Основные теоретические и практические вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР.- В кн.: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М., 1969, с. 14

5 Алимов, В. В. Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации [Текст] / В. В. Алимов. – М., 2005.

6 Послание Президента РК народу Казахстана от 14 декабря 2012 года. Стратегия «Казахстан 2050»

С. ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Ұлы Дала тарихында руханияттылықтың көш басында болған ұлы тұлғаларымыз Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев шығармалары арқылы еңген ағартушылық ой-пікірлер ХХ ғасыр әдебиетіне де, бүгінгі біз өмір сүріп отырған ақпараттық технологиялық жаһандану заманында да жетекші идеяға айналғаны тарихта белгілі.

Оқу – білім, мәдениет, тарих тақырыбы дәуір талабына қарай ол әр түрлілігімен дами түсті. Осындай ағартушылық тенденцияны тұжырымдап берік ұстаған жыр сұлтаны – Сұлтанмахмұт Торайғыров.

Ақын жолы халық мүддесінен – ел қажетінен басталғаны сөзсіз. Ұлттық идеяға тереңдеп баруы да ақынның халықтық мақсаттан қуат алғанын куә етеді.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ әдебиетіне жаңа арна, тың серпін әкелген ерекше тұлға. Сұлтанмахмұт Торайғыров ағартушы – демократ, талантты ақын болуымен қатар, ұлт мүддесінің көз қарасы мен дүние танымын терең таныта білген ойшыл. Оның әрбір туындыларында философия, әлеуметтену, дін, этика, эстетика, адамтану мәселелерін қозғайды. Шығармаларындағы ой түйіні - әдебиет пен қоғамдық сананың арасындағы тұтастықты көрсететін үлкен бір әлем.

Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің қысқа ғұмырында халқына мол әдеби мұра қалдырып кетті. Ол әдебиеттің әр түрлі жанрларында өнімді еңбек еткен талантты қаламгер еді. Оның қаламынан жүзден астам өлең, бес-алты поэма, екі роман, он шақты мақала туды.

Сұлтанмахмұт шығармаларының тақырыбы – өз заманының шынайы көріністері, қазақ халқының сол бір аласапыран кездегі тұрмысы, ой-арманы. Ол өмір шындығын Абай үлгісінде бейнеледі. Сыншыл көзбен қарады. Өйткені өмірді жақсарту мен адамды түзеу, ең алдымен, ондағы кемшіліктерді әшкерелеп, сын тұрғысынан бағалап, одан арылудың жолын іздеуден басталады.

Сұлтанмахмұттың лирикалық өлеңдерінің сипаты әр алуан. Оларда өмір тауқыметінен шаршаған ақынның қайғы-мұңы да, өкініш-наласы да, халықтың басындағы ауыр халге жүрегі сыздаған аяныш пен жанашырлық сезім де, болашаққа сенген, сол үшін күрескен азаматтық перзенттік патриотизмі де бар. Бірақ ақын өлеңдеріндегі мұң-зар жігерсіз, жасық қайғы емес. Ақын алдағы өміріне зор үмітпен қарайды. Сұлтанмахмұт өз заманының өзекті мәселелеріне арнап бірнеше поэма жазды. Атап айтқанда, “Кедей” поэмасы ғасыр басындағы қазақ кедейлерінің хал-жағдайын, сезім-күйін, ауыр тұрмысын бейнелесе, “Адаққан өмір” поэмасында ақын айналасында болып жатқан оқиғаларға, өмір құбылыстарына өз сезімі арқылы шолу жасайды. Қала ақыны мен дала ақынының айтысы түрінде жазылған “Айтыс” поэмасында қазақ даласындағы өзгерістер, әлеуметтік өмір көріністері суреттелсе, “Таныстыру” поэмасында төңкерістер заманындағы қазақ елін өрге жетелеген қайраткер азаматтар бейнесін сомдауға талпыныс жасалады.

Сұлтанмахмұттың “Қамар сұлу” (1914), “Кім жазықты?” (1915) романдары қазақ әдебиетінің даму тарихынан елеулі орын алады. Көркем прозаның туу, қалыптасу кезеңінің бастауында дүниеге келген бұл романдарда өз заманының ащы шындығы бейнеленеді. Сол дәуірдегі әйелдердің бас бостандығы, қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік мәселелері мен жаңа психология арасындағы тартысты, қоғамдағы адамдардың түсінік-танымындары кереғар құбылыстарды бейнелеу арқылы Сұлтанмахмұт туған халқының болашағы туралы толғанады. Сонымен қатар, Сұлтанмахмұт “Зарландым”, “Ауырмай есімнен жаңылғаным” атты шағын көлемді прозалық шығармалар, “Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан”, “Қазақ ішінде оқу жайы қалай?”, “Өлеңмен жазылмақ драманың материалдары”, “Өлең мен айтушылары”, “Социализм” тәрізді бірқатар мақалалар жазды.

Жалпы Сұлтанмахмұт Торайғыров өмір сүріп қазмет еткен дәуірдің сан алуан күрделі де қиын кезең болғандығын, ондай катал сыннан ілуде біреудің сүрінбей өте алатынын ескергеніміз жөн. Сұлтанмахмұт қазақ елінің ой дүниесінде аз жасап, көп іс тындырған, ресми оқу орындарын бітірмесе де, өз бетімен көп

үйреніп, көп тоқыған замандасының сан қырлы ерекшеліктерін тез түсіне білген, қысқа өмірі ізденумен өткен аса бір жалынды жүрек иесі, жігерлік қайраткер бейнесіндегі жарқын тұлға. Оның есімі ұлы Абай негізін қалаған жаңа саладағы жазба әдеби тілдің жалғастырушысы ретінде орын алады. Себебі, оған ақынның дүниетануы, өмірге көзқарасы, эстетикалық талғамы, шығармалары ғана емес, шұрайлы тілі, сіңірген еңбегі де айқын айғақ.

Әрбір қаламгердің өз шығармашылығын халыққа паш етудегі сүйенері, арқа сүйері – тілі. Ақын лирикасынан өзі өмір сүріп отырған қоршаған ортамен, қоғаммен өз өміріндегі, ел өміріндегі сан – қиылы, елеулі оқиғалармен табысып жатқан оқырманға ой салатын, ойландыратын, үзіп тастауға келмейтін байланысты байқаймыз. Ал Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өлеңдерін оқығанда тағы бір байқалатын ерекшелік сөзбен кейде бір кісіні табиғат құбылысы ретінде бейнелейді.

Ақын поэзиясының халыққа белгілі болу хронологиясы зерттеу нышанына қарай әр түрлі болып жүр. Тіпті ақынның көптеген өлеңдері, мақала очерктері әдеби жанр түрлеріне қарай енді сұрыпталып, көркем әдебиет еншісіне дұрыс берілуде. Соның бірі ақынның алғашқы өлең-мақала, очерктері 1912 жылдан бастап «Айқап» журналға жарыққа шығуы. Ал кейбір өлеңдерінің жазылу кезеңдері мен уақыты ауысып кеткен. Мәселен, 1919 жылғы «Кедей», 1919-1920 жылғы «Айтыс» дастандары ақынның тірі кезінде жарық көрмеген. Ақын қайтқаннан кейін, екі жылдан соң, яғни 1922 жылы Қазан баспаханасында кітап шығарумен арнайы айналысқан Қазақстан Халық ағарту комиссариатының уәкілі Бернияз Күлеевтің қатысуымен «Адасқан өмір» дастандар жинағы шығады. Бұл жинаққа араға он бір жыл сала, 1933 жылы ақынның «Толық жинақ» деген атпен өлең, дастандары екінші рет жарық көреді. Аталмыш жинақтардың шығуына ақынның туысы Жүсіпбек Аймауытұлының сіңірген еңбегі орасан. 1920 жылы ақынның қайтар алдында ақын қолынан қолжазбаларын алған осынау абзал жанды ақыл иесі Сұлтанмахмұттың өлеңдерін бір қалыпқа келтіре іріктеп, түсініктеме жазып өзі күйерден аз-ақ бұрын баспаға тапсырып кеткен. Сұлтанмахмұтты зерттеушілер қатарына, ең бірінші Жүсіпбекті Аймауытовты қоюымыз да осыдан болса керек. Жүсіпбектен кейінгі адам, Мұхтар Әуезовтің қолында 40-қа тарта өлеңдері мен екі дастаны болған. Келесі адам Сұлтанмахмұттың немере інісі Шәймардан Торайғыров, бұл кісі ақынның әкесі Шоқпыттың қыстауға тығып кеткен өлеңдерін тауып алып, түсініктеме жазып тапсырған адам.

Сұлтанмахмұттану ғылымында айрықша орын алатын, ақын жырларымен бірге қуанған ғалым ағамыз профессор Бейсенбай Кенжебаев, 1967 жылғы өлеңдер жинағын бастырып шығарып, алғы сөзін жазған әдебиет зерттеушісі Ысқақ Дүйсенбаев, кейінгі уақытта ақын ғұмырнамасының белгілі де белгісіз кезеңдерін профессор Ермек Өтебаев, филология ғылымдарының докторы Арап Еспембетов, тағы басқалары зерттеді. Бұл еңбекте пайдаланылған материалдар ғалым ағаларымыздың зерттеулерінен алынды.

Келесі кезекте ақынның осы уақытқа дейін қолға алынбай келген «Таныстыру», «Айтыс» дастандарына тоқталуды жөн деп таптық. Көреген ақын жерімзге дендеп келе жатқан жаңалыққа қалын бұқараға түсінікті болуы үшін әрі жаңаша, әрі ескіше көзқараспен қарап, баға беруді оқушының еншісіне қалдырады. «Таныстыру» 1917-1918 жылдары Семейде жазылған. Дастан екі адамның – бірі оқымаған қазақ, екіншісі оқыған азаматтың ортасындағы диалогке құрылған. Аумалы - төкпелі заманда алды-артына дұрыс бағдар жасау керектігін, кімнің сөзіне ерсе жерде қалмастығын ойлаған даланың жас баладай аңғырт қара қазағы оқығанға:

Туғандай құдай иіп мұндай заман,
Сұрайтын бір сөзім бар сенен, балам.
Тап біздің осы Семей облысының
Көш басы адмдарын айтшы маған.
Біз – дағы жоспарлайық өзімізше,
Десе де түк білмейтін қазақ надан

– деп өзінің шамасына сай сұрақ қояды. Сұрақтың дәлдігі қара қазақ патша, жапон соғысы, төңкеріс жайында емес «ең бірінші өзінді таны» деген халық нақылын еске ала отырып, қыр адамына сай аузына сөз салынады. Бұл да ақынның кейіпкер аузына өзіне тиесілі сөз салуда көрінетін шеберлігінің бірі.

Ешкімнің Әлиханға бар ма сөзі?
Демейді қандай қазақ оның оң көзі?
Талассыз жеке дара тұр ғой өзі.
Заманда басқан аяқ кейін кеткен.
Жасымай алашына қызмет еткен.
Болса да қалың тұман, қаранғы түн,
«Туатын бақ жұлдызына көзі жеткен»

– деген жауап арқылы оқыған қазақ Әлиханның қазақ үшін қан жылаған азамат екенін тілге тиек етеді. Келесі кезекте оқымаған қазақ өзіне тән зерделікпен Әлихан аталған соң М.Дулатов пен А.Байтұрсыновты қосады. Оларды:

Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов,
Білімін бұл үш ердің айтпай жайын,
Кешегі қара түнде болмап па еді, -
Бірі – күн, бірі – шолпан, бірі – айым?
Солардан басқа кеше кім бар еді,
«Қазақ үшін шам қылған жүрек майын»

– деп суреттеп, өзінің де саясатқа біраз болсын жақындығын аңғартады. Иә, қазақ үшін бірі – күн, бірі- шолпан, бірі – ай болған осынау үш ердің жайын тек кейінгі кезеңде біліп жатқанымыз елімізге ауыр сын, кешірілмес жаза. Бұлар жайлы сөзді:

... Қысқасы «ашаршылықта» берген құйқа».

Көп артық жайшылықтағы қымыз, еттен»

– деп халқымыздың аяулы ұлдарының елі, жері үшін сонау патша заманынан бері алысып келе жатқандығын екі жолға шебер сыйғызады. Келесі кезекте Әлімхан Ермеқұлын, Халел Ғаббасұлын, Нәзипа Құлжанкелінін, Нұрғали Құлжанұлын, тіптен, зар заман ақындары мен Абайды салыстыра отырып жырлап, әрқайсысына жүрек жылуы, көңіл қуанышын бөлісуге тырысады. Шәкәрім қажының ел ортасындағы беделін айта келіп, бойындағы адал, ақ қасиеттерін аша:

«Қазақ» деп жекелеме «адамзат» де

Ол кісінің пікірімен болсаң таныс

жолдары арқылы Шәкәрімді жалғыз қазақ емес бар адамзат үшін еңбек еткен ретінде көрсетеді. Ойымыздың соңын белгілі сұлтанмахмұттанушы ғалым Арап Еспенбетовтың дастан жайында жазғандарынан қорытындылайық: «Ұлтымыздың өңшең зиялы, зерделі перзенттерімен ұшырасуымыз ақын кейіпкерлері, ірі іс-әрекеттің адамы болып көрінуі С.Торайғыровтың суреткерлік мақсат-мүддесі, көздеген мұратынан хабар береді. Біздің ойымызша, қаламгердің басты мақсаты – қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерді дұрыс түсініп, елді тура жолға бастайды-ау деген, қазақтың шыққан қайраткерлер жайында сыр аңғарту, ой салу десек те, С.Торайғыров жалаң мақтап, орынсыз мадақтауға бармаған. Қашан да сыншыл, шыншыл, сыршыл суреткер шындықтың бетіне тура қарап, табиғат сыйлаған тума қасиетімен ақты – ақ, қараны – қара деуден қашпаған».

Поэмадағы Райымжан Мәрсеков бейнесі сөзімізге дәлел.

Айтпақшы, Мәрсекеңнің баласы бар,

Адвокат, қырма сақал Райымжан шал.

Ұмытқан оқуларын былай қойсақ,

Саяз жүрек, ұсақ ой, тынысы тар ...

Ойбай мен ұмытыппын сыншы екен ғой,

Сын дегенде талантты әм бөтен ғой.

«Қуанышты» шаттық деп түзей алар,

Рекеңнің таланты ірі ғой.

Арап Еспенбетов Р. Мәрсековтың қызметі, алатын орны жайында айта келіп: «Таныстыру» - С. Торайғыровтың поэма жанрындағы тұңғыш талпынысы. Ақын уақыт талабына жедел жауап беріп, төңкеріс тұсында толқыған ел көңіліне ұялаған жұмбақ сауалдардың бірін өнер туындысы арқылы пайымдауды міндет еткен. Төңкеріс пен оның мәнін, бағыт-бағдарын ажырата алмай делсал күн кешкен жұртына елдікке бастар азаматтарды жарасымды түр, жайнаған тілмен әдемі таныстырған» деп түйеді.

Кез-келген ақын, жазушының шығармаларынан шығарушының қоғамға, қоршаған ортаға деген көзқарасы аңғарылатыны, өзінің атынан сөйлеп, жүздеген мың адамдардың сол кездегі алатын орны, ойы, мұң-шері айқындалатыны баршамызға мәлім.

Сұлтанмахмұттың пэзиясы саласында шығар биік шынар көзі ақындықтың алапат күшін танытар асқақ та төкпе өлең жолдарынан құйылған – «Айтыс» дастаны. «Айтыс» яғни дала ақыны мен қала ақыны өзгеше бітім тұлғасы мен сыртқы қалып ішкі мазмұнымен сол кезеңде туған шығармалар ішінде мен мұндалап шоктығының биіктігімен ерекше көзге түсетін қастерлі мұрамыз.

Әу деп басталғанда «сен кімсің?» деп сұраған қала ақынына дала ақынының:

Мен қазақ, қазақпын деп мақтанамын,

Ұранға «алаш» деген атты аламын.

Сүйгенім – қазақ өмірі, өзім – қазақ,

Мен неге қазақтықтан сақтанамын

– деп жауап беруінен адам көңіліне, өз ұлтына деген сүйінішпен қатар күйініш те енгізетін ойлы жолдар. Қазақ бола тұра, қазақ елін сүйе тұра қазақтықтан сақтану елін қасиет тұтқан азаматтың бетіне салынатын қара салық, кетпес дақ. Кеңес үкіметінің «ел мен ел бірдей» деген жалған идеологиясына малданып жүріп, біз біреуіміз өзімізді қазақпын деп айту тұрсын қазақша сөйлеуге намыстанатын едік. Жиылыста ортаға шығып қазақша сөйлеу тұр ғой, көшеде өз тілімізде жөн сұрасуға ұялғанымыз ащы да болса шындық. Міне, кемеңгер ақын осыдан сан ондаған жыл бұрын немен мақтану, неден сақтану керек екенін тайға таңба басқандай тап басып айтып кеткен. Бүгінгі ХХІ ғасырда бұл мәселенің өзектілігі мен қажеттілігі өз мәнін жоғалтқан жоқ. Екінші қала ақынының сүйсінетін, жүрек сүйіп иетін нең бар деген сұрауына:

Сүйдіріп жүрегімді тартқан менің,
Сарыарқа, Сары дала – туған жерім.
Көк күмбездің астында көкмасаты,
Сәулемен алтындаған сары белім

– деп басталатын жолдардан ақынның туған жеріне деген ыстық махаббаты аңғарылады. Адамның өзін емес суыра жүрегін тартуы, жай аспан емес «көк күмбез аспан», масаты кілемдей шалғынға оранған жер, аңызға сары бел емес сәулеге шағысып көздің жауын алатын сары бел ақынның өлең жазудағы шеберлігінің бір қырын байқатады. Мұндай мысалдары дастан бойынан көптеп келтіруге болады. Бір сүйіп жүрек иетіні туған жердің табиғаты болса, екіншісін дала ақыны:

Ақ орда, ақ бәйбіше, қара саба,
Алдында қымыз толып тұрған шара.
Ертеден кешке дейін мейман күткен,
Алмастан бір тиын да тамашама.
Маңғаз бай дастарханы көпке жеткен,
Келген кісі үйректей жүзіп кеткен...
Қонақ үшін арналып бір жеке ақ үй,
Қара саба тұрады иындаған.

– деп қазақ елінің қонақшыл екендігін білдірсе:

Нашарға көшсе – көлік, конса – тамақ,
Бәріне де жарқын жүз, түзу қабак.
Не берсе нашарлығы үшін берер,
«Қызмет қыл» деп тұрмас тиын санап.
Қыдырса нашарларын қасына алып,
Бір табақтан ас жейді бірге барып.
Жасы үлкенді сыйлайды төрге отырып,
Болса да қандай нашар, қандай көріп.

Осы уақытқа дейін байларды «кедейдің қанын сорғыш, еңбегін жегіш, жатып ішер» деген «дұғамен» сіңген ойымыздың шәт-шәлекейін шығарар қуатты сөздер.

С. Торайғыров – қазақтың өз тұсында өзімен қатар шығып, үзеңгілес, қанаттас болған ақын – жазушыларының бәрінен басы озық, шоқтығы биік ақын. Қазақ әдебиетінің Абайдан кейінгі дәуіріндегі зор тарихи көрінісі, биік бір белесі, қоғамдық құбылысы.

Жазылмаған жырлары, айтылмаған сырлары, асыл-асыл армандары көктеуге үлгермей солып көкірегінде кетті. Аз өмірінде таусылар соқпағын ерте таныған ауыр жаралы жас арыстанша өмірінің ақырғы минутына дейін «кейінгіге бір қолқабыс берем» деп ажалмен арпалыса өмірден өтті.

Алып ақын, жалын ақын Сұлтанмахмұт дүниеден қыршын өткенмен ол өзінің шығармаларын жаңа қауымдас ұрпақтың игілігіне арнады.

Жасамаймын еңбектің
Жемісін көзбен көрсен деп.
Жасаймын бір қолғабыс
Кейінгіге берем деп,

– осылай толғанып, келешекке көз тіккені – ақынның асқан арманының жарқын көрінісі.

Сұлтанмахмұттың күдіретті дарыны туғызған шығармалары бүгінгі ұрпақтың игілігіне асты, жаңа заманның, тәуелсіз еліміздің рухани қазынасына, ой дариясына, өнер әлеміне келіп ұласты.

Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығында астарлап сөйлеудің, символдық сипаты, семиотикалық мазмұны бар бейнелердің, типтердің орны өте мол. Ол өз туындыларында өмірдегі нақты оқиғаларды бейнелеуден, солар арқылы, яғни көркем жүйесі астарында үлкен әлеуметтік проблемалар ғана емес, пәлсапалық та мәні бар мәселелер танылады. Оның реализмі бұлтақсыз, жалтақсыз айтылған шындыққа, әлеуметтік тіршіліктің шынайы суреттеріне негізделген. Оның тенденциясы да сыншыл. Сұлтанмахмұт шығармаларын жинау, бастыру, зерттеу ісінің де ұзақ тарихы бар. Ақын шығармашылығының бірімен-бірі тұтасып жатқан екі түрлі негізгі қасиеті бар. Ол – шығармаларының реалистігі мен халықтығы. Жазушы шығармаларының тақырыптары түгелдей шын өмір, қазақ халқының Сұлтанмахмұт тұсындағы тұсындағы өмірі. Сұлтанмахмұт шығармаларының жиіні қазақ халқының Қазан төңкерісінен бұрынғы, революция жылдарындағы қоғам тіршілігінің, дүние, қоғам тануының, әдет-ғұрпы мен мінез-қылығының әрі нағыз шындығы, әрі әділ сыны, халықтың ой арманы тілек-мақсаты. Сұлтанмахмұт революциядан бұрынғы бірсыпыра өлең жырларында қамығып, қайғырады, қайғы-шерді шертеді. Оның аяқ зар, мұң, қайғы, уайым, өкініш, налу болып келеді. Ақын бұлардың бірінде жеке адамның басына түскен қайғы – қасіретті, мұң-шерді айтып, мұңданса, екіншісіне жалпы халықтың, еңбекші бұхараның басындағы ауыртпалықты, аянышты халды айтып зарлайды. Сұлтанмахмұттың тағы басқа бірқатар өлең, поэмаларында халық басындағы ауыртпалықты, жалшы, малшының жоқшылығын, аяныш шеккен, кекті, шерлі адамдардың көзімен бейнелейді. Сұлтанмахмұт шығармаларының негізгі қасиеті – олардың реалистігі мен халықтығы. Ақын қазақ халқының өз тұсындағы өмірін бар шынайылықпен

бейнеледі. Қазақ халқының Октябрь революциясына дейінгі, кейінгі қоғамдық өмірінің көкейтесті көптеген күрделі мәселелерін қозғайды. Соның баршасын халықтық тұрғыдан баяндады. С.Торайғыров қиян-кескі күрес-көтерілістер, сұрапыл соғыстар, ұлы революциялар дәуірінде жасады. Өз заманының азамат та, асқан ойшыл ақыны болды. Өз ұлтының ұлы орыс халқынан үлгі-өнеге алып, ілгері дамуы, саясат, шаруашылықпен, мәдениет жағынан тегіс жетілуі жолында күресті. Бұл жағынан ол ұлы Абайдың жолын дамытушы. С.Торайғыров шығармалары – XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы шындығын, ондағы жаңашыл ой-пікірдің дамуын танытатын үлкен белес жасады.

Қаламгер нақты өмір уақиғаларына сүйенетін тәрізді образдар арқылы үлкен жинақтауларға, реалистік шарттылықтарға барады. Сұлтанмахмұт шығармашылығының көркемдігі мен шеберлігі осында жатса керек.

Жыр сұлтаны Сұлтанмахмұт шығармашылығы – ұлттық өркендеудің сара жолына түскен, қайта туып, түлеген, езгі – қорлық, отаршылық атаулыдан түгел құтылуға күш салған қазақ халқының ұлы насихатшысы.

Қазіргі адамның көңіл – күйі, сезім әлемі, ішкі жан дүниесі қат – қабат, шытырман да күрделі. Жүрек жылуы азайып, алыс – беріс, жүріс – тұрыс есеп – шотқа түскен кездерде қаталдық, немқұрайлылық, тас бауырлық белең алып, рухани ашаршылық бой билеп барады. Осындай сәтте жаныңды жадыратар, ойыңды жинақтатыратын, бойыңа демеу болар жыр сандығын іздейсің. Біздің ойымызша, Абайды оқып – ұлықты, Мағжанды жырлап – сыршып, Сұлтанмахмұтты түсініп – ұлтжанды болуға әбден мүмкіндігіміз бар. Тек ұрпақ уақыт оздырмай, оқып, тоқи білу керек! Сұлтанмахмұттан қалған мұра біздің ұлттық әдебиетіміздің жаңа кезеңінің – XXI ғасырдың басындағы дәуірдің шындығын, қоғамдық ой-пікірдің дамуын түсінуіміз үшін аса маңызды. Ұлы ақындар пікірі қашан да ойды қозғайды, жанға азық береді, пікірге талғам дарытады. Бірақ оны түсіну де оңай бола бермейді. Сол сияқты біз де Сұлтанмахмұт өмір сүрген, ол жырлаған заман шындығын бірден түсіне алмай, көп адастық. Ақынның ортасын, оның неге сол ортамен өкпелескенін, алысқанын жете ұқпадық. Ендігі мәселе – осыларды саралап қарауда, түсінуде. Оған Сұлтанмахмұттың өз шығармалары, әсіресе, олардың осы күнге шейін жарияланбаған бөлігі көмекке келмек. Сұлтанмахмұттан қалған мұра әр салалы. Онда лапылдаған от сезімді лирика да, автордың сыншылдық тенденциясын айқын танытатын қуатты эпикалық туындылар да,

өз заманының сыншылдық ой-пікіріне үн қосқан мақалалар мен очерктер де мол. Мұның бәрі қазақ әдебиеті ұлт тағдырын тілге тиек ете бастаған заманда әдебиет жанрларының туып жетіле бастағанының куәсі. Сұлтанмахмұт – әдебиетіміздің бұл саладағы ізденістеріне, сондай-ақ реализм жетілуіне үлкен үлес қосқан ақын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы 1 том. – Алматы: «Ғылым», 1993.

2 Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. – Алматы: «Білім»

3 Еспенбетов А. Шәкәрім және Сұлтанмахмұт. – Алматы: «Жібек жолы», 2002.

СЕТЕВАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ФЕНОМЕН СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ СИТУАЦИИ

ИБРАЕВ М. А.

к.ф.н., доцент, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар
КОВАЛЕВ Р. М.

магистр журналистики, г. Павлодар

Идея сетевой структуры применительно к техническому объекту впервые возникла у американского инженера и математика П. Бэйрэна, рассмотревшего живучесть американской системы противоракетной обороны в случае ядерного конфликта. Выделив три возможные структуры управления системой (централизованную, децентрализованную и распределенную), Пол Бэйрэн продемонстрировал, что если не будет ярко выраженной центральной управляющей части, то все уцелевшие конечные пункты смогут дальше работать в случае уничтожения одного из них за счет многочисленности возможных соединений, поэтому сеть имеет свойство эластичности или живучести. Любой узел сети может быть легко убран из системы, целостность её от этого никак не пострадает. Данное свойство превращает сеть в универсальную систему контроля. Позднее предложенные П. Бэйрэном принципы были использованы при строительстве ARPANET, американской компьютерной сети, прообраза современного Интернета.

А. Бейвлас в ходе групповых экспериментов отмечал, что различные модели коммуникации по-разному оказывают влияние на выполнение

задач членами групп. Сетевая структура отражала разделение групп на подгруппы, в которых сообщения могли передаваться только в определенных направлениях и через конкретные позиции

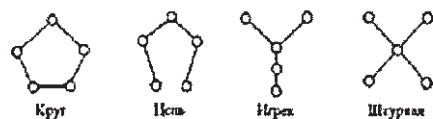

Рисунок 1 – Графическое изображение структур

Данные структуры получили названия: «колесо», или «круг», «цепь», «кигрек», «штурвал».

В исследовании А. Бейвласа впервые упоминается централь. Когда коммуникации осуществлялись через центральную позицию, происходило более качественное и быстрое выполнение задач. Централь определяет важнейшее место в позиционировании сетевых отношений. Где центральность и, следовательно, независимость распределена равномерно, там нет лидеров, возникает много ошибок, высокая энергичность, медленная организация и высокая удовлетворенность. Г.В. Градосельская констатирует, что впервые в работах А. Бейвласа были разработаны важнейшие положения теории сетей: «во-первых, под сетью понималась уже совокупность не индивидов, а позиций, и результирующая модель отношений между позициями выглядела как основа, или тип, структуры. Во-вторых, связи между позициями обозначали потоки информационных ресурсов» [1, с. 15].

Сеть — математическое понятие! Возможность установить количественные отношения между сетевыми объектами дает новое пространство для исследований в социологии, экономике, теории коммуникации. Количественные исследования продвигаются в двух направлениях. Матричный подход операционализирует понятие сети для целей изучения групповых взаимоотношений. Геометрический подход исследует эффект социальных коммуникаций сквозь призму пространственных контактов. Представитель геометрического подхода к изучению сетевых структур, американский ученый Р. Берг использует анализ микроструктуры социальных контактов, опираясь на понятие «социограмм», т.е. схематизмов, отражающих движение информационных потоков внутри и вне организации. В своей работе «Социальный капитал структурных дыр» он демонстрирует множество различных коммуникационных схем, существование которых необходимым образом связано с наличием коммуникационных размыканий (структурных дыр) и потребностью

в их преодолении. Различные сетевые конфигурации дают различный коммуникационный эффект и служат различным целям. Развитие теории « сетевого общества » и « сетевой коммуникации » в социально-философском знании в 1990-х годах в значительной степени стимулировано работами М. Кастельса, рассмотревшего сетевые эффекты глобализации и предложившего понятие сетевого пространства, основными компонентами которого являются ресурсы, которыми обмениваются акторы сети, а местоположение акторов определяется удаленностью от центров перераспределения ресурсов.

М. Кастельс в своих работах «Становление общества сетевых структур» и «Галактика Интернет: размышление об Интернете, бизнесе и обществе» обращается к метафоре «сеть» для описания состояния современного социума. Центральным понятием теории становится «сетевая структура», раскрывающаяся как «комплекс взаимосвязанных узлов», при этом «конкретное содержание каждого узла зависит от характера той конкретной сетевой структуры, о которой идет речь». Итак, явно выделяется подмножество сети – ее узлы, акторы, которыми могут являться индивиды или отдельные сообщества. Но для того чтобы образовалась сеть (даже коммуникативная), необходимо перераспределение ресурсов. Можно себе представить, что акторы располагаются в виртуальном пространстве и обмен ресурсами также происходит в этом пространстве. Кастельс вводит новое понятие - «сетевое пространство». Ресурсы, которыми обменивается сеть, в нем представлены в виде виртуального пространства, а местоположение акторов определяется удаленностью от центров перераспределения того или иного вида ресурсов.

При взаимодействии акторов неизбежен обмен разными типами ресурсов или потоков (капитала, информации, технологий, организационного взаимодействия, изображений, звуков и символов), вокруг которых построено все общество. Потоки являются не просто одним из элементов социальной организации, они выражают процессы, доминирующие в экономической, политической и символической жизни социума. В новом технологическом и информационном обществе виртуальным становится почти все (деньги, местожительство, чувства), кроме предметов, обеспечивающих комфортное существование и защищенность человека. Но ценность бытовых предметов не сопоставима с ценностью идей, определяющих необходимость и рациональность работы с данными материальными ресурсами. Почти все вышеперечисленные ресурсы приобретают виртуальное выражение в электронных импульсах. Тем не менее

они нуждаются, в материальной опоре. Это ансамбль элементов, поддерживающих такие потоки и делающих материально возможным их отчетливое и одновременное проявление. Кастельс предлагает следующую идею о том, что существует новая пространственная форма, характерная для социальных практик, которые доминируют в сетевом обществе и формируют его: пространство потоков. Пространство потоков есть материальная организация социальных практик в разделенном времени, работающих через потоки [2, с. 606].

Под потоками М. Кастельс понимает целенаправленные, повторяющиеся, программируемые последовательности обменов и взаимодействий между физически разъединенными позициями, которые занимают социальные акторы в экономических, политических и символических структурах общества. Доминирующие социальные практики встроены в доминирующие социальные структуры. Под доминирующими социальными структурами понимается такое устройство организаций и институтов, при котором внутренняя логика этих структур играет стратегическую роль в формировании социальных практик и общественного сознания в обществе в целом. Пространство потоков как материальную форму поддержки процессов и функций, доминирующих в информационном обществе, можно описать как состоящее из трех слоев. Первый слой - материальная опора пространства потоков (микроэлектроника, телекоммуникации, компьютерная обработка, системы вещания и высокоскоростного транспорта, также основанного на информационных технологиях). Второй слой складывается из узлов и коммуникационных центров. Пространство потоков основано на электронной сети, которая связывает между собой конкретные места с четко очерченными социальными, культурными, физическими и функциональными характеристиками. Третий слой — пространственная организация доминирующих менеджерских элит, осуществляющих управленческие функции, вокруг которых строится организованное пространство. Отсюда вытекает очень важный вывод: сеть влияет на социальную организацию сообществ. Пространство потоков состоит из персональных микросетей, где реализация интересов осуществляется через глобальное множество взаимодействий в функциональных макросетях [1, с. 23-29].

П. Бурдьё не обращается специально к проблематике сетей. Он пытается предложить архитектору социального пространства. Тем не менее, именно сетевые коммуникации предлагают инженерные решения того, что содержится в архитектурном замысле Бурдьё. Сеть

— один из основных способов, посредством которых достигается эффект структурирования социальных влияний в пространстве социума. Способность оказания влияний и достижения мгновенных реакций акторов на ситуационные изменения социальной среды Бурдьё называет «социальным полем» [3, с. 576]. Поле — отзывчивая среда, позволяющая социальным классам группироваться и перегруппировываться, социальным институтам формироваться и переформировываться. Поле образует единый информационный континуум, в котором информация распространяется столь свободно, что позволяет предвидеть и упреждать ходы игроков и, соответственно, позиционироваться игрокам внутри поля друг относительно друга. Событие в одном месте поля мгновенно меняет ситуацию во всех остальных местах. Обретение места и структуры диспозиций в этих сетевых взаимовлияниях получает у Бурдьё название «габитуса». Габитус — место в сплетении разномерных сетей, которое потенциально может занять каждый. Заняв его, он окажется не только скручен массой ролевых функций и зависимостей, но и обогащен уникальными коммуникационными привилегиями, которые отсутствуют в других габитусах. Общество — совокупность габитусов, каждый из которых индивидуален, но вместе они определяют структуру социальности, совокупность классов и социальных практик в обществе.

Современная эпоха находит основание для своего развития в использовании Интернет-технологии. Эта технология является коммуникационной технологией, поскольку способствует включению все большего числа людей в сетевые формы взаимодействия, то есть коммуникации. Названная М. Маклюэном «расширением человеческого тела», она неизбежно сказывается на практиках человеческого поведения и социального взаимодействия. Как и любая другая форма коммуникации, Интернет содержит в себе множество других форм, которые, учитывая сетевую специфику, могут сочетаться самыми различными способами. Интернет-технология как технология, позволяющая объединять в единую коммуникационную среду различные электронно-вычислительные устройства, дает толчок для развития множества альтернативных технологий коммуникации, причудливо сочетающих в себе все многообразие накопленных человечеством коммуникативных форм. Данные коммуникативные формы предстают в виде сервисов Интернета, бесконечно «обгрызающих» символическую природу коммуникации и человека. Включенность человека во множество коммуникационных процессов и использование различных коммуникативных форм приводит к

фрагментации коммуникации. Каждое сообщение, представленное отдельным средством коммуникации, является своеобразным символическим фрагментом, который находит свое место в адресате. Множественность подобных фрагментов требует установления отношения, то есть связывания через интерпретацию. Необходимость постоянного сравнения и сопоставления делает человека сопричастным к процессу создания информации, актуализирует его мышление, конституирует субъективность. Подобная активность человека и фрагментарность средства коммуникации описывается М. Маклюэном при помощи метафоры «мозаика» [4, с. 69]. Благодаря мозаичности средство коммуникации превращается в определенный, чаще всего обобщенный образ или срез сообщества. Этот образ закрепляется в средстве коммуникации, которое становится одной из его характеристик. Таким образом, каждая социальная общность вне зависимости от своей дифференциации «удерживается» как единый образ раз определенным средством коммуникации. В работах М. Маклюэна представлена идея о том, что каждой исторической эпохе соответствует своя технология коммуникации, то есть технология объединения людей. Подобного рода технологии фактически являются продолжениями человеческих органов чувств, «вынесенными во внешний мир частями тела», они организуют деятельность людей, оказывают влияние на сложившиеся социальные отношения, структурируют социальную реальность и представления о ней посредством символического порядка.

Таким образом, до возникновения «четвертой информационной коммуникационной волны» история развития коммуникаций еще до начала XXI столетия претерпела три коммуникационные революции: 1) изобретение письменности; 2) изготовление печатного станка; 3) внедрение электронных масс-медиа. На заре нового тысячелетия создается всемирная сеть, что открывает новую эру электронных интерактивных коммуникаций.

Теория сетей призывает к философскому пересмотру многих вещей, провоцируя измерять пространство не расстояниями, а потоками, отсчитывать время не часами, а событиями. Историческим ответом на ситуацию коммуникационного переизбытка служит формирование сетевого общества — общества, ключевую коммуникативную роль в котором начинают играть сети, свободно формирующиеся объединения людей и групп по интересам. В отличие от традиционных социальных структур сети способны воспринимать и самостоятельно создавать новые коммуникативные конфигурации, недоступные для традиционных институтов. Сетевое общество

позволяет снабдить инновационные коммуникативные проекты соразмерными им и эффективными коммуникативными практиками.

Таким образом, формируется феномен современной социокультурной ситуации — сетевая коммуникация. Термин «сетевая коммуникация» можно определить как коммуникация, опосредованная компьютером; коммуникация в электронной среде; опосредованное компьютером общение. И. Н. Розина определяет компьютерно-опосредованную коммуникацию как новую подобласть теории и практики коммуникации, в которой исследуется использование людьми электронных (компьютерных) сообщений для формирования понимания в разнообразных средах, контекстах и культурах. Причем исследование электронных сообщений служит практическим целям эффективного использования компьютерных и коммуникационных технологий и развитию этики этого вида коммуникации в различных областях человеческой деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Градосельская Г. В. Сетевые измерения в социологии — М.: Новый учеб., 2004. — 247 с.
- 2 Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура /пер; с англ. — М.: ГУ ВШЭ, 2001. — 607 с.
- 3 Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики — СПб.: Алетейя; 2005. — 576 с.
- 4 Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека/пер. с англ. В. Г. Николаева — Й.: Жуковский: Канон-пресс— Ц: Кучково поле, 2003. — 462 с.

ДЕРЕКТІ РОМАНДАРДАҒЫ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК

ИБРАЕВА А. Т.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Әлем әдебиетіндегі тарихи шығармалар үрдісін ұстанған ХХ ғасырдың 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың бас кезіндегі қазақ прозасының роман жанрындағы туындылары ұлттық сөз өнерінің тынысын кеңейтіп, рухани толыға түсті. Әлем әдебиетінің ұлылары саналған Л. Толстой, А. Пушкин, Р. Тагор, Ә. Хэмингуэй, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, т.б. сынды суреткерлер шығармаларына тән тарихи шындық поэтикасы көркемдік үндестігі байқалатын қазақ

прозасының жаңа туындылары тәуелсіз қазақ әдебиетінің өркениеттегі өзіндік тұғырын бейнелей түседі. Бұл – ұлттық мәдениетіміздің жалпыадамзаттық дамудағы жетістіктерінің биігі деп білуіміз керек.

Әдеби процесс-әлем халықтары әдебиеттері дамуындағы елеулі туындылардың поэтикалық ерекшеліктері жинақтала танылатын шығармашылық ізденістер арналарын тұтастандыра танытатын ұғым. Ғалым Т. Тебегенов: «Әдеби процесс – рухани құндылықтар тарихы... Әдеби шығарма – өткен мен бүгінді, болашақты тұтастай елестететін өзекті мәселелерді қамтитын көркемдік-эстетикалық тағылымы мол халық дүниетанымының айнасы» [1, 11 б], – дейді. Демек, әдеби процесс ұғымының аясында халық тарихының барлық кезеңдеріндегі сөз өнері шығармашылығының үздіксіз дамуындағы қозғалысы, көркемдік болмысы қарастырылады. Сөз жоқ, рухани мәдениеттің негізгі арнасы көркем шығармалар – үздіксіз туындап жататын әдеби даму қозғалысының жемісі. Тарихи роман мазмұны әруақытта кеңейіп, ғасырдан – ғасырға ұласып жазыла береді. Себебі мұнда ұлттық болмыс, ұлттық дүниетаным, ұлттық құндылық шежіресі көркемділікпен бейнеленеді. Бұл – адами танымдық белес, сөз өнерінің қайнар ортасы.

Қазақ романдарының тарихилық негіздерін құрайтын кезеңдер шындығын қамтыған осындай жанрдағы шығармалар қатарында С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С. Мұқановтың «Өмір мектебі», Ғ. Мұстафиннің «Көз көрген», Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз», Т. Жұртбаевтың «Дулыға», Д. Досжановтың «Абақты» және т.б. шығармалар деректілік сипатының молдығымен, нақтылығымен ерекшеленеді.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі деректі романдар да тарихилық негізділікті мол қамтитындығымен бағаланады. Ал, нақтылы деректілікке негізделген шығармалар қатарында жазушылар Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы» (роман-толғау), Т. Ахметжанның «Ақиқат жолы» (роман-диалог), М. Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» (деректі роман) туындылары айрықша дараланып көрінеді. Бұл романдарда ХХ ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан тарихының материалдық және рухани мәдениет салаларындағы даму оқиғалары, кеңестік кезеңнің жетістіктері мен кемшіліктері, көрнекті тарихи қайраткерлердің әрқайсысына тән даралық сипаттары, қоғамның, мемлекеттің, әртүрлі шығармашылық, шаруашылық ортаның қарым-қатынастарындағы қайшылықтар мен қақтығыстар – бәрі де нақтылы өмірлік деректер бойынша баяндалады. Бұл романдар

мазмұны арқылы тарихи тұлғалар мен прототипті бейнелердің болмысы мен ішкі жан дүниесімен де таныс боламыз.

1992 жылы жарық көрген жазушы Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы» атты эпикалық шығармасына «Роман-толғау» («Айтылмай келген шындық») атты қосымша тақырыптық атаулар қосыла берілген.

Қазақ тарихының аса күрделі оқиғаларға толы ХХ ғасырдың 70-80-жылдарындағы кезеңіндегі саяси идеологиялық бақылау орындары мен Қазақстан Жазушылары Одағы арасындағы қарым-қатынастарды деректі прозаның роман-толғау жанрындағы эпикалық туындымен қамтып жазуда қаламгер шындық туралы өзіндік көзқарастарын халықтық бағалаумен сабақтастық тұрғыда баяндауға тырысқан. Роман желісіндегі эпикалық баяндауға негіз болған ұйым – Қазақстан Жазушылар Одағы. «Тұйық өмірдің құпиясы» роман-толғауында Ә. Шәріповтің, Ә. Әлімжановтың, Ж. Молдаға-лиевтің, О. Сүлейменовтің Қазақстан Жазушылар Одағын басқарған кезеңіндегі қызметтерін атқаруына байланысты оқиғаларды қамтып жазған. Деректі прозалық романның кейіпкерлері – тарихи тұлғалар» [16, 300-301 бб]. «Тұйық өмірдің құпиясы» романында қазақтың ХХ ғасырдағы көрнекті жазушылары І. Есенберлиннің, Ә. Нұрпейісовтің, Т. Ахтановтың, С. Мұратбековтің тұлғалары да біршама даралана бейнеленген.

Деректі романда Қазақстан тарихының аса көрнекті тұлғасы, көп жыл республиканы басқарған Д.А.Қонаевтың Жазушылар Одағына, жекелеген дарынды қаламгерлерге жасаған қамқорлығы да жан - жақты суреттелген.

Қазіргі деректі эпикалық прозалық шығармалардың көрнекті үлгілерінің қатары 1986 жылғы Желтоқсан ұлттық-азаттық көтерілісіне арналады. 2006 жарық көрген М. Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» атты деректі романының бірінші кітабы – қазіргі қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыптың игерілуін білдіретін елеулі туынды. «Желтоқсан эпопеясы» деректі романының композициясында екі маңызды мәселе қарастырылады: біріншісі – автордың 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі туралы көсемсөздік-философиялық ой-толғаулары мен тұжырымдары; екіншісі – Желтоқсан көтерілісін айғақтайтын ресми құжаттар, естеліктер мен деректі материалдар. Деректі романдағы осы бөліктерде ХХ ғасырдың 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі болған күндерден бастап қазіргі ХХІ ғасырдың осы кітап шыққанға дейінгі аралықтағы Қазақстанның саяси-әлеуметтік оқиғалары, халқымыздың рухани өсуіне, өркендеуіне байланысты өзекті мәселелер жинақталған. (кейбір

деректі материалдар желтоқсандықтардан алынған – автор И.А.). Деректі романның авторы, ұлтжанды қаламгер болғандықтан шығармадағы аталған тарауларда стильдік қолданыстардың алуан түрі берілген. Шығармадағы тараулардың тақырыптық сипатына орай суреттемелер де, диалогтар да, авторлық дербес толғаныстары мен тұжырымдары да, ресми құжаттар (қаулылар, мәжілісхаттар, анықтамалар, хаттар, т.б.), сонымен бірге оқиғалар желісіндегі поэтикалық әсерлілікті күшейту қызметін атқарған өлеңдер де аралас қолданылған.

Деректі романның әр алуан жанрлардың синтезі үлгісінде болуы қазақ сөз өнері тарихындағы тарихнамалық-шежірелік туындылар жазу үрдісін еске салады. Сөз арқауындағы Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», М. Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы», Т. Ахметжанның «Ақиқат жолы» деректі романдары жаңа дәуірдегі әдеби үдерістегі шежірелік-тарихнамалық және әдеби шығарма поэтикасы тұтастығының көрінісіндей танылады.

Т. Ахметжанның «Ақиқат жолы» (2003) роман-диалогында Желтоқсан көтерілісінен кейін «ұлтшыл», «жершіл», «рушыл» т.б. жалалар жабылып, аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметінен босатылған, бірақ қуғын-сүргінге ұшыраса да әділетсіздіктен ықпаған, рухын жоғалтпаған қазақ зиялысының тағдыры арқылы тоталитарлық жүйенің шаруашылық салаларында жүрген қазақ азаматтарына да тигізген зардаптарын көреміз. Романдағы автор мен кейіпкер диалогтары шығарманың поэтикалық мазмұны мен пішін тұтастығымен өрілген. Академик З. Ахметов көркем шығармадағы диалогтың кейіпкерлердің жан әлемін, қоршаған тіршілік қозғалыстарындағы өзіндік орындарын анықтаудағы поэтикалық қызметін атап көрсеткен [2, 79-80 бб]. Диалог – деректі романдардың психологиялық сипатын күшейте түсетін көркемдік тәсіл екені белгілі, жазушы осы көркемдік психологиялық детальді шебер пайдалана отырып, кейіпкердің ішкі жан дүниесінің, көңіл қыжылын ашық бере білген.

Деректі роман – қазіргі жазбаша әдебиеттің өзіндік жанларының бірі. Құрылысындағы деректі құжаттардың, естелік әңгімелердің мол болуымен бірге туынды авторларының көркем шындық бейнелеулері де қолданылатын-дығы оларды ерекшелендіріп тұрады. М. Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» деректі романының «Ұлтсыздандыру саясаты немесе Желтоқсан көтерілісіндегі тіл мүддесі» атты тоғызыншы бөлімінде тәуелсіздігі ресми жарияланған Қазақстан Республикасындағы қазақ тілінің мемлекеттік мәртебелі қолданысын нығайту, қазақ ұлтының

мемлекет құрушы ата-бабалық және мәңгілік тұғырын сақтау іс-әрекеттері жүйелене көрсетілген. Романның өмір шындығын танытуда жазушылық палитрасы жоғары, суреттеу әдісі көркем, деректілікті қолдану шеберлігі ұшқыр екенін байқаймыз.

Тарихи – деректі роман жазуда ерекше туындылардың бірі – Т. Сәукетаевтың «Айқараңғысы» романын атауға болады. Роман 2011 жылы жарық көрді. Романда қазақ халқының басынан кешкен тарих жолдарының оқиғалары бастау болып, 1986 жылғы ызғарлы да, қанға боялған алаңдағы оқиға суреттеледі. Роман отыз төрт тараудан тұрады. Әр тарауға тақырып қойылған. Романның басты кейіпкерлері Әзиз Сұлтан мен Сәбира. Романның басында

«Бұлтты жарып Күнді ашқан,
Түнді жарып Айды ашқан
Жас Қазақ,
Өр дауысыңнан миллион жүрек оянған,
Көз жасыңнан

Көк байрағым боялған» деген эпиграф берілген. Бұл сөздерден романдағы баяндалатын оқиғаның сырын, қараңғы түнекте тұншыққан елдің бұлқынысын, ашу – ызасы менбостандық таңы алда деген бір тұспалды байқауға болады. Ең бастысы, романның «Айқараңғысы» деп аталуы да көп ойдан хабар беретіндей. Себебі «Айқараңғы» сөзінің ұғымы табиғат пен адам болмысы табиғатының өларалық құбылысын танытатын табиғи құбылыс. Жазушы да осы қағидаға сүйенген сияқты.

Жазушы өмір шындығы мен көркем шындықты бір – бірімен жымдастырып, жігін білдірмей үйлестіре білген. Романда бейнеленген образдар мен суреттелген қиғалар, мінездер мен қимыл – әрекеттері расында да өмірде дәл солай болғандығына шүбәсіз сендіреді. Бұл романды жазуда көздеген мақсаты, ұстанған авторлық позициясы болғаны анық. Ол – халықтың тәуелсіз, азат ел болудағы мақсат – мүддесін, елдің елдігін, бірлігін, азаттығын, болашағын астарлы, жалынды сөздермен жеткізу болған.

Романның прологында жексенбі күні Шымбұлақта шаңғы теуіп, демалып, қызыққа батқан Әзиз – Сұлтан мен Сәбираның қанен қаперсіз, ертеңгі ызғарлы күннен еш хабары жоқ, екеуі сезімге толы сырларымен бөлісіп, аспан астын жарқын күлкіге толтырған сәт тосынан алай – дүлей болады.

«Кенет өзекті қуалай ұйытқыған сұп – суық жел бусанып алақызған денеге инедей қадалып түршіктіріп жіберді. Тыныштық дүр үркіп, шуақ астында шайыр иісі аңқып, маужырап, мүлгіп тұрған қалың

қарағайдың басы сусылдай жөнелсін... Ұлпа қар аспанға көтеріліп, айнала астан – кестең болды да кетті әп – сәтте. Тау сілемінен ойнап шыққан қара бұлт қара құстай қанатын жайып екпіндеп келеді» деген табиғат суретінен кейіпкерлердің де ертеңгі өмірлері де алай – дүлей болатынын, оларды да тағдырдың бастарына салған азапты күндер күтіп тұрғанын меңзейді. Автор бұл қара бұлттың тек романдағы кейіпкерлердің бастарына төнгендігін емес сол ызғарлы желтоқсан айында аланға жиналған бейбіт шеру өткіземіз деп келген талай жастың өміріне қауіп төнгендігін емеуірінмен жеткізген.

«Қайда ұштың, аққулар» деген бірінші тарауында фабрикада жұмыс істеп жүрген қазақ қызының аузымен автор мынадай сөздерді келтіреді:

«...Азғындықтан басқа не үйреттің бізге? Ішкеніміз арак, шеккеніміз – шылым. Жолдан тапқан баланы шырылдатып жетімхананың босағасына тастаймыз. Еңгейген ананы панасыздар үйіне өткіземіз – осы ма сенің үлгі – өнегең?»

Дінімді алдың, тілімді алдың – енді алмаған нең қалды? Жок, жетеді осы табанда жаншылып құл болғанымыз», деген кейіпкер сөзі арқылы халықтың әбден ашынған, көп жылдардан бері жиналып келген осы ащы зары айтылған.

Бұндай зарды заңғар жазушы М.Әуезовтің де 1916 жылғы ұлт – азаттық көтерілісін суреттеген «Қилы заман» повесінде оқиғаның негізгі түйіні етіп алғаны айқын.

Аталмыш повесте: «Жерді алды, қонысты алды, суды алды... Бұдан арыға шыдай алмаймыз» деп, қазақтардың бас көтергендігін осы ащы сөздері, сондай-ақ

«...Оян, намысы тапталған қазақ!

Жағаласып өл, болғанша қазақ!...»

– деп алаш қайраткері М. Дулатовтың «Оян қазақ!» өлеңімен идеялас жолдары арқылы жеткізілген. Әрине, бұл азаттықты Алаш қайраткерлері де аңсап, халықтың еркіндігі үшін күресіп, сол жолда өмірлерін құрбан етті. Бұл тілек сол тұстағы алаңға шыққан жастардың ғана емес, ата-бабамыздың арман, тілегі болатын. Т. Сәукетаев сол ата-бабамыздың мүддесін қайсар қазақ қызының сөзімен жеткізіп отыр.

Жазушы әрбір обрызды беруде шеберлік танытып, олардың тарихи бейнесін сомдап, әр қайсысының аузына мағыналы, терең, киелі ойларды салады. Бұнда жазушы тек оқырман ойынан шығуға аса көңіл бөліп қана қоймай, тарихи болған оқиғаны қаз – қалпында кейінге жеткізу мақсатын көздеген. Кейіпкерлер ойы, әрекеті, сөзі арқылы өзіндік, авторлық тұғырнамасын жеткізуге күш салған.

Автор романда желтоқсан көтерілісінің шығу себептерін, оның тарихын суреттей отырып, кей тұста оған кейіпкерлер көңіл – күйімен өзіндік баға беріп отыратын жерлері де кездеседі.

Қазақ поэзиясын орыс тілінде сөйлеткен О. Сүлейменов пен Қазақ Ұлтының жанашыр перзенті Д. Қонаевтың бейнелерін сомдай отырып, олардың азаматтық биік рухын, елім, жерім деген азаматтық парыздарын, ұлттың болашағы үшін толғанған ойларын, ар-намыс, мұқалмаған қайраты мен жігерін шынайы суреттей отырып, елдің алдағы өміріне деген толғаныстарын жеткізуге тырысқан.

Бұл романның құндылығы жазушының өз замандағы болған оқиғаны баяндап, тарихи оқиғаға қатысты авторлық тұғырнамасын көрсетуі, бірлікті, ерлікті шығарманың лейтмотиві етіп алуы.

Т. Сәукетаевтың «Айқараңғысы» романы отарлау саясатының озбырлықтарын, қарулы әскердің қарусыз халықты аяусыз қыруын, бейбіт шеруге оқ атылуы, қазақ билігіндегі қалыптасқан жүйенің бұзылуын, жергілікті халықтың Қазақстанға басшылық етіп басқа ұлт өкілін тағайындауына наразылық тудырғанын, сондай-ақ тәуелсіздікке, азаттыққа ұмтылған елдің ұлттық рухы мен жігерін суреттеп, сол көтерілістің халық жадында мәңгі сақталып қалуын көздегені байқалады.

Бұлар – ожданы, намысы, құқы тапталғандардың, әбден қорлықты көрген момындардың бұлқынысы, көтерілісі, яғни түптің түбінде жететін азаттық пен тәуелсіздік идеясын жазушы сол ұлттық көтеріліс арқылы бейнелеп берген. Ойымызды түйіндесек, Т. Сәукетаев тарихи оқиғаны суреттеу арқылы оқырманның рухани байлығын тәрбиелейтін, ерлікке, батырлыққа, ұлтжандылыққа баулитын ірі сом тұлғалар жасаған. Туынды құндылығы да осында жатыр.

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап бүгінге дейінгі жарық көрген тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетін құраған сөз өнері туындыларын қазіргі заманғы өмір мазмұнын бейнелеудің өзектілігі жан-жақты талдау арқылы жүзеге асырылды. Тарихи тұлғалар мен оқиғалардың көркемдік шешіммен жинақтала бейнеленуі, әдеби бейнелердің прототиптік негізділігінің мәні, кейіпкерлерді даралау мен мінездеудің психологиялық ерекшеліктері де романдар поэтикасы заңдылықтары тұрғысында орындау міндет қатарын құрады. Тарихи шындық пен қоғамдағы адам тағдырының бейнеленуінің көркемдік уақыт аясында қамтылуы өзекті, ал романдардың идеялық-композициялық желісіндегі ұлттық-этнографиялық сипат та өнер туындысының эстетикалық табиғатын терең түсінуге мүмкіндік жасалыны. Сол арқылы қазіргі романистердің сөз өнері

әлеміндегі жазушылық қарымдары анықталып, шығармаларының көркемдік әлемі танылды. Романдардың реалистік сипаты арқылы өмір құбылыстарын кешенді күрделі қайшылықтарымен жинақтап танытатын поэтикалық ерекшеліктеріне әдеби талдау жасалынып, реалистік сипат тұрғысында көркемдік әдіс бойынша шығармалардың мазмұны мен пішін жүйесі анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Тебегенов Т.С. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б
- 2 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
- 3 Рахымжанов Т. Романның көр кемдік әлемі. – Алматы: Рауан, 1997. – 223 б.

ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ БИЛИНГВОВ: НА ПРИМЕРЕ ТАТАРСКОЙ ДИАСПОРЫ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

ИВАНОВА В. А.

учитель русского языка и литературы, СОШ № 19, г. Павлодар

Стратегическим направлением развития поликультурной личности в Республике Казахстан является введение в действие Национального культурного проекта «Триединство языков», целью которого является развитие трех языков: казахского как государственного, русского как языка межнационального общения и английского как языка интеграции в мировое информационно-экономическое пространство. Проект осуществляется в рамках Государственной программы функционирования и развития языков, которая предусматривает ведение гармоничной языковой политики, обеспечивающей полномасштабное функционирование государственного языка и сохранение языков всех этносов, живущих в Казахстане [1, 183 с]. Современные процессы глобализации и унификации, приводящие к размыванию культуры, разрушение традиций, масштабное внедрение информационных технологий, заставляют искать новые адекватные современным условиям формы сохранения и трансляции этнических ценностей, предъявляют особые требования к мотивационному полю этногрупповой принадлежности [4, 16 с].

Цель статьи – определить факторы и направления межкультурного взаимодействия в Казахстане на примере татарской диаспоры Павлодарской области.

Исторические условия. Татары проживают на территории Павлодарской области с начала 18 века. Из Тобольска, Тары, Тюмени отправлялись служилые люди на созданные форпосты Верхнеиртышской линии. Среди них было много татар, которых охотно брали на службу, так как они могли свободно общаться с местным населением. По архивным данным, позже, после того как было разрешено поселение людей невоинского сословия, увеличилось количество мещан. Развитие торговых отношений, соляной промысел стали причиной появления на территории Павлодарской области татар-купцов, в конце XIX – начале XX веков составлявших большинство купеческого сословия города Павлодара [3, 136 с]. Данные переписи населения по Павлодарской области за последние 100 лет (1897-1959-1999-2009) показывают, что численность татар составляла от 1,5 до 2 % в каждой переписи [2, 33 с]. До сороковых годов XX века татарская диаспора сохраняла этническое социокультурное пространство. Об этом свидетельствуют следующие факты: существовала семилетняя татарская школа, работала казахско-татарский драматический театр, библиотека-читальня имела солидный фонд, выпускалось около 20 наименований журналов и газет на татарском языке. В 1938 году была закрыта школа, расформирован театр, подверглись репрессиям служители Ислама, которые объединяли вокруг себя татарское население города. Языковая среда еще более сузилась в 50-70 годы, когда на освоение целины и на промышленные стройки прибыли представители разных национальностей, владеющие языком межнационального общения – русским, который постепенно стал вытеснять языки этнических групп. Была ликвидирована татарская среда вне семьи. Оставалась тенденция дальнейшего уменьшения применения языка в качестве главного языка коммуникации и в семье. Усилились ассимиляционные процессы, приведшие к размыванию этнического фактора, особенно в молодежной среде. Это привело к тому, что большинство представителей диаспоры в значительной степени утратило родной язык. Таким образом, татарское население, традиционно являвшееся полиязычным (татарский-казахский-русский-арабский для верующих), превратилось в монологичное. С конца 80-х годов наблюдаются процессы возрождения этнического самосознания, которые привели к созданию на территории

Павлодарской области этнокультурных объединений: немецкого, корейского, татарского, украинского, Лиги женщин-мусульманок.

Социально-культурные условия. На протяжении последних 25 лет общественное объединение «Татаро-башкирский общественно-культурный центр Павлодарской области» формирует и сохраняет татарское культурное пространство. Работа его систематизирована и структурирована. Деятельность осуществляется в нескольких направлениях: образовательном, культурологическом, воспитательном.

Образовательное направление.

Это организация обучения в Школе национального возрождения детей от 6 до 18 лет, налаживание и поддержка связи с высшими учебными заведениями Республики Татарстан, обучение арабской графике для разновозрастного населения на курсах при татаро-башкирском этнокультурном объединении.

Более полувека (с 1938 года) в Павлодаре татарское образовательное пространство полностью отсутствовало. Первые попытки возродить его были сделаны в начале 90-х: инициативная группа добилась открытия при средней школе № 5 г. Павлодара двух групп по изучению татарского языка и литературы, в 1994 году в средней школе № 1 был открыт специализированный класс, где в учебную программу включили предмет «татарский язык». В 1997 году была основана Школа национального возрождения, в которой одним из первых открылось татаро-башкирское отделение. По сегодняшний день в отделении обучается около полусотни учеников. Обучение ведется по нескольким предметам: татарский язык и литература, страноведение, музыка, хореография, декоративно-прикладное творчество. Учебный процесс разложен на 6 дней, основная нагрузка приходится на воскресенье. Обучение ведется по авторским программам, созданным для работы с учащимися, владеющими в разной степени казахским языком. Казахский язык в ситуации изучения татарского языка сегодня является важным фактором, так как на основе знаний по казахскому языку, полученным в школе, ученики овладевают татарским. Возникает языковое взаимодействие в одном коммуникативном пространстве, которое приводит к формированию казахско-татарского двуязычия на основе национальных культур двух народов.

Ежегодно среди учащихся татаро-башкирского отделения и представителей молодежи проводится анкетирование, в котором замеряется уровень владения татарским языком. Практика многих лет показывает, что языком владеет не более 10% учащихся. На уровень владения языком в большой степени влияют представители старшего

поколения – бабушки и дедушки. Однако есть семьи, в которых старшее поколение получило образование на родном языке, а дети языка не знают. В некоторых семьях распространено мнение о том, что ребенка сначала надо обучить языку общения русскому, а потом только учить родному. Это происходит в семьях, где родители сами плохо владеют языком. И, как следствие, без языковой среды родной язык не формируется, перестает быть языком общения в семье.

В условиях учебного заведения дополнительного образования можно говорить об усвоении языка на уровне А1 – А2. Причина – в особенностях учебного процесса Школы национального возрождения: добровольное, бесплатное посещение занятий, где нет домашних заданий, нет контрольных работ и экзаменов, за исключением промежуточных тестов, замеряющих степень владения языком; ориентир на изучение культуры, истории, географии, литературы на русском языке; разучивание национальных песен и танцев, что само по себе не требует хорошего владения языком. Ситуация меняется при изучении, например, немецкого языка, где учащиеся имеют четкую мотивацию: овладеть языком на высоком уровне для сдачи языкового экзамена и дальнейшего переезда в Германию.

Одним из мотивирующих факторов для более качественного изучения языка в последние годы стала возможность участия старшеклассников и студентов в Международной олимпиаде по татарскому языку, которую проводит Казанский федеральный университет (КФУ). Олимпиада состоит из двух туров. Заочный тур – он-лайн тестирование, по результатам которого проходит отбор на второй тур. Очный второй тур проводится в г. Казани на базе КФУ, главным призом является образовательный грант. Ежегодно в очном туре участвует до 40 представителей дальнего и ближнего зарубежья, значительная часть которых учащиеся из города Павлодара. Проведение олимпиады способствовало организации и проведению языковой квест-игры, посвященной международному дню родного языка (22 февраля). К участию приглашаются представители разных возрастов.

Культурологическое и воспитательное направления.

Культура – определяющий и скрепляющий фактор в деле сохранения самобытности, традиций, обычаев и языка этноса. Важным элементом поддержки культурного пространства является творческая деятельность. В этнокультурном объединении работает четыре творческих коллектива: вокальный ансамбль «Чишмя» – «Родник», молодежный вокальный ансамбль «Мирас» – «Наследие», инструментальный ансамбль ансамбль «Ильхам» – «Вдохновение»,

танцевальный ансамбль «Ялкын» – «Пламя». В репертуаре коллективов фольклорные и современные песни на татарском и башкирском языке. Состав коллективов разнообразен по возрастному, этническому составу, по уровню владения языком, однако это не мешает успешной деятельности, но и не способствует развитию языковой (коммуникативной) компетенции. Вместе с тем работа творческих коллективов позволяет формировать этническое самосознание посредством фольклорных произведений, национального костюма, народных обычаев и традиций, способствует расширению круга общения представителей диаспоры. Участие в конкурсах и фестивалях различного уровня позволяет не только знакомиться с творчеством других коллективов, но и дает возможность через непосредственные контакты осуществлять по возможности речевую деятельность на доступном уровне. Так, например, молодежный вокальный ансамбль «Мирас», являясь победителем Международного конкурса татарского творчества в г. Семей, представлял Казахстан на Международном телевизионном конкурсе молодых исполнителей в г. Казани. Там молодежь окунулась в языковую среду и ощутила низкий уровень своей языковой компетенции. Это смотивировало потребность в посещении уроков татарского языка.

Более 20 лет на Павлодарском областном радио велась программа «Живем в семье единой». В рамках программы один раз в месяц выходили тридцатиминутные передачи этнокультурных объединений: немецкого – на немецком и русском языках, украинского и татарского – на украинском и татарском соответственно. Тематика татарской передачи «Очрашулар» - «Встречи» – жизнь диаспоры, важные политические и культурные события исторической родины и Республики Казахстан. По оценкам слушателей, передачи несли в себе не только информационную составляющую, но и интеллектуальную. Основной аудиторией были представители старшего поколения. В 2015 году формат вещания изменился, сократилось время с 30 до 15 минут, передачи ведутся на трех языках: казахском, русском и языке этноса. С одной стороны эти перемены сузили и так небольшое языковое поле, с другой – расширили межкультурное взаимодействие, позволив носителям казахского и русского языков получать информацию о жизни диаспоры. В последние годы технические возможности кабельного и спутникового телевидения позволяют смотреть татароязычный канал «Татарстан – новый век». Канал создает своеобразное общенациональное информационное поле, доступное зрителям и дальнего и ближнего зарубежья. В условиях

современного общества информационная среда становится все более значимой в сфере формирования как индивидуальной, так и групповой идентичности. При всей важности традиционных СМИ, очевидна тенденция усиления влияния Интернета. Растущая его доступность, доступность технических возможностей, омоложение аудитории, появление новых технологий общения в сетях делает этот вид коммуникации наиболее демократичным, доступным и оперативным.

Отход в жизни от знаний о народной духовной культуре привел к унификации представителей татарской диаспоры. Однако в последние годы наблюдается рост интереса к этническому и религиозным обрядам и праздникам, усиление их роли в повседневной жизни. Одним из праздников, определяющих татарскую идентичность, является древний аграрный праздник Сабантуй (праздник плуга), проводимый в начале лета. По сведениям Международного Союза общественных объединений «Всемирный конгресс татар» Сабантуй проводится более чем в 50 странах мира на всех континентах. Павлодар проводит его на постоянной основе с 1988 года. Сабантуй объединяет в себе различные стороны народной жизни, творчества: музыку, танец, декоративно-прикладное искусство, национальную кухню, национальные игры, национальные виды спорта. Павлодарские татары при подготовке праздника стараются придерживаться традиционных схем, сложившихся веками. За несколько дней до главного торжества проводится обряд «Бирня» – сбор подарков для участников праздника. Жители приносят сувениры, изделия, выполненные своими руками, которые вручаются артистам, спортсменам, детям. Конечно, важную роль играют спонсоры, поддерживая древнюю традицию меценатства среди татар. Мероприятия Сабантуя рассчитаны на разный возраст и разные интересы. Традиционно работает национальная кухня, организуются игровые площадки для взрослых и детей, концертная программа длится не менее пяти часов. Особый интерес представляют соревнования по национальной борьбе «татарча кураш» (аналог «казақша күрес»).

Развитие лингвистического капитала – одна из целей Государственной программы функционирования и развития языков. Организация системной работы по сохранению функционирования русского языка в коммуникативно-языковом пространстве Казахстана, оказание содействия по изучению иностранных языков – это есть факторы формирования полиязычной личности. Особенно важным направлением для нашей страны является создание благоприятных условий для сохранения, изучения, и развития языков этносов [1, 189 с.].

Таблица 1

Пути достижения, предусмотренные Программой	Принимаемые меры	Конкретная реализация
Создание условий для воспитания и обучения в учебных заведениях, языковых курсах, воскресных школах представителей этносов	-учебно-методическая помощь; -привлечение опытных специалистов, носителей языка, использование меж-дународного опыта и современных технологий при обучении родным языкам	1. Системная работа татаро-башкирского отделения Школы национального возрождения. 2. Обучение взрослого населения в международной интернет-школе «Ана теле» 3. Помощь в обеспечении учебно-методическими материалами со стороны Республики Татарстан
Обеспечение необходимых условий для сохранения языков и взаимообогащения культур этносов	-организация культурно-массовых мероприятий; -организация информационно-пропагандистских мероприятий; сохранение исторического и современного письменного наследия этносов; -заключение меж-правительственных соглашений.	1. Организация и проведение национального праздника «Сабантуй» в г.Павлодаре и г.Экибастузе; проведение праздника урожая «Сюмбеля» в Лебяжинском районе Павлодарской области. 2. Проведение олимпиады по татарскому языку в г.Павлодаре. 3. Проведение областного конкурса «Татар кызы» и «Татар егете» в г.Экибастузе. 4. Наличие в фонде библиотеки национальной литературы книг на татарском языке и о татарах. 5. Выделение казахстанским абитуриентам квот по линии Россотрудничества для обучения в ВУЗах Российской Федерации.
Содействие творческой реализации населения	Создание условий для реализации культурных и творческих возможностей этносов (издание СМИ, развитие литературы и искусства)	1.Вещание телеканала «Татарстан – новый век». 2.Работа радиопередачи «Очрашулар» на Павлодарском областном радио. 3.Создание интернет-сообщества в социальных сетях. 4.Издание сборников стихов, сборников песен, публицистических материалов (с 2001 года около 25 изданий) 5. Проведение персональных выставок на базе Павлодарского художественного музея.

ЛИТЕРАТУРА

1 Мемлекеттік тіл саясаты. – Государственная языковая политика. – Алматы :ИИЦ Азия-Арна». – 2010. – 312 бет.

2 Аналитический отчет. «Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года». /Под ред. А.А. Смаилова. - Астана, 2011. - 65 с.

3 Хазыров Б.М. Жить в согласии. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2001. - 256 с.

4 Концепция сохранения этнической идентичности татарского народа/ Проект.- Казань: Яз, 2012. – 84 с.

ТЫЙЫМ СӨЗДЕРДІҢ ЛИНВОМӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

ИМАНТАЙҚЫЗЫ А.
студент, ПМПИ, Павлодар қ.
ӘМІРЕНОВ Ә. Д.
доцент, ПМПИ, Павлодар қ.

Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі: әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол – мәдениет айнасы. Олай болса, ондай жүйені зерттеуде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі екендігі байқалады. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) – этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы. Сондықтан да қазіргі қазақ тіл білімінде тіл мен мәдениет сабақтастығын, атап айтқанда, тілдің бойындағы ұлттық сипатты, ұлттық рухты тануға негізделген когнитивтік лингвистика, оның лингвомәдениеттану, этнолингвистика т.б. салалары өріс алып келе жатыр.

Ғасырлар бойы халықтың көкірегінде жатталып, жадында сақталған көне тамырлы сөздердің тарихына үніліп, тілдік тұрғыдан табиғатын барлап, жасалу және сақталу жолдарының тілдік құралдарын анықтау, мағыналық даму заңдылықтарын көрсету мен көнеру себептерін ашу т.б. түркітану аясында ғана емес, қазақ тіл білімінің де зерттеу нысанынан тыс қалған жоқ. Дегенмен, қоғамдық

сана мен жаңа бағыттағы зерттеулер деңгейі контекстінде ұлттың болмысын дәлелдейтін күшті құрал – ұлттық тіл екенін сезіну тіл зерттеу мәселесіне бұрынғыдан басқаша келу талабын қойып отыр: атап айтқанда, ұлттық тіл ерекшелігінің сырын, табиғатын сол тілде сөйлеуші ұлт өкілінің рухани, психологиялық, әлеуметтік т.б. сипаттарымен біртұтастықта зерттеу. Солардың ішінде тілді ұлттық ой-сана, дүниетаным, мәдениет, тарих, этностық рухты бейнелейтін таңба ретінде қарастыратын – лингвомәдениеттану саласы.

Лингвомәдениеттану пәнінің басты мақсатын ғалым В.Телия былайша анықтайды: «Тіл мен мәдениеттің өзара қатынасын қазіргі заман мәдени ұлттық сана-сезім тұрғысынан қарастырып, оның тілдегі көрінісін зерттеу және сипаттау» [2, 18].

Өткен ғасырдың өзінде-ақ Батыстың ғалымдары қазақ халқының ұлттық мәдениетін зерттеуге айрықша мән бергені жұртқа мәлім. Солардың қатарында неміс ғалымы, орыс ориенталистерінің ең көрнектілерінің бірі саналатын В.В.Радловтың орны бөлек. Оның «Түркі тайпаларының халық әдебиеті үлгілері» деп аталатын он томдық әлемге әйгілі еңбегінің тұтас бір томы қазақ халқының фольклорлық бай мұраларын, салт-сана, әдет-ғұрпын зерттеуге арналған. Сол сияқты ұлт-азаттық көтеріліске қатысып, сол үшін Сібірге айдалған поляк халқының өршіл рухты перзенті А. Янушкевич те қазақ даласын аралап, халқымыздың өмірін, дәстүрін және мәдениетін зерттеді.

Халқымыздың әр дәуірдегі материалдық және рухани мұрасын, өз бойына сақтаған этномәдениетінің әртүрлі қырларын (этнографиялық, археологиялық, өнертану, тарихи, әдеби т.б.) зерттеу Ш.Уәлиханов жазбаларынан басталып, Ә.Марғұлан, М.Әуезов, С.Мұқанов, Х.Арғынбаев, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Ә.Жәнібеков, С.Қасиманов т.б. еңбектерінде өз жалғасын тауып, жан-жақты қарастырылды [1, 4].

Қазақ тіл білімінің, мәдениеттануының негізін салушы ғалымдардың еңбектерінде тіл мен мәдениет сабақтастығына ерекше назар аударылған. Мысалы, проф. Қ.Жұбанов тіл арқылы халықтың тағылымдық мұраты мен мәдени әрі тілдік мұра ретінде сақталатынын және этностың әр дәуірдегі ұрпақ өкілдеріне тіл мен мәдениетті табыстыратын жаңа саланың дүниеге келетіні туралы сол кездердің өзінде-ақ болжам айтқан. Ғалымның: «Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» [3, 93] деген пікірі ұлт

мәдениетінің ұрпақ жалғастығын сипаттаса, ал, мәдениет жай өмірдің туындысы деп қарауын: «Мәдениет – қазанның күйесінше жұғатын нәрсе емес, мәдениеттің белгілі сатысын көкसेгендей жағдай тумаған болса, жоғары мәдениеттің өзі келіп ауызға түспейді» [3, 325] деген пікірінен көреміз.

Сондықтан ұлттың болмыс-мазмұнын тұтас мәдени жүйе ретінде өз бойында сақтаған құнды этномәдени дерек ретіндегі тілдік бірліктерді «ұлт пен тіл біртұтас» деген қағидаға сәйкес жинақтап, жүйелеу, талдау игілікті де өзекті іс болмақ. Көне тілдік деректер халқымыздың ұзақ этномәдени даму жолын, материалдық және рухани құндылықтарын, түп-тамырын неғұрлым тереңірек танудың бір құралы, маңызды таным тетігі ретінде зерттеледі.

Осы арада материалдық мәдениет атаулары да рухани мәдениетпен қатар адамдардың тіршілік мұқтаждылықтарын өтейтінін атап өткен жөн. Бұл туралы акад. Н.И.Толстой: «Халықтың рухани мәдениеті оның ана тілінде, говорларда, салт-дәстүрінде материалдық мәдениет атаулары арқылы да танылады. Оларды біртұтас деп қарау қажет» деп көрсетеді [4, 21].

Осы тұрғыда қазақ тіліндегі тыйым ырым сөздердің лингвомәдени көрінісін қарастырсақ, ұлт пен мәдениет сабақтастығының тіл арқылы сипат бергенін аңғару қиын емес.

Тыйым – әлеуметтік тұрғыдан зиянды әрекеттерден тартынуды талап ететін құқықтық реттеу тәсілі, дәстүрлі құқықтық норманың бастапқы нысаны. Күнделікті тұрмысқа байланысты тыйымдар ерлі-зайыптылардың, үлкен мен кішінің, әке мен баланың, ағайын-туыс, құда-жекжаттың қарым-қатынасын реттеу және тазалық, тәртіп сақтау мақсатында пайда болған [5, 609].

Халқымыз тарих дамуының ұзын-сонар көшінде адамның іс-әрекетінің ұнамды-ұнамсыздығын бейнелейтін көптеген этикалық ұғымдар қалыптастырған, іс-әрекеттің ұнамдыларына аяулы ат қойып, оны әдепсіздік ретінде шектеп, сөгіс айтып тыйым салып отырған. Мысалы, «Бетке түкірме», қазақ салтында бетке түкірмейді, біреудің бетіне түкіру, оны қарабет етіп, ар-ұяттан айырғанмен тең. Тек ар-ұяттан безген, қарабет адамның бетіне ғана түкіреді. Өте жаман қылықтарды көргенде, естігенде жерге түкіреді. «Кісіге қарап есінеме», «адамға қарап күлме», қарсында отырған адамға құрметсіздік, әдепсіздік саналады, сол адамның өзінен, сөзінен жалыққандықтың белгісі деп саналады.

«Есікті қатты жаппа», есігіңнен құт қашады, береке шайқалады. Өз есігінді қатты жапқаның өз босағанды аямағаның. Кісі есігін

қатты жапқаның сыйламағаның, біреудің сенің есігіңді қатты жапқаны сені сыйламағаны.

Түн ішінде қорадағы малды санамайды. Қандай жақын адамы болса да түн ішінде қорадан мал ұстап бермейді. Өйткені, қой жусап жатқан қорада бақ та жатады. Қораның бейқамдығы ыдыраса, мал тыныштығы бұзылады. Малдың күйі бұзылса, төл азайып, саны кемиді. Сол малмен бірге малдың құты да, сол үйдің байлығы да кетеді деп жориды [6, 295].

Қазақ ескі бесікті далаға, жұртқа тастамайды, тастауға тура келсе, ақтық байлап ақ сүт тамызып, бір уыс дәм қойып, өртеп күлін жерге көміп кетеді. Далада жұртта қалған бесікке жың үймелеп баланың орнына жатып алса, бұрын осы бесікте жатқан баланың бағы жанбай, ауруға ұшырайды деп ырымдайды [7, 338].

Алыс сапарға шыққанда, сары май, тұз алып шықпайды. Неге десеңіз, жолым сарғайып зарықтырмасын, тұздай ашты азап тартпайын деген ойдан туған ырым [7, 322].

Дастарханды ашық тастауға болмайды. Дастархан ең таза нәрсе. Одан тамақ, дәм татамыз. Дастархан басында жиналудан бұрын бәріміз қолымызды жуамыз. Демек, дастарханның ең таза нәрсе екенін аңғаруға болады. Оны ашық қалдыруға болмайды. Ашық қалса шаң қонуы мүмкін, тіпті болмаса әртүрлі жәндіктер жүруі мүмкін. Бұл тыйым салынған әрекет жастарды тазалыққа, ұқыптылыққа, нан қадірін түсінуге тәрбиелеуді мақсат тұтады [7, 321].

Қонаққа сынық кесемен шай құюға болмайды. Қазақта «Қырықтың бірі – Қыдыр» дейді. Отырған қонаққа шайды оң қолыңмен бер. Бұл келген қонаққа ықыласты білдіреді. Біреу қонағын аспен тойдыра алмаса, біреу қонақты ықыласпен тойдырады деп мензейді [8, 30].

Бұл тыйым сөздердің барлығы қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігімен байланысып жатады. Ұрпақтарды жақсы тұрмыс әдетіне, іс-әрекет жүріс-тұрыста тәрбие көрген жақсы әдетке баулиды.

Тыйым сөздерді қазіргі көркем шығармаларда де жиі кездестіреміз. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек», Ғабит Мүсірепов «Ұлпан» романдарында тыйым сөздер көптеп ұшырасады.

- Жоқ, әкеле алмаймын, - деді. Бүгін сейсенбі, сәтсіз күн. Сәтсіз күні үйден түс ауған соң шығу керек. Сонда таң атқанша өрең оралып келесін. Жылқы әлі алысырақта жатыр [9, 251].

... Қасындағы қыздарына қабақ шытып, қыңқыл етіп, даусы сынқыл-сынқыл етіп:

- Көзім тартып тұрғаны несі? – деп бір бұрандап қойған еді...

- Жай тартады да... қуанарсың... қай көзің?.

- Қуанар ем: сол көзім, – деді бітті, кім елеген ондайды?

Алымсағын, шөбін жайлап, партияның қамын да ойлап, Мамекен де кешке жақын жолдасымен келіп түсті [10, 7].

Орыстардың дыбысы өшкенше: «Құтқарғаның шын ба, жасаған!» дегендей, арттарынан топырақ шашып, қарасы өшкен соң: «Ұһ» деп демін бір алып, төңірегіне көз салды [10, 35].

Қорыта айтқанда, халқымыздың ғасырлардан бізге жеткен наным мен ырымдары, сенімі мен түсініктері – жас ұрпақты тәрбиелеуге арналған халық педагогикасы. Бұл тыйым сөздердің бәрі де көнеден келе жатқан, ұрпақ санасында жатталған ұлттық қасиеттер. Тыйым сөздер – бөле-жаладан, тіл-көзден сақтап, ұлттық салтты құрметтеуге ықпал жасап, халқымыздың дүниетанымы мен болмысының қалыптасуына ерекше қызмет атқарғанын байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008. – 356 бет.

2 Телия В.Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке. // Сушность, развитие и функция языка. – М., 1987

3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999

4 Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995

5 «Қазақстан» энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2003. -720 бет.

6 Қазақтың тәлімдік ойлар онтологиясы: Онтмдық -/Құраст.: С.Қ. Қалиев, К.Қ. Аюбай. Алматы, 2007. – 2-том: Қарасөз тағылымы. – 416 бет.

7 Қаз ҰУ хабаршысы Филология сериясы №4. Алматы, 2011 жыл.

8 «Қазақ халқындағы тыйым сөздердің орны» //«Мектептегі тыс жұмыстар» журналы. №8, 2012 ж. Б.62-67

9 Мүсірепов Ғ. Ұлпан: Роман / Ғабит Мүсірепов. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009. – 296 б.

10 Аймауытов Ж. Ақбілек: повесть, роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 280 бет.

ПАВЕЛ ВАСИЛЬЕВ И ПАВЛОДАРСКОЕ ПРИИРТЫШЬЕ (К ВОПРОСУ О СИМВОЛИЧЕСКОЙ ВЗАИМОСВЯЗИ)

ИОСТ О. А.

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

При разговоре о культурном и духовном наследии именитых земляков-павлодарцев, заданном проблематикой данных чтений, необходимо остановиться на личности знаменитого поэта XX столетия Павла Васильева, занявшего свое достойное место в истории мировой словесности. Действительно, говоря о Павлодаре, мы никак не можем обойти личность Павла Васильева, ставшего знаковой фигурой Павлодарского Прииртышья: П. Васильев – наряду с писателем Всеволодом Ивановым – в числе всемирно известных художников слова, по самому факту биографической связи с Павлодаром прославивших его. Но в случае с поэтом необходимо говорить и о более глубокой связи его судьбы и творчества с Павлодарским Прииртышьем. Попытаемся выявить суть этой символической взаимосвязи, в основе своей – мистической.

Начнем с лежащего на поверхности и потому общепризнанного к сегодняшнему моменту факта несомненного представительства поэтом нашего края. Павел Васильев, занявший в силу большого таланта значимое место в истории мировой словесности, отчетливо внесший в русскую поэзию 20-30-х годов прошлого века оригинальное самобытное содержание, имевший поразительную образность и исключительный язык ее выражения, трагически завершивший свой жизненный путь, вполне закономерно является объектом серьезного внимания. Для интересующихся его судьбой, в числе которых и ученые-филологи, и простые почитатели поэтического таланта со всего мира, значимо Павлодарское Прииртышье, с которым биографически и творчески действительно неразрывно поэт связан. Отсюда сугубая актуальность проникновения в символические глубины этой подчас мистической взаимосвязи поэта с Прииртышьем.

Кстати, в представительском плане следует отметить сугубую роль единственного в мире Дома-музея Павла Васильева, реально ставшего культурным центром Павлодара, собравшим вокруг себя творческую интеллигенцию города – художников, музыкантов, поэтов, ученых, журналистов, краеведов. Они нашли в Доме место, где можно обсудить проблемы, поговорить о насущном, отдохнуть душой в кругу близких по духу людей. Проводимая

музеем деятельность привлекает также огромное количество гостей, в числе которых – самые разные люди со всех концов планеты: и те, которые лично знали поэта; и те, которые давно оценили его наследие; и те, которые только узнали о трагической судьбе и пронзительном творчестве Павла Васильева; и те, которые так или иначе причастны к его многочисленному окружению. Дом-музей поэта стал визитной карточкой Павлодара, куда ведут его гостей, испытывая гордость за факт существования не только именитого земляка, но и его музея, атмосфера которого пропитана лучшими качествами, свойственными как Павлу Васильеву, так и его землякам-павлодарцам – радушием, дружелюбием, доброжелательством, творчеством. И любовью к Родине – той земле, что дала жизнь и вскормила многих замечательных людей, в том числе и поэта Павла Васильева, определив суть его творческого наследия; той земле, что стала родиной для всех живущих на ней и не мыслящих себя вне нее.

Действительно, знаковым для Павлодарского Прииртышья поэтом Павел Васильев является именно по ключевому содержанию его творческого наследия, пронизанного безграничной любовью, нежностью, уважением к родной земле. Как замечательно пишет многолетний в прошлом директор указанного выше музея Л. С. Кашина в своей книге, посвященной 105-летию П. Васильева: «Казахстанская земля одарила его огромным поэтическим талантом, напитала его душу живительными соками родной земли, привила любовь к родным просторам» [1, с. 18-19].

При всей значимости в жизни поэта Казахстана в целом (приведем лишь ключевые факты его биографии: родился Павел в Зайсане; в раннем детстве жил в Атбасаре, Петропавловске; посещал Семипалатинск; путешествовал по Каспию и Аралу; в Актюбинске собирал песни акынов) именно Павлодар стал важнейшим в его судьбе.

Говоря о символической связи Павла Васильева и Павлодара, необходимо подчеркнуть, что не только поэт стал знаковым для Павлодарского Прииртышья, но и Павлодар стал программным в физически и метафизически прочерченной «линии жизни» поэта. Реально следует признать, что Павлодар – поистине знаковый для Павла Васильева город, с которым так или иначе связаны основные события внешней и внутренней жизни поэта. Именно здесь он начинает писать стихи, реализуя программу собственной судьбы. И хотя одно из первых стихотворений написано в 1921 г. в с. Больше-Нарымское у Нарымского хребта Алтая, куда мальчик вместе с отцом совершает поездку из Павлодара, ясно, что первоначальное проявление поэтического таланта

связано с родной землей, завораживающая красота которой пробудила острую впечатлительность и восприимчивость ребенка, отчетливую образность его мышления.

Именно в Павлодаре Павел впервые ощутил непреодолимое желание петь:

Ночь. Луна. Желтоватые отблески тают.
Водянистые тучи по небу ползут,
Тени слабо дрожат, исчезают,
Тени ширятся, всюду растут!
Я хотел бы молчать,
Да душа не молчит.
Я хотел бы не петь,
Громко песня звучит,
Из груди молодой вырываясь!

(4 июля 1923 г., Павлодар) [2, т. 1, с.15].

Воздвигая основу творчества Павла, природа Павлодарского Прииртышья становится отправным моментом его ранних раздумий о смысле жизни, законах бытия, которые поражают своей зрелостью:

Волны
Катятся, катятся синие волны,
Лижут гребнями тяжелый песок.
Катятся, катятся яростью полные
И, разбиваясь, рыдают у ног.
Снова волнуются, снова собираются,
Снова взлетают на желтый песок.
Но, не сорвав своей злобы, скрываются,
Делая то, что назначил им рок.

(29 октября 1923 г., Павлодар) [2, т. 1, с.14].

По мере взросления поэта с картинами природы в его лирику входят любовные мотивы:

Снегом вечер рассыпался синий,
Снегом крупным и молодым,
Над губами горячий иней
Распушился узором своим!..
Сквозь густые и вязкие хлопья
Влажным золотом звезды блестели,
И в движеньи размашисто вольном
Будто вместе на землю летели.
Шел я тихо по улице тесной,
В пухлом снеге тонула нога.

И хмельной, непослушною песней
Золотые слетали слова!
В этот вечер пушисто-снежный,
В этот чудно-красивый час
Моей песни напевы мятежные
Были только и только для Вас.

(12 марта 1926 г.) [2, т. 1, с.25].

Именно в Павлодаре поэт испытал первое чувство страстной любви:

И люблю я Вас, словно в сказке
Самоцветной, больной любовью.
Сердце, полное страсти и ласки,
По артериям плещется кровью!

(12 марта 1926 г. Павлодар) [2, т. 1, с.26].

Здесь уже в полной мере присутствует отличительная васьильевская интонация бьющей через край жажды жизни, мощи, полнокровности. Молодая энергия «бури и натиска» сливается с фольклорной идиллией и бытовыми реалиями Павлодара:

Распрощались с зимнею стуженькой,
Раньше солнцем алее восток.
Чаще стал с сизокрылой подруженькой
Над окном ворковать голубок...
Вечерами прохладными, нежными
Вдоль по улице взбухших снегов
Аккуратные, в меру прилежные
Ходят пары немых школяров...
«Я люблю Вас любовью безбрежною!»
И откуда берутся слова?
«Эти песни гульливо-мятежные,
Золотая напела весна!»...

(26 марта 1926 г., Павлодар) [2, т. 1, с.27].

Для Павла Васильева уже в этот период характерна совершенно специфическая суггестивная по результату образность как следствие своеобразного восприятия окружающей обстановки вполне реального мира, реализованная посредством красочных эпитетов, ярких метафор:

Про закат
Этот вечер был вечером маков,
Пышным вечером алых цветов –
По-весеннему ярким закатом

Опустился на темное дно.
 Этот вечер был птицей вольной,
 Чуть трепещущей в сети лучей...
 Облака потянулись стройно,
 Точно стаи больших лебедей.
 Опыленные пурпурной пылью
 В золотую раздольную даль...
 И казался мне сказкой, не былью
 Этот розовый неба хрусталь.
 Эти пышные, алые маки,
 Эти ярких лучей хоровод,
 Весь расписанный смелыми взмахами
 Наклонившийся вниз небосвод.
 Без усилий, стихами играючи,
 Для тебя, дорогая моя,
 Я пою про закат угасающий,
 Про закат переливно-сверкающий
 Я пою – как люблю, дорогая, тебя!

(31 мая 1926 г., Павлодар) [2, т. 1, с.37].

Как видим, именно в Павлодаре Павел Васильев обрел свое поэтическое лицо, оригинальную манеру изложения, ни на кого не похожую образность, собственный стиль.

Важное место в поэтическом мире Павла Васильева отведено Иртышу, который выступает как неотъемлемый атрибут Павлодара. Насчитывается около десятка лирических стихотворений с образом Иртыша, написанных в самое разное время – и проживания в нашем городе, и значительно позже. Примечательно, что образ Иртыша возникает в важнейшие моменты жизни поэта. Так, приведенные выше тексты, как уже сказано, связаны с первым серьезным чувством к женщине. Представим написанное в Павлодаре в тот же период стихотворение, в котором отражено восхищение женской красотой, превращение юноши в настоящего мужчину, который, осознавая прекрасную суть женщины и свою – мужскую – роль по отношению к этому чуду, преклоняется перед ним:

Я вышел на берег, играл
 Иртыш, плескаясь стаей струй.
 Закат искристый догорал,
 Кровавым заревом тоскуя.
 В последних взмахах застывая,
 Убрал цветами вод простор...

Иртыш катился, продолжали
 Струи веселый разговор..
 Отбросив свой наряд с улыбкой,
 К воде сошла красавица, ногой
 Коснулась влаги близкой, зыбкой,
 Изящной тронула рукой.
 Так близко к струям наклонилась,
 Так нежно грудь ее дрожит.
 Коса тяжелая скатилась,
 По телу белому скользит.
 А я на берегу высоком
 Смотрю на искристый закат.
 Такой большой и одинокий
 Пред солнцем пурпурно-далеким
 Я маленьким казаться рад!

(26 июня 1926 г., Павлодар) [2, т. 1, с.38].

Итак, именно в Павлодаре произошло становление Павла Васильева как личности и поэта. Но на этом связь его с Прииртышьем не оборвалась.

Принципиален при выявлении символической связи поэта с Прииртышьем факт: первой публикацией Павла Васильева в Москве (столице, куда он так стремился, чтобы стать известным на всю страну), которая состоялась 28 августа 1927 г. в «Комсомольской правде», было стихотворение «Прииртышские станицы». Вообще этот год насыщен произведениями «о родном и близком Иртыше» [2, т. 1, с.73] («Палисад», 15 июля 1927 г.), о котором поэт афористически восклицает «Ой, звонок на ветру Иртыш!» [2, т. 1, с.60] («Там, где течет Иртыш» и о котором тоскует в разлуке:

Вновь расстанусь с этими местами,
 Отшумит и отзвенит река.
 Вспуганной гусиной стаей

Убегают волны к тальникам [2, т. 1, с.77] («По Иртышу»).

Если указанный всплеск иртышского мотива в лирике объясняется посещением поэта летом 1927 г. родных мест, то стихотворение августа 1934 г. «Иртыш» написано в тяжелое для Павла время, после того, как 14 июня 1934 г. газеты «Правда», «Известия», «Литературная газета» и «Литературный Ленинград» синхронно публикуют статью М. Горького «О литературных забавах» с резким осуждением поведения Васильева в быту, после которой в печати развязывается травля поэта.

Павел Васильев с искренней любовью описывает Иртыш, который становится для него знаком свободы, стойкости, столь необходимых самому поэту в этот сложный – последний («начало конца») – период его жизни:

Река просторной родины моей,
Просторная,
Иди под непогодой,
Теки, Иртыш, выплескёвай язей –
Князь рыб и птиц, беглец зеленоводый. [2, т. 1, с.296].

Иртыш становится для поэта символом его собственной судьбы – вынужденного беглеца от подлости коллег, завистников; скитальца, противостоящего государственной машине уничтожения неугодных, инакомыслящих и всем сердцем желающего освобождения от тяжких уз ложных обвинений:

Чтобы Иртыш, меж рек иных скиталец,
Смыл тяжкий груз накопленной вины,
Чтоб вместо слёз на лицах оставались
Лишь яростные брызги от волны!» [2, т. 1, с.297].

К величайшему сожалению, желание поэта не исполнится – Павел Васильев убит **16 июля 1937 г.** по обвинению в терроризме и подготовке покушения на Сталина.

Одно из последних в лирике поэта упоминаний Прииртышья («О, сколько красных жарких лис// Шло на иртышские закаты» [2, т. 1, с. 423]) отмечено в эскизе «Город Ольга» 1935 г., наполненного исключительно негативными событиями (скандалы, обвинительные письма коллег, суд, лишение свободы). Иртыш здесь – символ счастья, мира, дружелюбия, любви – всего, чего так жаждет уставшая от наветов душа поэта.

Итак, в творчестве П. Васильева Павлодарское Прииртышье присутствует в ключевые для его судьбы моменты, в которых реализуется программа жизни поэта. Заданный объем материала заставляет остановиться, продолжение следует.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кашина Л. С. «Протяни мне, Родина, ладони свои...» - Павлодар: ЭКО, 2014.
- 2 Васильев П. Собр. соч.: в 2-т. – Алматы, 2009.

ЗАХОРОНЕНИЯ В СРЕДНЕМ ПРИИРТЫШЬЕ СУЛТАНОВ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА, ЖИВШИХ В XVIII-XIX ВВ.

ИСИН М. Е.

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ҚАЙКЕН Т. Н.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Роль многих казахских султанов в истории Казахского ханства велика, их имена не должны оставаться в забвении, поэтому интересной является информация об их захоронениях. Эту информацию можно получить из архивных документов или от людей почтенного возраста, являющихся их родственниками. К сожалению, все меньше остается людей, обладающих такой информацией.

В данной статье мы хотим рассказать, где похоронены султаны Иман, Шаншар, их потомки, а также потомки султана Уруса. Урус, Иман, Шаншар – сыновья правителя казахов Среднего Прииртышья, султана Среднего жуза Султанбета. Не известно, где похоронены Султанбет и его старший сын Урус, и до сих пор поиски мест их захоронения остаются безуспешными. О султанах Султанбете и Урусе можно прочитать в научных журналах и в материалах научных конференций [1 - 7].

Казахи знают свою родословную до седьмого колена, многим известны также места захоронения их предков до седьмого колена. Они могут не знать, где находятся могилы дедов, погибших в советский период во время второй мировой войны, политических репрессий и голода.

В конце 90-х годов XX века Тлеулес Смак кызы, по происхождению торе, показала место, где покоятся ее предки, султаны Иман и Жантемир. Иман и его сын Жантемир похоронены на кладбище Кенжебай, недалеко от аула Абжан Актогайского района Павлодарской области.

Иман Султанбет улы (1732 – нач. XIX в.) в XVIII веке управлял курлеуткипчакской волостью в Прииртышье. Зимовка султана Имана находилась на левом берегу Иртыша, вблизи аула Абжан Актогайского района.

Жантемир Иман улы (вторая половина XVIII в. – XIX в.), внук султана Султанбета, после султана Имана управлял курлеуткипчакской волостью в XIX веке. Решением российского правительства ему в начале XIX века был построен деревянный дом на левом берегу Иртыша в 8 верстах от форпоста Песчаное.

На месте захоронения султанов Имана и Жантемира на средства их потомков был построен мавзолей. К открытию мавзолея специально из местности в Улытау, где находится мавзолей Джучи, от которого происходят торе, был привезен трехтонный камень и помещен на вечную память внутри мавзолея. 17 августа 2013 года на торжественное мероприятие собрались потомки султана Султанбета из городов и районов Павлодарской области и их земляки. В открытии мавзолея принимали участие областное и районное руководство. Затем в красивой местности «Төре түбек», где была зимовка султанов Имана и Жантемира, состоялась научная конференция.

Темы докладов научной конференции:

Роль торе в истории Казахстана.

Правитель казахов Среднего Прииртышья, султан Султанбет и его потомки.

Торе в традиционном казахском обществе.

Научным консультантом конференции была доктор исторических наук, профессор ПГУ имени С. Торайгырова Мамытова С.Н. После конференции собравшихся порадовали своими песнями певцы из Актогайского Дома культуры. В конце этого важного и замечательного мероприятия в честь предков был дан ас.

В 2001 году потомок султана Уруса аксакал Адиев Г.Х. сообщил, что султаны Татен Урус улы, Ханкожа Татен улы, Арынгазы Ханкожа улы похоронены в местности Байжырык на берегу озера Маралды, недалеко от села Жылыбулак Щербактинского района Павлодарской области [3, 79 с.]. О том, что здесь находится родовое кладбище потомков султана Уруса, в 2014 году сделал публичное заявление краевед Даурен Аяшинов. В пользу своей версии краевед ссылается на двухверстную карту 1878 года, оригинал которой находится частично в военно-историческом архиве в Москве, а частью в Омском и Барнаульском архивах.

Татен Урус улы (1793-ХІХ в.), внук Султанбета. Управлял басентиинами и уаками в Среднем Прииртышье. Как пишет известный историк Аполлова Н.Г., султан Татен в начале XIX века, находясь в урочище Ключи, первым начал заниматься хлебопашеством [8, 78 с.].

Ханкожа Татен улы (гг. рождения и смерти неизвестны), султан, правнук Султанбета. Его жизнедеятельность приходится на XIX век. Султан Ханкожа Татен улы в середине XIX века был главою казахов правобережья Иртыша, выбирался старшим султаном Баян-Аульского внешнего округа (1851-1853) и старшим султаном Кокпектинского округа.

Жизнедеятельность султана Арынгазы Ханкожа улы, праправнука Султанбета, приходится на XIX век. Султан Арынгазы Ханкожа улы известен как пропагандист декоративно-прикладного искусства казахского народа. В 1867 году на выставке при Московском университете были показаны юрты, представленные султаном Арынгазы Ханкожа улы [9, 122 с.].

Кладбище, где покоятся останки султанов, разрушаются из-за резкого повышения объема воды в озере Маралды. Обваливающиеся берега уже успели уничтожить несколько могил. Священным долгом потомков является забота об останках своих предков. Предлагались разные варианты решения этой сложной проблемы: укрепить обваливающийся берег с помощью камней или бетонных плит, отвести от озера источники воды. Но все эти идеи требуют немалых капиталовложений. В настоящее время документов, подтверждающих историческую ценность захоронений на берегу озера Маралды, нет, поэтому невозможно говорить о каких-то мерах государственной поддержки. Местные жители и краеведы Павлодарской области обратились за помощью к археологам и поисковикам отряда «Майдан жолы». 30 и 31 августа 2015 года археологи из Центра археолого-этнологических исследований ПГПИ, руководителем которого является Смагулов Т.Н., и поисковики из отряда «Майдан жолы», организатор которого – Камзин Ж.Ж., провели раскопки и спасли восемь захоронений, находящихся в аварийном состоянии. 6 сентября 2015 года останки восьми захоронений после антропологического изучения были преданы земле с соблюдением мусульманских обрядов на кладбище села Жылыбулак Щербактинского района.

Из сыновей Султанбета не менее известен султан Шаншар (1758-1819), который управлял айтейбасентиинской волостью в Прииртышье. В 1802 году султану Шаншару российским правительством была дарована земля, находящаяся между селами Ямышевским и Подстепным, где разные отделения рода Басентиин кочевали издавна. Перемещение казахов на правобережье Иртыша, которое началось в XVIII веке, продолжалось и в начале XIX века по инициативе султана Шаншара. По просьбе Шаншара повелением начальства Сибирской линии при реке Иртыш между форпостами Семиарским и Кривым были построены мечеть и дом. О построенной по просьбе султана Шаншара мечети пишет лидер партии «Алаш Орда» Алихан Букейханов, видевший ее в марте 1908 года, проезжая по дороге из Семипалатинска в Павлодар. Об этом он пишет следующим образом: «... по дороге из Семипалатинска в Кереку я

увидел на высоком берегу Иртыша древнюю мечеть, построенную в честь этого известного султана и названного его именем. Шаншар-султан скончался в 1819 году и перед смертью повелел похоронить его на западном берегу Иртыша. Этот мазар, хотя и порядком разрушен временем, все же имеет свою привлекательность. Место его захоронения до сих пор в народе зовется «Шаншар-тамы» [10].

Захоронения многих султанов Казахского ханства, живших в XVIII-XIX веках в Среднем Прииртышье, не известны. Остается предположить, что если их останки не находятся в Туркестане, возле мавзолея Ахмета Яссави, то они похоронены по берегам Иртыша, недалеко от их зимовок. Таким образом, впереди большая работа по поиску этих захоронений.

ЛИТЕРАТУРА

1 Исин М.Е., Кабульдинов З.Е. Письма султанов Павлодарского Прииртышья как исторический источник // Ученые записки ПГУ имени С. Торайгырова. – 1998. - № 4(5). – С. 76-80.

2 Исин М.Е., Кабульдинов З.Е. Султаны Султанбет и Урус – видные государственные деятели Казахского ханства // Ученые записки ПГУ имени С. Торайгырова. – 2000. – № 1. – С. 58-63.

3 Исин М.Е., Кабульдинов З.Е. Роль Султанбета и его потомков в отстаивании правобережья Иртыша (вторая половина XVIII – начало XIX вв.) // Вестник ПГУ. – 2001. - № 1. – С. 69-81.

4 Исин М.Е., Кабульдинов З.Е. Некоторые аспекты из жизни и деятельности видного государственного деятеля Казахского ханства султана Султанбета (XVIII в.) // Өлкетану Краеведение. – 2002. - № 2. - С. 65-72.

5 Исин М.Е. Султанбет – султан кипчакского улуса в Прииртышье. // Материалы Республиканской научной конференции «Ермухан Бекмаханов и его вклад в развитие отечественной исторической науки». – Павлодар: ПГУ имени С. Торайгырова, 2015. - С. 105-109.

6 Сирик В.А. В поисках мест постройки домов султану Султанбету // Материалы Республиканской научной конференции «Ермухан Бекмаханов и его вклад в развитие отечественной исторической науки». - Павлодар: ПГУ имени С. Торайгырова, 2015. – С. 149-156.

7 Исин М.Е., Қайкен Т.Н. Ертіс өңіріндегі қыпшақ ұлысының сұлтаны – Сұлтанбет және оның ұрпақтары // Материалы Международной научной конференции молодых ученых, студентов и школьников «XV Сатпаевские чтения», Павлодар, 2015. - С. 51-55.

8 Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1976. – 365 с.

9 Касымбаев Ж.К. История Казахстана: Учебник для 9 класса общеобразовательной школы. – 3-е изд. – Алматы: Рауан, 1997. – 224 с.

10 Букейханов А.Б. Две дороги // Газета «Казах», 1915. - № 100 (перевод Канапьянова Б.М.).

К ВОПРОСУ О ПОНИМАНИИ РЕТАРДАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

ИСКАКОВА Ш. Е.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Различные аспекты, касающиеся лиц с проблемами в умственном развитии, изучают представители различных наук: медицины, психологии, социологии и т.д. Поэтому имеется большое количество терминов для обозначения этой группы индивидов, среди которых наиболее общими терминами являются «ретардация», «отклонение в развитии» и «умеренная и тяжелая умственная отсталость». Ретардацией называют особенности организма, при которых показатели роста и функциональной деятельности организма отстают от возрастной нормы [1, 80 с.]. Ретардация является одним из проявлений общей асинхронии развития, т.е. несвоевременности развития тех или иных функциональных систем организма от типичного для данного возраста. Гипотезу асинхронии развития впервые выдвинул в своем исследовании Эрнст Кречмер. Он высказал предположение, что вследствие сложных нейро-эндокринных пертурбаций (отклонений) в подростковом возрасте возникают такие изменения в психике, которые способствуют асинхронии развития [2, 92 с.]. Эта гипотеза пополнилась новыми фактами и к настоящему времени превратилась в концепцию, способную разъяснить некоторые особенности развития психики на основных возрастных этапах.

Основные положения этой гипотезы можно сформулировать следующим образом. «Идеальное» развитие психики обусловлено синхронией созревания и развития отдельных ее составляющих – функциональных систем. Такая синхрония означает не одновременность, а своевременность. Закономерности этой своевременности сложились в истории развития человека, были закреплены в генетической формуле, и подвергалась постоянной

коррекции в ходе развития человеческого общества. Ретардация является наиболее распространенным проявлением асинхронии развития организма. Она обусловлена как экзогенными (внешними), так и эндогенными (наследственными) факторами.

Классификацию пороков развития наиболее точно обозначил Ушаков Г.К.. Он разделил виды отклонений в развитии в зависимости от механизма и этапа их формирования на три группы: первичные пороки развития (обусловлены генетическими влияниями), вторичные врожденные пороки и постнатальные приобретенные пороки развития [1, 45 с.].

Первичные пороки развития обусловлены генетическими (наследственными) факторами влияния. Этого рода отклонения в развитии называют генопатиями, или генокопиями. По данным В. П. Эфроимсона и М. Г. Блюминой (1978 г.), по наследству на генетическом уровне, передается около 50-70% дифференцированных форм умственной отсталости [3, 124 с.]. Как отмечают учёные, причиной умственной ретардации могут явиться перенесённые заболевания, но они приводят к временной задержке роста.

Вторичные врожденные пороки развития возникают в результате действия на плод внешних негативных факторов на разных этапах его развития. Такие пороки развития в отличие от генокопии называют фенокопиями (Гольдштейн), подчеркивая тем самым зависимость их внешних (экзогенных) факторов.

К третьей группе пороков развития относятся постнатальные, приобретенные пороки развития. Они могут быть вызваны действием массивных внешних вредностей: интоксикацией, травмой, инфекцией в первые месяцы и годы жизни ребенка, которые изменяют и нередко нарушают его психическое развитие.

Наиболее типичной иллюстрацией ретардации интеллектуального развития являются олигофрении. Ребенок в этих случаях осваивает (хотя и с опозданием) навыки ходьбы, дифференцированных движений, ухода за собой и даже речи, но при любой выраженности олигофрении, он обнаруживает отставание в развитии, недостаточность рассудочной деятельности (интеллекта).

Ретардация одних качеств нередко сопровождается акселерацией (ускоренным развитием организма) других, что создает сложную асинхронию развития [1, 46 с.].

Рассмотрим случай олигофрении со сложной асинхронией развития на примере 12-летнего мальчика, так называемого пациента Л.. В пятом классе он был исключен за неуспеваемость, несмотря

на свой «особый талант». На приеме он обнаруживал хорошее физическое развитие, беглую речь, отличающуюся, правда, скудным словарным запасом, достаточную общительность. Его «талант» состоял в том, что он называл день недели по заданной дате (число, месяц, год). Эти действия он совершал безошибочно независимо от того, к какому десятилетию и столетию относилась предъявляемая ему дата. Вместе с тем он не владел простейшими арифметическими действиями, не имел навыка самостоятельно одеваться, не мог зашнуровать ботинки; не различал стороны своего тела, не мог раскрыть содержание простейших понятий. Как видим, одна из сторон психической деятельности оказалась у него феноменально развитой, тогда как многие другие находились либо на уровне своевременного развития, либо даже значительной ретардации.

Ретардация развития наиболее полно раскрывается в периоды возрастных кризов. Термин «возрастные кризы» был введен Л. С. Выготским, который определял их как целостное изменение личности человека, регулярно возникающее при смене стабильных периодов и рассматривал это в качестве критериев возрастной периодизации, характерных для конкретного этапа развития [4, 120 с.]. По Л. С. Выготскому, возрастной криз обусловлен возникновением основных новообразований предшествующего стабильного периода, которые приводят к разрушению одной социальной ситуации развития и возникновению другой, адекватной новому психологическому облику человека. Сам механизм смены социальных ситуаций и есть психологическое содержание возрастного криза. Наиболее подвержены ретардации дети в период первых возрастных кризов.

Во время первого (парапубертантного) периода происходит необычайно быстрое психических и физических качеств, что чрезвычайно напрягает деятельность всех систем организма. Поэтому большинство психофизических отклонений манифестируют именно в этот период.

Второй возрастной (пубертатный) период характеризуется «перестройкой» многих функций организма (завершение процесса окостенения, упорядочивания ритма менструаций у девушек, смена брюшного дыхания грудным и т.д.). Также в период пубертатного криза наблюдаются не только физические изменения, но и изменение социальных установок, формирование новых общественных представлений.

Таким образом, ретардация имеет сложную структуру, обусловленную причинами ее возникновения, и является важным направлением в изучении общей картины пороков развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ушаков Г. М. Детская психиатрия. М., «Медицина», 1973, 392 с.
- 2 Кречмер Э. Медицинская психология // <http://www.torrentino.com/torrents>
- 3 Эфроимсон В. П., Блюмина М. Г. Генетика олигофрений, психозов, эпилепсий. М., «Медицина», 1978, 244 с.
- 4 Выготский Л. С. Возрастная психология // <http://www.marxists.org/archive/vygotsky>

АУДАРМАДА «ЛАКУНА» СӨЗДЕРДІҢ КӨРІНІСІ

ИСПОЛОВА А. А.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Әлемде халық саны көп болғанымен, олардың тілдеріндегі бар материалдар бірдей емес. Бірақ күнделікті тұрмыс пен жалпы ұлттар мен халықтарға ортақ түсінік, ұғымдар бар жерде, бірінің орнын екіншісі балама сөзбен, калька аудармамен жасалған бірліктермен ауыстырады. Бірақ халықтардың танымдық түсінігі, ұғымы мен мінезі, шаруашылығы мен кәсібі әр түрлі.

Аударма көп жылдар бойы адамдар, қауымдар, халықтар арасында ақпарат пен тәжірибе алмасудың негізгі құралы ретінде жұмыс атқаруда. Аударма – тек бір тілді екіншімен алмастыру емес, ол қарым-қатынасқа түсетін түрлі ұлт өкілдерінің мәдениеті мен тілі туралы ақпарат алудың негізгі қайнар көзі. «Аударманың лексикалық көрінісі халықаралық қатынас теориясының маңызды аспектісі» болып табылады [1]. Сол себепті қазақ тіл білімінде аударма мәселесін зерттеу – бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі.

Аударманы түпнұсқаға неғұрлым жақындату үшін бірталай жұмыс істеу қажеттілігі белгілі. Онда аударылатын тілдердің тек лексикалық жүйесін білу жеткіліксіз. Сөздік қорды игерумен қатар қатынасушы екі халықтың мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарынан хабардар болу да керек. Екіншіден, аудармашы реципиенттің де қабылдау деңгейін, ұлттық дүниетанымы мен түсінігін назарда ұстауы тиіс. Бұл аударманың басты өзіндік ерекшеліктері болып табылады.

Аудармашылардың көркем шығарманы бір тілден екінші тілге аудару жұмысында жиі кездесетін кедергі – лакуна. Лакуна мәселесі XX ғасырдың 50-60 жылдарында шетел ғалымдарының зерттеу

нысанына алынса, орыс тіл білімінде осы бағытта алғашқылардың бірі болып Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина, И.В. Томашева, Г.В. Быкова, т.б. сынды бір топ тілтанушылар қалам тартқан. Ал қазақ тіл білімінде лакуна әлі де толық зерттелмеген, шешімін таппаған мәселелер қатарына жатады.

Ғалымдардың еңбектерінде лакуна, оның анықтамасы, іштей мағыналық топтарға топтастырылуы, лакуна мен реальный сөздердің өзара ұқсастықтары мен айырым белгілері айтылғанымен нақтыланған, жүйеленген, бір ізге түскен анықтама әлі де жоқ екенін байқауға болады. Латын тілінен аударғанда *lacuna* – ойыс, қуыс, шұңқыр деген мағынаны білдіреді. Бұл тілші-ғалымдардың зерделеуде ұстанған басты қағидалары болуда.

Лакуна терминін ең алғашқы болып 1950 жылдардың соңы мен 1960 жылдардың басында ғылыми айналымға енгізген Канада лингвистері Ж.П. Вине мен Ж. Дарбельне бұл тілдік бірлікті еңбектерінде былай түсіндіреді: «Лакуна дегеніміз – бір тілде бар сөздің мағынасы өзге тілдің сөздік құрамында көрініс таппауы немесе сол сөздің аудармасы түпнұсқаға сәйкес болмауы» [2, 3]. Осыған ұқсас анықтаманы Ю.С. Степановтан да көре аламыз. Ю.А. Сорокин мен И.Ю. Марковина авторлығымен жарық көрген еңбекте лакунаға мынадай анықтама берілген: «Лакуна дегеніміз – мәтіннің көлеміндегі бөлшекте кездесетін қате, түсініксіз, ұғынықсыз жайт» [3, 77].

В.Л. Муравьев лакунаға келесі анықтама береді: «... біз лакуналар деп тек берілген тілдің тілдік нормасында бекітілмеген және оларды осы тілде беруге анағұрлым үлкен не кіші кеңістіктік перифразалар – тіл деңгейінде құратырылатын еркін сөз тіркестері қажет болып табылатын түсініктерді беретін шет сөздерді (тұрақты сөз тіркестерін) ғана есептейміз» [4, 6].

Тұрақты сөз тіркестері мағыналық жағынан тек мәтіндік, тіркестік мағынаны береді. Олардағы мағына тұтастығымен ерекшеленеді. Сондықтан да ғалым орыс тілін әлемдік тілдерге шығарудың басты бағыттарының бірі – орыс мәдениеті негізіндегі лакуналарды енгізу идеясын береді. Орыс тілінің типологиялық ерекшеліктерін лакуналар арқылы аудару қажеттігін көтерді.

В.Г. Гак [5] лакуналар пассив қолданыста болатын және екінші бір қоғамда ғана емес, өзінің төл тілінде де сұранысқа ие болу қабілетін азайтқан сөздерден болатындығын айтады. Сондықтан да «карама-қарсылықты лингвистика» терминін ұсынады. Ғалым орыс және француз тілдерін салыстырып, орыстың сутки, кипятюк сөздері француз тілінде лакуна болатынын айтады.

З.Д. Попова мен И.А. Стернин: «Түрлі тілдердің денотативті ұяшықтарының толымсыз баламасы болуы нәтижесінде лакуна (өзара салыстырылатын тілдердің бірінде басқа тілде бар болатын атаудың не өзге түсініктің болмауы) сияқты құбылыс пайда болады», – дейді. [6, 71]. Әрине, лакунаға берілген анықтамалар осы аталғандармен ғана шектеліп қалмайды. Жоғарыда келтірілгендерді негізге ала отырып, лакунаға мынадай анықтама беруді жөн деп санаймыз: Лакуна – қарым-қатынас барысында, аударма жұмысында кездесетін, бір мәдениет өкілінің сөздік қорында бар лексема өзге ұлт өкілінің лексикасында көрініс таппауы, жоқ болуы. Бір сөзбен айтқанда, зерттеліп отырған тілдердің сөздік құрамында сәйкестіктердің болмауы.

Бұндай тілдік айырмашылықтың айқын көрінісі аударма сөздіктерден анық байқалады. Сөздікте бұл сөздер мына «белгілер» арқылы табылады:

- сөздің кеңейтілген түсіндірмелі анықтама арқылы сөздікте берілуі;
- аударма сөздіктегі сөзді түсіндіруде синонимдік қатарды пайдалану [7, 209].

Ғылымда лакунаның белгілерін танытумен қатар классификация жасау ісі де қарастырылуда. Бүгінге дейін этнолингвистер мен мәдениеттанушылар лакуналардың мынадай түрлерін ажыратады: тілдік пен этнографиялық; бірегей және жеке; тіларалық пен тілішілік; абсолютті және салыстырмалы; гипернимиялық пен гипонимиялық; лексикалық, грамматикалық, стилистикалық; векторлы және т.б. [8, 48]. Жоғарыда көрсетілген мағлұматтар лакуна феноменіне байланысты әлі күнге зерттеу жұмыстары аяқталмауының және ғалымдар арасындағы пікір-таластардың тоқталмауының дәлелі.

«Лакунаның пайда болуы эквивалентсіз лексиканың бір түрі болып саналатын лингвомәдени реалиямен байланысты. Бұл екі мәселе аударма мәтін корпустарын салыстырмалы зерттеулерде және кең түрдегі аударма жүргізу жұмыстарында бірін-бірі толықтыратын ұғым ретінде қаралуы тиіс. Түпнұсқа мәтіндегі лингвомәдени реалия бар жерде алғашқы кезекте аудармашының алдында, одан соң аударма мәтінді оқитын өзге тіл сөйлеушінің санасында лакуна туындайды» [9]. Басқа сөзбен айтсақ, реалия негізгі аударылып отырған түпнұсқа мәтінге тиісті термин болса, лакуна термині аударма мәтінге байланысты қолданылады.

Бастапқы тіл өкілдерінің ұлттық ерекшелігін айқындайтын сөз сол халық үшін реалия болып табылса, өзге тілде аударманы оқып отырған реципиент үшін бұл «сөз» лакуна болады. «А.О. Иванованың пікірі бойынша, лакунаға ең жақын тұратын ол – реалия [10; 53].

Сондықтан да лакуна этномәдени спецификаны бейнелейтін эквивалентсіз лексиканың құрамдас бөлігі болып табылады» [11, 164]. I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан мысал келтірейік. Қазақ тіліндегі түпнұсқа мәтінде кездесетін «шапан» мен «бөрік сөздері» (Құндыз жағалы, қысқа лұқпан шапан, *бастарында қазақы қимаи бөрік, сырттарынан қимылымызға жеңіл болсын деп кереге көз торлы сауыт киген.*) [12, 20] орыс тіліндегі нұсқасында «кафтан» мен «шапка» (В легкие охотничьи кафтаны с собольей оторочкой были одеты Джаныбек с Кереем, на головах казахские шапки) [13, 19]. деп берілсе, ағылшын тіліндегі аудармада «caftan» және «caps» (*Janybek and Kerei were wearing light hunting caftans trimmed with sable, Kazakh caps on their heads.*) [14, 16] деп аударылған. Мұндағы шапан және бөрік сөздері қазақ тіліне реалия болса, орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармада лакуна болып саналады.

Лакуна сынды күрделі мәселе туралы сөз қозғалған жерде міндетті түрде аудармада түсініксіз, бос қуыс орындарды толтыру жолдары қарастырылады. Аударылған сөздің мән-мазмұнын жеткізу барысында аудармашы, бір жағынан, халықтың мәдени ерекшелігін, тіпті әмбебаптылығын көрсететін сөздің мағынасын сақтауға тырысып, екінші жағынан өзге тіл мен мәдениет өкілінде осыған ұқсас ассоциациялар туғызатындай етіп, ол сөзді баламалы аудармамен ауыстыруға тырысады. Бірақ осыны жүзеге асыру кейде аудармашы мүмкіндігінің шегінен шығып жатады. Ғалым Л.К. Латышев баламасыз лексиканы жеткізудің келесі әдістерін ұсынады:

1) транслитерация – кірме сөзді еш грамматикалық немесе фонетикалық өзгеріске түсірмей қолданысқа енгізу. Ол дегеніміз – шет тілдің сөзін аударудан бас тартып, оны бастапқы қалпында қалтыру.

2) калька – баламасыз сөздің немесе сөз тіркесінің бөлшектері (морфемалар) аударылып отырған тілде толықтай алмастырылуы.

3) түсіндірмелі аударма – аударылып отырған сөздің мағынасын жан-жақты ашып сипаттау.

4) болжалды аударма – бастапқы тілдің лексикалық бірлігі үшін аударылып отырған тілдің сөздік қорында мағынасы ең жақын сәйкестікті іздеу [15, 104-106].

Влахов пен Флорин реалий сөздерді аударудың екі түрін белгілейді: транскрипция және аударма. Аударманың өзін іштей тағы да төрт түрге бөледі:

1) неологизм енгізу: калька, жартылай калька, меңгеру (освоение), семантикалық неологизм;

2) жуық аударма: түр-сипаттық сәйкестік, функционалды аналог, түсіндіру (баяндау, суреттеу);

3) контекстуалды аударма. [16,87-93]

Ал ғалым Л.К.Латышев баламасыз лексиканы жеткізудің келесі әдістерін ұсынады:

1) транслитерация – кірме сөзді еш грамматикалық немесе фонетикалық өзгеріске түсірмей қолданысқа енгізу. Ол дегеніміз – шет тілдің сөзін аударудан бас тартып, оны бастапқы қалпында қалтыру.

2) калька – баламасыз сөздің немесе сөз тіркесінің бөлшектері (морфемалар) аударылып отырған тілде толықтай алмастырылуы.

3) түсіндірмелі аударма – аударылып отырған сөздің мағынасын жан-жақты ашып сипаттау.

4) болжалды аударма – бастапқы тілдің лексикалық бірлігі үшін аударылып отырған тілдің сөздік қорында мағынасы ең жақын сәйкестікті іздеу [17, 104-106]. Бұл әдістер аудармашыға реальный сынды сөздерді дұрыс аударуға мүмкіндік береді. Аудармашы осы әдістерді орынды пайдалану арқылы түпнұсқа мәтіндегі ойды дұрыс жеткізумен қатар ұлттық ерекшелігін реципиентке ұғынықты етіп жеткізуі тиіс. Алайда тәжірибе жүзінде аудармашы тарапынан қателіктердің кетіп отыратынын көреміз.

Алайда тәжірибе жүзінде белгілі бір халықтың ұлттық колоритін көрсететін сөздерді дұрыс аудармағандықтан сол сөздің бастапқы семантикалық мағынасын жоғалтуы да жиі кездеседі. Оны «Көшпенділер» трилогиясында кездесетін туыстық атауға байланысты орыс және ағылшын тіліне аударылған мысалдан көре аламыз. Мысалы қазақ тіліндегі түпнұсқада «жиен» сөзін (Арғынның ардақты жиенін қатын демексің бе?) [12,37] орыс тіліне «племянник» (Ты, достойный батыр, хочешь сказать, что славный племянник арғынов Саян превратился в бабу?) [14,24] ағылшын тілінде де «nephew» (*My worthy warrior, do you mean to say the good nephew of the Argyns Sayan has turned into a weak woman?*) [13,21] сөзімен алмастырылған.

Байқап отырғанымыздай, қазақтың жиен сөзін орыс және ағылшын тілдеріне аударғанда Л.К. Латышев ұсынған болжалды аударма әдісі пайдаланылды. Алайда «жиен» мен «племянник/nephew» сөздерінің мағынасына үнілетін болсақ, үлкен айырмашылықты көре аламыз. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «жиен – қыздан туған ер не қыз бала» [6, 302], – деп түсіндірілген. Ал енді «племянник» сөзі С.И. Ожеговтың «Словарь русского языка» еңбегінде былай түсіндірілген: «племянник – сын брата или сестры». [7, 462] Ал ағылшын тіліндегі «nephew» орыс тіліндегі «племянник» сөзінің

калькасы. Осымен біз аударма мәтінде қазақтың мәдени өзгешелігін көрсететін «жиен» реалиясын аударуда қателік кеткенін дәлелдедік. Бұл қателіктің кесірінен аудармаға түскен тіл өкілдерінің арасында түсініспеушілік туындайды.

Бірақ аудармашылардың реальный сөздерді аударудағы барлық жұмыстарын жоққа шығаруға болмайды. Аталмыш шығармадан тустық атауғы байланысты мынадай мысал бар: ... *Рабиуа-Сұлтан-Бегім «Сүйіншік сұлтан* нағашыларына тартқан» деуші еді ғой [12, 47]. Орыс тіліндегі нұсқада: *Ведь Рабиуа-султан-бегим когда-то говорила ему, что маленький Суюнчик похож на ее родственников по матери* [14, 35]. Ағылшын вариантында: *Rabia-Sultan-Begim once told him that the little Suyunchik resembled for her relatives on the maternal side.* [13,30] Бұнда қазақтың нағашы сөзі орыс және ағылшын тілдеріне «түсіндірмелі аударма» жолымен берілген. Яғни қазақтың сөздік құрамындағы бір сөз аударма барысында, мағынасы жан-жақты тарқатылып ашылу арқылы бірнеше сөздердің тіркесімі формасында өзге тілге көшті. Тағы бір мысалды қарастырып көрелік. Түпнұсқа мәтіндегі «көкпар» сөзі (Қазақ елі бұл кезде көкпарға тартуға дайындалған серке тәрізді еді) [18,4], орыс тілінде «кокпар» (Страна казахов была похожа на освежеванную жертву, приготовленную к кокпару – древнему празднику козлодрания) [19, 6] және ағылшын вариантында «Кокпар» (*The country of the Kazakhs was like a freshly skinned sacrifice ready for Kokpar, the ancient festival of slaughtering a goat.*) [13, 190] деп аударылды. Мысалда «көкпар» сөзі өзге тілдерге еш мағыналық өзгеріссіз тек әріптік таңбалаудың өзгеруімен ғана ерекшеленді. Бұл әдісті аудармада транслитерация деп атайды. Бірақ осында түсіндірмелі аударманың да бары анық (древний праздник козлодрания, the ancient festival of slaughtering a goat).

Аталғандардың ішінде аудармашыға қолайсыз, әрі үнемсіз болып саналатын түсіндірмелі және болжалды әдістер лақуналардың аудармасын жеткізуде жиі қолданысқа түседі. Яғни аударылмайтын сөздердің мағынасын өзге мәдениет өкіліне түсінікті түрде жеткізу үшін, сол сөздің мағынасын тарқатып ашу арқылы немесе сол сөзді қабылдаушының тілінде ең жақын мағыналы сөзбен алмастыру лақуналарды аударудың ең ұтымды жолдары болып келеді. Сонымен қатар практика барысында жоғарыда аталғандардың ішінде бірнеше әдісті қоса пайдалану да кездеседі.

Қорыта айтқанда, лақуналар кез келген тілдің лексикасында көрініс табады. Олардың пайда болуы тіл мен халықтың тұрмыс-тіршілігінің сабақтастығына байланысты. Әр халықтың мәдениеті,

әлеуметтік-экономикалық жағдайы, өзіндік дүниетанымы және өзге де факторлар тілдік қордың құрамында өзге тілдерде кездеспейтін сөздердің пайда болуына себеп болады. Олардың көрінісі аударма кезінде айқын байқалады. Сондықтан да аударматануда осы мәселені зерттеу ісін қолға алып, лақунаны аударудың жолдарын қарыстыру қажет. Ал қазір аударма барысында осындай сөздерді өзге тілге не дұрыс, не бұрыс жеткізу тікелей аудармашының тәжірибесі мен шеберлігіне байланысты. Аудармашы бұл іске үлкен жауапкершілікпен қарап, қатынасқа түсетін әр тілдің өзгешелігін ескеріп, аударма мәтінді түпнұсқаға жақындастыруды мақсат ету керек. Тек сол кезде ғана түрлі мәдениет өкілдері бірін-бірі түсінуде еш қиындық туындамайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Глазачева Н.Л. Лакуны и теория межкультурной коммуникации // Лакуны в языке и речи: Сб. научн. тр. – Благовещенск, 2003. – С. 31-34
- 2 Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). – Владимир, 1975. – 96 с.
- 3 Сорокин Ю.А., Морковина И.Ю. Текст и его национальная культурная специфика // Текст и перевод. – М.: Наука, 1988. – С.76-84
- 4 Муравьев Л.В. Проблемы возникновения этнографических лакун: пособие по курсу типологии русского и французского языков – Владимир: ВГПИ, 1980. – 213 с.
- 5 Гак В. Г. Контрастивная лингвистика. – Москва: Прогресс, 1989. – 279 с.
- 6 Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. Научное издание. – Воронеж. 2006, 2007. – 250 с.
- 7 Стернин И.А., Попова З.Д., Стернина М.А. Лакуны и концепты // Лакуны в языке и речи: сб. науч. тр. – Благовещенск, 2003. – С.205-223
- 8 Ермолович Д.И. Наш перевод, вперед лети! В лакуне остановка // «Мосты» №1 (21). – М.: Р.Валент, 2009. – С.48-67
- 9 Степанов Ю. С. Французская стилистика / Ю. С. Степанов. М., 1965. – 356с.
- 10 Иванов А.О. Английская безэквивалентная лексика и ее перевод на русский язык: учеб. пособие. Л.: Ленингр. гос. ун-т, 1985. 95 с.
- 11 Дзида Н.Н. Проблемы лакунарности в переводе // Вестник тюменского государственного университета – 2010. №1 – с.162-167
- 12 І. Есенберлин. «Алмас Қылыш» (Көшпенділер – 1) – Алматы «І. Есенберлин атындағы қор», 2004. – 340б
- 13 The Nomads Translated by Oleg Chorakaev – Almaty & The NyasYesenberlin foundation 2000. – 560 page

14 І.Есенберлин Кочевники: ист.трилогия/ Пер. с каз. М.Симашко. – Алма-Ата: Жазушы, 1968. – Кн. 1. Заговоренный меч. 224 с.

15 Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. – М.: Просвещение, 1988. – 160 с.

16 Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе // Влахов С.И., Флорин С.П. – М.: Р.Валент, 2009. – 360 с.

17 Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. – М.: Просвещение, 1988. – 160 с.

18 І. Есенберлин. «Жанталас» (Көшпенділер – 2) – Алматы «І. Есенберлин атындағы қор», 2004. – 336 б.

19 І.Есенберлин Кочевники: ист.трилогия/ Пер. с каз. М.Симашко. – Алма-Ата: Жазушы, 1968. – Кн. 2.Отчаяние. 224 с.

ҚАСЫМ ҚАЙСЕНОВТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

ІҢКӘРБЕКОВА А.
студент, ПМПИ, Павлодар қ.
ӘМІРЕНОВ Ә. Д.
доцент, ПМПИ, Павлодар қ.

Қазақ көркем сөз өнеріндегі батырлық, ел қорғау тақырыбындағы шығармашылық дәстүр фольклордағы батырлық эпостардан бастау алатын қалыптасу, даму жолын өткерді. Кейін осы тақырып уақыт пен кеңістік ауқымында жаңаша көркемдік ойлаумен өзгешеленді. Батырлық тақырыбындағы дәстүр жалғастығы ретінде өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиеті кеңістігіне жаңа жанр ретінде енген деректі әскери көркем прозаны айтуға болады. Фольклордағы батырлық пен әскери прозадағы қаһармандық – екеуі де түптеп келгенде бір тақырып болғанымен (жауға қарсы күрес, елдік, ерлік т.б), уақыт еншісіне қарай өзіндік ерекшеліктері де жоқ емес. Қазақ әдебиетінде деректі әскери прозаның сүрлеу соқпағын салған – Қасым Қайсенов.

Майдангер жазушының бүкіл шығармашылық мұрасын бүгінгі күн тұрғысынан зерделеу өзектілігі басым. Өйткені, қаламгер туындыларындағы тақырып, мазмұн ауқымдығы, көркемдік ерекшеліктер ғасырлар бойы қалыптасқан көркем әдеби мұраларға тән көркемдік ойлау дәстүрінің заңды жалғастығын аңғартады.

Қаламгер алғашқы көркем шығармалары әңгіме жанрынан бастау алады. Оның әңгімелері – қазақ прозасындағы тақырыптық, мазмұндық жағынан өзгеше туындылар. Алғашқы әңгімелері «Атамекен», «Қыраулы қыс», «Асубай ата», «Мәтіш шешей», «Қоян

сирак», «Ат жарыс», «Тәтті іздеп», «Көк ат көпірден құлады», «Үйді сағындым», «Жаяу жарыс», «Көш», «Жайлауда», «Қой күзет», «Қаңылтыр құпиясы - тақырып алуандығымен ерекшеленеді.

Әңгімелеріндегі кейіпкерлердің кейінгі шығармаларда көрініс табатын қаһармандығының қайнар көздері ашылған. Қасым Қайсеновтің жеке басының қалыптасуында ұлттық салт-дәстүрлер, дәлірек айтсақ, далалық тәлім-тәрбие орсан зор рөл атқарған. Жазушы әңгімелерінен оның өз бейнесі сомдалғаны байқалады, өзінің туып өскен ортасы, туған жерге деген сүйіспеншілігі бәрі әңгімелеріндегі кейіпкерлердің әрекеті, ішкі жан дүниесі, қоғамдық құлқы арқылы беріліп отырады. Бойына қайсарлық пен батырлық, мейрімділік пен ізгілік, адамгершілік пен адалдық қасиеттерді сіңіре білген анасы, қажет жерінде қайыспас қатал, керек жерінде жаны жұмсақ әкесі және ағайын-туыс бейнелері көркем образ ретінде танылғанмен де нақты өмірлік ақиқаттың көркемдік астары.

Жазушының әңгімелеріндегі туған жерінің табиғат құбылыстары, қазақтың тұрмысы, салт-дәстүрі, портреттер, диалогтар, көңіл-күй құбылыстары сияқты поэтикалық ерекшеліктер оның өзіндік стиль-өрнегін даралайды.

Қасым Қайсенов жазушылығымен қатар журналистік қызметімен де танымал. Көркем әдебиетте прозалық жанрларға қалам сермесе, баспасөз беттерінде публицистикалық мақалаларды да өндіре жазды.

Оның көсемсөздерінің басым бөлігі азаматтық ұстанымдағы мақалалар. Елінің тағдыры, тілі, ділі, ұлттық салт-дәстүрлерінің сақталуы, тәуелсіз мемлекеттілікті нығайту, т.б. өзекті мәселелер қамтылды. Азаматтық-қайраткерлік көсемсөздері арқылы жазушы халық тағдырының жоқшысы бола білді. Мақалаларынан көрінетін ерекшелік - қазақ тарихындағы би-шешендер, ақын-жыраулар ойларының дамытыла жалғасқан сарынын аңғартады.

Қаламгер тоқсаныншы жылдардың басында ел тәуелсіздігін алғаннан кейін, қаламынан қол үзбей, қоғам заңдылықтарын ескере отырып, егеменді ел мәртебесін асқақтатуға көп күш жұмсады. Жарты ғасырдан аса өмірін қаламгерлікке арнаған Қ.Қайсенов сол жылдардағы тарихи жағдайларға қатысты ел егемендігі, қоғамды демократиялау, халықтық сананы қалыптастыру және әдебиет пен өнер, тіл мен діл секілді өзекті мәселелер жөнінде мақалалар жазды.

Бұл жөнінде Ә.Кекілбаев: «Партизан Қ.Қайсенов майданда да, әдебиетте де, Отан алдындағы, шындық алдындағы, ұрпақ алдындағы, халық алдындағы борышын адал ұғынып, ақаусыз атқарып келеді.

Оның өмірін, ерлігін, азаматтығын, кісілігін неғұрлым көп біле түссек, соғұрлым бүгінгі ұрпақ басына тағдыр силаған бақ пен мойнына тарих артып отырған қарызы қапысыз қаныға түседі. Ел тілегін тілеген Ер Азамат қана осындай мерейге жете алады. Елді тілектес қыла алатын ерен ұлдар ғана Ел мерейін асыра алады» [1,59] - деген еді.

Қасым Қайсеновтің әдеби мұрасы – қазақ прозасындағы естеліктер әңгіме, повесть, көсемсөз жанрларындағы шығармалар арқылы қалам қарымымен танылды.

Оның басты тақырыбы партизандық соғыс тақырыбындағы повестері. Қазақ әдебиетінде алғаш қолға алынып деректілік, көркемдік арнады тоғысқан туынды. Партизандық соғыс шайқастарына арналған шығармаларының мазмұны мен пішіні арқылы жазушы ұлттық және жалпы адамзаттық ортақ мұраттар тағылымын танытты. Қаламгердің деректі прозалық естеліктер, әңгімелер, повестер және көсемсөздер жазуы – қазақ тарихындағы қоғамдық-қайраткерлік пен шығармашылық қызметтің ежелден қалыптасқан абыройлы дәстүрінің заңды жалғастығын таныта алады.

Жазушы Қасым Қайсеновтің партизан соғысы тақырыбындағы шығармалары қазақ әдебиеті тарихындағы 1941-1945 жылдардағы екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбындағы көрнекті шығармалар жазу үрдісі аясында бағаланады.

Қасым Қайсеновтің соғыс тақырыбындағы бас кітабы – «Жау тылында» повесі. «Жау тылында» – партизандық соғыс тақырыбындағы көрнекті туындылардың бірегейі. Повесть ірілі-ұсақты елу төрт әңгімеден тұрады. Қысқа көлемде жазылған әр бөлім неміс басқыншыларымен жау тылында жүргізген партизандар соғысының белгілі бір оқиғасын баяндайды. Содықтан да шығарманың әр бөлімдегі оқиға екінші немесе басқа бөлімдердегі оқиғаларды қайталамайды.

Партизан-жазушы Әди Шәріпов: «Қ.Қайсенов шығармалары – өзара жалғас, бір желідегі жорық шежірелері. Ондағы кейіпкерлер де ортақ, тек ерлік көріністері бөлек, оқиға сипаттары әр алуан. Бұл туындыларда дұшпан зорлығынан ашынған совет халқының қаһармандық әрекеттері, ел бақыты үшін жанын қиған халық батырларының шынайы, табиғи тұлғасы суреттеледі» [2, 26] - деп бағалайды.

Шығарманың барлық бөлімдерінде де, әңгімелерінде де негізгі басты кейіпкер Қасым Қайсеновтің сомдалған. Тұтасқан композициялық бірліктегі туындыдағы персонаж тарихи деректі және әдеби көркем жинтық арқылы дараланған. Повестегі басты кейіпкердің жаумен жүргізген шайқастардағы іс-әрекеттері, өзге де жанама кейіпкерлермен бірге партизандық соғысты, шайқастарды

ұйымдастыруы, кейіпкердің ішкі толғаныстарын психологиялық тұрғыдан жеткізуі – шығарманың көркемдік –идеялық маңызын арттыра түскен. Бұл жөнінде: «Әрбір әдеби шығарма оқырманға оны жазған автордың творчестволық ерекшелігін танытады. Оны тілден де, тақырып пен идеядан да, образ жасау тәсілінен де аңғаруға болады» [3,24] - дейді З.Қабдолов. Яғни Қасым Қайсеновтің шығармашылығы ерекшелігін де осыдан аңғарамыз.

Қасым Қайсенов шығармашылығындағы балалар тақырыбы қолына қалам алудан бастап арқау болған тақырып. «Илько Витряк» деген атпен 1954 жылы орыс тілінде жарық көрген кітабы оның алғашқы шығармасы ал, Илько Витряк алғашқы кейіпкері. Повесте Илько Витряк сияқты жас партизаның оқ пен оттың, өмір мен өлімнің, азап пен тозақтың ортасында жүріп, алға қойған мақсатан айнымаған байыптылығы мен батылдығы, тапқырлығы оқырмандарды тәнiттi етедi.

Жазушы Қасым Қайсеновтің «Жау тылындағы бала», «Жас партизандар» атты повестері – екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі партизандық соғыс ортасындағы балалар тағдырын деректілік көркем шындық өрнектерімен қамтыған көрнекті туындылар.

«Жау тылындағы бала» повесіндегі кейіпкерлерді (қазақ баласы Серік, орыс әйел-ана Анна Ивановна және оның баласы Борис) мінездей даралауда автор деректі туындының көркемдік шешімін жасауда шеберлік таныта алған.

«Жау тылындағы бала» повесі – қазақ әдебиетіндегі балалар тағдырын көркем шындықпен бейнелеу үрдісін деректі проза тілімен қарастырған шығарма. Повестің тақырыбы екінші дүниежүзілік соғыс кезеңдегі қазақ баласының партизандар қатарында болған тағдыры, идеясы – адамзатқа қайғы-қасірет әкелуші зұлымдыққа қарсы күрескен адам рухының қуаттылығын дәлелдеу.

«Кешегі сұрапыл Ұлы Отан соғысы кезінде он жасар қазақ баласы Украина жерінде, жау тылында, партизандар қатарында болды дегенге, бәлкім, сене де қоймассыздар...

Сол баланың өмірі туралы жолдастарыммен әңгімелесіп, оқиғаның ұзын-ырғасын баяндап бергенімде: «Жазсаңшы осыны, балаларға мұндай жағдайды білудің өзі бір сабақ емес пе? Жаз, оқысын замандастарың», - дейтін еді. Содан бері көп уақыт өтсе де, бірақ оқиға барған сайын ойыма ұялап, әңгіменің айтылар толғағы жиілеп, жанымды мазалай берді. Сөйтіп, енді сол бір қиын-қыстау күндерден бері есімде жүрген оқиғаның ізіне түскелі отырмын» [4,6].

Осы орайда, жазушы Мұхтар Әуезовтің: «Жазушы қаламынан туған барлық асыл бұйым атаулыны алсақ, әр кітаптың тамыр,

төркіні ең алдымен жазушының өзінің жанынан терең орын алған күйлерден туады» - деген пікірі орынды. [5, 397]

Жазушы повестегі сюжеттік даму желісінде Анна Ивановнаның аналық тұлғасын даралаған. Анна Ивановнаның адамгершілік іс-әрекеттері мен жан әлеміндегі күйзелістері, қуаныш сезімдері – бәрі де психологиялық сипатымен өрнектелген. Партизан отрядындағы қауіп-қатерлі кезеңнен өтіп енді негізгі үлкен майдан әскерлері келгеннен кейін екі баланың ендігі тағдырын ойлаған алаңдаулы көңіл-күйі де шынайылығымен, толғаныс, тебіреніс өрнектерімен жазылғандығын оқимыз. Бұл – өмір шындығының көрсеткіші. Повестің идеялық-композициялық тұтастығын құрап тұрған желі – ана махаббатының осылайша шығарма арқауын әлсіретпей бастан-аяқ өріліп шыққандығы туындының эстетикалық қуатын күшейту қызметін атқарғандығы танылады.

Қасым Қайсенов шығармасындағы балалар тақырыбына жазылған «Жау тылындағы бала» атты повесінің жазылуындағы автордың өзіне ғана тән бір ерекшелігі ол Серіктің бейбіт елден келуін, ойда жоқта соғыс өртінің тұтануын, олардың көрген қиыншылықтарын, өздеріне пана балатын партизан отрядтарына қосылып, ажал аузынан аман қалғандарын, онда олардың балғын балалық шақпен қоштасып, тәжірибе жинақтап өсу жолдарын баяндауы өте сәтті және тарихи шындық. Сондықтан партизан-жазушының шығармаларындағы балалар тақырыбының жазылуы өзіндік өмір материалдарымен қызықты әрі тартымды.

«Жас партизандар» повесінің басты кейіпкері – жас бала Илько Витряк. Повестің басталуынан аяғына дейін оқиғалар желісінде оның жан әлеміндегі әртүрлі психологиялық жағдайларды сезінулерді, түйсінулерді жазушы жеке тұлға мен қоршаған қоғамдық-әлеуметтік ортаның өзара ықпалдастық болмысы тұрғысынан суреттеген. Әсересе, он төрт жастағы Ильконьның ересек адамдарша өзінің айналасындағы болып жатқан оқиғаларды білуге деген құмарлануын, ересектердің сөйлеген сөздерінен және іс-әрекеттерінен өзіндік қабылдау шешімдерін жасауы, басқыншы жаулардың зұлымдық, қатыгездік пиғылдарына, жауыздық пен адамзатты қырып-жойып келе жатқан жендеттік қырғындарына ызаланады. Фашистердің айуандық, озбырлық шабуылдарына қарсы тұратындай қайрат-жігері бар өзіндік күрескерлік рухы бар екендігін байқатады.

Партизандық соғыс шайқастарының психологиялық сипаты, әртүрлі жастағы адамдардың оның ішінде балалардың, жасөспірімдердің тағдыр сынына төтеп берген күш-жігері,

қайсарлығы мінездеу мен даралау тәсілдерімен өрнектелген. Басты кейіпкері жас бала Илько Витряк – өмір талқысы ерте есейткен, зұлымдыққа қарсы күресе білуге тауқымет сынағынан өте қалыптасқан қайсар жас буын өкілдерінің жинақталған тұлғасы.

Қасым Қайсенов шығармашылығы өзіндік ерекшелігімен айқындалады. Ең алдымен, оның әскери тақырыпқа жазған әңгімелерінде, повестерінде нақты дерек, тарихи шындық басым. Сонымен қатар, кейбір оқиғалар жазушының солай болды-ау деген ойларынан туындап, шығарма желісінің дамуына әсерін тигізбей көркемдік шындықты бекіте түседі.

Майдангер жазушы Қасым Қайсенов өзінің қаламгерлік қалыптасуына шығармашылық ықпал жасаған, өзі тағылым алған қаламгерлер мен қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғалары туралы көзімен көріп көңіліне тоқығандарын естелік стиліндегі көркем шығармалар үлгілері етіп жазған.

Қасым Қайсеновтің 1990-2006 жылдары жазылған көсемсөз толғаулары оқырманның дәуір үніне сай рухани қажетін қанағаттандырумен, заман тынысына үн қосып отыруымен айқындалды. Қаламгер әлеуметтік, қоғамдық-саяси жағдайларды талдап, ел тәуелсіздігін нығайту, ұлтараздықты болдырмау, Елбасы саясатын қолдау, мемлекеттік тілдің беделін арттыру, патриоттық тәрбиені қалыптастыру секілді өткір мәселелерге қатысты ойларын шебер, ашық жеткізе білген.

Қорыта айтқанда жазушы шығармаларының басты ерекшелігі – адам тағдыры, адамның жаратылыстағы мақсаты, адам бойындағы ерлік, батырлық, қаһармандық қасиеттердің көрінісі. Осы қасиеттер адамгершілік құндылықтар ретінде танылады және жазушы туындыларында басты арқау, негізгі арна болып өрілген. Кейіпкер бойындағы осындай адами қасиеттер, оның қаһармандығы тікелей оқиғалар мен іс-әрекеттердің үстінде ғана емес, міне-құлықта, ойлауда, адамгершілік сезімде де көрініс табады. Қаһармандығын ашуға авторлық ойлау, диалог, монолог түрінде жүзеге асатып отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қабышұлы Ғ., Сегізбайұлы К. Қаһарман. – Алматы: Атамұра, 2007. – 290б.

2 Шәріпов Ә. Шығармалары: әдеби толғаныс, естеліктер мен мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 254 б

3 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т-2. Сөз өнері. Монография – Алматы: Жазушы, 1993. – 454 бет.

4 Қайсенов Қ. Жау тылындағы бала: Повестері мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

5 Әуезов М.О. Уақыт және әдебиет. – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. – 428 б.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРИТИЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ЦЕЛЕЙ УНИВЕРСИТЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

КАИРБАЕВА А. К.

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
МАКАРИХИНА И. М.

ассоц. профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ОСПАНОВА Б. Б.

преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Традиционная академическая система образования предполагает чтение большого количества литературы по самым разным направлениям науки. Опыт показывает, что при работе с текстом научного характера студенты сталкиваются с целым рядом трудностей, включающих проблемы запоминания и воспроизведения читаемого текста, понимания фактов и идей, принципов и теорий, изложенных в тексте. В связи с тем, что в академических условиях студенты читают не только и не столько с целью простого восприятия и воспроизводства материала, сколько с целью анализа, синтеза, интерпретации и трансформации изложенной в тексте информации, встает вопрос о необходимости формирования у студентов умений критического чтения. Как показывают многочисленные отечественные и зарубежные исследования данной проблемы, умение читать критически позволяет в значительной степени повысить у студентов эффективность «общения с текстом» в процессе освоения университетских курсов. Следовательно, формирование у студентов умений критического чтения представляет собой актуальную задачу образовательного процесса. В данной статье мы бы хотели рассмотреть специфику деятельности критического чтения в контексте целей университетского образования. На наш взгляд, понимание специфики данного вида речевой деятельности поможет преподавателю при разработке качественных программ учебных курсов, что, в свою очередь, будет способствовать повышению эффективности усвоения образовательных программ у студентов.

Критическое чтение является одним из видов чтения, которое требует особого подхода с точки зрения его восприятия и последующего анализа. По мнению Е.Ф. Карпиевич и Т.И. Красновой, оно предполагает «детальную критику с предъявлением оснований, сравнение и противопоставление по некоторым принципам, подробное указание логических противоречий и допущений, чувствительность к контексту и готовность к коррекции собственных выводов» [1,30 с.]. Именно эти действия, как полагают авторы, лежат в основе деятельности критического чтения, осуществление которого невозможно без полного и точного понимания текста, уяснения замысла и позиции автора, знания литературных приемов и особенностей авторского стиля. Как видно из определения, критическое чтение предполагает развитую способность анализировать содержание и языковую форму, отличать факты от мнений, подвергать сомнению прочитанное. Критическое чтение предполагает также выход за рамки читаемого текста и тщательную контекстуальную работу с текстом.

Опыт показывает, что студенты часто затрудняются осуществлять все вышеназванные действия с текстом. Это связано с тем, что анализ и оценка прочитанного невозможна без полного и точного понимания текста, которое, в свою очередь, формируется на основе соотнесения содержания текста с концептуальными и фоновыми знаниями студентов, их жизненным опытом, личной точкой зрения. Недостаточность этих знаний затрудняет формирование у студента обоснованной оценки читаемого текста. По мнению исследователей, именно наличие обоснованной оценки отличают «критического» читателя от «некритического» [2, 31-45 с.].

Критически и некритически читающий студент по-разному воспринимает информацию, изложенную на странице. Если для «некритического читателя» любой текст – это источник фактов, которые он воспринимает и перерабатывает, то для «критического читателя» текст – это больше чем простое восприятие фактов, в первую очередь, это индивидуальный взгляд на то или иное событие. Помимо определения того, что говорится в тексте, критический читатель обратит внимание на функциональные аспекты: приводятся ли в нем примеры, вызывает ли он какие-нибудь чувства, противоречит ли прежним взглядам. Для критического читателя особую важность представляет решение следующих задач в процессе чтения:

- определить назначение текста и цели автора;
- определить аудиторию, для которой написан текст;
- определить, как стиль автора влияет на восприятие текста;

- определить «моменты», которые выражают субъективное мнение автора текста.

Согласно исследованиям, деятельность критического чтения – это процесс, состоящий из четырех последовательных этапов: просмотр - анализ - чтение - оценка [3, 11-43]. На этапе просмотра осуществляется анализ жанра, заголовка текста, иллюстраций, диаграмм, схем и т.д. На данном этапе студенту необходимо найти ответы на следующие вопросы:

- о каком спорном концепте пишет автор?
- какова авторская позиция по данному вопросу?
- каковы основные разделы (подтемы) этой книги или статьи?
- какие факты предлагает автор в поддержку своей точки зрения?

На втором этапе на основе восприятия осуществляется осмысление текста. Студенту необходимо проверить свои собственные взгляды в отрыве от точки зрения автора. Необходимо также определить объективность своих суждений в пользу автора или против него и попытаться понять суть текста. Очень часто студент получает информацию, о которой он ранее не задумывался, и этот факт делает этап осмысления несколько усложненным, т.к. читающий сам того не замечая, может принять точку зрения автора. На данном этапе необходимо осуществить действия по классификации и членению материала на составляющие части, установить принципы организации различных структур и систем, а также связей между отдельными составляющими. Процедура анализа позволяет отличить конкретный факт от единичного мнения, помогает выявить взаимоотношения между зафиксированными автором мыслями (причина, следствие, цель, средство, влияние, способ и т.п.), чтобы затем студенты смогли сделать корректный вывод. На этом этапе у студентов формируется представление об общем замысле автора, понимание логики развития текста и характера предложенных фактов.

На заключительном этапе – этапе оценки - студент задается вопросами о наличии в тексте каких-либо неясных или двусмысленных понятий. В этом случае студенту важно определить для себя какое значение подразумевается; относятся ли приведенные факты к данной теме; является ли авторский вывод о фактах наиболее обоснованным или более обоснован иной вывод; имеются ли другие точки зрения иных авторов по данной теме и т.д. На наш взгляд, навык аннотирования текста был бы крайне полезным для его эффективного протекания. Посредством аннотирования в процессе чтения можно отметить наиболее важные моменты текста, моменты,

которые вызывают сомнения и вопросы, факты, с которыми студент согласен или не согласен. Эффективность данного этапа зависит также от качества вопросов. Именно способы построения вопросов, с нашей точки зрения, могут рассматриваться как особый, достаточно сильный тип средств, инициирующий критическое чтение. Например, это могут быть вопросы, ориентированные на вскрытие контекста и направленные на последующую оценку. Примерами могут служить вопросы следующего характера:

- Какие ценности, не сформулированные автором в тексте, мы должны принять, чтобы сделать такой же вывод, как делает автор?
- С какими предположениями, высказанными в форме описаний, мы должны согласиться, чтобы сделать такой же вывод, как делает автор?
- Какие факты нас просят принять на веру?
- Что осталось недосказанным? и т.д.

В силу особенностей своей структуры процесс критического чтения неразрывно связан с таким понятием, как критическое мышление. По мнению исследователей, критическое мышление – это целенаправленный акт познавательной деятельности, в котором подвергаются сомнению суждения, проверяются и перепроверяются аргументы, формулируются собственные умозаключения, утверждаются взгляды и убеждения, принимаются решения. Критическое мышление является основой критического чтения, без которого невозможно глубокое понимание коммуникативного смысла. Другими словами, критическое мышление представляет собой интеллектуальный процесс, направленный на активную деятельность по осмыслению, применению, обобщению, анализу и оценке информации, полученной путем наблюдения, опыта, рассуждений (Лернер, А. Н. Лук, А. М. Матюшкин, М. И. Махмутов, С. О. Рубинштейн, Д. Халперн, Д.Клустер, Д. Дьюи). Причем понятие «критическое» включает оценочный компонент, не синонимичный понятию «критика». По мнению Д. Халперна, критическое мышление тесно связано с такими аспектами, как самостоятельность, мотивация, аргументация, рефлексия, фоновые знания, анализ, сравнение, обобщение, сопоставление, оценка [4, 3-8]. Критическое мышление, таким образом, – не отдельный навык, а комплекс многих навыков и умений, которые формируются постепенно, в процессе учебной деятельности студента. Оно формируется быстрее, если на занятиях студенты являются не пассивными слушателями, а постоянно активно ищут информацию, соотносят то, что они усвоили с собственным практическим опытом,

сравнивают полученное знание с другими работами в данной области и других сферах знания или, другими словами, самостоятельно устанавливают внутрипредметные и межпредметные связи.

Краткий анализ деятельности критического чтения позволяет нам сделать ряд выводов. Во-первых, критическое чтение – это сложный интеллектуальный процесс, важными и необходимыми составляющими которого являются имеющиеся у студентов фоновые знания, включающие общие знания о мире и предыдущий опыт; развернутые концептуальные знания, предполагающие понимание предметного содержания читаемого текста и владение категориально-понятийным словарем; владение лексикой и синтаксисом соответствующего языка. Во-вторых, деятельность критического чтения представляет собой комплекс определенных навыков и умений, которые необходимы студенту для осуществления эффективной учебной и будущей профессиональной деятельности. В-третьих, критическому чтению, также как и другим видам чтения, необходимо учить специально.

В методическом плане все вышесказанное приводит к мысли о том, что в условиях высшей школы преподаватель, несущий ответственность за организацию и содержательное наполнение своего курса, постоянно выступает в роли медиатора между текстом и студентом. В связи с этим, крайне важным представляются такие аспекты деятельности преподавателя, как разработка методического сопровождения работы с текстом, выбор эффективных способов (методов или приемов) работы с текстом, адекватный отбор текстов для чтения, обеспечение интеграции деятельности чтения с другими видами деятельности. Все это будет способствовать формированию у студентов умений критического чтения, представляющего собой крайне важное умение в контексте целей образовательных программ высшей школы.

ЛИТЕРАТУРА

1 Е. Ф. Карпиевич, Т.И. Краснова – Задачи и способы организации работы с текстом (на основе таксономии Б. Блума). // Стратегии академического чтения и письма. Серия «Современные технологии университетского образования». Выпуск 5. Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. Мн.: ПроPILEI, 2007. – 140 с.

2 С. Wallace – Reading. – Oxford University Press, 1992. – 161 p.

3 К. Конрад – Обращение с текстом: основы и примеры обучающих стратегий (реферат). // Стратегии академического чтения и письма. Серия «Современные технологии университетского

образования». Выпуск 5. Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. Мн.: Пропплеи, 2007. – 140 с.
4 Д Халперн – Психология критического мышления. – СПб., 2000. – 125 с.

ПОЭЗИЯ ВОЗВРАЩЕННАЯ ИЗ ЗАБВЕНИЯ

КАНАПЬЯНОВ К. Н.

к.ф.н., асс. профессор ПГУ им. С.Торайгырова

КУРМАНОВА З. К.

к.ф.н., асс. профессор ПГУ имени С.Торайгырова

«Вопреки мнению усталых, злорадно-равнодушных людей, грустно заявляющих, что стихи отжили свой век и вообще более не нужны, - я утверждаю, что стихи необходимы, естественны и вечны...». Почти век назад эта фраза была произнесена З.Гиппиус. Теперь, век спустя, она вновь обрела свою актуальность.

В последнее время, к сожалению, не принято с восхищением говорить о лирике. Тем более о той, которую традиционно относят к «классике жанра». Этакая надменная разочарованность в голосе: «Абай – гений? Ах, как, однако, скучно, как догматично, штампы и фразы из учебника оскомину набили! Зачем кричать одно и то же спустя 100 лет после того, как все это признали! «И тем не менее... вечные истины на то и вечные, что не поддаются разрушительному воздействию времени и переживают самые кризисные моменты истории со стоической невозмутимостью факта, против которого нечего возразить».

Машхур-Жусуп Копеев – крупнейший поэт конца XIX и начала XX века. Творческая деятельность его протекала в сложных жизненных обстоятельствах. Наследие его богато и разнообразно. Читатель найдет в нем и философские раздумья о человеке, о смысле жизни, разуме и сознании, о судьбе своего народа, о добре и зле; найдет также смелую критику разобщенности, лености современного ему общества, проблемы просвещения, нравственного воспитания – словом, все важнейшее темы волновавшие в свое время Абая и его современника Шакарима. М-Ж.Копеев развил и углубил Абаевский критический реализм. Как и Шакарим М.Ж. Копеев хорошо был образован. Все это позволило ему внести значительный вклад в развитие казахской поэзии, расширить ее тематику, обогатить содержание.

Творчество М.Ж. Копеева многие десятилетия было под запретом. Ныне доброе имя его вытасчено из забвения, восстановлено

и богатейшее наследие поэта, философа, мыслителя и органично вошло в состав национальной казахской культуры.

Кто такой Машхур Жусуп Копеев, что он за поэт, какие оставил духовные ценности? Эти вопросы станут теперь для литературоведов темой пространных, глубоких исследований и, самое главное, наследие поэта стало широко известно.

Машхур Жусуп Копеев (1858-1931) современник Шакарима, поэт, просветитель, религиозный мыслитель и подвижник творческими, эстетическими истоками был связан с художественным, идейным наследием поэтов Зар замана. Сближает его с эстетикой и философией течения Зар заман типология основных тем и проблем, протест против наступления колониализма, концептуализированное противопоставление двух эпох, эпического прошлого и деструктивного настоящего, интонация скорби и плача по историческим потерям кочевников, рефлексия по настоящему положению народа, духовная ориентация на ценности ислама, осуждение догматизма, ханженства, невежества в среде слушателей культа. Вместе с тем, подобно Шакариму, М.Ж. Копеев отличается от поэтов Зар замана целым рядом существенных особенностей художественного мышления и мировоззрения, которые дают себя знать в преодолении эсхатологического настроения, в отказе от признания неизбежности апокалипсического конца, в склонности к политической интерпретации религиозных явлений, в активной просветительской деятельности, тяготении к религиозному строительству в социуме, в выборе джадидистского варианта решения вопросов образования и просвещения.

Жизнь М.Ж. Копеева сложилось более благоприятно, нежели судьбы многих его современников-поэтов. Выходцу из крупного племени Аргын, много лет подвизавшийся на почве религиозного искательства истины, снискавший у населения славу святого, провидца, М.Ж. Копеев дожил до возраста 73 лет. В детстве будущий поэт получил основательное богословское образование и воспитание, о чем он нередко вспоминал потом в своих «кара оленах». В отроческом возрасте он заслужил известность необыкновенно образованного юноши, что закономерно привело его к профессиональной стезе мугалима (муллы). В пору учительствования М-Ж. Копеев увлекся реформаторскими идеями джадидизма и активно проводил их в жизнь. С.Даутов по этому поводу пишет: Өзі көп жылдар бойы бала оқытты. Жәдитты қатты қолдап қуаттаған. Бұл сол кездің жаңа бағыттағы оқу үлгісі еді. Ол осы оқу үлгісін жай ғана жақтап қоймай, нақты іс-әрекет еткен.

Нельзя не обратить внимания на очевидное влияние Абая на мировоззрение М.Ж. Копеева, - это выразилось в поддержке поэтом тенденции к интеграции религиозного, светского, политехнического образования, в выделении им роли интеллекта, разума в процессах роста сознания человека. Несомненно так же политические симпатии М.Ж. Копеева деятельности движения Алаш. Термин Алаш, мотивы программных установок движения то и дело звучат в поэзии просветителя.

М.Ж. Копеев совершил три длительные поездки в Среднюю Азию, в Ташкент, Бухару, Самарканд. Перипетии этих поездок, связанные с духовными поисками, целями совершенствования знаний в теологических центрах Азии, подробно отражены в автобиографической поэзии подвижника. Из содержания этих произведений со всей очевидностью выявляется суфийская подоплека духовно-философских исканий М.Ж. Копеева, и это многое проясняет в его творчестве, например критический настрой по отношению к малообразованным аульным муллам, резкое обличение проявлений материального стяжательства в этой среде.

Поэт пишет о фактах его отказа от крупных материальных даров от баев за труд учителя, религиозную культовую практику, и это не выглядит саморекламой с его стороны.

Яркая страница в творческой биографии М.Ж. Копеева – собрание им образцов национального фольклора в самых различных жанрах, произведений известных акынов-жырау, эпосов, дастанов, народной сказочной прозы и т.д. Так в записях М.Ж. Копеева до наших дней дошли основные произведения Бухар-Жырау. Поэт является автором крупного дастана «Гулшат-Шеризат». Влияние просветителя на общественное мнение, литературные круги, религиозных деятелей своего времени было велико.

Язык М.Ж. Копеева более приближен к простонародному, нежели язык тех же поэтов Зар замана, что проявляется в доминировании разговорной интонации (в оленях нередко встречаются просторечия, освоенные народной речью русизмы, разреженное использование арабо-персидской религиозной лексики).

Господствующая форма в поэзии М.Ж.Копеева – кара олен. Эта народное поэтическая форма и позволяет автору создать в произведениях доминирующую интонацию повествования.

Кому нужны слова назидания мои?

Ведь униженные к высокому слогу глухи.

А я продолжаю душу всем изливать,

И заветы дедов от забвения спасать.

Большинство произведений М.Ж.Копеева структурно организованы по принципу сюжетной повествовательности, что, по всей видимости, больше отвечало его морально-дидактической установке по воздействию на народное сознание и восприятие. Религиозная проблематика также полностью подчинена этой цели поэта, например, некоторые поучительные темы раскрываются в рамках автобиографического сказа автора о собственном жизненном пути, духовных исканиях:

Пять лет бродил я по Сырдарье,

Обетованной казахами древней земле.

Светые посещал места, учился, изучал,

Стык эпох и культур «вживую» я вкушал.

Призыв к духовному пробуждению – основной лейтмотив «Қара олена». Эти же темы и мотивы получают развитие и более пространную трактовку в олене «3 рет сөз». Для стилистики произведений М.Ж. Копеева характерно совмещение в одном стихе русизмов, арабизмов, что свидетельствует не о лексической эклектике и разное, а о процессах постоянных изменений в живом народном языке («Заң-закон шаригаттан адастырып, Би шыкты қозықарын пормы жоктан»). Основной объект нравственных обличений автора-моральный упадок цели слоев населения, деструктивные явления в области традиционной этики, нравов духовных ценностей общества, разгул партикуляризма, отчуждение и социальное расслоение в распадающейся аульной общине, свара, междусобицы, продажность тех социальных групп, которые раньше выступали носителями высоких идей, сплывающего духа:

Наука и знания в забвении пали,

Устои религии сегодня упали.

Вера светая в руках шарлатанов,

Думы, которых, лишь о пользе карманов

Эта тяжелая для поэта тема кочует из стихотворения в стихотворение, составляя основную социальную проблематику оригинального творчества поэта. На фоне всего негатива в олене «3 рет сөз» эстетической новацией выглядит обширная аллегория – повествования о трех чудаках, слепом, глухом и нагом, странниках поневоле. Аллегория при всей своей условности на семантическом уровне имеет свою конкретику – смыслы, которые на плане социальных понятий должен достраивать сам читатель. В аллегории о трех глупцах, слепом, глухом, нагом, нетрудно узнать иносказание-притчу о племени, лишенном науки, образования, в невежестве бегущего от всего нового:

Перед глазами трое горемык стоят.
По жизни бредущих наугад.
Без цели, без воли, без мыслей,
Трое отвергнувших общество людей.

Аллегория М.Ж.Копеева, тематически и семантически перекликающаяся с социальной «злой» дня, глубинными эстетическими линиями связана с суфийской традицией, восходящей к «Месневи» Д.Руми, «Бустону» Саади. Эта аллегория, да и другие, собранные в изданных пятнадцати томах, выразительно характеризуют своеобразие поэтического мышления М.Ж.Копеева – тяготение к обранным формам иносказания, ассоциированию смысловых слоев и концептов, имеющих книжное, культурное происхождение.

Насыщенно социальными и политическими темами, мотивами крупное произведение «Қазақ жұртының осы күнгі әңгімесі. В нем создана выразительная и одновременно гнетущая картина – образ народа:

Руками можно сотворить чудеса,
Даже объять горизонты и небеса.
Ну а краски степи неизменно черны,
Кровь человечья здесь дешевле воды.

Панорамные картины и сцены социального и политического гнета, насилия, деградации обесиленного народа:

А мы еще кочуем по степи,
Которую пока не присвоили мужики.
И кто нам заплатит по счетам за житиё,
За боль, раны и рабское ярмо.

Сочетаются с активными призывами автора к духовному пробуждению, к активности и борьбе.

Теперь слово ваше Алаш-Орда,
Карты вам в руки, за казахов-алга!
Верит наш народ в святыни отцов,
И пойдет за вами к чести дедов.

Эти строки, целый ряд других, характер функциональности лексик метасемантического значения, общий пафос произведения свидетельствуют о глубоком взаимопроникновении религиозного и социально-политического планов повествования в эстетике М.Ж. Копеева. Вместе с тем вполне очевидно, что политический аспект в произведении поэта подчинен религиозно-философскому началу и претворен в нем.

«Түркістан, Ташкент сапары хикаясы» - произведение композиционно выстроенное по закону повествовательного жанра

– Сафар-наме. Однако, молитвенное упование на бога, святого духа, апелляция в стилевом и интонационном отношении несколько трансформируют Сафар-наме Копеева.

Анализ всех названных произведений М.Ж.Копеева дает основание говорить об особом характере эстетического отражения облика творческой личности, поэтического абстрагирования лирического «Я».

«Я» поэта объективируются в двух выделенных содержательных факторах – на основе мотива честного служения народу, а также на базе достаточного ощущения предопределенности своей судьбы.

Главной задачей Копеева – мыслителя и поэта было вывести казахское общество из темноты и невежества, приобщить народ к знаниям, культуре, искусству. Его убеждающие и своевременно высказанные идеи, суждения, мысли и выводы подчинены этой большой цели. Именно поэтому Машхур-Жусуп Копеев и как поэт, и как мыслитель оставил яркий след в казахской степи.

Душа, искавшая свет, правильный путь для развития своего племени, не находила удовлетворительного ответа. В начале XX века Машхур Жусуп – в состоянии глубокого и тяжкого раздумья. Новые революции не рассеивают его сомнения. Живя последние пятнадцать лет в советских условиях, он не находил в них ничего созвучного своей душе.

В художественных произведениях, главным образом, в философских обобщениях поэт стремится разгадать истинный смысл бытия, выступает как человек, постоянно ищущий правду, справедливость. Но его рассуждения о бренности человека, о правдивности, основанной на веровании весьма традиционны. Многие ученые современности называют его «виднейшим представителем религиозно-мистического направления казахской общественной мысли».

Действительно, религиозность Машхур Жусупа была велика. Многие несовершенства мира он понимал как следствие разрушения веры. Однако он не проводил активной пропаганды ислама, жил вдали от мира, мирской суеты, не держал мечети, поэтому не следует говорить о нем как об идеологе мистицизма. Подобно еще одному гению казахского народа Шакариму, в преклонном возрасте покинувшем Жидебай, Машхур-Жусуп покидает родной Кызылтау и поселяется в отдаленном Ескельды, подытоживая свое творчество.

Я, камень, забытый богом на земле,
Земли, печаль впитавший, со всеми наравне.
Зачем я родился, зачем я живу?
Коль разбудить людей я не могу.

Но оценивая по достоинству вклад Машхур Жусупа в художественную литературу, многие исследователи его творчества отмечают присутствие реалистических моментов и признают величие его поэзии.

Творчество М.Ж. Копеева в истории казахской поэзии занимает особое место.

Хотя бы потому, что творчески и по времени был близок как Шакариму, так и самому Абаю, утверждая реализм и в казахской поэзии. Но, к сожалению, в течение шести десятков лет он оставался неизвестным широкому кругу читателей, его наследие было по сути репрессировано и предано забвению. Теперь наступили другие времена, его народ, как желал того Копеев открыл глаза. И творчество его стало изучаться должным образом. На казахском языке издано уже пятнадцать томов избранных произведений поэта. Его поэзию стали переводить на русский и английский языки. Для комплексного изучения его творчества при ПГУ имени С.Торайгырова открыт Научно-практический центр «Машхуроведение». Даже при таком раскладе о Машхур Жусупе Копеева как о поэте, мастере художественного слова произносятся пока, скажем так, первые слова. Еще на заре Советской власти нарком образования С.Садвакасов настаивал на серьезном исследовании творчества гения. Но были другие времена.

Бесспорно, что творчество Машхур Жусупа Копеева в целом бесценное наследие. Его верность реалистическим традициям, новаторский подход к предмету искусства позволяют говорить о заслуженном месте Копеева, как поэта и мыслителя в истории казахской литературы и всей культуры. Творчество Копеева служит связующим звеном казахской литературы конца XIX века и современного периода, продолжая и развивая лучшие традиции казахского стиха.

Выдающийся поэт, философ и мыслитель сакральной судьбы, представлявший до последнего времени «Степным Гомером» полноправно входит в повседневную жизнь нашего художественного бытия.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Копеев М.Ж. Тандамалы 1-т. Алма-ата; Ғалым, 1990-213 б.
- 2 Мукаов С. Халық мұрасы . Алматы: Жазушы, 2003- 303 б.
- 3 Қалижан У. Мәшһүр Жүсіп. Зерттеу. Алматы: Атамұра, 1998-118 б.
- 4 Кирабаев С. Белые пятна в литературе. Алматы: Білім, 1995-288 б.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ПАВЛОДАРСКОГО РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ ВНЕДРЕНИЯ ТРЕХЪЯЗЫЧНОГО ОБУЧЕНИЯ

КАПЕНОВА Ж. Ж.
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Одним из важнейших приоритетов Стратегии «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» является формирование качественной национальной образовательной системы и конкурентоспособной поликультурной ментальности казахстанцев. Знание казахского, русского и английского языков остается в числе основных задач, определяющих стратегию подготовки квалифицированных кадров с полиязычным образованием.

Основной целью Стратегии «Казахстан – 2050» и Плана нации – «100 шагов по реализации пяти институциональных реформ» является вхождение Казахстана в тридцатку развитых стран мира.

79-ый шаг Плана нации предполагает повышение конкурентоспособности выпускаемых кадров и рост экспортного потенциала образовательного сектора. Планируется поэтапный переход на английский язык обучения в школах и вузах страны.

В настоящее время разработан проект Дорожной карты развития трехязычного образования на 2015-2020 гг. В числе приоритетных задач отмечены следующие:

- обеспечение преемственности трехязычного образования в контексте единой образовательной среды;
- обеспечение проведения эффективных научных исследований в области трехязычного образования;
- разработка эталонных рамок для обучения казахскому языку в соответствии с международными стандартами в обучении языкам, их преподавании и системе оценивания;
- совершенствование системы подготовки и переподготовки педагогических кадров для эффективного внедрения трехязычного образования.

Являясь многопрофильным, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова осуществляет подготовку кадров на государственном и русском языках. Наряду со специальностями инженерно-технического, естественнонаучного, гуманитарного профилей ведется обучение по филологическим и языковым

специальностям. Практикуется преподавание профильных и специальных дисциплин на трех языках.

Необходимость модернизации вузовской системы образования на полиязычной основе нашла свое выражение в Профессионально-компетентной полиязычной модели образовательных программ по специальностям. Особенность модели заключается в систематизации образовательных программ путем распределения дисциплин на основе учета формируемых компетенций: коммуникативных – в рамках дисциплин лингвистического и филологического цикла, социальных – в рамках дисциплин социо-/этнокультурного цикла, специальных – в рамках дисциплин специальности. Данная модель предусматривает гармоничное сочетание научно-предметного и социо-/этнолингвистического содержания каждой специальности, что позволяет значительно повысить качество полиязычного образования.

В ПГУ имени С. Торайгырова полиязычное образование внедрено с 2012 года.

На основании Конституции Республики Казахстан, закона «О языках в Республике Казахстан», «Государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг.» и ряда других документов разработана первая «Программа внедрения полиязычного образования в ПГУ имени С. Торайгырова на 2012-2015 гг.», нацеленная на внедрение полиязычного образования в университете. Вторая «Программа развития полиязычного образования в Павлодарском государственном университете имени С. Торайгырова на 2015-2020 гг.» направлена на создание условий в вузе для реализации программы полиязычного образования.

В настоящее время сформирован профессорско-преподавательский состав, работающий по государственной программе форсированного индустриально-инновационного развития и владеющий тремя языками (специальности «Химические технологии органических веществ», «Металлургия», «Машиностроение и стандартизация», «Профессиональное обучение и защита окружающей среды», «Педагогика и психология», «Иностранные языки»).

К учебному процессу активно привлекаются преподаватели языковых кафедр, зарубежные лекторы и преподаватели – носители иностранных языков. Программы обучения языкам, разработанные в соответствии с общеевропейской системой уровня владения иностранным языком, сочетают в себе опыт языковой подготовки вузов США, Англии, Германии, России и др.

Таким образом, полиязычное образование в вузе рассматривается как целостный процесс, включающий:

1) преподавание дисциплин «Казахский / русский язык», «Иностранный язык», «Профессиональный казахский / русский язык», «Профессионально ориентированный иностранный язык» для студентов всех специальностей;

2) проведение учебно-методических семинаров для преподавателей, ведущих занятия на трех языках;

3) внедрение уровневой системы обучения казахскому и иностранным языкам с учетом потребностей ППС, студентов, магистрантов и докторантов;

4) академическую мобильность обучающихся и ППС в образовательных целях;

5) зарубежную стажировку, магистратуру, докторантуру по международным программам «Болашак», «TEMPUS», «Erasmus+»;

6) дополнительное интенсивное обучение языкам с учетом уровня владения через центр полиязычного образования;

7) публикации научных результатов в зарубежных изданиях с ненулевым импакт-фактором.

Как известно, обязательными компонентами трехязычного образования являются казахский, русский, английский языки.

Казахский язык в соответствии со статусом – это государственный язык Республики Казахстан, родной язык природных носителей казахской культуры, второй язык для русскоязычных представителей. Глава государства Н.А. Назарбаев в «Послании народу Казахстана 17 января 2014 года» отметил: «Қазақ тілі бүгінде ғылым мен білімнің, интернеттің тіліне айналды. Қазақ тілінде білім алатындардың саны жыл өткен сайын көбейіп келеді. Еліміз бойынша мемлекеттік тілді оқытатын 57 орталық жұмыс істейді. Олардан мыңдаған азаматтар қазақ тілін үйреніп шықты, әлі де үйренуде. Былтырғыға қарағанда биыл қазақ тілін білемін деген өзге ұлт өкілдерінің саны 10 пайызға өскен. Бұл да біраз жайттан хабар береді... Ана тіліміз Мәңгілік Елімізбен бірге Мәңгілік тіл болды!» [1].

В настоящее время обучение казахскому языку носит разносторонний характер: реализуется уровневое обучение в соответствии с общеевропейской системой, коммуникативно-ситуативное, профильное обучение, обучение делопроизводству и т.д.

Особого внимания и осмысления требует вопрос о преподавании казахского языка как второго. Так, на первом курсе групп с русским языком обучения всех специальностей внедрено уровневое обучение

– А1-қарапайым деңгей (элементарный уровень), А2-базалық деңгей (базовый уровень), В1-орта деңгей (средний уровень). На втором курсе предусмотрена дисциплина «Кәсіби қазақ тілі», ориентированная на формирование профессиональной языковой компетенции на основе языка специальности.

Следует отметить, что изучение казахского языка как государственного может сопровождаться изучением страноведческого материала, включающего проблематику языковой ситуации и политики в республике, государственного устройства Казахстана, государственных символов, Конституции Республики Казахстан, Закона РК «О языках в Республике Казахстан», «Государственной программы развития и функционирования языков на 2011-2020 гг.» и другой нормативно-правовой документации. При этом актуализируются тексты и слова, отражающие политические, историко-географические, страноведческие реалии и т.п. Для демонстрации этнополитических особенностей особое место может быть отведено изучению безэквивалентной лексики, не имеющей аналогов в других языках.

Еще один аспект, на который стоит обратить внимание, – культурологический, учитывающий специфику культурной жизни казахского народа. Обучающиеся должны не просто овладеть казахским языком, но и осмысливать национальные стереотипы сознания, сложившиеся веками в традиционную казахскую культуру. В данном направлении в качестве обучающего материала уместно использование лексико-фразеологического, паремиологического, литературно-художественного фонда казахской культуры.

Формирование профессионально-компетентных качеств обучающихся предполагает работу над языковым материалом в области отраслевой терминологии. Учеными университета проделана огромная работа по выявлению терминосистем, развитию терминографии. Одним из достижений вуза следует считать создание серии двуязычных русско-казахских словарей терминов по направлениям и специальностям.

Русский язык как второй преподается в группах с государственным языком обучения. Содержанием данной дисциплины предусмотрено изучение особенностей функционирования русского языка в Казахстане, его роли в современном мире, достижения российской науки, техники, литературы и др. Специфичным в обучении русскому языку является последовательная организация учебного материала по ситуативно-тематическому принципу с разделением на модули по речевым темам. К примеру, модуль «Профессия и специальность» включает поэтапную работу над:

- обогащением лексико-фразеологического и грамматического строя речи;
- чтением и конспектированием информации;
- развитием диалогической речи на основе проблемного учебного материала (текстов, коммуникативных задач и др.);
- развитием монологической речи посредством продуцирования развернутых высказываний в рамках заданных тем.

В настоящее время наблюдается тенденция к обучению русскому языку как иностранному студентов, прибывших из Китая, Монголии, Узбекистана, южных регионов Казахстана. В данном случае предполагается коммуникативный подход, при котором основное значение уделяется развитию навыков общения в различных жизненных ситуациях: в университете, в столовой, в аптеке, в библиотеке, в транспорте и т.п.

Активное развитие английского языка в казахстанских вузах связано с процессом глобализации, его влиянием на коммуникацию, расширением международного сотрудничества, интеграцией и другими факторами. Английский язык как компонент полиязычного образования изучается студентами и магистрантами всех специальностей вуза.

В настоящее время ведущим принципом обучения иностранному языку является принцип профессиональной направленности, проявляющийся в учете языка специальности и профиля обучающихся при овладении языком. В частности, на базе центра полиязычного образования университета английский язык изучается не только студентами и магистрантами, но и работниками промышленных предприятий Павлодарской области. Необходимость изучения одного из иностранных языков связана с внедрением инновационных мировых технологий, разработанных в США и других странах дальнего зарубежья. Изучение современных технологий в производстве через английский язык позволит поднять промышленное производство в Павлодарском регионе.

Следует также упомянуть о том, что сегодня знание трех и более языков является одним из главных показателей профессиональной компетентности специалистов разных профилей – представителей науки, образования, экономики, промышленности, социальных сфер, государственной службы. С учетом реалий современности в текущем году увеличены гранты и международные стипендии для поступления в магистратуру по научно-педагогическим, техническим, экономическим и другим специальностям.

Особая роль в развитии трехязычия отводится и школьному образованию. Так, в средних учебных заведениях Павлодарской области созданы экспериментальные площадки, на базе которых введено трехязычное обучение. По данным инновационного центра развития образования и воспитания при управлении образования Павлодарской области, экспериментом охвачено 17 школ области. В их числе:

- 4 сельских школы (СОШ имени А. Құнанбаева, СОШ с гимназическими классами с. Шарбакты, Сосновская СОШ с. Сосновка, Шарбактинского района, СОШ №2 с. Теренколь, Качирского района);

- 9 школ с казахским языком обучения (школа-гимназия № 22 г. Экибастуза, СОШ Зерде г. Экибастуза, СОШ имени А. Құнанбаева с. Шарбакты, Шарбактинского района, областная казахская гимназия-интернат им. Ы. Алтынсарина для одаренных детей г. Павлодара, школа-лицей №10 имени Абая для одаренных детей г. Павлодара, специализированная гимназия для одаренных детей г. Аксу, специализированная школа «Жас дарын» г. Павлодара, ШГ №26 и СОШ №18, г. Экибастуза);

- 8 школ с русским языком обучения (СОШ № 14, СОШ № 42 г. Павлодара, гимназия №3 для одаренных детей г. Павлодара, СОШ с гимназическими классами с. Шарбакты, Сосновская СОШ с. Сосновка Шарбактинского района, СОШ №2 с. Теренколь, Качирского района, ШГ №35 и СОШ №24 г. Экибастуза).

В целом функционирует 43 класса с охватом 918 учащихся, в том числе в школах с казахским языком обучения – 536.

В школах с русским языком обучения наметилась тенденция к обучению отдельных школьных предметов на казахском языке. Так, в средней общеобразовательной школе №42 имени М. Ауэзова г. Павлодара проводится экспериментальное обучение предмету «История Казахстана» на казахском языке.

В казахско-турецком лицее-интернате проводятся уроки на английском языке по математике, физике; в гимназии г. Аксу – по физике и биологии. В областной казахской гимназии-интернате для одаренных детей имени И. Алтынсарина практикуется опыт проведения интегрированных уроков по русскому и английскому языкам, математике, биологии и т.д.

Наряду с имеющимися достижениями наблюдаются проблемы, связанные с нормативно-правовым и методическим обеспечением (стандарты среднего и высшего образования, типовые программы, учебники, учебно-методические пособия, словари и справочники, образовательные программы, повышение квалификации педагогов и др.).

Перед университетом обозначились проблемы проведения научных исследований по трехязычному образованию, подготовке казахскоязычных специалистов по предметам «История Казахстана» и «География», русскоязычных специалистов по предмету «Всемирная история», англоязычных специалистов по предметам естественно-математического цикла – «Информатика», «Физика», «Химия», «Биология».

Таким образом, имеющиеся тенденции полиязычного образования и приоритеты трехязычного образования определяют новые пути и подходы к повышению интеллектуального, культурного и духовного потенциала казахстанцев.

ЛИТЕРАТУРА

1 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 г. «Казахстанский путь – 2015: Единая цель, единые интересы, единое будущее».

2 Императивы государственной этнополитики Республики Казахстан. Аналитические материалы и методические рекомендации для государственных органов. / Под общей редакцией Е. Тугжанова. – Астана, 2012. – 515 с.

ПАВЛОДАРЛЫҚ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

КАРИПЖАНОВА Г. Т.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

САЛЫҚЖАНОВА Ш. Б.

аға оқытушы, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Тіл білімі тарихын зерттеуші ғалымдардың басшылыққа алатын историзм принципі бойынша, әр дәуірде қалыптасқан, өмір сүрген алуан түрлі тілдік мектептер, концепциялар сол өз дәуірі тұрғысынан бағаланып, олардан бұрын не бар еді, бұлар оған не қосты, кейінгілердің өздерінен бұрынғылардан артықшылығы қандай деген тұрғыда қаралуы керек. Қазіргі заман тіл білімі – дамудың биік шыңына көтеріліп келе жатқан кең салалы, көп тармақты ілім. Оның құрамында әртүрлі лингвистикалық бағыттар, мектептер, зерттеудің әртүрлі әдіс-тәсілдері бар. Оның сипатын, бүгінгі күйін басқаларынан бөлініп алынған жеке бір мектеп, я зерттеудің жеке бір әдіс-тәсілі көрсете алмайды, оған өресі жетпейді. Сол бағыттарды,

мектептерді, әдіс-тәсілдерді бірлікте алып қараған жағдайда ғана тіл білімінің қазіргі күйін, сипатын толық түсінуге болады. Осыған орай, жекелеген ғалымдардың мұрасын оқып-үйрену – ғылым үшін, оның болашағы үшін аса маңызды қажеттілік. Лингвистикалық мұраны зерттеу жалпы тіл білімінде, соның бірі түркі тілдерінде, ғылым туралы ғылым ретінде әбден орныққан, қалыптасқан дәстүр болып табылады. Қазақ тіл білімінде бұл мәселе 1970-ші жылдардан басталады. К.Ш. Хұсайынның «Исследование фонетики и лексики казахского языка в трудах В.В. Радлова» (А., 1971) атты кандидаттық диссертациясында қарастырылып, одан кейін жеке ғалымдардың мұралары монографиялық тұрғыда зерттеле бастады. Бұл қатарда К. Ертаев, Ж. Тектіғұлова, Г. Әмірова, А. Иманғазина, О. Жұбаева, Ғ. Шәріпжанова еңбектерін атауға болады. Осымен байланысты “қазақ тіл білімінің дамуына Н.Оралбаева үлесі қандай болды, ұстанған концепциялары қай мектеп өкілдерінің тұжырымдарымен үндес келеді” деген мәселе төңірегінде ізденгенімізде айтулы ғалымның жалпы тіл білімі, қазақ тіл біліміндегі сөзжасам, морфология салалары бойынша орнықты пікірлері ғылымның қазіргі кездегі қол жеткен биігінен күні бүгінге дейін маңызын жоймағаны байқалды.

Н. Оралбаева жоғары оқу орындарында ұзақ жылдар бойы дәріс берген лингвист-ғалым. Бүгінгі таңда қазақ тілінің сөзжасамы саласы бойынша ғалымның құнды пікірлері мен ғылыми тұжырымдарының қазіргі тіл білімінің жаңа бағыттарымен, өзекті мәселелерімен сабақтас келетіні ерекше назар аударуды қажет етеді.

Ғалым қазақ тіл біліміне өзіндік ой-пікірімен келіп, ғылымда әбден қалыптасқан, даусыз мәселелерді қайталамай, үнемі мәселе етіп қоятындай тілдік фактілерге ерекше назар аударып отырады. Атап айтатын болсақ, қазақ тіліндегі сөзжасам саласындағы берген тұжырымды ойлары, құнды пікірлері қазақ тіл білімінің нәтижелері негізінде жасалатын қазіргі қазақ тілінің грамматика саласын зерттеуге қосылатын құнды көзқарас деп санаймыз.

Қазақ тілінің фонетика, лексика, морфология салаларының ғылыми тұрғыдан талдануы туралы сөз еткенде, біз ғалымның тың зерттеулеріне соқпай өте алмаймыз. Сөзжасам саласының жеке тіл білімдік тұрғыдан қарастырылуы тек өткен ғасырдың соңынан ғана басталды. Оның негізін танып, теориялық сипатын берген ғалымдар да, олардың жасаған зерттеулері де аз. Қазақ тіл білімінің сөзжасам саласын алғаш ғылыми негіздеген ғалым Н. Оралбайдың аталмыш тақырыптағы зерттеулерін қазақ лингвистика ғылымындағы қомақты еңбегі деп танымыз. Қазақ тілінің құрылымдық жүйесі

өткен ғасырдан танылып, өз өлшем-белгілері, нысаны, бағыты, мақсат-міндеті толық айқындалды. Морфологияның ішкі мазмұнына грамматикалық ұғымды қамтитын мәселелер, қосымша түрлері мен олардың қызметі, сөз таптарының сипаты мен қызметі, категориялық белгілері, синтаксистік қолданысы, т.б. қамтылды. 1989-90 жылға дейін қазіргі кеңінен қарастырылып жүрген сөз тудырушы жұрнақтар, оған қатысты сөз таптарының туындауы туралы мәселелер морфологияның құрамында болды. Н. Оралбайдың жауапты басшылығымен (редакторлығымен) 1989 жылы аталған зерттеушілердің сөзжасамдық мәселе көтерген көлемді зерттеулері «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы» атты монография түрінде жинақталып берілді. Ғылыми еңбек 2 бөлімге арналып жазылды:

1. Сөзжасамның жалпы мәселелері;
2. Сөз таптарының жасамы

Еңбектің бірінші бөлімінде ғалым Н.Оралбай бірінші болып түркі тілдерінің ішінде де, қазақ тіл білімі бойынша да қазақ тілі сөзжасамының теориялық мәселелерін жүйелі түрде, ғылыми тұрғыдан негіздеді. Жалпы бірінші бөлімдегі сөзжасам туралы теориялық мәселелер және етістік сөзжасамы, аналитикалық тәсіл мәселелері осы ғалым тарапынан жазылды. Ол алғаш рет сөзжасамдық түсініктер мен ұғымдардың ғылыми атауларын енгізіп, олардың анықтамалық сипатын берді, сөзжасамдық мәселелерге тұрақты не енгізілетініні, жататыны түсіндірілді. Сонымен бірге ғалым морфология саласында бұрын аталып келген ұғымдарды жаңаша түсінікпен қалыптастырды. «Негіз, туынды, түбірлес сөздер» мәселесі тек сөзжасамдық жақтан ғана жаңа қырынан алына бастады. Сондай-ақ сөзжасамның «Негізділік, себептілік» теориясы жасалды. Ғалым Н. Оралбай алғаш рет осы еңбекте «Сөзжасамдық ұя» құрылымын, оған ентін бірлік-ұғымдарды – «сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық саты, сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық тарам» - мағынасы мен қызметі жағынан саралап түсіндірді [1].

Профессор Н.Оралбай «Сөзжасамды оқыту бағдарламасын» құрастырды. Осы бағдарлама бойынша және аталған монографияның негізінде Н. Оралбай 2001-2002 жылы «Қазақ тілі сөзжасамы» деген оқулық жазды. Оқулықтың кіріспе бөлімінде ғалым Нұржамал Оралбай: «Сөзжасам бұрын морфология саласының құрамында қаралып, оның мәселелері морфология оқулығында берілгенде, онда сөз таптарының сөзжасамы ғана қамтылды, оның өзі толық қамтылды деу қиын. Өйткені морфология тіл білімі салаларының ішіндегі ең күрделісі, оның өз мәселелерін оқулықта толық, жан-жақты қамту өте

ауыр, оқулық көлемі, ол пәнді оқытуға бөлінетін уақыт бәрі өте күрделі мәселенің аумағына шек қойды», - деп атап өтеді [2]. Сөзжасамдық тәсілдің қазіргі қалыптасқан 3 түрі «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында да беріліп, орныққан заңдылық ретінде танылды [3].

«Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында Н. Оралбаева сөзжасамның барлық теориялық құрамын анықтап, нақты анықтама-ережелер беріп, студенттерге арналған қазақ тілі сөзжасамы туралы тұңғыш рет модульдік жүйе бойынша оқытуды ұсынды.

Ғалым Н. Оралбай қазақ тіліндегі қысқарту мәселесіне осы еңбекте кеңінен тоқталады. Ғалымның тілімен айтсақ, «Қазақ тілінде сөз қысқарту тәсілі Қазан төңкерісіне дейін адам аттарына қатысты қолданылды. Оның өзінде адамға сый-құрмет, үлкейту, кішірейту, еркелету мәнінде қараталып айтылды. Бұл құбылыс қазірде де кездеседі: *Жәке, Сәке, Сызақ, Сәбе, Айнаш, Жаңаш, Қантай*. Мұнда сөздердің белгілі тобы қысқаратыны, қысқаратын сөздің алғашқы буыны сақталатыны және оларға белгілі морфемалардың қосылатыны сияқты белгілі заңдылық бар. Қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі бойынша бала, жастар атын қысқартып еркелету мәнін қосумен бірге үлкен адамдар атын қысқартып, оған сый-құрмет мәнін қосу қалыптасқан» [3].

Н.Оралбайдың пікірінше, қазақ тілінде кісі атын қысқартып қолдану - тілдегі қалыптасқан заңдылық. Тілдің сөзжасам жүйесі тілдің жалпы даму заңдылығына бағынады. Тіл бірден өзгеріп, жаңа сапаға көшетін құбылыс емес, ол үнемі даму үстінде қызмет етеді. Тілдің заңдылығы екшеліп, нығайып, барған сайын орнығып, даму үстінде қалыптасады. Бұл тілдің сөзжасам жүйесіне де тікелей қатысты. Сондықтан сөзжасам тәсілдері мен көрсеткіштері көне заманнан белгілі бір жүйеге түсе бастаған деп айтылады.

Ғалымның сөзжасамның ғылыми негізін жасауға себеп болған үлкен бір зерттеуі сан есім сөз табының туындылық сипатын қарастырумен байланысты. Н. Оралбайдың 1988 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасамы» атты монографиясы шықты. Ғалым сан есімдердің өзіндік сөзжасамдық жүйесі бар сөз табы екенін айта отырып, ертеде қалыптасқанын дәлелдейді. Өйткені зерттеушінің көрсетуінде «сан есімнің сөзжасам жүйесінің өзіндік сөзжасам белгілері, модельдері, типтері бар». Ғалымның тағы бір келтіретін дерегі – «сандық атаулардың негізгі жасалу жолы аналитикалық тәсілмен байланысты болғандықтан, бұл тәсіл арқылы сан есімдердің жасалуының өзіндік жолы, тіркесу реті, модельдері бар» екені. Сан атаулары тек аналитикалық тәсіл нәтижесінен қалыптасады. «Сондықтан сан есім сөзжасамының аналитикалық түрінде сөзжасамға

қатынастын компоненттердің орын тәртібінің маңызы өте зор. Мысалы; он бір, он бес,отыз алты, елу сегіз, тоқсан тоғыз т. б. Осы сандық ұғымды білдіру үшін компоненттердің осы орны сақталу керек. Олардың орнын өзгертуге болмайды. Мысалға жоғарыдағы сандардың компоненттерінің орнын өзгертіп бір он, бес он, алты отыз, сегіз елу, тоғыз тоқсан түрінде алсақ, жоғарыдағы мағына сақталған жоқ, мүлдем басқа мағына туды. Бұдан сан есімнің аналитикалық тәсіл арқылы жасалымында компоненттердің орын тәртібі өте тұрақты, оның ерекше мәні бар»[4] - деп дәлел айтады. Ғалым көмекші сөздер мәселесін қозғау арқылы оның кей бірліктерінің сөзжасамдық негіздегі қатысын жазды. Қазақ тіл білімінде көмекші сөздердің үш түрі көрсетіледі: көмекші есімдер, көмекші етістіктер, шылаулар. Профессор Н.Оралбай бұларға күшейткіш көмекшілерді – *өте, ең, тым, аса, ең, т.б.; күшейткіш буынды қып-(қызыл), жасп-(жасыл), қап-(қара), ап-(ақ)*, т.б. – қосу арқылы қосарлану арқылы жасалатын тұлғалар туралы мәселені көтерді.. Зерттеуші күшейткіш көмекшілер сыңар жасағанның өзінде де күшейткіш үстеу ғана лексикалық мағыналы сөз деп аталып келгенін, ал күшейткіш буынды сөз грамматикалық категорияның тұлғасындағы сөз екендігі ескерілмейтінін, лексикалық мағыналы қос сөздер тобында қаралып жүргенін ерекшеледі. Н. Оралбайқызы шырай жұрнақтарын - *-ғылт, -шіл, -шілтім*, т.б. – сөзжасамдық жұрнақ деп дәлелдеп, шырай көрсеткішінен шығарды. Ғалымның сөзжасам мәселесіне қатысты жазған көптеген теориялық түсініктемелері, ғылыми тұжырымдамалары кейінгі зерттеулерге негіздеме болды.

Қазақ тіліндегі барлық сөздер атауыш сөздер, көмекші сөздер, одағай сөздер, болып үшке бөлінеді. Атауыш сөздер, өздеріне тән дербес мағыналары болғандықтан, коммуникацияға негіз болып, контекстен тыс та контексте де қажетіне қарай қолданыла береді, олар сөйлемде грамматиканың заңы бойынша түрленіп те, түрленбей де жұмсалып, өз алдына мүше бола алады, ол сөздердің қалыптасқан белгілі тәсілдері бойынша жаңа сөздер тудыруға болады. Сонда атауыш сөздер – өздеріне тән лексикалық та, грамматикалық та мағыналары бар және ретіне қарай, үстеріне әр қилы қосымша рендер жамап алып, өзін сөздермен әр алуан қарым-қатынасқа түсе алатын дербес, мағыналы сөздер. Қазақ тілінде көмекші морфемаларға қосымшалардан басқа көмекші сөздер де жатады, олар тілдің грамматикалық құрылысынан көлемді орын алады және өздеріне тән ерекшеліктері бар. Ғалым Н.Оралбайдың айтуынша көмекші сөйлемде де бес сөзге мағына қосу үшін қолданылады,бірақ оның дыбыстық құрамына енбей де тобымен тіркесіп қана қолданылады. Олар сөз

тіркесінің жеке сыңары бола алмайды, дербес сөздің құрамындағы қосымшалар сияқты ғана сөз тіркесінің құрамына кіреді. Дербес сөз бен көмекшінің тіркесі сөз тіркесінің бір сыңары ғана болады. Көмекшілерде лексикалық мағына жоқ, бұл олардың бәріне ортақ, бүкіл көмекші атаулының қайсысы болсын нақтылы лексикалық мағына бермейді. Көмекшілерде лексикалық мағына болмайтыны олардың грамматикалық дамудан өткенін көрсетеді. Грамматикалану арқылы олар лексикалық мағынасынан айырылып, грамматикалық көрсеткішке айналған [1]. Міне, ғалымның тұжырымдарынан көмекші сөздердің негізгі ерекшеліктері анық байқалады.

Н. Оралбайдың 1989 жылы «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналында «Қостілділік : ізденістер мен іркілістер» атты көлемді мақаласы жарық көрді. Бұл мақалада орыс-қазақ қостілділігінің шығу жолдары, қазақтардың екі тілді еркін меңгеру ерекшелігі нақты сөз болады. Сондай-ақ Қазақстандағы халықтардың тіл меңгеру тәжірибелері нақты статистикалық зерттеулерге сүйене отырып беріледі. Мұнда біртілділік, қостілділік, үштілділік, төрттілділік ұғымдары сипатталып, осындай құбылыстардың әлеуметтік лингвистикалық сипаттамасы көрсетілген. Қостілді, үштілді және төрттілді ұлт өкілдерін нақты мысалдармен дәлелдеп береді. Н. Оралбайдың аталмыш мәселеге қатысты пікіріне назар аударайық: «Қостілділік - ұлтаралық қарым-қатынастарда қолданылатын күшті құрал: әртүрлі ұлт өкілдерінің ортақ істе, бір аумақта бірге тұруының көпқырлы өзара байланысын жүзеге асырады. Қостілділік - көпұлтты тұрғындардың қарым-қатынасындағы өндірістік әрі тұрмыстық қажеттіліктен туындайды. Ол әр түрлі ұлт адамдарының өзара қарым-қатынасының күшеюі барысында ерекше мәнге ие болып, этникалық процестердің дамуының маңызды шарты әрі факторы және этностардың өзара тарихи қарым-қатынастарының нәтижесінде қалыптасады» [5], – деп, аталмыш мәселенің бүгінгі таңдағы өзектілігін айғақтайды.

Баянауыл өңірінің тумасы ғалым Б.Қасымның «Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негізі» атты докторлық диссертациясында туынды лексикалық бірліктердің уәждеме және уәжділік мәселелері арнайы сөз болады. Тіл білімінде метафора мәселесі де Б. Қасым т.б. зерттеу еңбектерінен орын алады. Когнитивтік феномен ретінде танылған метафораның аталымжасаудағы маңызына Б.Қасым өз еңбегінде ерекше тоқталады. Соңғы уақыттарда бұл тақырып когнитивистикамен айналысушы ғалымдардың терең қызығушылығын тудырады. Тілдік бірліктердің жасалуындағы адам танымы, дүниені қабылдауы, оны

тілде бейнелеуінде метафора маңызды қызмет атқарады. Метафора ұғымдарды қалыптастырады және дайын таңбалар арқылы оларды атайды. Бұл тілдік құбылыстың аталымжасаудағы маңыздылығы жөніндегі ғалымның соны пікірлерінің орны айырықша.

Күрделі сөздердің жасалуындағы метафора құбылысының маңызын Б. Қасым: “Метафора - тілде әмбебап құбылыс. Оның әмбебаптығы тілдің құрылымында және қызметінде көрінеді. Ол тілдің түрлі аспектісі мен қолданыстық қызметін қамтиды. Тілдегі сөзжасам мен аталымды метафора тұрғысынан зерделеу тілде кенжелеу, назардан тыс қалып келеді. Метафораны зерттеушілер көбінесе бейнелеу, көркемдеу құралы, тәсілі ретінде қарастырады” – деп атап көрсетеді [6, 255]. Метафораның аталым қажеттілігін өтеудегі белсенділігі тілдік жүйеде байқалады. Б.Қасым еңбегінде заттың күрделі атауларында да бұл құбылыстың айқын қатысы дәлелденген. “Тілдік метафоралар – туынды сөздерде метафоралық қасиеттер күңгірттеніп, соның нәтижесінде жаңа лексемалардың пайда болуы. Метафора аталым тұрғысынан бейнелілік қасиетінен өтіп, тек ұғымға атау беру қызметіне көшеді” – деген ғалым пікірі жаңажасалымдардың туындауындағы метафораның қызметінің маңызын көрсетеді [6, 255]. Қазақ лексикасының дамуындағы метафораның маңызы көпмағыналылықты тудырудан да байқалады. Тілдегі қолданыста бар тілдік таңбалардың мағыналық өрісін пайдалана отырып жаңа ұғымға атау беру метафора арқылы жүзеге асады. Ол туралы Б. Қасым: “Сөз мағыналары семантикатанымның белгілі заңдылықтары бойынша қалыптасады. Оның бастылары: ұқсату заңы (метафоралану): түр, түс, пішін, көлем, ішкі-сыртқы белгілері, мекен орны түрлі ерекшеліктері, қасиеттері, қолданысы, қолданыстық қызмет саны бөлшектің бүтінге айналу заңы мағыналардың кеңеюі мен тарауы деген секілді заңдылықтардың негізінде жүзеге асатындығы тіл ғылымында барлық құбылыстар,” – дейді [6, 261]. Осы пікірден де метафораның тілдік құбылыс ретінде қызмет аясының кеңдігін байқаймыз.

Уәждеме тілдік бірліктердің жасалуын түсіндіруші тілдік құбылыс болып табылады. Қазақ тіліндегі осы мәселені алғаш көтерген ғалымдардың бірі - Б. Қасым. Ғалым: “Аталым теориясына қатысы бар уәжтанымның өз нысаны, әдісі, мақсаты мен міндеті айқын. Сондықтан, аталым мен уәжділік теориясы бір-бірімен тығыз байланысты сала” [7, 147], - дей келе бірліктердің жасалуындағы ұқсастық, бейнелілік оның уәждемесіне енетін қасиеттері жайлы, метафоралы ойлау арқылы атауға негіз болар уәждемелік белгілер таңдалынатындығы жөнінде тұжырымдар жасады. Жаңа атаудың жасалуындағы шынайы болмыс

нысандары туралы білім қорының тілдік деректерге айналуы жөнінде Б. Қасым: “Зат пен құбылысқа ат қоюда өмір шындығы, болмыс - тіл деректеріне, атауға айналады. Күрделі жасалымда жаңа мағына мен жаңа мазмұн пайда болған уақытта сол кезеңде барып жаңа сөз қалыптасады”- деген ой түйіндеуін жасайды [6, 83].

Тәуелсіздік алған уақыттан бері ұлттық құндылықтарымызға қайта үніліп, тіліміздің өзіндік болмысын тарихи тұрғыдан тану, қазақ тілінің зерттелу тарихына шолу жасау, қазақ тілінің әр саласы бойынша ғылыми зерттеулердің бүгінгі таңдағы қазақ тіл білімі мәселелерімен сабақтастығын анықтау міндеті бүгінгі таңдағы көкейтесті мәселелердің бірі болып отыр. Бұл орайда тіл білімінің прагмалингвистика саласын зерттеуге өзіндік үлес қосқан ғалымдарымыздың бірі – З.Темірғазинаның ғылыми мұрасы ерекше орын алады. З.Темірғазинаның прагмалингвистика саласында жасаған ғылыми тұжырымдары қазақ тіл білімінің прагмалингвистикалық мәселелерін тануда да маңызды.

Қазіргі таңда тілші ғалымдар мәдениаралық коммуникациямен тығыз байланысты этникааралық коммуникация теориясын жан-жақты қарастыруда. Мәдениаралық коммуникация тіл білімінде маңызды болып табылса, этникааралық коммуникация да адамзат баласының бір-бірімен қарым-қатынас жасауының бірден-бір негізі. Мысалы, ғалым Г.С. Сүйінова этникааралық коммуникацияның негізгі теориясын жазып, мәдениаралық коммуникация мен этникааралық коммуникацияның айырмашылығын саралап, анықтап береді:

«Межэтническая коммуникация рассматривается нами с позиций ее онтологии и научной значимости. В первом случае сопоставление с внешне сходным явлением межкультурной коммуникации выявляет ряд дифференциальных признаков межэтнической коммуникации, которую мы вслед за З.К. Темиргазинной определили как вид межэтнического общения, осуществляемый представителям разных этносов в рамках одного социума. Сравнение межэтнической и межкультурной коммуникации позволило нам вычлнить три крупные группы дифференциальных признаков межэтнической коммуникации: *социальные, лингвокоммуникативные и социально-коммуникативные признаки*» [8]. Сонымен, этникааралық коммуникация мен мәдениаралық коммуникацияны салыстыру барысында үш негізгі белгі бар. Ғалым ол белгілерді әлеуметтік, лингвокоммуникативтік, әлеуметтік-коммуникативтік белгілер деп бөліп көрсеткен.

Г.Сүйінова: «Обоснование научной самостоятельности межэтнической речевой коммуникации требует привлечения

соответствующего понятийно-терминологического аппарата. На сегодня существует целый ряд лингвистических дисциплин, с разной степенью глубины разрабатывающих проблемы общения вообще и межэтнического общения - в частности. Как объект научного исследования, межэтническая коммуникация представляет значительный интерес для этнолингвистики, этнопсихологии, теории межкультурной коммуникации, теории речевых актов, прагматической лингвистики и т.д. Для научного описания межэтнической коммуникации может быть использован соответствующий теоретический инструментарий этих интегральных лингвистических дисциплин, с наполнением его специфического для межэтнической коммуникации содержанием.

Развивая мысль о динамическом характере культуры и языка, следует указать, что полиэтничность общества не допускает их изолированного развития в силу взаимосвязанности данных социальных феноменов»[8, 153],- деп этникааралық коммуникацияның түсінікті терминологиялық аппараттың болуын талап ететіндігі жөнінде тұжырымдайды.

Қазақ тілін зерттеудің жанашылдық бағытына үлкен мән беріліп отырған тұста, ХХ ғасырда қазақ тілін зерттеуге үлес қосып, құнды еңбектер жазған ғалымдарымыздың ғылыми еңбектері арнайы зерттеуді қажет етеді. Жекелеген ғалымдардың ғылыми мұрасын зерттеу қазақ тілінің әр саласы тануға мүмкіндік беріп, ғалымдардың өз тараптарынан қандай тұжырымдар қосқанын, ол тұжырымдардың кейінгі ғылымда қалай сабақтастық тапқанын байыптауға мүмкіндік береді. Сол арқылы қазақ тілі ғылымының қалыптасу, өзгеру, жаңару үдерісі танылады, қазақ тілін зерттеудің даму деңгейі, ондағы түрлі бағыттар айқындалады. Қорыта келгенде, ғалымдарымыздың лингвистикалық мұрасы - өзіндік пікірлерінің дәйектілігімен, тарихилығымен құнды және жан-жақты насихаттауға, қазіргі қазақ тілін зерттеуде тиімді пайдалануға болатын құнды қазына.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2001. – 213 б.
- 2 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2002. – 324 б.
- 3 Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. А., 2007. – 162 б.
- 4 Оралбай Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасамы. Алматы: Ғылым. 1988. – 150 б.
- 5 Оралбай Н. «Қостілділік : ізденістер мен іркілістер»// «Қазақ тілі мен әдебиеті». 1993 ж. – Б. 24 – 28.

6 Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері. Фил. ғыл. док.... дис.: Алматы, 2002, 313 б.

7 Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. Алматы, 2001, 205 б.

8 Суюнова Г.С. Теоретические основы межэтнической коммуникации. Павлодар, 2007, с 153-156

МӘШҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ» КОНЦЕПТІСІ

КАРИПЖАНОВА Г. Т.
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
АБИКЕНОВА Г. Т.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Ұлттық мінез-құлықтың қасиеттері фразеологизмдер, көркем-әдебиетте бейнеленген қылықтар арқылы көрсетіледі. Халық өз тіліндегі байырғыдан келе жатқан тұрақты тіркестер аз сөздің аясына халықтың дүниетанымын, наным-сенімін, мінез-құлық туралы қалыптасқан көзқарастарын сыйдырып, ерекше өрнектей білген. Олар мінез-құлық концептінің ментальды-мәдениетті мазмұнын бейнелі түрде сипаттап, концептіні сырттандыру тәсілі ретінде қолданған.

Мінез-құлық концепті халықтық білімнің жиынтығы болып табылады. Ол жағымды немесе жағымсыз мінез-құлықтар туралы түсінік беріп, әлеуметтік жағдаяттарда жағымды мінезді көрсетуге, жағымсыз мінез, қылықтардан қашуға бағыттаған. Мінез-құлықтың негізінде өмір сүру нормалары, моральдық-этикалық критерийлер жатыр, осындай нормалар әр қоғамда сұрыпталып, шыңдалып, қоғамның өмір салтын қапысыз реттеп отыруға қызмет еткен. Кейіннен «туыстық қарым-қатынастар нормасы таза моральды-этикалық категория шеңберінен шығып, қоғамдық өмірді реттейтін заң, кодекс деңгейіне көтерілген.

Ұлттық мінез-құлықты сипаттау үшін ситуативтік аспектілік, параметрикалық модельдерді қолдану керек. Ситуативтік модель арқылы халықтың коммуникативтік мінезін стандарттық коммуникативтік жағдаяттарда көрсетуге болады, мәселен, сәлемдесу, кешірім сұрау, қауышу, т.б. Аспектілік модель мінез-құлықты белгілеген шеңберде сипаттауды қажет етеді, мысалы, фразеологизм, мақал-мәтелдер арқылы. Ал параметрикалық модель арқылы халықтың коммуникативтік мінезін зерттеуші белгілеген факторлар, белгілер, параметрлер негізінде қарастыра алады.

Параметрикалық модель халықтың коммуникативтік мінезін жалпы түрде сипаттағанды қалайды. Біздің ойымызша, халықтың мінез-құлқын салыстырмалы ұстанымдық модель арқылы қарастыру қажет, өйткені бұл жағдаяттың бір жағынан ситуацияда көрсетілетін мінез-құлық жүзеге асырылса, екінші жағынан ділімділік параметрлерге сәйкес халықтың стереотиптік мінез-құлықтары сипатталынады. Әр жағдаятта көрініс беретін халықтар ұстанымдарына сәйкес мінез-құлықтық қасиеттерді салыстырмалы түрде талдау нәтижесінде ұлттардың мінезінің өзгешелігі анықталады.

Өшпейді өсіп зорайған өтірік, ұрлық!

Қалған жоқ әлімжеттік, әлі озбырлық!

Өткіздік өмір жасты жылауменен,

Жалғаннан таяқ жеу мен көріп қорлық [1,96 б.].

Қазақ халқының бойындағы жаман, кертартпа қасиеттерді сынай келе, ақын өтірік, ұрлық, озбырлық, әлімжеттік сынды қасиеттер қазақ халқының болмысына айналған деген ой түйеді. Өздері қорлықпен (Ресей отаршылығында) күн кешіп жүріп, бір-біріне қастасып, алаауыз болып, ит тіршіктерін тастамайды деп қынжылады.

Құдайға жыламадым ерте тұрып,

Қақпалап, мініп лағын, мойына ұрып.

Пайдасыз лагу сөзбен күн өткіздік,

Беталды үрген иттей түзді қорып [1,127 б.].

Елінің қу сөзді қуып, өсек-өтірікті өршітіп өткізген өмірін, «түзді қорып үрген иттің» пайдасыз әрекеттеріне теңей отырып, ащы шындықты ашып айтады.

Біле-көре білместің қылдық ісін,

Қайта-қайта айтамыз оның несін?!

Бір оңай сөз айтуға тауып алдық:

«Құдай өзі әйтеуір құлым десін!» [1,130 б.]

Ақын қазақтың дінді ұстаудағы тұрақсыздығына, таяздығына баға бере келіп, «Құдай өзі әйтеуір құлым десін» деген сөз арқылы өз заманындағы қазақтың дінге деген көзқарасын дәл береді.

Аяқты біз басармыз қалай аңдап?

Дал болдық әр нәрсеге арсалаңдап.

Әр қоянды бір құған тазы оңбайды,

Япырм-ау, ұстайық та бірін таңдап! [1,136 б.]

Бұл үзіндіде ақын «арсалаңдап» деген бір сөз арқылы қазақ халқының сан қырын, ұлттық мінезін дәл бағамдайды. «Арсалаңдап» сөзі тамақ сұрап, иесіне жағымпазданған иттің әрекетін суреттегенде қолданылады. М.Ж. Көпейұлы қазақтың етер

кәсібін, барар бағытын айқы, болашағын айкындай алмай, мөре-сәре болған күйін беру үшін «арсалаңдап» сөзін ұтымды пайдаланады. Ойды бекіте түсу үшін, «әр қоянды бір қуған тазы оңбайды» дей келе, бұл әрекетті қойып, өнер, білім игеруге шақырады.

*Өнері біздің жұрттың – қатын баққан,
Адам деп айтса – дағы оған жаққан.
Айтқанын қатындардың бұлжытпайды,
Мінез бар бұл қазақта бір жың таққан* [1,136 б.].

Қоғамдағы ерлердің рөлі төмендеп, «қазақ азаматы» концептісінің мәнсізденуін көрсетеді. «Қатын баққан» «от басы, ошақ қасы» әңгімесінен асып кете алмай, ұсақталған қазақ жігіттерінің бейнесін ашады. Әйелінің «айтқанын істеп, айдағанына көнген» ерлерден елдік, ерлікті күту қиын. Бұл да қазақ мінезінің бір қырына айналып келе жатқан бір кесел деп ақын қынжылады. «Қазақ әйелі» концептісінің когнитивтік құрылымында жасанды сипаттардың пайда болуы:

*Ұялмай отырады тілін безеп,
Әдептен сөйлемейді тілін тежеп.
Бүйтіп өткен өмірде не қызық бар
Ұрғашы, еркек жұмысын бір өзі істеп?!* [1,155 б.]

*Қор болдың, есіл қазақ, надан қалып,
Білгеннің, іс қылмайсың, тілін алып.
Көп несібесі болмаса жыылған мал,
Қай бай кетті бар малын жинап алып?!* [1,12 б.]

Ақын қазақ байларының ағайынына қарайласпас қайырымсыздығын айта келе, «Бай кедейге ауыссын, қарассын», бұл Алланың бұйрығы деген сөздер айтады. «Не көрсеннен де ниетіңнен, пейіліңнен» деген сөз арқылы ақын қазақ бойына дарыған көреалмаушылық, іштарлық, сараңдық, қайырымсыздық қасиеттерден сақтандырғысы келеді:

*Осы күнде дағдарып, бұл жұрт сасқан,
Кез болып бір пейілге асқан-тасқан.
Тарының қауызындай болмай қалды,
Астың – жер, болғанменен үстің аспан!* [1,185 б.].
*Азырақ дәулет біткен кісі болса,
«Мен баймын, сен кедей!»-деп мал санасқан.
Болмаса бірлі-жарым талапкерлер,
Жігіт жоқ өнерпазбен бір жанасқан* [2, 87 б.]

«Адамның адамнан несі артық?»-деген Абай сұрағына қайта оралып, М.Ж. Көпейұлы қазақта адамдар мал санасу арқылы мықтылықтарын

анықтайтынын жеткізеді. Өнер, білімге ұмтылудың орнына күншілдіктің отын қыздырып, бірін-бірі андыған мінездерін сынайды.

*Үмітсіз (нематсыз) байланамыз, бәрі надан,
Мұхираб сан жәрдемнен аулақ қашқан.
«Анау артып, мен кейін қалам ба?» - деп,
Өзімен-өзі күншілдікпен көп таласқан* [2, 87 б.].

*Неден мұндай қазақты қара басты,
Күнің болды-ау боп жүрген қас албасты!
Мылтық салған мойнына жетіп келсе,
Жылпылдайсың, даярлап әртүрлі асты* [1,182 б.].

Мәшһүр-Жүсіп қазақ халқының отаршылдықта өткізген өмірінің оның ұлттық мінезіне әсер етіп, «құлдық сананың» қалыптасуын дәл анықтайды. Жоғарыдағыдағы үзіндіде, ақын қазақтың мылтық асынған адам алдындағы әрекетін «жылпылдайсың» деген бір сөзге сыйдырып жіберген. «Жылпылдайсың» сөзінің астарына төменшектеу, қорку, жалтақтау, жағымпаздану, екіжүздену т.б. мінездер топтастырылған. Бұл отаршылдықтан қалған кесел, қазақ бұл кеселден тәуелсіздік жылдары да арыла алмай келеді.

Мәшһүр-Жүсіп қазақ халқының кеселді қылық, теріс мінездерін сынай отырып, қазақ ұлтының ұлттық мінез, болмысын көрсеткен. Бұл ретте ақын халқын сынай отыра, олардың санасына ой салып, түзу жолға салуды мақсат еткен. Ақын «Қазақты жамандаушыларға» атты өлеңінде қазақ халқын барша теріс мінездерімен жақсы көретінін, жамандығын жасырып, жақсылығын асыра жазған.

*Қазақта жаман да бар, жақсы да бар,
Ішінде жүйрік, жорға, шабан да бар.*

*Жақсылық, жамандық пен егіз болып,
Бұрыннан келе жатқан заманда бар* [2, 172 б.]

– деп бір түйіндеп алады да, қазақты мазақтап, келеке қылушыларға қазақтың бар болмысын ашады:

*Көшкені – айт, қонғаны – той: мерекесі,
Сондықтан сарт, ногайдың келекесі.
Сарт, ногай, орыс-орман – бас қосқанмен,
Қазақсыз кірмес шырай берекесі* [2, 172 б.].

*Қазақтай бай халық жоқ малға толық,
Әбдіре – алтын сандық, қара құлып.
Қалтасын біраз күнде толтырады,
Қазаққа әкім болып келген ұлық* [2, 172 б.].

*Қазақта қонақасы айт пен тойдай,
Отырмас қонақ келсе, бір мал соймай.
Кең жатқан әр нәрсесі, жер ұйық жұрт,
Молшылық берекеде болып сондай [1,173 б.].*

М.Ж. Көпейұлы өлеңдеріндегі «ұлттық мінез» концептісі «идеалды қазақ» концептісіне бастар жол. Ақын «қазақ» деген атқа лайық болу үшін, қазақтың бойында қандай мінездер болу керек екенін санамалап береді. Бұл ретте, Б. Нұрдәулетованың мына пікірі орынды: «Идеалды қазақ» концептісінің негізгі өзегі ұлттың рухани құндылықтары болып саналады, ұлттың эталоны болып есептелетін идеялық белгілері құнсызданған жағдайда қазақ ұлты өзінің «идеалды кейпін» жоғалтады» [3,115 б.].

Қазақ халқының ұлттық болмысын сақтаудың бір-ақ жолы – имандылық, адамгершілік идеологиясы – хаққа сену, ата-бабалар рухын әспеттеу, қазақы салт-дәстүрлерді жаңғырту.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Павлодар, 2003. – 1т. – 436 б.
- 2 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Павлодар, 2003. – 2 т. – 382б.
- 3 Нұрдәулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика. – Алматы, 2011. – 312 б.

ПАВЛОДАР ӨҢІРІНЕН ШЫҚҚАН ӘЙГІЛІ ӘДІСТЕМЕШІ ҒАЛЫМДАР

КӘРІПЖАНОВА А. О.
қауымдастырылған профессор,
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
СҮЙІНДІКОВА М. М.
мұғалім, Дарынды балаларға арналған
Абай атындағы № 10 лицей мектебі, Павлодар қ.

Ел жадында сақталған «Қыздары көркем Баянның – май гүлі, ұлдары көпке әйгілі» деп келетін жыр шумақтары қасиетті өңірдің әрбір перзентін аялағандай. Қазақ елі тарихында парасатты ой мен ақылдың кенішіне айналған Кереку-Баян өңірі – әдістемеші ғалымдар Жүсіпбек Аймауытов, Иманбек Ұйықбаев, Хасен

Арғынов, Нұржамал Оралбаева, Төлеутай Ақшолақов, Қуандық Мәшһүр-Жүсіптің де өсіп-өнген мекені.

Жүсіпбек Аймауытов 1889 жылы қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Қызылтау атырабында туған. 1914 жылы Семейдегі мұғалімдер семинариясына түседі, оны 1918 жылы аяқтайды. Оны бітіргеннен кейін Ж. Аймауытов қоғамдық қызметтерге араласады, кейін 1921 жылы Семей губерниялық оқу бөлімінің менгерушісі болып қызметке ауысады. 1926-1929 жылы Шымкент педагогикалық техникумының директоры болады. Оқытушылық қызметке араласып, оның ішкі қиындықтары мен қажеттіліктерін толық біледі. Сондықтан да мектептегі тәрбие ісі, оқу, оқыту мәселелеріне арнап көптеген мақалар жазады. Әдістемелік еңбектеріндегі негізгі бағыт – оқыту мен тәрбие ісінің тұтастығын, рухани тәрбие, адамның өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігі мен оның жолдарын анықтап беру болды. Қазақстандағы оқу-тәрбие жұмысымен шұғылдану барысында, тек мұғалімдік іс-тәжірибені жинақтаушы ғана емес, әдістемелік ғылымның теориялық деңгейін көтеретін ғалым-педагог дәрежесіне жетті.

Автордың 1918 жылы «Абай» журналына жарияланған «Тәрбие» атты мақаласында баланың тәрбиесіне үлкен мән беруді ұсынады, адам табиғатқа ғана тәуелді емес, тәрбиеге тәуелді деген ой айтады [1]. Ж. Аймауытовтың тағы бір өзгеше ерекшелігін қазақ халқының ғасырлар бойы жасап келе жатқан ақыл ойына, даналығына сүйенетіндігі. Ұяда нені көрсен, ұшқанда соны ілерсін, сүтпен біткен мінез сүйекпен кетеді деген мақалдарды еске алып, баланың жеке адам болып қалыптасуындағы ата-ананың маңызды ролін көрсетеді.

Ж. Аймауытов жас ұрпақты тәрбиелеудің бір негізі ретінде әдет заңдарын айтады. «Әдет заңы» атты мақаласында әдеттің, дәстүрдің қазақ халқының күнделікті тіршілігінде алатын орнын, маңызын айқындайды. «Әдет – бір сақтаулы қазына дей отырып, халық жасаған әдеттердің тәрбиелік мәніне тоқталады.

Ғалымның негізгі ғылыми еңбектерінің бірі – «Жан жүйесі және өнер талдау» деп аталатын зерттеуі [1]. Бұл қазақ психологиясының қырын саралап, жақсы әдепті қалыптастырудағы психологиясының маңызын анықтауға арналған терең мәнді ғылыми еңбек. Өз кезіндегі жан дүниесіне арналған тұңғыш еңбек болуымен де аса құнды.

Ж. Аймауытов қазақ тілінің оқыту әдістемесі саласында жазу мәселесі мен емле жүйесіне байланысты біршама ғылыми мақалалар жариялаған. Ұлттық жазу тілін жетілдіру, жалпы халықтың сауатын көтеру мәселелерін қозғайды. Қазақ баласына хат танытудың өрелі жолы ретінде ғалым-жазушы буын әдісін қолдайды. Балаға әуелі

3-4 дауысты дыбысты үйретіп, содан кейін оған дауыссыз дыбысты қосып, буын не бір-екі буыннан тұратын сөздерді құрап, жаздырып, оқыту әдісін ұстану қажеттігін дәлелдейді.

1925 жылы жазылған «Ана тілін қалай оқыту керек» [1] атты көлемді мақаласы әдістемелік жағынан құнды. Мұнда зерттеуші ұлт мектептеріндегі ана тілін оқытудың жүйеленген әдісі жоғын тілге тиек ете отырып, әркім өз білгенімен тіл үйретіп, сабақ беріп жүргенін әділ сынға алады. Орыс мектептерінде қолданып жүрген оқыту әдістері жайында мәлімет бере отырып, солардың қазақ мектептеріне қазақ психологиясына қолайлы келетін әдістерін жүйелі қолдану қажеттілігін айтады.

Облысымыздың оқу ісінің ардақтылары, әдістеме тарихына өзіндік ізденістерімен із салған әдіскер ғалымдарымыз бірі – қазақ тілінің методикасы оқу құралының авторы Железинка ауданынан шыққан методист ғалым Иманбек Ұйықбаев.

Ұйықбаев Иманбек Қабышұлы 1922 жылы Павлодар облысы, Қашыр ауданында туған. 1948 жылы ҚазПИ – ді бітіріп, 1952 жылы аспирантураны тәмамдайды. 1952-1954 жылдары Ы.Алтынсарин атындағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтында аға ғылыми қызметкер болып жұмыс істейді. 1954 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің көріністері» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Автордың «Мектепте қазақ тілін оқыту мәселелері», «Қазақ тілі методикасының очерктері» әдістемелік еңбектері мен орта мектептің 8, 9 сыныптарына арналған оқулықтары бар.

Әдіскер ғалымның еңбектерінде әр сөздің ұғымы мен мағынасын оқушыларға түсіндірудің қыры мен сыры ашылады. Мектеп грамматикаларында сөздердің мағыналары олардың лексика-семантикалық сипаты арқылы емес, грамматикалық жүйедегі қай сөз табына жататынына байланысты анықталады. И.Ұйықбаевтың еңбектерінде де негізгі мәселелер осы құрылымдық бағытта жазылды. Сондықтан да автор былай деп ой түйіндейді: «Сөз таптарының морфологиялық белгісі - әр сөз табының сөз тудыру тәсілі мен түрленуіне, ол формалардың грамматикалық ерекшелігіне қатысты» [2]. (Мектепте қазақ тілін оқыту мәселелері, Алматы, 1957).

Автор мектеп мұғалімдерінің бағдарламаны қалай жасауға болатынын, оны пайдаланудың жолдарын саралап көрсетеді, 3, 4, 5 сыныптарда сөз табына қатысты мәселені балаға жеткізудің жолдарын анықтайды. Есім және етістік сөз таптарын мектепте қалай өтуге болатынын жіктеп талдайды. Әрбір сабақтың өзіндік ерекшелігіне, теориялық білімді меңгертуде жаттығудың маңызды

орын бар екеніне жақсы тоқталады. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту барысында түсіндірмелі диктанттар мен бақылау диктанттарын жиі алып отыру қажеттігін ескертеді.

Әдіскер – ғалым бастауыш мектептерде грамматикалық талдау жұмыстарын жүргізуге де ерекше көңіл бөледі. Мұның өзі балалардың сауаттылығын күшейтуге көмектеседі деп ой түйіндейді.

Грамматикалық талдау грамматика мен емлені меңгеруге көмекші құрал болатындықтан, оны өтілген тақырыпқа сәйкес үнемі жүргізіп отыру қажет. Грамматикалық талдау үшін алынған сөйлемдер жеңіл, түсінікті болуы керек деп жазады.

Лексика саласын оқыту да оқушылардың тілін дамытуға мол мүмкіндік барын айта келіп, автор синоним, антоним, омоним, термин сөзде, көнерген сөздерді т.б. оқытуда иек артуға болатын негізгі тәсілдер мен жолдарды көрсетіп береді.

И. Ұйықбаев диктанттың түсіндірмелі, терме, өздік, шығармашылық, сөздік және бақылау сияқты түрлерін ұсынған.

И. Ұйықбаев құрастырған «Қазақ тілі методикасының библиографиялық көрсеткіші» [3] атты еңбектің де әдістеме ғылымы үшін берері мол. Құрастырушы бұл шағын кітапшада Қ. Басымов, С. Жиенбаев, Ш.Х. Сарыбаевтардың өмірі мен шығармашылық жолы туралы құнды деректер бере отырып, олардың шығарған, жазған зерттеу жұмыстарының тізбесін берген. Автордың көрсетілген үш ғалым жөнінде айтқан пікірлері аса құнды. Мұның өзінің кейінгі ғылыми ізденіспен жүрген ізденушілерге тигізер пайдасы орасан. Сонымен қазақ тілін оқыту әдістемесі тарихында И.Ұйықбаев есімінің де өзіндік орны бар. Автордың қаламынан шыққан қазақ тілін оқыту жүйесіне байланысты еңбектердің маңызы күні бүгін де жойылған жоқ.

Әдістеме ғылымының теориялық тереңдікке бой ұрып, оның жеке сала бойынша өркендеп дамуына үлес қосқан ғалымдарының бірі – Хасен Қуандықұлы Арғынов.

Х. Арғынов 1926 жылы Павлодар облысы, Бесқарағай ауданында туған. 1951 жылы Семей Педагогикалық институтын бітіріп, біраз жыл мектептерде оқытушылық қызметте болады. 1961-1963 жылдар аралығында «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Қазақстан мектебі» басылымдарында қызметкер болады да, Абай атындағы ҚазПИ-ге аспирантураға қабылданады. Аспирантурада негізінен қазақ тілін оқыту әдістемесімен, оның негізгі теориялық мәселелерімен айналысады. Бірнеше ғылыми мақалалар жариялап, кейін «Қазақ тілінің күрделі сөйлем синтаксисін оқыту методикасы» атты кандидаттық диссертациясын қорғайды. 1971 жылы «Қазақ

тілінің синтаксисі мен пунктуациясы әдістемесінің негіздері» деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғайды.

Ғалым еңбегі негізінен қазақ тілінің синтаксисін орта мектептерде оқыту жүйесіне арналады. Оқушыларға қазақ тілі синтаксисінің және тыныс белгілерінің негізгі заңдылықтарын ашып, олардың дұрыс жазу, дұрыс сөйлеу машығын дағдыландыруға басты назар аударады. Автордың ойынша, мұғалім синтаксистің негізгі заңдылықтарын саналы түрде меңгеріп, біліп, соларға сүйенсе ғана, оқушыларына әрбір синтаксистік тұлға мен тыныс белгісінен сапалы да терең теориялық білім бере алады. Теориялық білім берудегі негізгі 15 түрлі ортақ заңдылықты ұсынады. Бұл ұсынылған заңдылықтар тек синтаксисті оқытуға ғана қатысты емес, ғылымның өзге де салаларын меңгертуде қолданыла алады.

Ғалым ең алдымен, оқушыларға берілетін теориялық білім мұғалімнің түсіндіруімен әңгіме, байқау әдістері, ойлаудың анализ, синтез, салыстыру, жинақтау, қорыту тәсілдері мен ойша қорытудың индукция, дедукция түрлері негізінде іске асырылатынын атап көрсетеді. Яғни мұғалімнің білімділігіне ерекше мән беріледі. Сыныптағы оқушылардың білім өрісі мен алғырлығына, жұмыс істеу қабілетіне байланысты өтілетін тілдік материалды әртүрлі деңгейде түсіндіруге болатындығына көңіл аударады.

Х.Арғынов қазақ тілін оқыту барысында орындалатын жаттығуларға, олардың тәрбиелік мәніне ерекше назар аударады. Оқушыны дағдыландыруға берілетін жаттығу мәтіндерінің тәрбиелік маңызының болуы, оқушының ойлау қабілетін, ой-өрісін жетілдіруге, тілін байытуға қызмет ету мүмкіндігіне көңіл бөледі. Жаттығулар жеңілден ауырға, белгіліден белгісізге көшу ұстанымына негізделуі қажеттігін айтады.

Ғалымның «Қазақ тілі методикасы. Синтаксис. Пунктуация» [4] атты еңбегі қазақ тілінің әдістемесінде жеке сала бойынша жүйелі курс жасаудағы іргелі зерттеу болып саналады. Еңбек негізгі үш тараудан тұрады. Бірінші тарауы «Сөз тіркесінің синтаксисі» деп аталады да, мұғалімнің сөз тіркесінің әрбір бөлігін қалай өткізуге болатыны туралы егжей-тегжейлі талданады. Жаңа сабақты өту үшін балаларды дайындау, олардың бұрынғы өткен материалдарын естеріне түсіру үшін жұмыстар жүргізу, жаңа сабақтың маңызды жақтарын ұғындырудың жолдары, көрнекі құралдарды пайдалана білу сияқты мәселелердің шешімін көрсетеді.

Екінші және үшінші тараулар жай сөйлем синтаксисі мен құрмалас сөйлем синтаксисіне арналған. Мектептегі оқулық

бойынша барлық тақырыптарға тиісті талдаулар жасалып, нақты әдістемелік нұсқаулар мен кеңестер беріледі.

Көрнекі құралдар жасаудың үлгілері, сызбалар мен кестелер келтіріледі.

Х.Арғынов зерттеулері қазақ тілін оқыту әдістемесін пән ретінде жаңа сатыға көтере алды. Әдістеменің негізгі теориялық тұжырымдары ғана жасалып қойғаны жоқ, сонымен бірге, тек синтаксис пен тыныс белгілілер бойынша сабақты жүргізудің ғылыми негізін жасады. Қазіргі таңда қазақ тілінен мектепте дәріс беретін мұғалімдердің басты сүйенер оқу құралы болуға тиіс бұл еңбектің ғылыми деңгейі де, теориялық біліктілігі де жоғары.

Нұржамал Оралбайқызы Оралбаева 1928 жылдың 15 мамырында Павлодар облысы, Баянауыл ауданында туған. Филология ғылымдарының докторы, профессор Нұржамал Оралбайқызының ғылымға сіңірген еңбегі, өз алдына қалыптастырған өнегелі мектебінен қазіргі буын ғана емес, келешек ұрпақ та ғибрат алары сөзіз. Бар өмірін қазақ тілінің грамматика, сөзжасам, қазақ тілін оқыту әдістемесі салаларын зерттеуге арнаған.

1987 жылы Республикада қазақ тілін оқытуды жақсарту туралы үкімет қаулысы қабылданып, 1990 жылы қазақ тілі мемлекеттік тіл дәрежесін алғаннан кейін қазақ тілін оқытуға көзқарас өзгере бастады. Қазақ тілін үйренуге көңіл бөлініп, бұл мәселенің зерттелуі, бағдарламалар, оқулықтар, оқу құралдарын жазу қолға алынды. Оқу орындарының барлығында қазақ тілін оқыту мәселесі де қолға алынды. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуға арналған оқулықтарды, оқу құралдарын, тілашарлар мен сөздіктерді, бағдарламалар шығару сексенінші жылдардың аяғынан бастап қоғамдық саяси сипатқа ие болды. Қазақ тілін дамытуға үлкен бағыт-бағдар жасалып, жұмыстар жүргізіле бастады.

Осы уақытқа дейін қазақ тілін өзге ұлт дәрісханаларында оқытуға арналған бірнеше бағдарламалар жарияланды. Бағдарламалардың алдыңғы қатарында тұрған 1987 жылы профессор Н.Оралбаеваның авторлығымен шыққан «Қазақ тіліні үйрену курсының программасы» болып табылады [5]. Осы бағдарламаның негізінде 1996 жылы «Ана тілі» баспасынан «Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты оқулық жарық көрді [6]. Бұл жоғары оқу орындарындағы студенттерден басқа ұлтқа қазақ тілін оқытатын, әдістемелік жағынан жетілген мамандар дайындауға арналған алғашқы ғылыми оқулық.

Оқулық 1992 жылы жарық көрген Н. Оралбаева, К. Жақсылықова құрастырған оқу орыс тілінде жүргізілетін мектептерде қазақ тілін оқыту бағдарламасы бойынша жазылған. Оқулықта қазақ тілін орыс мектептерінде оқытудың лингвистикалық, психологиялық, дидактикалық негіздері, тарихи дамуы қарастырылған. Қазақ тілі әдістемесі пәні, оның міндеттері, мақсаттары, қазақ тілін басқа ұлттарға оқыту әдістері, сабақтың құрылысы мен түрлері жүйелі, анық, нақты түрде берілген. Сонымен қатар мұнда тілдік материалды ғылыми принцип негізінде таңдау және сұрыптауда: 1) сөздердің қолдану жиілігі; 2) сөздердің жеңіл-қиындығы; 3) сөздердің синонимдік қасиеті; 4) сөздердің тақырып қажеттігіне сәйкестігі; 5) екі тілге ортақ сөздерді санатқа кіргізеу; 6) сөздердің сөзжасамдық қабілеті; 7) сөздің тілдің дыбыстық ерекшелігін қамтуы; 8) сөздің оқушының психологиялық ерекшелігіне сәйкестігі; 9) сөздің оқулықта қайталану жиілігі қасиеттеріне ерекше көңіл бөлінген.

Ғалымның ғылыми-ұстаздық қызметі, ғылымды дамытудағы еңбектері Республика Үкіметі тарапынан бағаланып, оған 1960 жылы Қазақ ССР-нің Жоғары Советінің Грамотасы, 1968 жылы Қазақ ССР-нің оқу-ағарту ісінің үздігі атағы, 1987 жылы «Еңбек ардагері» медалі берілді. Ал 1989 жылы «Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» атағымен марапатталды. 2003 жылы «Қазақстан Республикасының білім беру ісінің құрметті қайраткері», 2005 жылы Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының академигі атағы берілді.

Ғалым, ұстаз Нұржамал Оралбай күні бүгінге дейін Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде магистратура және PhD докторантура институтында халықаралық стандартқа сай PhD докторлары мен магистранттарды даярлау ісіне атсалысып, өзіндік үлесін қосуда.

Белгілі педагог, әдебиетші ғалым, әдіскер-ұстаз, профессор, халық ағарту саласындағы тәуелсіз «Тарлан» сыйлығының лауреаты Төлеутай Қазіұлы Ақшолақов. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының тұңғыш редакторы. Көптеген әдістемелік оқу құралдары, зерттеу, монографиялардың авторы.

Төлеутай Қазіұлы 1915 жылы 4 мамырда Павлодар облысы, Баянауыл ауданындағы №4 ауылда туған. 1950 жылы Абай атындағы ҚазПИді тамамдаған. Әр жылдарда Павлодар аудандық газетінде жауапты хатшы, «Қазақстан» баспасында редактор болып қызмет еткен. 200-ден астам ғылыми жұмыс, қазақ әдебиетінің мектепте оқытылу проблемасына байланысты жеті монографиялық еңбектің, қазақ әдебиеті оқулықтарының авторы.

Атап өткендей, Т. Ақшолақов жеті монографиялық еңбек жазған. Соның бірі: «Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты» [7]. Бұл әдістемелік еңбегі әдебиетті оқытуды өзекті бір мәселесі – көркем шығармаға эстетикалық талдау жасауға арналған. Ғалым шығарманы образдар жүйесімен біртұтас қарастырып, оны талдауға жүйелілік-құрылымдық әдісті ұтымды да орайлы қолданады. Автор бұл еңбегінде шығарманы талдаудың нақтылы жол-жобасын, үлгісін ұсынады. Талдауға, негізінен, қазақ әдебиетінің таңдаулы шығармалары алынған.

«Шығарманың көркем компоненттерін оқыту» атты еңбегінде орта мектепте көркем шығарманы оқып үйрену барысында М. Әуезов туындыларының сюжеті мен композициясын көптеген мысалдарының бірі ретінде қарастырып, идея мен түрдің тұтастық бірлігін бұзбай талдау қажеттігін сөз етті. «Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту» монографиясында (1975) әдебиеттану ғылымы мен методиканың өзекті бір проблемасы әдеби шығарманың эстетикалық табиғатын таныту мәселесіне арналған. Еңбекте ғылыми топшылаулармен қатар нақтылы шығармаларға талдау жасалған. Талдауларға ауыз әдебиеті шығармалары, сол сияқты Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, А. Байтұрсынов, І. Жансүгіров, Б. Майлин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Қ. Аманжолов, Ж. Саин т.б. қаламгерлердің шығармалары алынған. Автор әр алуан әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, шығарманың идеялық-көркемдік мазмұнын ашуды көздеген [8].

Ал «Шығарманың көркем айшықтарын таныту» [9] атты еңбегінде негізгі ой-тұжырымдарын «Қараш-қараш» повесін, «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абай тағы басқа кейіпкерлер характерлерін талдау негізінде өрбітті.

Өмірі үлкен өнеге болған Төлеутай Қазіұлы Ақшолақов қазақ әдебиеттануы мен әдістеме саласында мол мұра қалдырды.

Қуандық Пазылұлы Жүсіп 1941 жылдың 2 қарашасында Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Жаңажол ауылында дүниеге келген. Тектіліктің нәрін бойына жиған, әдебиет ғылымына айтарлықтай еңбегі сіңген Қуандық Пазылұлы 1959 жылы Баян қазақ орта мектебін бітірісімен Алматының Абай атындағы қазақ педагогикалық институтының тарих және филология факультетіне түсіп, 1964 жылы тәмамдап шығады. 1964-1967 жылдар аралығында Қазақ КСР Ғылым Академиясының аспирантурасында оқыды. «Қазақ прозасындағы тартыс және жаңа адам» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап шықты. 1994 жылы «Қазіргі қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» тақырыбында докторлық диссертация қорғады. 1996 жылы Қуандық Пазылұлына профессор ғылыми атағы берілді.

Куандық Пазылұлының бүгінгі күнге дейін үш жүзге тарта ғылыми еңбегі мен мақалалары газеттер мен кітаптарда басылған. «Көркем сөздің құдіреті» [10] атты оқулық кітабы ұстаздар мен оқушылар үшін қымбат қазынаға айналған. М. Әуезов, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Торайғыров, Ф. Мүсірепов сынды ұлы қаламгерлер шығармашылығы оның ғылыми-зерттеу жұмыстарына негіз болды.

Ғалымның «Әдебиетті оқыту мәселелері» [11] атты оқу құралының қазақ әдебиетінің әдістемесі саласында алатын орны зор. Оқу құралындағы мектепте өлең оқыту, эпостық шығармаларды оқыту, көркем шығарма тілін оқыту мәселелері сала бойынша жүйелі курс жасаудағы іргелі зерттеу болып саналады. Ғалым қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін пән ретінде жаңа сатыға көтерді. Ол көркем мәтінді талдау, көркем туындыдағы авторлық көзқарас, көркем туындыдағы мазмұн мен форма бірлігі, суреткердің көркем тәсілі, дүниетанымы, көзқарасы, олардың арасындағы байланысты ашу сияқты мәселелерге көңіл аудартады. Әдістемеші-ғалымның ұсынған ауызша, жазбаша сұрақтар арқылы әр оқушыға әр түрлі мазмұндағы тапсырмалар бере отырып тексеру, өзіне ұнаған бір эпизодты қысқаша баяндату, не сол эпизодтың мазмұнының тезисін жасату, негізгі кейіпкерлерді жинақтату, ірі кейіпкердің іс-әрекетінен мысалдар келтіру, әдеби шығарма бойынша сауалнамалар жүргізу, әдеби шығарманы детальдары бойынша тексеру әдістері әдебиетті оқытудағы өте тиімді әдістер екені сөзсіз.

«Суреткер шеберлігі» [12] атты оқу-әдістемелік құралында Қ.П.Жүсіптің 1968-2010 жылдар аралығында жазылып, жарық көрген ғылыми мақалалары топтастырылған. Автор қазақ поэзиясы мәселелеріне көбірек көңіл бөле отырып, ара-тұра қазақ прозасы, драмасы, өнері, әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелеріне арнап жазған ғылыми еңбектерін жинақтаған. Оқу-әдістемелік құрал қазақ әдебиеті пәнінде көркем шығармаға талдау жүргізуде, қазақ әдебиетінің тарихы, әдебиет теориясы бойынша арнаулы курс, семинарлар өткізу барысында, оқушыларға ғылыми жұмыстарына жетекшілік жасауда тиімді әдістемелік құрал болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Рауан, 1995. – 312 б.
- 2 Ұйықбаев И. Қазақ тілін оқыту мәселелері. – Алматы, 1961. – 228 б.
3. Ұйықбаев И. Қазақ тілі методикасының библиографиялық көрсеткіші.

4 Арғынов Х. Қазақ тілі методикасы. Синтаксис. Пунктуация. – Алматы, 1974.

5 Оралбаева Н. Қазақ тілін үйрену курсының программасы. – Алматы: Мектеп, 1987 – 756.

6 Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілі оқыту әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 20 б.

7 Ақшолақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты. – Алматы: Ғылым, 2001. – 338 б.

8 Ақшолақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту. – Алматы: Мектеп, 1975.

9 Ақшолақов Т. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. – Алматы: Рауан, 1994. – 224 б.

10 Жүсіп Қ.П. Көркем сөз құдіреті. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2000. – 288 б.

11 Жүсіп Қ.П. Әдебиетті оқыту мәселелері.

12 Жүсіп Қ.П. Суреткер шеберлігі.

ТІЛДЕГІ МӘДЕНИ СТЕРЕОТИП ҰҒЫМЫ

КӨРІПЖАНОВА А.О.

С.Торайғыров атындағы ПМУ қауымдастырылған профессоры, Павлодар к. КӘКІМ Б.

С.Торайғыров атындағы ПМУ студенті, Павлодар к.

Стереотип – дүние туралы таным-түсініктің қайталануынан тұрақталған әрекеттер мен құндылықтар шаблону. Стереотипке тән ерекшелік – тұрақтылығы. Мұндай тұрақтылық дүниенің маңызды ситуацияларының санада жиі қайталанып, автоматты түрде дағдылы түсінікке айналуынан жүзеге асады.

Стереотиптер дүниенің өзіне тән ерекше қасиеттерінен тұжырымдалған ортақ түсінігінен туындайды. Бұл түсінік ұжымның не тұлғаның танымында тереңінен тұрақталып, сол дүние туралы алғашқы ақпарат немесе сигналды түсінік болып сақталады. Стереотиптер өз семантикасында ұлт мәдениеті дамуының ұзақ уақыттық үдерісін көрсетеді, ұлттық сипат, тарихи және мәдени колоритті береді. Стереотип ситуацияның типтік белгілері жаңа концептімен ассоциацияланады да, вербалданып, екінші реттегі номинацияға айналады. Тіл білімінде стереотипті ситуацияның ойбейнесі ретінде фреймдер қарастырылады.

А.Әмірбекова фреймге концептуалдық жүйенің құрылымдық элементтерін танытатын қарапайым формасы деп анықтама бере отырып, басты өзгешелегі ретінде «концептінің ең жақын семаларынан құрылуы және ең жақын ассоциативтік, стереотиптік танбалар арқылы көрініс табуы» деп тұжырымдайды. Автор «өмір» концептісінің фреймдік құрылымы М.Мақатаевтың поэтикалық мәтінінде «тіршілік», «күнелту», «өмір кешу», «тағдыр», «жан бағу» сияқты элементтерден құралатынын атап көрсетеді [1].

Әрбір суреткер тілді қолдануда сол тілдің негізінен, дәстүрінен қол үзбейді және автор тұлғасы көркем шығарманың мазмұндық құрылымында идеялық-эстетикалық позициясын танытумен ерекшеленеді. Мәшһүр Жүсіп шығармалары образды, ұлттық ерекше белгілері сайрап тұрған тіркестерге өте бай.

1. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы мал шаруашылығына байланысты туындаған фреймдер:

Сөз деген – жайылған мал: далаға өрсе,

Кәне, қора табылып, соған кірсе! [2, 9].

Қазақтың өмірі, кәсібі, тұрмыс-тіршілігі малмен байланысты. Ақын сөзді халық ұғымына таныс нәрсемен ассоциациялап береді. Бұл тіркес тіліміздегі «Ақпа құлаққа айтылған сөз – ағып кетеді, құйма құлаққа айтылған сөз – құйып алады» деген мәтелдің баламасы іспетті. Жетесіз адамға айтылған сөзді жайылып жүрген малға балайды, осы «малды кіргізіп алатын қора болса екен» деп, яғни маңайында сөз ұғатын адам болғанын аңсайды.

Түспесін алдауына пенде не ғып?

Жүрген соң дайым аңдып қойдай бағып [2, 26].

Қой шаруашылығы – қазақтардың негізгі кәсібі. «Мал өсірсең – қой өсір, өнімі оның көл-көсір», «Қойың болмаса, байлықта ойың болмасын» деген мақал-мәтелдер тегін айтылмаған. Қой орман-тоғайлы, өзен-көлі кем, қысы қатал, жазы шөл, далалық жерде ыстық-суыққа төзімді, бағып-қағуға да көнбіс, үйреншікті, жуас мал. Сондықтан да қой қазақ ұғымында байлықтың, жуастықтың, тіл алғыштық, бой ұсынушылықтың символы болып табылады. «Қойдай бағу» тіркесін қолдануда автор адам бойындағы айтқанға тез көну, аңқаулық сияқты қасиеттерді көрсетеді.

2. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы жылқы малын ассоциациялаумен туындаған фреймдер:

Көшпелі қазақ өмірінде ат маңызды орын алған, себебі халықтың бүкіл өмірі жылқы малымен тығыз байланысты. Көшіп-қону, той-томалаққа бару, жорық, аңшылық-саятшылық сияқты

кәсіптерінің барлығы ат үстінде болған. Сәйгүлік-тұлпар бейнесінің халқымыздың фольклорында да өзіндік орны бар. Қобыландының Тайбурылы, Ер-Тарғынның Тарланы, Алпамыстың Байшұбары, Қамбар батырдың Қарақасқасы халықтық көркем әдебиетімізден орын алған бейнелер. «Ат – ер қанаты» деген мақал осының айғағы сияқты. Мемлекеттік Елтаңбадағы қанатты пырақтың кескінделуі де халқымыздың өткен өміріндегі белгіні ескергендігінен.

Боламын кейде жүйрік, кейде жорға,

Бұл дүние көп қуғанмен түспес қолға [2, 142].

Ауыспалы мағынасында бұл тіркес өте дарынды, суырып салма, шешен адамның сипатын білдіреді.

Ағалар, жүрген жерім күнде сауық,

Бәйгеден келе алмадым, бапсыз шауып [2, 169].

Қазақта адамның адам болуы оған берілген тәрбиеге байланысты деген ауыспалы мағынаны білдіретін «Ат шаппайды, бап шабады» деген мәтел бар. Мәшһүр Жүсіп қалың қауым жиналған үлкен жиында алдына жан салмайтын ерекше қасиеті туралы айтқысы келеді. Ол үшін ақын өзін-өзі «баптау керектігін», яғни үнемі білім-ғылым арқылы өзін-өзі дамыту керектігін айтады.

Кеудеме Құдай кеңес берген шақта,

Қағазға он саусағым атша желген [2, 159].

Ұлттық сөз өнерінің өзіндік өрнегін айқын, терең де өрелі ойға толы көркем мұраларды беруде Мәшһүр Жүсіптің поэтикалық дүниесі ерекше теңдесі жоқ туындылар. Ақын «жүрегіне құдай кеңес бергенде» он саусағының жүрісін аттың желісіне ұқсатады. Желіс – бірқалыпты және ұзақ ат жүрісі екені көшпелі қазаққа етене таныс.

Барады өтіп ғұмыр аттай шауып [2, 159].

Өмірдің өткіншілігін, адамдардың осы өмірге қонақ болып келетінін ақын-жазуылар әр түрлі сипатта бере білген. Мәшһүр Жүсіптің өткінші өмірдің жылдамдығын аттың шабысына балауы өзіндік ерекшелігін көрсететін соны амал-тәсілі.

Жаяу қыл, нәпсінді атқа мігізбей бақ,

Міне қалса, жортқызып, желгізбей бақ [2, 205].

Әр нәрсеге қызығушылық, нәпсіқұмарлық ақылдың көзін байлап, қызықтыра түседі. Осындай кезде ақылды қолдан жібермей, бойын сақтықпен ұстау, нәпсіні сабырлыққа жеңгізу, өмірге сабыр-тоқтаммен қарау, жаманнан жирену ұлы философтардың еңбектерінде ерекше ден қойылған ой толғамы. Мәшһүр Жүсіп осы идеяны берерде ұлттық өрнекті керегіне жаратады.

Мәшһүр Жүсіп дерексіз ұғым «нәпсіні» жаяу қылып, атқа мінгізбе, яғни «нәпсінің жүрісін баяулат» дегенді ұлттық таным-түсінікке сай баламалап айтады. Себебі, жаяу жүрістен гөрі атқа мініп шабудың жылдам екені әрбір мал баққан қазаққа белгілі.

3. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы қазақтың салт-дәстүрінен көрініс беретін фразеологизмдер бойынша фреймдер:

Байлардың қолындағы жиған мүлкі:

Кем-кетік, жоқ-жітіктің сыбағасы [2, 117].

Сыбаға – 1. Қадірменді, сыйлы адамға арнайы сақталған соғым еті, мүше. 2. ауысп. Әр адамның өзіне лайықты еншісі, үлесі (ҚТТС, 754). Ақынның кем-кетік, жоқ-жітіктің сыбағасы деген тіркесінде әрі ұлттық, әрі діни коннотация бар. Себебі, қазақ халқы өте бауырмал, рақымшыл халық. Ағайын-туыс өз арасындағы дәулеті төмен адамдарға материалды тұрғыдан көмек көрсетуді борыш санаған. Өзара жәрдем қоғамының бір бөлшегі – отбасы мүшелері, туысқандар, көршілер және жеке тұлғалар. Ал діни коннотациясына келетін болсақ, Құранда былай деп жазылған: «Мұсылман – мұсылманның бауыры. Мұсылман бауырына қастандық жасамайды, оны дұшпанға тастамайды. Кім мұсылман бауырына жәрдем етсе және оның кем-кетігін толықтырса, Аллаһ та оған жәрдем етеді. Кім бір мұсылман бауырын қиыншылықтан құтқарса, Аллаһ тағала осыған сай қиямет күні оның қиыншылықтарының бірін жояды. Кім мұсылман бауырының бір кемшілігін жасырса, Аллаһ тағала ақыретте оның де кемшілігін жауып жібереді», -деген (Хужурат сүресі, 10). Ақын осы идеяны береді.

Екеуі құда болды: «Құдай»-десіп,

Биылғы жыл құйрық пен бауыр жесіп [2, 184].

Құда түсу, құдандалы болу да – қазақтың салт-дәстүрлерінің бірі. Отбасын құрайын деп жатқан жастардың ата-аналары, туыстары бірі құда түсе барғанда, екіншісі құйрық-бауыр асату рәсімін жасайтын болған. Бұл - күні бүгінге дейін сақталған дәстүр. Құйрық (май) – байлықтың белгісі, бауыр – туыстықтың, бауырмалдықтың белгісі. Осыны білген халық өз туыстығын ұзақ жылдар бойы сақтауды ырымдап, құйрық-бауыр жесіскен.

Нанайын, мен нанайын, демей жалған,

Жалған маған қамшылап дүре салған [2, 130].

Қамшы – қайыстан өрілген, тобылғы сапты құрал, ерекше қару түрі. Қамшының үштен жиырма үш өрімге шейін түрлері бар. Олардың әрқайсысы түрлі мақсатта қолданылған. Қамшыны жаугершілік, барымта кезінде қарсыласын ат үстінен құлату үшін

де қолданған. Қамшы күш көрсету символы ретінде бірнеше фразеологизмдерде көрініс тапқан. Тіліміздегі қамшы бойы, қамшы болды, қамшы жеді, қамшы жұмсады, қамшының астына алды, қамшының сабындай, қамшы ойнатты, қамшы салдырмады, қамшысынан қан сорғалаған, қамшы тастады, қамшы үйірді, қамшы боп тию, қамшылар жақ, қамшы кесті шабан сияқты фразеологизмдер осының көрінісі. Аталған тіркестердің әрқайсысының берер мағынасы әр түрлі. Мәшһүр Жүсіп қолданысындағы жалған маған қамшылап дүре салған тіркесінен өмірден тауқыметті көп тартып, бейнет көрген адамның назын түсінеміз. Мұнда да ақын жалған дерексіз ұғымына «қамшы ұстатқызып, дүре соққызады», бейнелі тіркес жасайды, стилистикалық жағынан синкретті амалды орындайды.

4. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы қазақтың ас-тағам дәстүрінен көрініс беретін фреймдер:

Зеректігі – Мәшһүрдің болды соры,

Таусылмайтын сабаның болып қоры [2, 138].

Саба – жылқының тұтас терісінен жүнін қырып илеп, ыстап жасалған, қымыз ашытатын сыйымды ыдыс (ҚТТС, 694). Қымыз жақсы ашу үшін сабада қор болу керек. Мұны ас-тағам дайындау дәстүрін менгерген әрбір қазақ жақсы білген. Мәшһүр Жүсіп зеректігінің әркімге бір пайдасы тиіп жатқандығын айта отырып, «таусылмайтын қорға» балайды.

Өңшең үрген қарынға душар болдық,

Зарлап тұрсаң, еститін құлағы жоқ [2, 227].

Қазақта шайқалған майды қойдың қарнына сақтаған. Мұндай май бүлінбеген, иістенбеген. Бұл үшін әбден тазартылып жуылған қойдың қарынын тұзға салады да, одан кейін үрлеп, аузын буып байлайды. Бірер аптада қарын үрленген қалпын сақтап, кеуіп қалады. Мәшһүр Жүсіп жетесіздікті, санасыздықты бейнелі түрде көрсету мақсатымен, сондай адамдардың бастарын үрген қарынға балайды. Осы жерде де ақынның халықтың ұғым-түсінігіне өте таныс сөздерді қолданып, ассоциация жасаудың шебері екенін байқаймыз.

5. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы қазақтың үй әбзелдері мен жиһаздары арқылы жасалған фреймдер:

Емен болсын, көтерсін, қалайша үйді,

Іске жарап жалғанда жалғыз уық [2, 253].

Қазақ өзінің көшіп-қону тұрмысында киіз үйді қолданған. Қазақтың киіз үйінің ішкі сүйегі, сыртқы жамылғышына қарай 4

канат, 6 канат, 8 канат, 12 канат болып бөлінеді. Киіз үйді тігушінің әл-ауқатына қарай «ақ орда», «алтын орда», «хан орда», «ақ отау», кедейлер: «қараша үй», «қара лашық», «абылайша», «ұранқай», «жолым үй» сияқты үйлер тігілген. Киіз үйдің бөлшектері – кереге, уық, шаңырақ, сықырлауық. Осылардың ішінде уық – кереге мен шаңырақтың арасын ұстап, қосып тұратын сидаң сырық. Оның саны - болған. Мәшһүр Жүсіп жалғыздықты жалғыз уыққа балап, айтпағын астарлап жеткізеді. Жалғыз уықтың үлкен шаңырақты ұстап тұра алмайтыны сияқты парасатты жалғыз адам көп наданға қарсы тұра алмайтынын айтқысы келеді, ойын қазақ ұғымына сәйкес ассоциациялап жеткізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша)// Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2006. - 30 б.
2. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Таңдамалы өлеңдері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 1 т. – 425 б.

КӨРКЕМ СӨЗ ПРАГМАТИКАСЫ

КӨРІПЖАНОВА А.О.

қауымдастырылған профессоры, С.Торайғыров атындағы ПМУ Павлодар қ.
ТӨЛЕУТАЕВА Ж.
студенті, С.Торайғыров атындағы ПМУ Павлодар қ.

Тілдік тұлғаның болмысына сай «ғаламның тілдік бейнесін» беретін көркем мәтін кеңістігіндегі көркем сөздердің қызметін антропоэзеттік парадигмада кешенді зерттеудің барысында олардың прагматикалық мәні ашылады.

Олар айтылмақ ойға сай көркем бейне сомдай келе, автордың көзқарасын, дүниетанымын, эстетикалық талғамы мен сөз жұмсау шеберлігін танытады.

Сөз прагматикасы және оның семантикасы бір-бірімен өте тығыз байланысты. Сөз мағынасының прагматикалық бөлігі өзінің динамикалығымен сипатталады: прагматикалық компоненттер сөз мағынасының нақты бір құрылымдық элементіне тиесілі емес, ол бүкіл сөз семантикасына іштей бойлайды.

Прагматика ұғымы туралы түсініктемелердің барлығы әсер ету нәтижелерін талдауға негізделген. Осы зерттеулерде назар аудартатыны – мәтіннің әртүрлі типтерінде әртүрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің прагматикалық қызметтерін жүзеге асыру жолдары.

Мысалы, Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінде көріктеу құралдарының сан алуан түрі кездеседі. Олардың басым көпшілігі ономастикалық атаулар, табиғат құбылысын танытатын ұғымдар, мифтік мазмұн негізінде қалыптасқан тіркестер болып келеді. Бұл қазақ өмірі ежелден құс, жануар, өсімдік әлемімен тығыз байланыста болып, соның негізінде халықтың дүниетанымы, наным-сенімі қалыптасып отырған ұлттық танымға байланысты.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынов: «Бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсерлік етіп айтқымыз келгенде ол нәрсенің атына айқын көрсеткендей сөз қосып айтамыз. Мәселен, Атымтай Жомарт, Жиренше шешен, Қаз дауысты Қазыбек деу айқындау мақсатпен айтқаннан шыққан... Сондықтан айқындаудың бұл түрі тек айқындау ғана болады... Мұнан басқа көркейту мақсатпен айқындау бар. Мәселен, қызыл тіл, ақ сұңқар, шалқар көл дегенде, қызыл, ақ, шалқар деген сөздерді көбінесе көркейту үшін айтып жұмсаймыз. Сондықтан айқындаудың бұл түрі көркейту деп айтылады» [1, 184 б.], – деп көрсете келе, қызметіне қарай оны айқындау және көркейту деп ажыратады.

Демек, академик Р. Сыздық анықтап көрсеткендей, эпитет – бұл белгілі бір заттың сын-сипатын ғана танытатын құрал емес. Ол көркем мәтін ішінде, әсіресе, поэзия тілінде кеңінен қолдана келе, көркемдеуіш, бейне тудырушы және коммуникативті-прагматикалық қызметтерімен де ерекшеленетін көркем мәтін компоненті болып табылады [2, 216 б.]. Эпитеттер поэзия тілінде (мысалы, Мәшһүр Жүсіп тілінде) көркем бейнені сомдай келе, автордың дүниетанымын, эстетикасын, белгілі бір затқа немесе құбылысқа деген субъективті көзқарасын, идиостилін танытатын көркем дүниелер болып есептеледі. Ақын халық қолданысындағы тұрақты эпитеттерді де, өз қаламынан туған авторлық эпитеттерді қолданады.

Гүл жүзді, шырын сөзді, бал сілекей

Қара көз ақ жүзіне жарасқаны [3, 36 б.]

Немесе

Болғанда тілі інжу, төсі-маржан,

Еті аппақ қара жерге жауған қардан [3, 34 б.],- дей келе, ақын сұлулыққа, жарасымдылыққа, мәдениеттілікке, ізеттілікке деген өз талғамын көрсетеді. Әсем сұлудың сырт көркімен қатар, оның

ішкі дүниесін, ақыл-мінезін тұрақты эпитеттер арқылы шебер көрсетеді. Көріктеудің осындай тәсілін қазақ сөз зергерлерлері жалғастырып, эстетикалық өрісін тұрақтандырып келеді. Мысалы, Абай қазақтың дәстүрлі эпитеттерін еркін пайдаланып, оларды образдық элементтер ретінде қолданған:

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жінішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, алқызыл бет тіл байлайды [4, 25 б.].

Екі ақын да эпитеттерді адам портретін, мінез-құлқын жан-жақты айқындап беруде қолданады. Көрнекті сөз зергерлерінің шығармаларында эпитеттің қолданылуы бейнелеу, образдың айрықша тілдік құралы ретінде алынады.

Әр халықтың өзіне тән ұлттық қасиеттері мен ерекшеліктері, рухани байлығы болатыны белгілі, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүр, идеологиясы өз алдына жеке қоғамдық құбылыс. Жеке адамның мінез-құлқын, кескін-келбетін, жағымды-жағымсыз қасиеттерін бейнелеуде осындай ұлттық ерекшеліктердің бір көрінісі байқалады. Эпитеттер бейне суретін беруде тиімді құрал болып табылады. Сүйінбай:

Бота көз, оймақ ауыз, қиғаш қасты,
Ақ маңдай, жазық қабақ, сүмбіл шашты,
Сағым бет, *тісі меруерт*, күміс кірпік,
Шырын сөз, алуа-шекер, алтын басты [5, 312 б.].

Ассоциативті түрде суреттеудің бұл түрі байырғы жырларда, көне жазбаларда не әдеби көркем туындыларда өте жиі кездесетін құбылыс. Себебі сұлулықты дәріптеудің де діни сипаты болған. Осы тұрғыда Омар хайам: «Адамдар сұлу өң, көрікті беттің өзін бір бақыт деп біледі. Одан баһар, ләззат алудың өзі бір ғанибет. Сұлулықты көріп, оған насаттану адам жан дүниесіне аспандағы жұлдыздардың қолға кеп қонғанындай әсер етеді дейді білетіндер. Мұның өзі асыл заттармен бірге бұл әсерді сандыққа қаттап сақтап қойғанмен бірдей. Жақсы көрік Күннің өзі болмағанмен оның судағы сәулесіне ұқсайды. Олай дейтініміз, адамдар жүзіндегі әдемілік Изид Тағаланың бұйрығымен көктегі бақ жұлдыздарының нұр сәулесінің жердегі адамдарға ілуде бір келетін титімдей бөлігі іспетті. Сұлулық барша тілде әспеттеледі және кім-кімге де әсерін тигізіп қоймайды. Қай-қай нәрсе де сұлулық пен әдеміліктің орнын

баса алмайды. Өйткені өңнің сұлулығы, беттің ажары адамды қуанышты әсерге бөлейтіні соншалық, ешқандай өзге қуаныш оған тең келе алмайды.

... Жаратқанның өзі қасиет-нұр, шапағатымен ажар, көрік сыйлаған. Ғұламалардың сөзіне қарағанда, жүз бен наз, қылық жарық шамға ұқсас. Бағзы біреулер оны бастағы гүлшенбер, немесе ілім бағын жасартып, жайнататын, атамзаманғы ағашты қайта гүлдендіріп жіберетін мархабат жанбыры дейді. Енді біреулер оны жолаушыларға ақиқатты көрсетуші және осы ақиқаттың жәрдемімен хаққа қайтуды меңзейтін хақ белгісі дейді», - деп сұлулық жайлы айтады [6, 84-86 б.].

Шығыстық үлгіден нәр алған Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығында сұлулықты жырлау поэзия дәстүріне байланысты әрі оның діни сипаты болғандығынан.

Өзара мағыналық көркемдікпен үйлестіріп қолдануда эпитеттің анықтамалық, анықтағыштық, сипаттамалық қасиеттерінің бірі – сын есімдер.

Мәшһүр Жүсіптің көркем тілінде бұл сияқты тұрақты эпитеттер молынан кездеседі. Ой-ниетін жүзеге асыруда ақын эпитеттің әдебиетімізде бұрын да бар жолдарын, бар тәсілдерін ұстанған.

Жаратты пайғамбардың асыл нұрын [3, 14 б.].

Ақын халық даналығының жемісі іспетті тұрақты эпитеттерді шығармаларында үздіксіз пайдалана отырып, бір зат немесе құбылыстың сан қырлы сыр-сипатын бір ғана тұрақты эпитеттің көлемінде бере біледі. Өмірдің әрбір белесінде, рухани жан-дүниесінде, ой-танымы мен қарым-қатынастарында үлгі боларлық біреуді табу – барлық мұсылманның ортақ арман-тілегі. Осы арман-тілекке жеке тұлға, отбасы, ұлт және барша жұртшылық дәрежесінде, әмбебап шеңберде жауап беру, сондай-ақ оны жүзеге асыру үшін Пайғамбарымыздың әрекеттері мен өмір салты, өмір жолы ретінде Ұлы Жаратушы тарапынан ұсынылған. Демек, Пайғамбарымыздың өмір сүру салтында барлық өмір шарттары мен түрлеріне қарай Ислам шеңберінде үлгі алуға боларлық мәселелер қамтылған. Сахабалар бұл мәселені «Аллах Расулының әрекеттерінің міндетті түрде бізге қатысты жағы бар, біз соны үлгі етуіміз керек» деп, бар пейілімен қабылдаған. Шын мәнінде барлық адам Аллаһ Елшісінен әйтеуір жанын жақсылыққа бөлейтін, өзіне үлгі болатын көркем жақтарды көре алады. Мұны Құран Кәрім де ерекше атап, Аллаһ Тағала оған: «Сен керемет көркем мінез-құлыққа иесің...», - деген (Қалам сүресі, 4). Демек аяттың айтпақ

болғаны Пайғамбарымыздың осы өмірде адамзат үшін үлгі-өнеге, бір жолбасшы екенін көрсету. Осы мәселелердің барлығын Мәшһүр Жүсіп бір ғана асыл нұр тұрақты эпитетінің бойына жинақтап, үлкен ойды айтады. Мұндай діни әрі күрделі мазмұнды тұрақты эпитеттер ақында баршылық. Мысалы:

Ізгі дұға алғыс бар бас-басына [7, 13 б.]

«Дұға» сөздікте «шақыру, жәрдем тілеу, талап ету, атымен шақыру, құлшылық» дегенге саяды [4, 208 б.]. Шарифатта «Аллаһ Тағаладан талап етіп, жәрдем тілеу» деген мағынаны береді. Құран Көрімде дұға жайлы: «Маған дұға етіндер, сендерге жауап берейін» делінген [8, 524 б.]

Ақынның Ізгі дұға деп отырғаны – Фатиха сүресі. «Фатиханың» өте көп қасиеттері бар екені барлық мұсылман қауымына аян. Пайғамбарымыздың «Фатиха» сүресі жайлы айтқан хадисіне сүйеніп, халқымыз дұға жасағанда осы сүрені оқуды әдетке айналдырған. Тіпті, тіліміздегі «бата» сөзі де осы «Фатиха» сүресіне байланысты туындаған. Яғни, «бата» сөзінің дұға ретінде қолданылуы халқымыздың Пайғамбар сүннеттерін ұстану ниетінен туындаған екен [9, 190 б.].

Дінді аса жоғары дәріптеген Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінде осындай діни мазмұндағы тұрақты эпитеттердің кездесуі кездейсоқ емес.

Тіл мен дін байланысы өте ежелден келе жатқан байланыс екендігіне дай жоқ. Бұл екеуі де адамзаттың дүниетаным әрекетімен байланысты. Әдетте, тілдік-тарихи мәселелерді, мысалы, тілдің (сөздің) пайда болуы туралы мәселені қарастырғанда, діни ұғымды білдіретін сөздер табиғатына ерекше көңіл бөлінетіні белгілі. Мұнда олар біріншіден, ең көне, ежелгі сөз ретінде танылса, екіншіден, мұндай сөздердің көп өзгеріске түспейтін тұрақтылығы ескеріледі.

«Жомарт адам Аллаһқа жақын, адамдарға жақын, жаннатқа жақын. Ең емі қиын дерт – сараңдық дерті» (Ғазали, Ихия, III, 544-б) деген хадис бар. Осыны өмірлік қағидаларына айналдырған халық:

Сахилық деген тәуір-ді
Қолдан келмек ауыр-ды.
Бахилық деген тар орын,
Пенделерге жіберді,
Тар лақатқа кіргенде
Раушан қылмас қабірді.
Сахи байы жәннәт-ті,
Мұхамметке үмбетті,

Дүниенің шарығы

Жөні келсе құрметті [5, 279 б.],-деп осы хадисте айтылған ақиқаттарды жырға қосқан.

Хадистерде жомарт адам сөзі – «Сахи» сөзімен алмастырылады. Қазақ ақын-жыраулары да жомарттық жайын қозғағанда, сахи сөзін қолданған. Осылайша оның сөздік қорымызға енуіне себеп болған.

Сахи адам – бір Алланың сүйер құлы [3, 76 б.],- дей келе, Мәшһүр Жүсіп Сахи адам тіркесінің мазмұнын ашып кетеді. Сахи адам тіркесін де біз тұрақты эпитеттер қатарына жатқыза аламыз.

Дарияның толқынындай дүние жүзі [3, 98 б.]

Осы мысалда да ақын дүниенің алдамшылығына, тұрақсыз екеніне басқа жағынан тоқталып өтеді. Ол дүние жүзін дарияның толқынындай жағаға келіп бір ұрған соң жоқ болады деген түсінікке негіздейді. Бұл теңеулі эпитетінің бейнелілігі және эмоционалдығы өте басым. Автордың өзі жасаған эпитетінен оның дүниетанымдық ерекшелігі де байқалады.

Иненің жасуындай шықты жерден [3, 84 б.]

Ақын иненің жасуындай жер теңеулі эпитетті де үлкен мазмұнды ойды айту мақсатында қолданады.

Мәшһүр Жүсіп:

Десеңіз, бұл қай тесік, өлім жолы,
Тұрсың ба көзің барың көрмей соны?!
«Өлім жолы иненің көзіндей», - деп,

Аятпенен айтып тұр құранда оны [3, 84 б.], - деп, «иненің жасуындай жер» деген тіркестің мағынасын ашып кетеді. Мұнда да ақын Құранда айтылған аяттарды өлеңге қосып, халыққа насихаттайды. Бұл ақынның өзіндік ерекшелігі.

Хазірет Ғұмар беріпті ақ батасын [3, 340 б.]

Қазақ халқының өмірінде көңіл-күйді білдірудің кең тараған түрінің бірі – бата. Бата – жақсы тілек тілеу, ризашылықтың үлгісі. Батаның түрлері өте көп. Дастарханға берілетін бата, мал сойыларда берілетін бата, сапарға шығар алдында берілетін бата және т.б. Кезінде атақты ақын, жыраулар ұстаздарынан, белгілі өнер иелерінен бата алған соң халық алдына шыққан. Бата – тәрбие көзі. Ақ бата тұрақты эпитетінен екі мағына жіктеледі. Біріншісі – біреудің тағдырына, болашағына деген жақсы тілек, ізгі ниет, адал көңіл қалауы; екіншісі – құдалық салттың береке-бірлігі, ынтымаққа келген уәделі байламы. «Ақ» сөзінің киелі, қасиетті, оң мағыналары арқылы жасалған «ақ бата» фразеологиялық бірлігінің коннотациясы

қазақ халқының дәстүрінен көрініс береді. Ақын өлеңінде аталған тұрақты эпитетті халық қазынасынан алып қолданады.

Хұсайын ер мініпті алтын таққа [3, 349 б.] сол сияқты

Хан оған саф алтыннан қоңырау тақты [3, 104 б.]

Алтын тақ, саф алтын эпитеттері көркем әдебиет стилінің фольклор жанрында көп кездеседі.

Тәтті ұйқы, мамық төсек – жанның тынышы,

Естісең жақсы кеңес – құлақ құрышы [3, 65 б.]

Немесе

Құлақтың құршы қанған жақсы сөзді [3, 66 б.]

Құлақтың құршы қанған жақсы сөз тұрақты эпитетін ақын сөз қасиетін, күшін көрсету мақсатында стилистикалық бағалау категориясы тұрғысынан прагматикалық мақсатта таңдап алады.

Тура жол түзу бастар оңған жаққа [3, 117 б.]

Мәшһүр Жүсіп тура жол тіркесін Аллаһ Тағаланың Ақ жолы, адалдық, имандылық деген сөздердің баламасы ретінде қолданады.

Ақынның шығармаларындағы эпитеттерді саралағанда Құран хадистерін қолданғанын байқадық. Сонымен қатар, Мәшһүр Жүсіптің кейбір ой-пікірлері хадистердің мағынасымен үйлесім тауып жатса, кей жерде айтқан ойлары тікелей хадистерден туындағанын байқауға болады. Осы тұрғыда ақын қолданысындағы тұрақты эпитеттердің коннотациясы діни сипатта болып келетінін аңғардық.

Сонымен, поэзия тіліндегі көріктеу құралдары этномәдени мазмұнымен астарланып, көбіне тың мағына үстей келе, автордың ойын әсерлете, әрлендіре түсетін құрал болып табылады. «Себепсіз эпитетті тіркес пайда болмайтынын ескерсек, онда кез келген эпитетті тіркес мағынасында сол тілде сөйлейтін ұлттық таным білімі байқалады... Тіл – жанды дүние десек, оған қан беретін, нәр беретін осындай танымдық ой – сананың тереңінен шығатын көріктеулер» [10, 91 б.], – деген тұжырым Мәшһүр Жүсіп сынды тілдік тұлғалардың деректерін антропоэзеттік парадигмада анықтап, көріктеулер– бұл халықтың дүниетанымымен, ұлттық ой ерекшелігімен тығыз байланыста туындайтын мәдени тілдік бірліктер екенін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынұлы А. Шығармалар жинағы. I т. – Алматы: Алаш, 2003

2. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Алматы: Арыс, 2004. - 616 б.

3. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Таңдамалы өлеңдері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 1 т. – 425 б.

4. Абай. Өлең - сөздің патшасы. Халықаралық Абай клубы. Жидебай, 2006. – 650 б.

5. Ай-заман-ай, заман-ай (Бес ғасыр жырлайды): 2 томдық / Құрастырушы М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы – РББ, 1991. – 2 т. -496 б.

6. Наурызнама: аталы ойлар. –Алматы: Жалын, 1993. -112 б.

7. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. -Павлодар, ЭКО, 2008. – 6т. – 450 б.

8. Құран-Кәрім / Аударған Халифа Алтай. Сауд Арабиясы, «Құран Шариф» басым комбинаты, 1991. - 520 б.

9. Ш.Әділбаева. Хадис – ғұрпымыз, сүннет –салтымыз. – Алматы: Көкжиек, 2009. -210 б.

10. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. –Алматы: Мектеп, 1966. – 206 б.

ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРҰЛЫ (ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ШОЛУ)

КЕМЕҢГЕР Қ.

ғылыми қызметкері, Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Алаш қозғалысын өнегелі ісімен, ғылыми-шығармашылық мұрасымен барынша қолдаған, ХХ ғасыр басында қазақ зиялылары арасында жоғары беделі болған, жеке басқа табынушылықтың жазықсыз құрбанына айналған, еңбектері тәуелсіздік заманында ғана халқымен қайта қауышқан қаламгер, ғалым, қайраткер, ұлт тарихындағы белгілі тұлғаның бірі – Қошке Кемеңгерұлы.

Қошке (Қошмұхамбет) Кемеңгерұлы 1896 жылдың 15 шілдесі күні ескіше Ақмола облысы, Омбы уезі, Теке болысы, Қаржас ауылында туды. Кеңес үкіметі орнаған соң бұл аймақ Ресейдің Омбы облысы Әдес (Одесское) ауданына қарады. Қазіргі Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасынан Қаржас ауылы он бес шақырымдай жерде орналасты. Осылайша, тағдырдың жазуымен

Қошкенің кіндік қаны тамған жер, туып-өскен топырақ бүгінде көрші елдің құрамына қарап кетті.

Қ.Кемеңгерұлының әкесі және ата-бабасы қазақтың қасиетті өлкесі – Баянауылда туды. Мұса мырза Шорманұлының заманында Қошкенің атасы Баяннан Омбыға келіп, осы төңіректі мекендеп қалды. Ол тарихи шындық ел аузындағы әңгімелерде, Әлкей Марғұлан зерттеулерінде сақталды. Қарағандылық өлкетанушы Шалқарбек Кәрібаев ол тарихи оқиғаны былай баяндайды: «Мұса Мырза Кемеңгер Атановты өзінің тікелей араласуымен Омбыда ашылған болыстық кеңсенің писарьларын даярлайтын оқуға жіберген. Кейін осы төңіректі қоныстанып қалған. Кемеңгерден Дүйсенбай, Дүйсебай есімді ұл туған. Қошке – Дүйсебайдың баласы» [1]. Алайда Кемеңгер жасы ұлғайған шағында ата қонысы Баянауылға оралып, сонда дүниеден озады. Бүгінде зираты Баянның Сарытауындағы Ысқақбек бұлағының басында жатыр.

Ауылдағы Белгібай молладан хат таныған Қошке жан-жақты білімді Омбы қаласындағы оқу орындарынан алды. Ол Омбы приход мектебінде (1912–1914), Орта дәрежелі Омбы ауылшаруашылық училищесінде (1914–1917), Омбы политехникалық институтында (1919), Омбы медициналық институтында (1920–1924) өз заманына лайық терең білімге ие болады.

XX ғасырдың басында ұлт тағдырын ойлап, басын бәйгеге тіккен Алаш азаматтарының азаттық, елшілдік, ағартушылық идеялары Омбы секілді алып шаһарға, оның оқу орындарында білім алып жатқан қазақ шәкірттерінің санасына еркін жетіп жатты. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында бұл қалада білім алған, қызмет істеген Ә.Бөкейхан, Ж.Ақпайұлы, А.Тұрлыбайұлы, М.Айтпенұлы, О.Әлжанұлы, Е.Итбайұлы, Р.Марсекұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, А.Сейітұлы, Ж.Садуақасұлы сынды қазақ халқының зиялы азаматтары Қошке секілді жас буын өкілдеріне үлкен тәрбие мектебі болды. Аға буын Алаш қайраткерлерінің өмірлік ұстанымдары, жазған еңбектеріндегі ой-армандары Қошке Кемеңгерұлы және оның замандастарын ұлтшылдық рухта бой түзетті. Туған халқының қараңғылық ұйқысында жатқаны, оқу-білімнен, заманауи мәдениеттен алшақ қалғаны, соның кесірінен өзге халықтардың отарлық езгісінде болғаны, құқығы мен заңы бұзылғаны Қошке Кемеңгерұлын ерте толғандырды.

1913 жылы Омбыда оқитын қазақ шәкірттері «Бірлік» атты ұйым құрып, оның үні – «Балапан» қолжазба журналын шығарды.

«Бірлікке» мүше болған қазақ жастары Омбы мұғалімдер семинариясы мен Омбы ауылшаруашылық училищесі сынды оқу орындарында шәкір болды. Олардың ішінде: Шәймерден Әлжанұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Нығмет Нұрмақұлы, Сәкен Сейфоллаұлы, Бекмұхамед Серкебайұлы, Дінше Әділұлы, Ғаббас Тоғжанұлы, Асқат Сайділдаұлы, Қошмұхамед Кемеңгерұлы, Смағұл Садуақасұлы, Абдрахман Байділдаұлы, Мұратбек Сейітұлы, Жүніс Бабатайұлы, Сүлеймбек Бижанұлы, Смағұл Қазбекұлы, Бірмұхамбет Айбасұлы, Мұхтар Саматұлы, Асфандияр Шорманұлы, Рахымбек Толысбайұлы, Жарқымбек Көбенұлы, Ахмет Абдырахымұлы, Әбілқайыр Досұлы, Ахмет Баржақсыұлы, Гуля Досымбекқызы есімдерін атаймыз.

Қошкенің ұйымдастырушылық қырын, қайраткерлік қабілетін алғаш шындаған жер – осы «Бірлік» ұйымы болды. Ұйым туралы деректер С.Сейфоллаұлының «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романында, С.Садуақасұлының «Ілгерідегі жастар ұйымы» атты зерттеуінде, Қ.Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» атты кітабында кездеседі. Кеңестік кезеңде зерттеушілер ұйымның жұмысына ұлтшылдық баға беріп, соның салқыны осы кезеңге қатысты жазылған көркем шығармаларда сезілді. Белгілі жазушы Қ.Исабаев 1974 жылы жарық көрген «Өткелде» атты тарихи романында XX ғасыр басында Омбыда өткен оқиғаларды суреттейді. Шығарма сюжетінде қалада жұмыс істейтін «Бірлік ұйымының тіршілігі кең баяндалады. Ұйымның белді мүшелерінің бірі – Көшке есімді кейіпкер. Ол – Алаш партиясын жақтап сөйлейтін, Әлихан Бөкейханды көсем санайтын ұлтшыл. Көшкенің өмірдегі прототипі – Қошке Кемеңгерұлы болғаны түсінікті жайт. Омбыға аласапыран жылдары Әлиханның келгені, оны алашшыл жастар қолдағаны да тарихи шындық.

«Бірліктің» белді мүшесі Қ.Кемеңгерұлы оның «Балапан» қолжазба журналының жауапты шығарушысы болады. «Балапан» туралы дерек көздері де өте жұтаң. Әлі күнге дейін басылымның бір де бір саны табылмай отырғаны бізді қынжылтады. Омбыдағы қазақ шәкірттерінің қаламын ұштаған «Балапан» журналы жайында ақын Мағжан Жұмабайұлының «Балапан қанат қақты» атты қара сөзбен жазылған аллегориялық өлеңі сақталған.

1917 жылдың жаз айында С.Сейфоллаұлы Ақмола қаласында Қазақ комитетін құрғаны тарихи шындық. Ол оқиға С.Сейфоллаұлының «Тар жол, тайғақ кешу» романында жазылған. Қазақ комитетін С.Сейфоллаұлымен бірге Қ.Кемеңгерұлы,

Б.Айбасұлы да құрысқанын көрсетілген меммуарлық шығармадан білеміз.

1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейінгі елдегі саяси жағдай күрт өзгеріп, көптен бері халықтың аузында жүрген партия құру мәселесі оң шешімін тапты. Шілде айында Орынбор қаласында өткен Бірінші Жалпықазақ-қырғыз съезінің шешімімен құрылған «Алаш» партиясы – шын мәнінде, ұлт қамын ойлайтын, оның кемел болашағын аңсаған саяси ұйым болатын. Омбыда оқитын қазақ шәкірттерінің дені партия платформасын қабылдаған-ды. Оны біз жер-жерде ұйымдастырылып жатқан жиындар мен съездердің шешімінен байқаймыз. Осы қиын-қыстау кезеңде қайраткер Қ.Кемеңгерұлының тарих алдындағы мынадай еңбегі зор бағалануға тиісті деп санаймыз. 1917 жылы Смағұл Садуақасұлының көрсетуі бойынша, байтақ қазақ даласының түкпір-түкпірінде 21 жастар ұйымы жұмыс істеді [2, 45]. Олардың әрқайсысы бөлек саяси бағыт ұстанып, бастарын біріктіре алмады. Осындай күрделі шақта Омбыдағы «Бірлік» ұйымы мұрындық болып, қазақ жастарының тұңғыш съезін ұйымдастырады. 1918 жылы мамырдың 5-13 аралығында Омбы қаласында жас алашшылар қазақ жастарының тұңғыш съезін өткізеді. Съезге Семейдегі «Талап» жастар ұйымынан болашақ ұлы жазушы М.Әуезов келіп қатысады. Жиынның ұйымдастыру ауырталығын, жалпы жұмысын атқарған адамның бірі – Қ.Кемеңгерұлы болады. Съезд қорытындысы бойынша қазақ даласында тіркелген жастар ұйымы бұдан былай біртұтас жалғыз ұйым болып бірігеді. Оның аты «Жас азамат» болады. Ұйым Алаш партиясының ұстанған саяси бағытын қолдайды делінген. Жанадан құрылған жастар ұйымының үні «Жас азамат» газеті шығатын болып ұйғарылады. Оның редакторы болып Қ.Кемеңгерұлы бекітіледі.

Сендей сапырылысқан қорғансыз халықты біресе 1916 жылғы патшаның атышулы жарлығы, біресе төңкерістер, толып жатқан съездер, аштық, жоқшылық, азамат соғысы әбден тоздырды. Тұрмыс толқындары соққылаған момын ел саяси бағытын жоғалтып алып, аз уақыт кімге сенерін, қайсысының соңынан ерерін біле алмай қалды. Міржақып Дулатұлы осы кездің тарихи шындығын «Қайда едің?» деген зар-тоғауында былайша шынайы суреттейді. Ақын өлеңінде:

Кешегі қара күндерде,
Жұлдызсыз, айсыз түндерде,
Жол таба алмай сенделіп,
Адасып Алаш жүргенде.

Бұл күнгі көп көсемдер
Сұраймын сонда қайда едің?-

деп зілді сұрақ қояды. Одан кейін қазақ зиялыларының басы бірікпейтініне қатты кейиді. Шығарма автордың өкінішін, ішкі күйзелісін, мұң-шерін жеткізетін шумақпен аяқталады:

Енді бүгін кім жаман?
Данышпан емес, кім надан?
Қамқор емес, кім жауыз?
Жомарт емес, кім сараң?
Көсем емес, кім жалтақ?
Шешен емес жоқ адам.
Бәрі білгіш, бәрі де ер,
Жеткіздің, Алла тағалам.

1917 жылдың 5–13 желтоқсан күндері аралығында Орынбор қаласында Екінші Жалпықазақ-қырғыз съезі өтті. Бұл айтулы жиынға қазақ даласының түкпір-түкпірінен, әр түрлі ұймдар мен мекемелерден 82 өкіл қатысып, съезд қорытындысы бойынша уақытша Ұлт кеңесі, Алашорда үкіметі құрылды. Аталған съезге Қ.Кемеңгерұлы да шақылылды. Ұлт тағдыры шешілген мұндай тарихи оқиғаға Қошқе Кемеңгерұлы да қатысып, маңызды мәселелер бойынша өз дауысын бергені – оның сол уақытта замандастарының ішінде беделінің биік болғанын байқатады. Қайраткердің жасы бұл кезде небәрі жиырма бірде ғана болған еді.

Қ.Кемеңгерұлының 1924–1930 жылдар аралығындағы өмірі Түркістан Республикасының астанасы Ташкент қаласында өтті. Бұл кез – Қ.Кемеңгерұлының шығармашылық, ғалымдық қабілетін жан-жақты ашқан аса жемісті уақыт болды. Алаш қозғалысына қатысқан Х.Досмұхамедұлы, С.Қожанұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезұлы, А.Байтасұлы, Д.Ысқақұлы сынды қайраткерлер кеңес үкіметі орнағаннан кейін Ташкентке шоғырланды. Олар бұл қаладағы өзге аймақтармен салыстырғандағы саяси жағдайдың бөлек екенін, ол жағдай шығармашылық жұмыспен еркін айналысуға мүмкіндік беретінін жақсы түсінді. Омбыдағы медицина институтының төрт курсын тәмамдаған Қ.Кемеңгерұлы Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетіне ауысады. 1928 жылы ол осы университеттің Шығыстану факультетінің түркітану кафедрасына аспирантураға түседі.

Бір жылдан кейін осы аспирантураға М.Әуезұлы қабылданады. Іргелі ғылыми жұмыспен айналысуға ден қойған Қ.Кемеңгерұлы шығармашылық тұрғыдан кемелденіп, бойындағы күш қуатының әбден жетілген шағында репрессияға ұшырады. «Аспирантов Ауэзова и Кемеңгерова снять с аспирантуры, Кошкинбаева с ассистентом педфака САГУ и снять с оплаты со дня их ареста – 1/Х. 1930 года» [3, 113],- деп көрсетеді мұрағат көздері.

Бұдан кейін қаламгер бір жарым жыл Алматы абақтысында тұтқында болып, 1932 жылы Орталық Ресей аймағына жер аударылады. Айдаудағы мерзімі толық аяқталған соң, ол туған жері Омбыға оралуға рұқсат алады. Омбы облысы, Шарбақкөл аудандық ауруханасында дәрігер қызметін атқарып жүрген қайраткер 1937 жылдың 7 тамызында екінші рет тұтқындалып, 21 қарашада Омбы қаласында атылады. Жазушының жары Гүлсім және балалары оның ақталғаны жөніндегі қағазды жиырма жыл өткеннен кейін алады.

Қаламгер Қ.Кемеңгерұлының шығармашылық мұрасын сөз еткенде біз ол дүниені бірнеше сала бойынша қарастырамыз. Алдымен, Қ.Кемеңгерұлы – әдебиеттің поэзия, проза, драматургия, аударма жанрларында көркем шығармалар қалдырған жазушы. Олардың біразы («Алтын сақина» драмасы, әңгімелері) – қазақ әдебиеті тарихында орынды бағаланатын еңбектер. Екіншіден, Қ.Кемеңгерұлы – кәсіби журналист, қазақ баспасөзінің қалыптасып-дамуына үлкен үлес қосқан көсемсөзші. Ол әр жылдары «Айқап», «Қазақ», «Балапан», «Жас Азамат», «Бостандық туы», «Қазақ тілі», «Ақ жол» «Сана», «Еңбекші қазақ», «Әйел теңдігі», «Жаңа мектеп», «Темірқазық» т.б. басылымдарда еңбектерін жариялады. Кейбіреуінің өзі редакторы болды. Үшіншіден, Қ.Кемеңгерұлы – ғалым. Ол – ғылымның әдебиеттану, тіл білімі, қазақ тілін оқыту әдістемесі, тарих, педагогика салалары бойынша іргелі еңбектер жазған адам. Көрсетілген ғылым салаларынан бөлек оның еңбектерінен әлеуметтану, саясаттану, философия, география, психология, химия, медицина, гигиена, биология ғылымдары бойынша да құнды ой-пікірлерді кездестіруге болады. Біз бұл жерде сан қырлы талант иесінің бай шығармашылық мұрасының ішінен ұлт тарихы, ел қамы, жер тағдыры, ұлт-азаттық күрес шежіресі, оның көсемдері туралы ойларына ғана қысқаша тоқталамыз.

Қ.Кемеңгерұлы әдебиет табалдырығынан аттағанда «Жазғытұры» атты баспа бетін көрген өзінің тырнақалды өлеңінде былай жазады:

Көгалда жазғытұрым сауулы бие,
Сары қымыз сапырулы тегенеде.
Ішкен мас, жеген тоқ болушы едің,
Түссесің енді, жұртым, қандай күйге?! [4, 264].

«Айқап» журналында 1915 жылы жарияланған осы өлеңінде ақын туған халқының өткен жайлы тұрмысын, бейбіт өмірін, берекелі тірлігін суреттей келіп, «Түссесің енді, жұртым, қандай күйге?!» деп сауал қояды. Осы сұрақ қаламгер, қайраткер, ғалым Қошкені өмір бойы мазалап өтті. Ол қай жанрда, қай салада еңбектерін жазса да, «халқым», «ұлтым», «жұртым», «елім», «жерім» деген ойды алдымен ескерді. Замандастары (Ғ.Тоғжанов, Ә.Байдилдин, С.Мұқанов) Қошкені ұлтшыл болды деп сынады. Оның еңбектерінің тілі шұрайлы, кестелі болса да, кемшілігі – ұлтшылдық сарында жазылғанында деп көрсетеді.

Қошке Кемеңгерұлы және қазақ халқының ұлт-азаттық күресі мәселесін қозғағанда, біз қаламгердің еңбектеріндегі елшілдік, ұлтшылдық идеясын алдымен ескереміз. Жазушының 1919 жылы жазылған «Тұтқынның ойы» атты шағын әңгімесінде негізгі кейіпкер – қазақ халқы екенін түсінуге болады. Шығарма мынадай жолдармен басталады: «Бір кезде ауыздан жалын шашқан, жалаңаш қолмен өткір қылыш жүзін қайырған ерліктің арқасында жер сілкіндіріп, көк тітіреткен ер едім, ұшы-қиыры жоқ сары дала, жасыл тоғай, асқар тау, дертке шипа мөлдір, салқын суға ие едім, байлық, бақыт, шаттық сайранында еркелік құрушы едім» [4, 233].

Абақты азабын тартып жатқан тұтқын бостандықтағы өмірін аңсайды. Оған түрменің ішіндегі өмір қараңғы көрмен бірдей. Оның намысы тапталды, жер болды, алтын басы қор болды. Бірақ ол әлі тірі, бостандыққа шығамын деп сенеді. Оны өлтірмей, бойына күш, рухына дем беріп жатқан сезім үміт екен. «Бұл күнде ет, денем ауырса да, шірісе де, от рухым сау, бүтін. Бақытты келешектен үміт жібін кеспеймін. Сол қанатты үміт арқасында өлмей тірі жатырмын. Ерте, кеш пе бостандық дүниесіне шығатыныма сенемін. Өткен дәурен оралып, көшкен бақтың қайырылу ойына сенемін. Кең сарай, ақ орда, бостандық, жұмақ төрінен орын алуға сенемін» [4, 233],- деп жазады жазушы. Осы шағын әңгімесінде жеке адамның басындағы трагедиялық жағдайды суреттей отырып, Қ.Кемеңгерұлы тұтас бір халықтың мұң-мұқтажын, қайғы-қасіретін бергендей.

Жазушы әңгімелерінде ұлтшылдық, ағартушылық мәселесі көп көтеріледі. «Отаршылдық ұсқындары» атты шығармасында оқиға

Қызылжар уезінде болады. Жаңатай есімді қалада оқып келген қазақ ел ішінде болған мынадай сұмдық көріністің куәсіне айналады. Ұлты орыс урядник бір байғұс қазақты қамшысының астына алып, жан дауысын шығарып оны ұрып жатқанын көреді. Бет-аузы қан жоса болған бейшараға сары-ала түймелі форма киген Жаңатай арашаға түсіп, жағдайдың мән-жайын, мұндай аяусыз соққының неден шыққанын сұрайды. Сонда жаңағы сақалын жаспен жуған қазақ: «Тақсыр, анау арам қатқыр бұйдасыз түйе алып қашып, мынау мұжықтың атын үркітті. Соны көріп әлгі шінкілдек сені каталешкеге жабам, болмаса 5 сом ақша бер деді. Мен пысықтығым ұстап бермей қарысып тұрып алдым. Сен көнбейтін екенсің деп қамшыны бұршақтай жаудырып сойғаны ғой,- деді. Жаңатайдың іші оттай қайнады, күресуге дәрмен жоқ. Бұл базарды көрмей-ақ пәтеріме қайтайын деп сырт айналғанда: «Малақай» деп бір қазақты аяғынан шалғылаған, тымағынан тартқылаған қазақ-орыстың үш-төрт баласын көрді» [4, 235]. Жаңатай мұндай сұмдықты бұрын естісе де, көзімен көрмеген еді. Ол қатты күйзелді. Туған халқы үшін қиналды. Егер әр қазақ мен секілді оқыса, осындай қорлыққа түспес еді деп түйді ойын.

Қазақ халқының азаттық жолындағы ауыр күрес жолы Қ.Кемеңгерұлының «Атылып өлген қазақ жігіті», «Бүлінгеннен бүлдіргі алма», «Қазақ жеріне қолқа салушылар», «Ештен де кеш жақсы» мақалаларында, «Жан сүйікті жездем Отыншы», «Елден: опат» мұнақыптарында, «Парашылдар», «Қасқырлар мен қойлар», «Әулие тәуіп», «Бостандық жемісі» пьесаларында баяндалады. Бұл еңбектерде қаламгер ел тағдырын, қазақ ұлтының тұрмысын суреттей отырып, оқушыны ұлтшылдық рухта тәрбиелейді.

Қаламгер Қ.Кемеңгерұлы қаламынан туған көлемді зерттеудің бірі – «Қазақ тарихынан» атты еңбегі. Аталған зерттеу 1924 жылы Мәскеудегі «Күншығыс» баспасынан жеке кітапша ретінде жарық көрді. Зерттеу бірнеше бөлімнен тұрады. Оның ішінде қазақ халқының өткен тұрмысы: әскерлік, дін, оқу, жер, ру, мінез, хұқық, ауыл шаруашылық, кәсіпшілдік, денсаулық жайлары сөз етіледі. Кітаптың алғы сөзінде әдебиетші Ғаббас Тоғжанов басқарма атынан көлемді пікір жазады. Онда зерттеудің қазақ халқына қажеттілігін көрсете келе, ішіндегі кемшіліктерін былай атайды: «Жазушының саяси жолы – ұлтшылық жолы. Көздеген саяси идеясы – қазақ ұлтын «бұзбай, жармай» мәдениетті ұлттыққа жеткізу. Қазақтың басынан кешкен тарихына баға бергенде сөзінің шеті ұлт, қай іс болсын, сын таққанда, ұлтқа пайдалы ма еді, пайдасыз ба еді деген өлшеумен

келеді. Ұлт ішінде қазақтың қай табына пайдалы, пайдасыз еді, саяси басшылық қай табының қолында еді? Бұл сөздерге ұлтшыл жазушымыз көңіл бөлмейді, «әңгіменің» бұл жағын тексермейді. Сондықтан, кітапшаның бір зор кемшілігі – осы» [4, 33].

Ұлт тарихында азаттық күрестің барлығы жер үшін болды. Туған жерін сырт жаудан сақтаймыз деп ата-бабаларымыз қан кешті, жандарын құрбан етті. Ресей қол астына қарау үрдісі бейбіт жолмен, қазақ халқының өз еркімен болып келді делінген кеңестік кезеңдегі түсінік Қ.Кемеңгерұлы зерттеуінде теріске шығарылады. Зерттеуші патша үкіметі қазақ даласына қарашекпенділерді не үшін, қандай саясатпен қоныстандырғанын әшкерелейді: «Соңғы кезде хүкіметтің құшағын ашып, келімсектерге жәрдем көрсетіп, неше жылдай алым-шығынынан азат қылып, қазақ жеріне шегірткедей қаптатуының мәнісі: 1) Ішкі Ресейдегі қара шекпендердің, байлардың жеріне ауыз сала бастауынан. 2) Мал баққан орыс байлары Сібірге келіп орныға бастаған соң, бұларға жұмыскер керек болды. Байдың тілін далада қалдырмайтын хүкіметтің, байлардың жұмыскері дегенінен. 3) Шоқындыру мақсұтынан. 4) Келімсек пен қазақты жауластырып, саясатқа қаратпайық дегенінен. 5) Бәрінен де күшті пікір: қазақты жауынгерліктен бездіріп, айдауына жүретін, ұрғанына көнетін халық қылу мақсұтынан» [4, 50].

Кітаптың ішіндегі «Қарсы қозғалыстар» атты бөлімінде ғалым патша отаршылдығына қарсы пайда болған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістерінің тарихымен таныстырады. Соның ішінде қазақ халқының соңғы ханы Кенесары бастаған азаттық күрес барысы кең баяндалады. Қ.Кемеңгерұлы көтерілістің орын алу себебін тізіп көрсетіп, Кенесары мен Наурызбай батырлардың ұлт тарихындағы орнына әділ баға береді. Ол биік баға туралы филология ғылымдарының докторы Айгүл Ісімақова былай жазады: «Қазақ әдебиетінде, елдің тарихында тұңғыш рет Кенесары ханға «Халық қаһарманы» деген бағаны Қ.Кемеңгерұлы берген» [5, 335].

Қайраткер Қошқе Кемеңгерұлы тарихи зерттеу жазса да, көркем шығарма жарияласа да, үнемі ұлт мүддесін, ел мен жер тағдырын ойлаған. Ол қазақ халқын тапқа, жікке бөлмей, оны біртұтас қауым деп санаған. Өткен өміріне шолу жасап, болашағын меңзеген, мәдениет жолымен ағарту ісін, елді сауаттандыру мәселесін көздеген. Патшалық Ресейдің сұрқия саясатын еш бүкпесіз әшкерелей отырып, кеңестік қоғамда ондай сұмдыққа жол бермеуін тілеген. 1925 жылы Мәскеуден шыққан «Бұрынғы езілген ұлттар» атты кітабында ол қазақ елінің басынан кешкеніні,

оған қатысты патшалық Ресейдің сұрқия саясатын қаймықпай, шындықты жасырмай жазады: «Ресей өкіметінің қазақ туралы мынадай қанды саясаты болды: 1. Қазақтың байлығын сүліктей сору. 2. Қазақтың сорпаға шығар маңдай жерін сыпырып, қазақты шөлге қуу. 3. Ауылнайлық, билік, болыстық партиясын отын үрлеп, май тастап, қазақты бір-бірімен қол қамшы-шоқпар қылып, ұлттық азаматтық сезімін өсірмеу. 4. Қазақты шоқындыру» [4, 65].

«Не көрсем де, Алаш үшін көргенім, // Маған атақ – ұлтым үшін өлгенім», - деген Мағжанның аманат сөзін қырық бір жасында жазықсыз оққа ұшқан Қошқе Кеменгерұлы атынан да айтуға болады. Қыршын ғұмырын, асыл арманын, қадірлі тілегін, ардақты еңбегін, қайрат-жігерін туған халқының жарқын болашағына арнаған алаш азаматының аяулы есімі тәуелсіз мемлекетте өмір сүретін сол халқымен бірге мәңгі жасай береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кәрібаев Шалқарбек. Садуақасовтың ұлдары // Егемен Қазақстан, 2010, 29 мамыр.
2. Қамзабекұлы Д. Руханият: (Мақалалар мен зерттеулер). – Алматы: «Білім», 1997. – 272 бет.
3. М.О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі. Алматы: Ғылым, 1997. 768 б.
4. Кеменгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Алаш, 2005. – 320 б.
5. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: «Мектеп», 2009. – 560 б.

РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ФИЛОСОФИИ: ВКЛАД РЕГИОНА

КОЖАМЖАРОВА М. Ж.

к. филос. н., доцент ПГУ им. С. Торайгырова

ТЫШКАНОВА Н. С.

магистр философии, преподаватель, ПГУ им. С. Торайгырова

Развитие философской теории всегда требует постоянного обращения к ее истории. Если говорить о духовных традициях нашей культуры, то естественно необходимо обратиться к философскому наследию наших предков. Как отмечают многие отечественные исследователи, в своих истоках казахская философия не была выделена в автономное образование, не осознавалась

как самостоятельная сфера. «Она была впаяна в системное целое культуры и формировалась в культуре как естественной жизни, философия жила полнокровной жизнью в этой первозданной ипостаси, в открытом духовном пространстве. И сохранила свое непреходящее значение в живой/ процессирующей ипостаси по сей день». Свидетельством тому айтыс «Это – философская импровизация, включающая в себя не только познавательный, но и четко выраженный духовно-нравственный, сакрально-художественный аспекты. Это высокая культура есть мгновенная реакция и отклик на ситуативное бытие (со-бытие человека с человеком и с миром), требующая наблюдательности, личностной контактности и тонкого такта, способности к аналитическому мышлению и рефлексии» [1, с. 138]. В силу сакрального характера бытийствования казахской (степной) культуры, философские идеи кодировались и транслировались в устно-поэтической форме (айтыс, жыр, шежіре, мақал-мател, бата, кюй). Конечно такая форма существования философских идей не вписывается в привычно сложившуюся, письменную по своей природе, антично-западную модель философии. Однако эти вербальные тексты переложенные фольклористами, филологами, литературоведами, музыковедами в письменную форму показали и укрепили мысль о их глубоком, подлинно-философском содержании. В своем первоначальном смысле философия как любовь к мудрости есть сфера открытого духовного пространства, следовательно, в таком исходном контексте понимания, степной культуре наших предков нельзя отказать в философском содержании.

Формирование профессиональной философии в Казахстане связано с двумя важными событиями имевшими место в интеллектуальной жизни страны. Это – открытие в 1949 г философского факультета в Казахском государственном университете имени С.М. Кирова (ныне КазНУ им. Аль-Фараби) и создание в 1958 году Института философии и права Академии наук Казахской ССР (ныне Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК). В скором времени, в Казахстане сформировалась казахстанская школа академической философии, у истоков которой выступила творческая группа философов (Ж.М. Абдильдин, А.Н. Нысанбаев, А.Х. Касымжанов, Л.К. Науменко, М.И. Баканидзе.) исследовавшая актуальные проблемы теории диалектики руководимая нашим земляком, выходцем из Лебяжинского района Академиком НАН РК Абдильдиным Ж.М. Так, в стенах

Института сформировалась казахстанская школа диалектической логики. «Коллективу исследователей во главе с академиком Ж.М. Абдильдиным удалось создать *философски обоснованную систему категорий диалектики*, построить систему логики, последовательно провести идею единства диалектики, теории познания и методологии предметно-практической и научно-теоретической деятельности. Это была задача, над которой работали многие советские философы, и решение которой они считали своей первой обязанностью» [2]. Важнейшим достижением казахстанских исследователей стало проведение в 1968 г. в г. Алматы первого Всесоюзного симпозиума по теории диалектики, ставшего крупнейшим событием не только для казахстанских исследователей, но и для всей философской жизни всего СССР. Философская школа Казахстана стала, узнаваема в мировом философском сообществе, она начала активно участвовать в работе международных философских форумов.

Широкое развитие с позиции диалектической логики получили исследования в области естествознания, методологии науки. Так, большую лепту в развитии философских проблем современной физики, и в особенности квантовой механики внес наш земляк, Лауреат государственной премии, доктор философских наук, профессор, академик АСН М.С. Сабит.

Также значительной вехой в развитии философской мысли в Казахстане стала формирование и развитие казахстанской школы религиоведения под руководством нашего земляка академика Казахстанской Академии социальных наук К.Ш.Шулембаева. Эта школа также получила широкое признание, доказательством этому тот факт, что единственный диссертационный совет по защите докторских диссертаций по религиоведению в Центральноазиатском регионе был создан в Казахстане. Вопросы исследования религии, духовной культуры в целом стали темой пристального исследования целой плеяды ученых республики, среди которых наш земляк, чл.-кор. АН РК, доктор философских наук Г.Есим.

Тем не менее, развиваясь в рамках советской философской мысли, казахстанская философия не выходила за рамки её общих целей.

С обретением Республикой Казахстан независимости актуальной темой исследования отечественных философов становятся проблемы национального самосознания, возрождения этнических и религиозных ценностей, самоопределения казахского народа в условиях глобализации. «За годы суверенитета

казахстанская философия была полностью освобождена от идеологических штампов и клише. В ней получили развитие такие направления, как история тюркской и казахской философии, аксиология, философия глобальных проблем современности, философия взаимопонимания и толерантности, философия и методология гендерных исследований, философия науки, философия религии и др.» [2]

Философская наука Казахстана получила новый стимул для своего развития, отечественной философской школой была сформирована модель казахстанской философии в контексте мировой мысли. Предвестниками в этом аспекте стали исследования К. Б. Бейсембиева, О. А. Сегизбаева, М. С. Бурабаев, А. У. Уразбеков, М. Орынбекова и др. по всемирной и национальной истории философии, общественной и философской мысли Казахстана.

«Так, в первые за годы независимости философ А.Х. Касымжанов выпускает монографии по национальной философии: «Духовное наследие казахского народа» (1991), «Портреты: Штрихи к истории Степи» (1995). Профессор А.Х. Касымжанов был одним из первых казахстанских ученых, приглашенных для чтения лекций по казахской культуре в университете Оклахомы (США). На основе лекций курса в Казахстане была издана книга «Стелы Кошо-Цайдама» (1998), а американский ученый Кит Трибл издал в США разработанный Агыном Хайруллоевичем курс «Степная цивилизация» [2].

Большой вклад в развитие национальной идеи независимого Казахстана внес философ Абдумалик Нысанбаев, под руководством которого в рамках государственной программы «Культурное наследие» был издан колоссальный труд «Философское наследие казахского народа с древнейших времен до наших дней» в 20 томах». Следует отметить, что наш земляк, доктор философских наук, профессор М.С. Сабит являлся ответственным составителем 9 и 10 томов, переводчиком и экспертом по ряду других её томов.

Казахстанская цивилизация стала главной темой исследований академика Гарифоллы Есима. По его инициативе была создана специальная научно-исследовательская группа, которая плодотворно занималась разработкой темы «Казахстанская цивилизация в условиях глобализации и поиска путей культурной идентификации».

Если говорить о развитии философии и социогуманитарного знания в Павлодарском регионе, то следует отметить, что

философы, политологи, социологи историки в своих исследованиях, с позиций допустимых возможностей стремятся отразить социальный динамизм современной эпохи. Актуальными темами рассмотрения исследований **в научно-исследовательском направлении** философов Павлодарской области являются проблемы межэтнических и межконфессиональных процессов.

Профессорско-преподавательским составом Павлодарского университета в последние годы реализованы научно-исследовательские проекты **«Этнополитические проблемы на постсоветском пространстве в контексте изучения социально-политического статуса титульного этноса независимого Казахстана»** и **«Новые религиозные движения в Казахстане»**.

Указанные два **научно-исследовательских проекта исполнены по приоритету** «Фундаментальные и прикладные исследования» госбюджетной темы МОН РК.

В процессе исследования проекта «Этнополитические проблемы на постсоветском пространстве в контексте изучения социально-политического статуса титульного этноса независимого Казахстана» исследовательской группой проанализированы теоретико-методологические подходы к изучению данной проблемы, проведены научно-исследовательские работы по сбору, систематизации и оценке источников, способствующих созданию полномасштабной картины развития этнополитической ситуации в прошлом и настоящем. В целях изучения межэтнических отношений среди молодого поколения был проведен социологический опрос на тему «Межэтнические отношения среди молодежи Павлодарской области». В результате исследования выявлено отношение молодых людей Павлодарской области к процессам, происходящим в этнополитической сфере, дана оценка межэтническим отношениям среди молодежи Павлодарской области.

Второй научно-исследовательский проект «Новые религиозные движения в Казахстане» исполнен на основе целостного и всестороннего анализа развития современных религиозных процессов на территории Казахстана. Востребованность и необходимость данного проекта была вызвана двумя причинами: первое, это усиление процесса радикализации религиозного сознания, особенно молодежи. Второе, это отсутствие научно-теоретических разработок направленных на анализ НРД. В ходе исполнения Проекта, изучены и обобщены научно-теоретические подходы в

исследовании новых религиозных движений (НРД) в зарубежной, советской, российской и казахстанской социогуманитарной науке. Раскрыты идейные установки, методы и формы воздействия новых религиозных движений особенно деструктивной направленности на сознание молодежи.

Также, в ходе реализации Проекта, широко использовались возможности информационных технологий. На созданном сайте «Rukhani alem» проводились практические мероприятия информационно-просветительского характера, ориентированные на иммунизацию религиозного сознания от влияния деструктивных религиозных течений, уменьшение количества девиантного поведения.

По итогам реализации проекта, исследовательской группой сформулированы рекомендации и определены основные формы и методы противодействия деструктивной идеологии НРД через религиозное просвещение населения посредством информационно-просветительских групп, современных IT-технологий и целевых проектов по повышению религиозной грамотности.

Результаты исследования могут быть применены в деятельности законодательных и исполнительных органов в качестве концептуально-методической основы совершенствования программ по межконфессиональному согласию и культурной толерантности, а также использованы в сборниках научных трудов, монографиях, учебных пособиях для студентов и преподавателей и в учебном процессе в рамках преподавания социально-гуманитарных дисциплин.

Одним из определённых этапов исполнения научно-исследовательских проектов стали изданные коллективные монографии: «Современные этнополитические процессы в Казахстане», подготовлен совместно с Ассамблеей народа Казахстана Павлодарской области и ведущими учеными республики и «Новые религиозные движения в Казахстане», где авторским коллективом исполнителей проекта в контексте казахстанской социокультурной реальности, исследованы проблемы НРД исламского, христианского, неотенгрианского и неоориенталистского течений, в большинстве случаев деструктивной направленности.

Представители социогуманитарного знания региона как и все философы Казахстана единодушны в том, что в условиях мировой нестабильности, межэтнических и межконфессиональных конфликтов философия остаётся единственной духовной

деятельностью, которая по своей миссии ориентирована на выработку целостного мировоззрения, основанного на свободной состязательности идей, способного задавать общечеловеческие смысловые и ценностные ориентиры каждому отдельному человеку. Исполнение философами этой миссии может и должно стать одним из основополагающих ориентиров их исследовательской и преподавательской деятельности.

Вместе с тем, есть и другие проблемы, например, в сфере системы образования, которые также должны стать темой исследования казахстанских философов, в том числе и павлодарских.

Вместе с тем, есть проблемы, которые заставляют задуматься представителей социогуманитарного знания. Канули в лета времена, когда новоиспеченный специалист представлял из себя носителя суммы теоретического знания и этого было достаточно. Современные реалии таковы, что конкурентный мир требует от нас молодого специалиста наделенного как профессиональными, так и лидерскими качествами. Значит, для того чтобы быть востребованными, современный специалист наряду с профессионализмом, должен обладать такими качествами как предприимчивость, рационализм, эрудиция, проницательность. Сталкиваясь с многочисленными проблемами, он должен быть стрессоустойчив. Он должен уметь рефлексировать настоящее, уметь управлять своим временем. Поэтому современное социогуманитарное знание должно идти навстречу и этим потребностям, способствовать успешной самореализации молодых специалистов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кокумбаева Б.Д., Статус казахской философии (проблема методологии). – Философский альманах. Современность: мир мнений. - 2006. – С. 134-139

2. Аубакиров Е.Н., Каликов Р. Диалектическая школа в казахстанской философии

АДАПТАЦИЯ ПЕРВОКУРСНИКОВ К СТУДЕНЧЕСКОМУ ОБРАЗУ ЖИЗНИ

КОЖИКОВА А. А.
преподаватель, ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар
КАРИМЖАНОВА М., ОМАРБАЕВА А., ЗАРЕЧНЕВ В.
студенты, ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар

Адаптация - это процесс, при котором организм приспосабливается к условиям внешней среды, а в дальнейшем формирует новые способы поведения по преодолению имеющихся трудностей для дальнейшей и успешной деятельности без ощущения внутреннего дискомфорта и без конфликта со средой.

В средней школе учебный процесс построен так, что все время побуждает ученика к занятиям, заставляет его работать регулярно, иначе очень быстро появится масса двоек. В иную обстановку попадает вчерашний школьник, переступив порог вуза: лекции, лекции, лекции. Когда же начинаются семинары, к ним тоже, оказывается, можно не всегда готовиться. В общем, не надо каждый день что-то учить, решать, запоминать. В результате нередко возникает мнение о кажущейся легкости обучения в вузе в первом семестре, формируется уверенность возможности все наверстать и освоить перед сессией, возникает беспечное отношение к учебе.

Адаптация студентов к учебному процессу заканчивается в конце 2-го - начале 3-го учебного семестра.

В процессе адаптации первокурсников к вузу обычно выделяются следующие главные трудности:

- отрицательные переживания, связанные с уходом вчерашних учеников из школьного коллектива с его взаимной помощью и моральной поддержкой;
- недостаточная психологическая подготовка и неопределенность мотивации выбора профессии;
- неумение осуществлять психологическое саморегулирование и контроль поведения и деятельности, усугубляемое отсутствием привычки к повседневному контролю педагогов вуза;
- поиск оптимального режима труда и отдыха в новых условиях: налаживание быта и самообслуживания, особенно при переходе из домашних условий в общежитие;
- отсутствие готовности к учению и способности учиться самостоятельно (неумение конспектировать, работать с первоисточниками, словарями, справочниками, указателями);

- умение правильно распределять свое рабочее время для самостоятельной подготовки.

В первые месяцы обучения основной проблемой для первокурсников является привыкание к новой незнакомой системе обучения, которые сопровождаются чувством страха перед первой сессией и дискомфорта от смены круга общения и распорядка дня.

Главным помощником в адаптации первокурсников к новой жизни, в решении организационных, учебных и иных вопросов может стать куратор. При оказании студентам психологической поддержки со стороны куратора, преподавателей, а особенно психолога и всех участников образовательного процесса, искренней заинтересованности его делами, настроением, помощи в самоорганизации деятельности, эти трудности можно преодолеть. В противном случае они могут привести к стрессам и нервному истощению, утомляемости и так называемой *дезадаптации*. Деадаптация может проявляться в изменении системы внутренней регуляции, серьезных отклонениях в психике, саморазрушающем поведении, агрессии.

Как правило, студенты видят в кураторе информатора, организатора и контролера, т.е. нет достаточно тесной эмпатийной связи, основанной на доверии и сопереживании. Коммуникабельный, образованный, интеллигентный куратор может стать для вчерашних школьников старшим товарищем и помощником в преодолении всех трудностей адаптации.

В процессе индивидуальной работы со студентом куратору может быть недостаточно информации, поэтому он должен находиться в контакте с ведущим психологом, должен владеть знаниями о методах психодиагностики и умениями осуществлять психологическое и педагогическое тестирование.

Кто такой психолог? Психолог – это спутник на дороге жизни, который поможет найти «путь к вашему дому». Но затем он уходит своей дорогой, а вы обретаете способность уверенно двигаться дальше, самостоятельно справляться с различными ситуациями.

Самые разные ситуации побуждают обратиться за помощью к психологу: чувство неуверенности в себе, конфликты с близкими, незаживающие раны от потерь, приступы тревоги, трудности в принятии решения, поиск самоопределения, несчастная любовь, недовольство течением своей жизни, трудности в учебе...

Среди различных видов психологической помощи в адаптации студентов психологическому консультированию отводится одно из

ведущих мест. То есть психологическое консультирование позволяет раскрыть индивидуальные возможности личности, обеспечивающие творческую адаптацию посредством нахождения и использования эффективного способа разрешения трудных жизненных ситуаций, а также позволяет раскрыть глубинные закономерности внутренней жизни человека и феномены его межличностного общения.

Предметом психологического консультирования являются актуальные и потенциальные свойства психической реальности студента, способствующие нахождению новых возможностей решения возникших проблем.

Психолог не решает проблемы, он помогает человеку самому найти выход из трудных ситуаций через обращение к своему внутреннему миру, его исследование, поиск внутренних ресурсов и новых способов поведения.

Основной целью консультирования является обеспечение полноценного психического и личностного развития студентов в соответствии с индивидуальными возможностями и особенностями.

В процессе консультирования решаются следующие задачи:

1. Психологическая помощь студентам в сложных жизненных ситуациях.
2. Консультативно-диагностическая, психопрофилактическая помощь в условиях образовательного учреждения.
3. Психологическое сопровождение профессионального становления личности студента в вузе, содействие в адаптации первокурсников, формировании профессиональной направленности студентов в процессе обучения.
4. Помощь в формировании ответственности, коммуникабельности, психологической готовности к осуществлению личностного и социального выбора.
5. Содействие в поддержании благоприятного социально-психологического климата в группе, решении проблем межличностного общения.

Высшее профессиональное образование в соответствии с общественными потребностями времени должно предусматривать компетентность личности в профессии, а также в области нравственных и семейных ценностей. В процессе консультирования студент приобретает необходимые жизненные компетенции. Психологическое консультирование ориентировано на потребность студента в эмоциональной поддержке, формировании умения

преодолевать трудности, реагировать на явления жизни адекватно и эффективно.

Подводя итог, можно напомнить, что адаптация - приспособление организмов к изменяющимся условиям существования. Что для индивида является сложной и важной проблемой.

Теоретический анализ позволяет нам понять, что эффективная адаптация возможна только в результате активного взаимодействия куратора, преподавателей, психолога и студентов при доминировании субъект-объект-субъектных отношений, когда предмет усвоения (объект) служит посредником реализации равноправных межсубъектных отношений.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В СТРУКТУРЕ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

КОЛЮХ О. А.

К.п.н., ассоц. профессор (доцент), ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар
ЩЕРБАКОВА Е. П.

Преподаватель, ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар

Интерес к процессам взаимодействия людей и их ценностных ориентаций зародился на ранних этапах общественного развития.

Ценности представляют собой предмет междисциплинарного изучения и лежат в основе пересечения интересов как минимум трех гуманитарных дисциплин – философии и, в частности, ее конкретного раздела – аксиологии, социологии и психологии.

В психологических исследованиях проблемы ценностей, по мнению большинства ученых, занимают место на пересечении двух больших предметных областей: мотивации, с одной стороны, и мировоззренческих структур, с другой.

В психологии существует множество определений понятия «ценность», как имеющих общий, очень широкий смысл, так и сводящих это понятие до одного из явлений мотивационного процесса. Так, например, Э. Толмен определяет ценность как привлекательность целевого объекта, т.е. она наряду с потребностью определяет необходимость цели.

Понятию «ценность» придается также неодинаковое значение и в различных психологических школах. Так, например, З.Фрейд не касался прямо проблемы ценностей, но соотнесенность с ними все таки подразумевалась.

Многие неофрейдисты, в частности, Э. Фромм, пытались социологизировать теорию З. Фрейда. Так, по мнению Э. Фромма, у каждого человека имеется потребность в ценностях, которые направляют его поступки и чувства.

В психологии ценности традиционно рассматриваются как индивидуальные атрибуты, отражающие относительно стабильные интраиндивидуальные структуры, которые организуют представления и феномены поведения.

Таким образом, в работах психологов ценности рассматриваются как сложные, гетерогенные явления, подчиняющиеся основным принципам изучения психических феноменов.

Ориентированность личности на определенную систему ценностей образует ее ценностную ориентацию.

Во многих работах, связанных с исследованием ценностей и ценностных ориентации, выделяются социальные ценности (общества и больших групп) и личностные (индивидуальные) ценности. Важно отметить, что последние могут и не совпадать с ценностями общества, а являются скорее их конкретизацией, которая зависит от множества различных факторов.

Термин «экологические ценности» начали использовать в научной литературе последних лет, однако специальных работ, посвященных анализу этого понятия, в настоящее время не так много.

Экологические ценности являются последствием отражения глобальных экологических проблем в сознании всего человечества. Экологическую проблему можно рассматривать как противоречие в системе «природа – общество» между орудийным характером освоения ресурсов и ограниченной экологической емкостью биосферы.

В литературе по экологической, или инвайронментальной, философии, этике, психологии и социологии приняты три основные концепции, которые могут быть выделены на основании приоритета тех или иных ценностей, выдвигаемых представителями этих течений на первый план.

Биоцентристские ценности: по мнению приверженцев этого направления, все природное, живое, обладает имманентной ценностью независимо от полезности его для человека. Биоцентристы настаивают на безоговорочном непосредственном восприятии природы, на эмоционально-философском переживании единения с природой

Вторая, «экологическая», традиция в наименьшей степени подвержена романтически-экзальтированному отношению к природе. Понятие «природа» заменяется в работах представителей этого направления понятием «окружающая среда». Ценностью в данном случае обладает стабильное функционирование природных и измененных человеком экосистем. Это направление в наибольшей степени выводится из экологии как науки.

Третье течение «экологические рационалисты» призывает к «разумному», рациональному использованию природных ресурсов в интересах экономического роста и благосостояния как можно большего числа людей «здесь и сейчас», а не консервированию их для будущих поколений.

По мнению В. В. Николиной, ценности обеспечивают интеграцию общества в решении экологических проблем, помогают личности осуществить социально одобряемый выбор культуросообразного поведения в сложившейся экологической ситуации.

А. Галанг, Е. Круц предлагают следующий список экологических ценностей и их актуализацию в поведении:

1) «уважение к взаимосвязям» – человек является частью природной экосистемы и полностью зависит от нее. Поэтому человек должен оказывать природным системам должное уважение. Уважать природные системы, по мнению этих авторов, означает подходить к природе с заботой и терпением; быть экономным и эффективным в использовании ресурсов, руководствоваться соответствующими знаниями (традиционными и научными), содействовать в формировании политики, обеспечивающей устойчивость;

2) уважение биоразнообразия – любой живой организм нужно уважать и охранять независимо от того, какую роль он играет в жизни человека;

3) жизнь с минимальной нагрузкой на окружающую среду;

4) уважение равенства между биологическими видами – человек должен относиться ко всем видам одинаково и защищать их от грубости и страданий;

5) уважение основных человеческих потребностей – потребности каждого индивида и общества должны удовлетворяться в пределах возможностей биосферы, и у каждого должны быть равные возможности в улучшении своей жизни;

6) уважение равенства поколений – каждое поколение должно оставлять будущему мир по крайней мере таким, каким оно его унаследовало. Для этого необходимо экономно расходовать невозобновимые ресурсы и устойчиво – возобновимые. Количество отходов должно минимизироваться;

7) уважение прав человека. Все люди должны иметь фундаментальные права в свободе совести и вероисповедания, самовыражении, мирных собраниях;

8) уважение демократии. Все люди и сообщества должны отвечать за свою собственную жизнь и жизнь Земли. Они должны иметь полный доступ к образованию, иметь возможность принимать участие в принятии политических решений.

Экологически оптимальное поведение человека регулируется не только специфическими экологическими ценностями, но и совокупностью базовых ценностей, то есть экологические ценности являются подсистемами общечеловеческих. Таким образом, важнейшим признаком экологических ценностей является их системная связь с общечеловеческими ценностями.

Предметные экологические ценности включают окружающую человека среду различного ранга (от ближайшего окружения до планеты в целом), природные условия и ресурсы, природные объекты. К предметным ценностям относят также деятельность, связанную с рациональным природопользованием. Субъектные ценности (феномены нормативно-предписательной стороны сознания, выступают ориентиром человеческой деятельности) прежде всего, выражаются в виде экологических традиций, идеалов, императивов, обычаев, правил, вырабатываемых обществом на определенном историческом этапе. Стремясь к достижению субъектных (духовных) ценностей общества, представители его различных социальных слоев испытывают потребность, продиктованную историческим запросом, в развитии культуры цивилизации.

Система общечеловеческих ценностей складывается в процессе поступательного развития ценностных систем и становится приоритетной в современную эпоху.

Таким образом, проведенный выше анализ и обобщение позволяет выделить следующее определение понятия «экологические ценности».

Экологические ценности – это подструктура общей системы человеческих ценностей, отражающая ориентацию человека

на экологическую целесообразность и субъектное восприятие природы, характеризующее индивидуальный образ идеального состояния отношений в системе «человек – общество – природа»; являющаяся компонентом экологической культуры, влияющая на экологически оптимальное поведение, направленная на решение экологических проблем.

ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛАКТИКИ ЭКЗАМЕНАЦИОННОГО СТРЕССА У СТУДЕНТОВ

КОРОВАЙКО И. В.
к.п.н., преподаватель, ПГУ им. С. Торайгырова
КОЖАНОВА С. К.
магистрант, ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар

Обучение в высшем учебном заведении является стрессом для многих студентов. Сложности с приобретением знаний, с переработкой большого количества информации являются отличительной чертой студенческой жизни. Максимальные интеллектуальные и эмоциональные нагрузки отмечаются в экзаменационный период.

Экзамен - это информационный и коммуникативный стресс, связанный с изменениями самооценки студента, сопровождающийся выраженными психофизиологическими, когнитивными, эмоциональными и поведенческими реакциями. Экзаменационный стресс - это вид стресса, возникающий вследствие 1) индивидуальной, 2) оцениваемой, 3) довольно интенсивной деятельности и информационных нагрузок в процессе подготовки и сдачи экзамена и тесно связанный с коммуникацией и изменениями самооценки. Высокий стресс снижает продуктивность внимания, памяти, вызывает нежелательные вегетативные изменения, нарушающие нормальную работу органов и систем. [1, 174 с.], [2, 3-25 с.], [3, 5-118 с.], [4, 111-115 с.]. Эти явления были обоснованы еще в классических трудах И.М. Сеченова, А.А. Ухтомского, И.П. Павлова, К.С. Станиславского, П.К. Анохина, Н.А. Бернштейна, а также в работах отечественных и зарубежных специалистов по практическому снятию стрессов.

В последние годы получены убедительные доказательства того, что экзаменационный стресс оказывает негативное влияние

на нервную, сердечно-сосудистую и иммунную системы студентов [5, 102-120 с.].

В последние годы в целях коррекции эмоционально-стрессовых реакций, все шире применяются различные психопрофилактические мероприятия. Разработаны методы по коррекции стрессовых состояний, способствующих сохранению психического и физического здоровья личности. Тем не менее, вопрос управления стрессом у студентов в период экзаменационной сессии до сих пор остается малоизученным, а имеющиеся в литературе данные весьма противоречивы.

Целью нашего исследования явилось изучение эффективности некоторых методов коррекции экзаменационного стресса. Авторами был разработан эксперимент на базе гуманитарно-педагогического факультета Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова. Было выявлено, что в период экзаменационной сессии у ряда экзаменуемых развивается невротическое состояние, сопровождающееся значительным снижением самооценки, подавленностью, упадком сил, снижением внимания, памяти, работоспособности и мышления. У некоторых студентов стресс приводил к раздражению, которое затем выливалось в гнев и депрессию. После сдачи экзамена физиологические показатели не сразу возвращались в норму, требовалось несколько дней, чтобы эти параметры вернулись к исходным величинам. Следовательно, экзаменационный стресс представляет собой серьезную угрозу здоровью студентов.

Для изучения возможностей снижения стресса у студентов в сессионный период в течение месяца была проведена комплексная коррекционная работа с применением психолого-педагогических и психотерапевтических методик. Общей задачей комплексной коррекционной работы являлось сохранение и предупреждение эмоциональных и физиологических расстройств у обучающихся. Использовались методы, которые постепенно активизировали психические процессы, помогали расслабить умственную и мышечную напряженность: релаксация, концентрация, ауторегуляция дыхания.

Релаксация – это метод, с помощью которого можно частично или полностью избавляться от физического или психического напряжения. С помощью релаксации можно помешать воздействию стрессового импульса, задержать его или ослабить, предотвратив тем самым психосоматические нарушения в организме. Активизируя

деятельность нервной системы, релаксация регулирует настроение и степень психического возбуждения, позволяет ослабить или сбросить вызванное стрессом психическое и мышечное напряжение.

Концентрационные упражнения можно выполнять где и когда угодно в течение дня. Концентрация - это умение сосредоточиться. С помощью этого простого метода человек в состоянии сделать усилие и преодолеть себя.

Ауторегуляция дыхания - действенное средство борьбы со стрессом, наряду с релаксацией и концентрацией. Человек имеет возможность, сознательно управляя дыханием использовать его для успокоения, для снятия напряжения – как мышечного, так и психического. С помощью глубокого и спокойного ауторегулируемого дыхания можно предупредить перепады настроения.

Мы исходили из того, что обучающиеся должны самостоятельно стремиться к цели и влиять на свое поведение. Поэтому в эксперименте использовались методы саморегулирования поведения, которые вводились в действие самой личностью и поддерживались ею. Студентов специально обучали приемам психофизиологической саморегуляции в стрессовых ситуациях.

После коррекционной работы количество студентов с удовлетворительной адаптацией увеличилось на 75 %, тревожность снизилась на 50 % Улучшилось психофизиологическое состояние и повысилась успеваемость. У студентов вырос средний балл успеваемости на 10%. Полученные данные подтвердили эффективность психопрофилактических мероприятий для коррекции проявлений экзаменационного стресса у студентов. Эффективность действий коррекционных методов на свои эмоциональные состояния отметили все студенты.

Вывод: С экзаменационным стрессом и его негативными последствиями можно бороться с помощью разнообразных методов коррекции стрессовых состояний обучающихся. Апробированная нами система психокоррекционных методов помогла не только снять эмоциональный стресс, но и обеспечить его психопрофилактику.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антипов, В. В. Психологическая адаптация к экстремальным ситуациям / В. В. Антипов. – М.: Владос. Пресс, 2004. – 174с.
2. Фаустов, А. С. Обучение и здоровье / А. С. Фаустов, Ю. В. Щербатых. Воронеж, 2010. – 3 -25 с.

3. Щербатых, Ю. В. Экзамен и здоровье студентов / Ю. В. Щербатых. Воронеж, 2010 – 5 -118 с.

4. Щербатых, Ю. В. Экзамен и здоровье студентов / Ю. В. Щербатых // Высшее образование в России. 2012. №3. – 111 – 115 с.

5. Щербатых Ю.В. Психология стресса / Щербатых Ю.В. - 2009. – 102 – 120 с.

СЕМЕЙНО-БРАЧНЫЕ УСТАНОВКИ И ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

КОРОВАЙКО И. В.

к.п.н., преподаватель, ПГУ им. С. Торайгырова
БУРУМБАЕВА А. Г.

магистрант, ПГУ им. С.Торайгырова, г.Павлодар

Социально-экономические изменения, происходящие в нашем обществе, осложнили процессы формирования ценностных ориентаций и нравственных идеалов юношества. Во все времена система ценностей, составляющих основу жизненного самоопределения личности, усваивалась молодежью в ходе тесного взаимодействия с людьми старшего поколения, передающими свой опыт молодым через практику личной жизни и в процессе идеологической работы государственных институтов воспитания. Но резкие перемены в общественных отношениях, приходящиеся на последние десятилетия, застали врасплох, прежде всего поколение зрелых людей, ценностные установки которых подверглись сильнейшим испытаниям. «В результате социализация современных молодых людей осуществляется в условиях повышенной автономии, в связи, с чем усилилось избирательное отношение молодежи к своему социокультурному наследию, опыту предшествующих поколений. Для большей части молодежи характерна неосведомленность в вопросах брака, а так же то, что они, создавая семью, полагаются лишь на силу чувств»[1, 5 с.]. Все это ведет к росту количества разводов, глубокому кризису института семьи и снижению рождаемости. Семейные проблемы увеличивают риск возникновения душевных и физических недугов, как у взрослых, так и у детей. Трудно оспорить то, что многие беды общества уходят корнями к негативным факторам, порожденным супружескими конфликтами и развалом семей. Существование всех

перечисленных факторов в области семейных отношений вызывает противоречивые взгляды и мнения, что говорит об актуальности проблемы.

Учитывая курс, который государства выбрало на решение демографических проблем, повышение рождаемости, здоровья населения, проблема изучения отношения молодежи к браку и семьи представляет огромный интерес. Необходим поиск подходов к раскрытию семейной проблематики. Один из таких подходов — ценностный. Суть его заключается в том, чтобы рассмотреть семью как ценность, выработанную человечеством, осознать реальную достижимость этой ценности уже сегодня и предвидеть ее дальнейшее распространение в качестве составляющей прогресса. Отношение к любви каждого поколения отражает в себе черты времени и психологии людей, несет отпечаток условий жизни и нравственно-эстетических принципов, сложившихся в данном обществе. По мнению специалистов «непрочность современных браков в значительной степени определяется тем, что у молодежи не воспитывается истинное уважение к институту семьи.

Основной причиной кризиса семьи большинство исследователей называет финансовое неблагополучие. Однако в европейских странах, достаточно благополучных в экономическом отношении, имеют место такие же негативные тенденции: на 100 браков приходится от 40 до 60 разводов; растет численность холостяцких хозяйств, внебрачных детей, внебрачных сожительства и однополых браков; падает рождаемость [2, 414–415 с.].

Исследования семьи, брака, рождаемости ведутся в социологии, психологии, демографии, этнографии, других общественных науках. Многие из ученых считали семью частью социальной структуры, рассматривали её как фактор изучаемых ими процессов, но не исследовали институты брака и семьи специально (М. Вебер, К. Маркс, Э. Дюркгейм, В. Парето). В то же время проблема теоретического представления семьи и брака поднималась в работах известных социологов, демографов, антропологов. Например, П. Сорокин ещё в 1913 г. в статье «Кризис современной семьи» приводит эмпирические свидетельства того, что он называет «углубляющимся кризисом» института семьи, характеризующийся растущим показателем разводов, уменьшением числа заключаемых браков, удовлетворением полового влечения вне брака, ростом числа внебрачных детей, аборт, проституции; уменьшением числа детей в браке, эмансипацией женщин, превращением брака

в светский институт, передачей государству воспитательных, образовательных и опекунских функций [3, 41–47 с.].

В психологии проводились фундаментальные исследования, направленные на изучение развития личности, ее основных характеристик, необходимых для формирования установок на репродуктивное здоровье. Ученые: Л.И. Божович, Л.С. Выготский, А.Я. Леонтьев, Т.М. Афанасьева, А.А. Бодалев, Э.Г. Эйдемиллер – посвятили свои исследования раскрытию психологических особенностей семьи и психологии семейных отношений. Важными для понимания сущности проблем подготовки молодежи к семейной жизни являются идеи Ж.–Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци о половом воспитании как важнейшей составляющей добрачного просвещения молодежи. Проблемой изучения психолого-педагогических условий для подготовки молодежи к семейной жизни, раскрытием сущности семьи и важнейших аспектов ее жизнедеятельности занимались такие видные ученые как: В.А. Борисов, Э.К. Васильев, А.Г. Вишневский, особенности представлений молодежи о будущей семейной жизни изучали А.М. Прихожан, Т.И. Юферева, П.М. Якобсон.

Изучение проблем семейно-брачных отношений необходимо начать с анализа понятия «семья». Дело в том, что существует много подходов к его интерпретации. Так, в «Словаре русского языка» С.И. Ожегова слово «семья» означает «объединение лиц, связанных родственными или брачными узами» [4, 119 с.]. В педагогическом словаре и словаре «Семейное воспитание» вообще нет слова «семья», а раскрывается лишь понятие «семейное воспитание». В «Философском словаре» дается определение «семьи» как «виду социальной общности, важнейшей форме организации личного быта, основанной на супружеском союзе и родственных связях, то есть на многочисленных отношениях между мужем и женой, родителями и детьми, братьями и сестрами и другими родственниками, живущими вместе и ведущими общее хозяйство» [5, 46 с.]. А.Г. Харчев в своих исследованиях рассматривает семью как «малую социальную группу, основанную на браке или кровном родстве, члены которой связаны общностью быта, взаимной моральной ответственностью и взаимопомощью» [2, 27 с.]. Мы рассматриваем семью как духовно-нравственный союз, состоящий из родителей и детей и связанный не только жилищем и экономической зависимостью, но и чувствами, основанными на кровном родстве.

Понятия «брак» и «семья» нередко используются как синонимы. Однако в сути этих понятий есть не только общее, но немало и особенного, специфического. Современные социологи определяют брак как исторически изменяющуюся социальную форму отношений между женщиной и мужчиной, посредством которой, общество упорядочивает и санкционирует их половую жизнь и устанавливает их супружеские и родительские права и обязанности [4, 72-76 с.].

Необходимость решения проблемы подготовки молодежи к брачно-семейным отношениям обусловлена самой исторической ситуацией, сложившейся к началу третьего тысячелетия и характеризующейся осознанием новой системы ценностей, новой стратегией и тактикой поведения человека, а, следовательно, и новыми подходами к его образованию. Наиболее важными нам представляются следующие тенденции развития общества:

Во-первых, современный этап общественной жизни сопровождается повышением требований социальной среды к гибкости человеческого мышления и поведения, к самостоятельности и ответственности за свою судьбу и судьбы других людей, к осмысленности прохождения жизненного пути, пониманию и разрешению противоречий современного человеческого бытия в его различных сферах, включая брачно-семейную.

Во-вторых, в нынешних условиях семья, переживающая материальные и духовно-психологические трудности, не всегда может гарантировать полноценное выполнение своих функций, которое является необходимым условием для сохранения преемственности поколений, развития личности и общества в целом, общественной стабильности и прогресса, и поэтому именно образование должно поддерживать личность в период сознательного и ответственного поиска жизненных идеалов.

В-третьих, в современном Казахстане остро стоит вопрос об изменении отношения к семье, а именно - о необходимости рассматривать семью как самоценность. При этом на первый план выдвигаются морально-этические качества партнеров, проблема удовлетворенности браком, требования супругов друг к другу.

Успешность брака и стабильность семьи в первую очередь зависят от личностной готовности вступающих в брак индивидов, их способности к саморазвитию, самосовершенствованию. Таким образом, в педагогической теории возникает настоятельная необходимость искать пути решения проблемы формирования

готовности молодежи к созданию семьи, которые было бы возможно применять в педагогической практике.

Среди факторов, определяющих стабильность молодых семей, Н.В. Малярова выделяет готовность молодежи к браку. Это система социально-психологических установок личности, определяющая эмоционально-психологическое отношение к образу жизни, ценностям супружества. В.А. Сластенин, описывая понятие готовности с педагогических позиций, определяет его как «интегративное, значимое качество личности, представляющее собой совокупность взаимосвязанных структурных компонентов, включающую личностные и процессуальные аспекты» [6, 19 с.]. В частности, социально-психологическая, эмоциональная зрелость супругов включает в себя относительную материальную независимость от родительской семьи, свободу от родительского контроля, способность брать на себя семейные и супружеские роли и ответственность за сохранение семьи, способность брать на себя ответственность за свои поступки и за последствия принимаемых решений, умение адаптироваться к супругу, умение говорить о значимых эмоциях и чувствах с супругом и контролировать их и т.п.

Готовность к самостоятельности включает в себя умение вести семейный бюджет, наладить быт; ухаживать за детьми, наличие определенной материальной независимости от родителей, желание решать другие жизненно важные вопросы. Чувство ответственности за создаваемую семью предполагает продуманность решения, согласованность позиций жениха и невесты по многим вопросам, в том числе материальном и жилищном.

Психологическая готовность к созданию семьи предполагает наличие навыков общения с людьми, единство или схожесть взглядов на жизнь вообще и семейную в частности, умение создать морально-психологический климат в семье, устойчивость характера и чувств, развитые волевые качества личности.

Семейная жизнь требует от человека сформированных волевых качеств: умение управлять собой, целеустремленность, самостоятельность, решительность, настойчивость, выдержка и самообладание, самодисциплина. Развитые волевые качества – это результат самовоспитания личности. Они проявляются в жизненной стойкости, выносливости, а при необходимости – в мужестве [7, 24 с.].

Семья, являясь первичным институтом социализации подрастающего поколения, оказывает сильнейшее воздействие на подготовку молодежи к самостоятельной семейной жизни. Именно

в родительской семье у детей создаются представления о семье и браке, формируются установки детей к вопросам пола, на их отношение к противоположному полу. Культура взаимоотношения супругов является для детей наглядным и самым главным уроком семейной жизни, и во многом определяет их установки на брак и семью.

Оставаясь важнейшим фактором социализации подрастающих поколений, современная семья не всегда и не во всем может сформировать определенные установки и ценностные ориентации в сфере семейной жизни, соответствующие реальным условиям и требованиям жизни, то есть подготовить своих детей к выполнению семейных обязанностей. Однако снижение воспитательного потенциала семьи может быть компенсировано общественным воспитанием подрастающих поколений, подготовки их к семейной жизни. Так как многие матери и отцы не умеют реализовывать воспитательные возможности семьи, затрудняются в осуществлении целенаправленной подготовки молодежи к семейной жизни, большинство специалистов сходятся во мнении о том, что необходима специальная разъяснительная работа с родителями, организация педагогического руководства семейным воспитанием, совместная работа школы и семьи в данном направлении [8, 17-23 с.].

В современных условиях, когда резко обострилась проблема сохранения всех ценностей Казахстана — не только материальных, созидательных, но и нравственных, культурных, исторических, происходит переосмысление вопросов формирования готовности молодежи к семейной жизни, и это требует поиска эффективных путей и технологий их решения. Стабильная благополучная семья, может функционировать, как фундамент и ячейка общества только при определенной подготовке молодых людей к совместной семейной жизни.

С целью изучения отношения студенческой молодежи к браку и семье нами было проведено исследование на базе Павлодарского государственного университета им С.М.Торайгырова. Всего в исследовании приняли участие 50 человек гуманитарно-педагогического факультета. Целью анкетирования было выяснение отношения студенческой молодежи к нетрадиционным формам брака. Результаты анкетирования показали, что для 61% респондентов считают гражданский брак приемлемым на определенный период времени, для 28% - это форма брака не приемлема, 11% - затруднились ответить на этот вопрос.

По мнению, 57% опрошенных гражданский брак нельзя отнести к типу семейных отношений; 41% опрошенных рассматривают гражданский брак, как тип семейных отношений. Положительными чертами гражданского брака 83% опрошенных посчитали то, что он держится на любви и взаимопонимании, 17 % респондентов отметили свободу и уход из-под опеки родителей.

Анкетирование показало, что у 79,2% студентов нет четкого понимания понятия «гражданский брак», для одних оно отождествляется с сожительством, для других – ассоциируется с семейными отношениями без регистрации.

65% опрошенных отметили неоспоримое преимущество официального брака перед гражданским браком. 88% респондентов отметили, что гражданский брак существует только для уверенных в своих чувствах партнерах. 9% опрошенных указали, что если они выберут гражданский брак, то со стороны близких людей (родителей и друзей) порицания не последует. Юридический риск гражданского брака волнует лишь 3% студентов. Среди преимуществ гражданского брака 49% респондентов назвали независимость партнеров друг от друга, беспрепятственное и «легкое» расставание. Следует отметить, что девушки называют в качестве положительного компонента гражданского брака проверку чувств, отсутствие проблем по разделу имущества, рассматривают такую форму брака и семьи как подготовку к семейной жизни. Молодые люди преимущественно гражданского брака назвали независимость и свободу в половых отношениях.

Анализ результатов анкетирования показал, что большая часть опрошенных студентов (98%), прямо или косвенно, являются сторонниками нетрадиционных форм брака, что свидетельствует о серьезной проблеме в сфере брачно-семейных отношений. Учитывая, что семья – это ячейка общества и опора государства, необходимы срочные меры для решения изменения сложившейся ситуации. Поэтому считаем профилактическую работу по формированию традиционных ценностей и семейно брачных установок среди молодежи - важнейшим направлением работы государственных структур, занимающихся воспитательными проблемами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонов, А.И., Медков, В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ, 2006. С. 5.

2. Бестужев-Лада, И.Д. Ступени к семейному счастью, М.: «Мысль», 2012. С.244.
3. Антонов, А.И. Микросоциология семьи. Методология исследования структур и процессов. М., 2010. С. 67.
4. Антокольская, М.В. Семейное право: Учебник. / М.: Юрист, 2002. С.116-121.
5. Александров, И.Ф. Семья как первичная ячейка и как субъект права// Актуальные проблемы поведения. №3, 2003. С. 43-44.
6. Запесоцкий, А.И. Молодежь в современном мире. Проблемы индивидуализации и социально — культурной интеграции. М, - 2013. С. 260.
7. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – В 4-х т. – М. 2008. –т.3- С. 24
8. Холостова, Е.И. Социальная работа с семьей. – М., 2007, С. 253-260.

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГА

КОШИМБЕКОВА Г. С.
магистрант, ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар

В настоящее время в организации образования приобретают всё большую самостоятельность в организации работы педагогических кадров. Поставив в Стратегии «Казахстан – 2050» цели достижения нового уровня развития государства, Казахстан намерен кардинальным образом пересмотреть свои приоритеты в национальной системе образования. Для этого Республика приступила к масштабной модернизации образовательного процесса. Новые стандарты образования будут ориентированы на личное саморазвитие, самостоятельность приобретения знаний, формирование коммуникативных навыков, умение управлять информацией, решать проблемы, развитие предприимчивости и креативного мышления. В связи с внедрением новых стандартов система образования области и всей республики в целом, сегодня претерпевает значительные изменения, что позитивно сказывается в работе педагогов. Она уникальна и очень полезна как для молодых, так и для педагогов с большим стажем и опытом работы. «Вечно изобретать, пробовать, совершенствовать и совершенствоваться

– вот единственный курс учительской жизни», - указывает Н. А. Назарбаев.

Становление профессионализма происходит на основе компонентов формирования индивидуального стиля педагогической деятельности. М. А. Гавриленко, Г. А. Зарипов выделили пять компонентов стиля педагогической деятельности:

1) «гностический компонент, целью которого является изучение педагогом объекта своей деятельности (содержания, средств, форм и методов, с помощью которых эта деятельность осуществляется, достоинств и недостатков своей личности и деятельности в целях сознательного ее совершенствования);

2) проектировочный компонент, предполагающий планирование дальних, перспективных целей обучения и воспитания, а также планирования стратегий и способов их достижения;

3) конструктивный компонент, требующий конструирования педагогом собственной деятельности и деятельности, обучающихся с учетом ближайших целей обучения и воспитания;

4) коммуникативный компонент, определяющий специфику взаимодействия преподавателя с учащимися, при этом акцент делается на связи коммуникации с эффективностью педагогической деятельности, т.е. с достижением эффективных целей;

5) рефлексивный компонент, основанный на умении педагога организовать как деятельность обучающихся, так и свою собственную» [1, 41 с.].

Как указывает Г. А. Зарипов, целесообразно объединение проектировочного и конструктивного компонентов в деятельностный. Все компоненты в этой системе можно описать через совокупность соответствующих умений педагога.

В связи с этим к числу актуальных в психологии педагогической деятельности относятся проблемы творческого потенциала педагога и возможностей преодоления им педагогических стереотипов, профессионализма педагога, его психологической подготовленности, повышения квалификации преподавателей, которые позволяют определить перечень профессионально значимых качества личности педагога.

На сегодняшний день практически во всех сферах человеческой деятельности реализуются инновационные процессы. Нововведение в учреждениях дополнительного образования являются достаточно

важным и необходимым механизмом творческой деятельности, который отличает одно образовательное учреждение от другого.

Бесспорно, педагог занимает ключевую позицию в образовательном процессе: от его квалификации, профессионализма, личных качеств зависит эффективность решения многих проблем в учреждении. Новые веяния времени требуют от педагога дополнительного образования постоянной активной позиции и выхода за рамки своего узкого мирка преподавания в конкретном детском объединении.

Если для педагога, работающего в традиционной системе, главными были специальные и методические знания, достаточно было владеть педагогической техникой, иметь педагогическое мастерство, позволяющие ему осуществлять образовательный процесс на профессиональном уровне и добиваться его высокой эффективности, то для перехода в инновационный режим определяющим является готовность педагога к инновациям. Однако приоритетными становятся знания теоретические (знание современных психолого-педагогических концепций), методологические (знание общих принципов изучения педагогических явлений, закономерностей социализации обучения и воспитания) и технологические (знание не только традиционных, но и инновационных образовательных технологий) [2, 111 с.].

Современный педагог – это педагог не только, передающий знания в аудитории (что естественно немаловажно, но очень узко на данный момент). Профессиональная деятельность педагога неполноценна, если она строится только как воспроизводство однажды усвоенных методов работы, если в ней не реализуются объективно существующие возможности для достижения более высоких результатов образования, если она не способствует развитию личности самого педагога. Без творчества нет педагога - мастера. На сегодняшний день реалии таковы, что необходимо постоянно расти в профессиональном плане. Такие же требования предъявляет к педагогу и новая форма аттестации.

Особое значение в процессе профессионального самосовершенствования педагога имеет его инновационная деятельность. В педагогической науке инновационная деятельность понимается как целенаправленная педагогическая деятельность, основанная на осмыслении собственного педагогического опыта при помощи сравнения и изучения, изменения и развития учебно-

воспитательного процесса с целью достижения более высоких результатов, получения нового знания.

Инновационная педагогическая деятельность может осуществляться как в рамках традиционной массовой школы, так и в учреждениях нового вида - гимназиях, лицеях. Нельзя забывать, что существенной особенностью инновационной педагогической деятельности является также то, что она основывается на личностном подходе и имеет своей целью разработку индивидуальной программы развития личности. Целеобразование осуществляется только с опорой на диагностику личностного развития ребенка. Ведущей формой инновационной деятельности выступает опытно-экспериментальная работа [3, 48 с.].

Другой особенностью инновационной педагогической деятельности является при наличии доминирующего, выражающего ценностные ориентации, как отдельных педагогов, так и всего педагогического коллектива. Причем внутренние мотивы (ориентация на процесс и результат) являются более значимыми.

Инновационная деятельность педагога зависит:

от уровня личностной готовности педагога к этой деятельности, совокупности качеств педагога, определяющих его направленность на совершенствование собственной педагогической деятельности; личностных (работоспособность, готовность к творчеству, высокий эмоциональный статус);

3) специальных (знание новых технологий, овладение новыми методами обучения, умение анализировать и выявлять причины недостатков, находить актуальные проблемы образования и реализовывать эффективные способы их решения).

4) существующих в конкретном образовательном учреждении условий:

5) финансовая заинтересованность: доплаты, премии;

6) благоприятный морально-психологический микроклимат и творческая атмосфера;

7) помощь в получении информации об инновационных технологиях;

содействие администрации учреждения отношениям сотрудничества педагога с обучающимися и коллегами

правильный отбор наиболее значимых стимулов в соответствии со спецификой их взаимосвязи и с учетом влияния барьеров [4, 51 с.].

Надо сказать, что становление и развитие инновационных процессов напрямую связано с новым, более качественным уровнем

деятельности, как педагогов-воспитателей, так и руководителей школы, с повышением уровня их технологичности, владения педагогической техникой.

По моему мнению, именно в начальной школе требуется разбудить мысль каждого малыша. Развивающее обучение как раз и направлено на то, чтобы обучать детей думать, размышлять. Оно помогает решать задачи, волнующие сегодня учителей: как учить детей без двоек и принуждения; как развивать у них устойчивый интерес к знаниям, потребность в самостоятельном поиске; как сделать учение радостным. Проблема развивающего обучения сегодня настолько актуальна, что нет, пожалуй, ни одного учителя, который бы не задумался над ней.

Заставить человека работать по-новому, освоить, а тем паче создать новую технологию обучения и воспитания невозможно. Для перевода педагогического коллектива на новые технологии обучения и воспитания необходимо реконструировать функции внутришкольного управления. Другими словами, общеобразовательная школа только тогда превратится в школу развития, когда внутришкольное управление будет сфокусировано на решении, в первую очередь, вопросов качества преподавания, знаний учащихся, их развития и воспитанности, когда деятельность каждого члена педагогического коллектива будет связана с постоянным и осознанным совершенствованием своего педагогического мастерства, когда решение всех проблем школьной жизни будет осуществляться через «ракурс качества».

Итак, прежде чем приступить к созданию инновационных учебных программ, надо начать целенаправленную систематическую работу по освоению в педагогических коллективах новых технологий обучения и воспитания, по использованию опыта педагогов-экспериментаторов.

ЛИТЕРАТУРА

1 Лиферов А. П. Глобальное образование – путь к интеграции мирового образовательного пространства / А. П. Лиферов. – М., 1997. – 108 с.

2 Лернер И. Я. Содержание образования / И. Я. Лернер // Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. – М., 1999. – Т. 2. – 349 с.

3 Сластенин В. А. Педагогика : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 576 с.

4 Новиков А. М. Культура как основание содержания образования / А. М. Новиков // Педагогика. – 2011. – № 5. – С. 3–14.

ПОДГОТОВКА МОЛОДЕЖИ К ТРУДОУСТРОЙСТВУ СО ШКОЛЬНОЙ СКАМЬИ

КСЕМБАЕВА С. К.

профессор, ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар

НАЙЖАНОВА Р. Е.

Учитель, Калкаманская СОШ, Павлодарская область

В современном обществе обозначились проблемы трудоустройства молодежи, связанные зачастую с тем, что молодые люди не совсем четко осознают важность профессионального выбора. Неправильный выбор профессии в дальнейшем препятствует нормальному карьерному росту, более того, способствует тому, что молодые люди могут остаться без работы, ищут возможности зарабатывать средства на жизнь, занимаясь неквалифицированным трудом. Актуальность данной темы однозначна.

Для решения данной проблемы определимся с двумя отдельными понятиями «молодежь» и «предпринимательство». Молодёжь – это особая социально-возрастная группа, отличающаяся возрастными рамками и своим статусом в обществе: переход от детства и юности к социальной ответственности. Некоторыми учёными молодёжь понимается как совокупность молодых людей, которым общество предоставляет возможность социального становления, обеспечивая их льготами, но ограничивая в возможности активного участия в определённых сферах жизни социума.

Возрастные рамки, позволяющие относить людей к молодёжи, различаются в зависимости от конкретной страны. Как правило, низшая возрастная граница молодёжи – 13-15 лет, средняя – 16-24, высшая – 25-36 лет. Согласно данным Министерства Образования и Науки РК в Казахстане молодёжью считается возрастная группа от 14 до 29 лет.

Предпринимательская деятельность - экономическая деятельность, направленная на систематическое получение прибыли от производства и / или продажи товаров, оказания услуг. Для этой

цели используется имущество, нематериальные активы, труд, как самого предпринимателя, так и привлечённые со стороны. Нет гарантий, что затраченные средства окупятся, что произведённое будет продано с прибылью. С этим связан риск потерь всего или части имущества. Американская экономическая литература характеризует предпринимательство как попытку придумать или сделать что-то новое или улучшить уже существующее, готовность взять на себя риск, связанный с реализацией новых идей.

Согласно статистическим данным по Республике Казахстан, уровень развития предпринимательства в Казахстане невысокий, доля вклада малого и среднего предпринимательства в структуре ВВП РК составляет около 17%. В региональном разрезе по количеству зарегистрированных субъектов малого и среднего бизнеса Алматы, Алматинская область, Южно-Казахстанская и Восточно-Казахстанская области лидируют.

Основная задача политики занятости заключается не в том, чтобы способствовать восстановлению на работе всех уволенных, вне зависимости от потребности в них производства и причин увольнения. Такая политика означала бы торможение или остановку естественного процесса высвобождения «излишней» рабочей силы и тем самым противоречила бы императивам перехода к рынку, в том числе необходимости повышения экономической эффективности. Политика занятости осуществляется на основе сочетания трудоустройства со структурной перестройкой экономики и улучшением показателей общественного производства.

Согласно закону о занятости, государственная политика занятости заключается в содействии полной, продуктивной и свободно избранной занятости путём обеспечения профессиональной подготовки, повышения квалификации и переподготовки высвобождающихся граждан, сдерживания массовой долгосрочной (хронической) безработицы, повышения эффективности государственной службы занятости и реализации других мер, направленных на обеспечение социальной защиты граждан на рынке труда.

Государство на рынке труда должно осуществлять систему мер целенаправленного воздействия на количественные и качественные аспекты развития и потребления работников, достижение большего соответствия их профессиональной подготовки современному уровню производства.

Для реализации государственной политики в области занятости населения и обеспечения гражданам соответствующих гарантий в РК на базе действующих центров по трудоустройству, переобучению и профориентации населения создана в 1991 году на основе закона «О занятости населения» государственная служба занятости.

Помощь государственной службы занятости осуществляется преимущественно по двум направлениям:

Через государственную поддержку материальных источников существования безработных с тем, чтобы обеспечить безработному и членам его семьи - иждивенцам элементарные условия для выживания. Такая помощь по своей сути пассивна. Она ограничена по времени. В принципе материальная поддержка должна предоставляться в таких узких пределах, которые не позволяют жить безбедно и вынуждают безработного искать работу.

Через трудоустройство тех безработных, которые к этому способны и проявляют желание участвовать в общественном производстве. Такая поддержка, будучи по своей сути более конструктивной и активной, перемещает центр тяжести на поощрение инициативы безработного в поисках работы, чтобы он не уповал только на получение материальной помощи от общества, но предпринимал усилия к самообеспечению. Смысл активной поддержки заключается в том, чтобы, создавая благоприятные условия, стимулировать в максимальной степени включение безработного в трудовую деятельность.

Служба занятости выполняет следующие функции:

- анализ и прогнозирование спроса и предложения на рабочую силу, информирование населения и работодателей о состоянии рынка труда;

- учет свободных рабочих мест и граждан, обращающихся по вопросам трудоустройства.

Для эффективного осуществления этих задач необходимо комплексное внедрение автоматизации в процессы управления занятостью. Она позволяет освободить персонал от рутинной работы по переработке информации, оставляет время для разбора различных вариантов принимаемых решений. Основным средством автоматизации является вычислительная техника.

Консультация обращающихся в службу занятости трудящихся и работодателей о возможностях получения работы и обеспечения рабочей силой, о требованиях, предъявляемых к профессиям и работникам.

Оказание помощи гражданам в выборе подходящей работы, а работодателям - в подборе необходимых работников;

Для граждан, потерявших работу и заработок, подходящей считается работа, соответствующая их профессиональной подготовке, учитывающая возраст, трудовой стаж и опыт работы по прежней специальности, транспортную доступность нового рабочего места. В соответствии с законом граждане имеют право на свободный выбор работы путем прямого обращения на предприятия, а не обязательно через службу занятости.

Организация профессиональной подготовки, переподготовки и повышения квалификации граждан в учебных центрах службы занятости или других учебных заведениях, оказание помощи в развитии и определении содержания курсов обучения и переобучения;

В настоящее время уровень профессиональной подготовки занятого населения достаточно низок. При значительном высвобождении с предприятий работников потребуются организация курсов ускоренной их подготовки и переобучения по краткосрочной программе. Служба занятости и соответствующие органы по подготовке кадров, исходя из потребностей регионов, анализа и прогноза занятости, определяют тематическую направленность обучения, перечень учебных заведений, а также набор учебных программ. Центры занятости городов, ориентируясь на свободные учебные места, заключают с высвобожденными работниками соглашения и направляют на профессиональную подготовку по избранной ими профессии.

Оказание услуг в профессиональной ориентации и трудоустройстве высвобождаемым работникам и другим категориям населения. В связи с этим необходима разработка новой концепции развития системы профориентации.

В этой связи, с нашей точки зрения, начиная со школы нужно вести планомерную, целенаправленную работу по профориентации учащихся. Такой подход позволит сократить количество тех, кого в перспективе придется переучивать.

В школе необходимо проводить профориентационные беседы с учащимися старших классов, организовать профориентационную диагностику, профориентационные консультации и, соответственно, профориентационный отбор. Такая работа предполагает тесный контакт школы и высшего учебного заведения, причем нельзя ограничиться одноразовыми мероприятиями, необходима

систематическая работа. Учащиеся, проявившие интерес к профессии должны быть вовлечены в активную работу по подготовке и проведению мероприятий для учащихся младших классов, в организации общественной жизни своего класса. В ходе такой работы создаются условия для повышения профессиональной мотивации учащихся.

Учащиеся, которые еще не определились с выбором профессии, не могут выявить возможную сферу применения своих способностей, получают дополнительные шансы для выявления своих индивидуальных возможностей и это позволит им не ошибиться при выборе профессии.

Очень важно обратить внимание классных руководителей на такие важные моменты как:

- планирование работы с классом в соответствии с задачами профработы;
- диагностика школьников;
- организация работы по выявлению у учащихся различных способностей, включение их в общественную жизнь класса, школы, содействие в их участии во внешкольной работе;
- проведение бесед с целью выявления профессиональной направленности школьников. Беседы со старшеклассниками являются одним из важнейших методов профориентационной работы;
- вовлечение в научно-исследовательскую деятельность по интересующему учащихся направлению (научные проекты, доклады, выступления и т.д.)

Учащиеся, серьезно настроенные на самоопределение, стараются узнать как можно больше о всевозможных способах самоопределения:

- организация внеклассных и внешкольных дел, направленных на расширение знаний для профессионального самоопределения;
- личный пример педагогов; зачастую именно он становится для учащихся, выбравшим педагогическую стезю, основополагающим, разумеется, такой эффект может оказать неординарный педагог, обладающий высоким уровнем педагогического мастерства, личным обаянием, широкой эрудицией.

Немаловажная роль отводится и учащемуся: только при его активном участии в диагностических исследованиях, активном включении в профориентационные мероприятия возможно позитивное решение проблемы.

Во внешкольной работе особенно актуальны интерактивные методы работы, характеризующие творческий подход к организации воспитательного процесса, индивидуальность в решении педагогических ситуаций, нестандартное решение обычной проблемы. Интерактивным методам посвящены труды многих ученых, исследователей, таких как, Абенбаева С., Губашева С. Г., Отарбай А. Ж., Щуркова Н.Е. и др.

Профориентационные услуги должны предоставляться не только учащейся молодежи, но и рабочим гражданам, желающим сменить профессию.

Однако, правильно организованная профориентационная работа в стенах школы, вовлечение старшеклассников в научно-исследовательскую работу, привлечение состоявшихся выпускников школ для встреч с учащимися – только такой подход в профессиональной педагогической деятельности позволит нам воспитать поколение молодых стремящихся к самостоятельной взрослой жизни, трудоустройству в выбранной сфере, достижению высот в профессиональной деятельности, и в дальнейшем, значительно сократит расходы по обучению и переобучению взрослого населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абенбаев С. Тәрбие теориясы мен әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Дарын, 2004 – 340б.
2. Губашева С. Г., Отарбай А. Ж. Тәрбие жұмысының әдістемесі: Оқу- әдістемелік құрал. – Астана «Фолиант», 2007. – 244б.
3. Щуркова Н. Е. Новое воспитание – М.: педагогическое Общество России, 2000. – 118с.

МАЗМҰНЫ

1. Адам әлеуетінің жағдайы мен дамуы 1. Состояние и развитие человеческого потенциала 1. State and development of human potential

1.1 Интеллектуалды және мәдени-рухани даму 1.1 Интеллектуальное и культурно-духовное развитие 1.1 Intellectual, cultural and spiritual development

Әубәкір С. С., Жүсіп Қ. П. М. Ж. Көпейұлының отты жырлары	5
Абдығалимова Ж. О. Қазіргі лингвистика ғылымындағы тілдік тұлға мәселесі	8
Абишева С. И. Роль зрительных восприятий в процессе формирования творческого воображения	16
Айдашева Т. М. Роль французского языка в полиязычном образовании.....	22
Айткенов З. Ш. Қазақ хандығына 550 жыл: XVIII ғасырдағы Баян батыр ерлігі.....	27
Акошева М. К., Рахимжанов К. Х., Нургазина А. Б. Казахский, русский и английский языки как компоненты трехязычия в коммуникативной среде Казахстана.....	31
Альмуханов С. Х., Султанова Г. Ш. Принципы философии успеха.....	36
Амангельдинова А. С., Акимханова А. А., Ахметжанова С. М. Влияние социальных сетей на психологическое состояния личности	47
Анаева Э. Ш. Сын тұрғысынан ойлау технологиясын физиканы ағылшын тілінде оқытуда қолдану	53
Анафина Н. Исторические предпосылки полиязычия	59
Апаев К. Е. Полиязычие – ключ к успеху в жизни.....	64
Асанбаева Е. Б., Жүсіп Қ. П. Публицистикалық тақырыптардағы ақпараттылық және мәтін мазмұнымен сәйкестік талаптарының маңызы	68
Асанбаева Е. Б., Жүсіп Қ. П. Газет тақырыптарының прагматикалық әсерін арттырудағы тілдік емес құралдардың ролі	80
Аубакирова С. Д. Особенности обучения детей с нарушением слуха в инклюзивной образовательной среде	84

Ахметова Д. Д., Темірболат А. Қ., Омарова Д. С. «Жасыл» экономика тұрақты дамудың қозғалуы күші ретінде	87
Ашимтаев А. М., Нурпеисов К. К., Искаков К. С. Содержание и форма журналистских произведений	92
Балташ А. Б. Психологические аспекты развития творческого потенциала детей школьного возраста	96
Баратова М. Н., Сіләмбекова Қ. С. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы тұрақты сөз тіркестері	103
Баратова М. Н., Нуркина Н. А. Қ. Мырзалиевтің табиғат лирикасы	107
Барматина И. В. Предложения к реализации открытых объективных процедур оценивания результатов освоения модульных программ подготовки учителей	112
Барсегян О. В. Инклюзивное образование: практические аспекты социальной интеграции детей с ОВЗ	120
Берникова М. Развитие профессионально-управленческой компетентности обучающихся в высших учебных заведениях	125
Бурдина Е. И., Колюх О. А., Кудышева А. А., Тулкова Г. М., Гладышева С. В. Стрессоустойчивость как показатель эффективного межличностного взаимодействия	132
Бурдина Е. И., Колюх О. А., Кудышева А. А., Тулкова Г. М., Гладышева С. В. Коммуникативные и организаторские способности личности как основа формирования лидерских компетенций	138
Валова М. В. Развитие поликультурной личности через уроки русского языка	144
Голубева Л. Н. Формирование успеха через самоидентификацию личности	150
Гостищева Т. Д. Современное состояние погребального комплекса старожильческих сел Павлодарской области	156
Демидкова Е. Д. Изучение археологических памятников Иртышского района	162
Донцов А. С. Разработка социального и психолого-педагогического сопровождения субъектов социума в научных исследованиях обучающихся послевузовского уровня образования в ПГУ им. С. Торайғырова	165
Донцова В. В. Полиязычие – один из важнейших аспектов имиджа университета	170

Дудак Н. С. Тонко-материальная общность человечества – основа для общепланетного единства и предотвращения глобальной катастрофы...174	174
Дукенбай Н., Дукембай Г. Культурное наследие современного Казахстана	184
Едилова М. Н., Мұқанова Қ. Қ. Орыс мектептеріндегі қазақ тілі мәтіндерін компьютермен оқыту	188
Елікпаев С. Т. Әлемдік бодан әдебиеттің ерекшеліктері	191
Ергалиева С. Ж., Жұмабекова Б. Қ., Ергалиев Қ. С. Лақунаның көркем мәтіндегі рөлі (М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы негізінде)	197
Жаппарова Ж. С. Қазақ тілін оқыту тәсілдері	203
Жолдубаева М. К., Булжбаева С. Е. Особенности воспитательной работы с подростками	209
Жомартова А. Д., Қударова Н. А., Жумабекова Б. Б. Профессионально значимые качества учителя как фактор успешной педагогической деятельности	213
Жумадилов Н. Бастауыш сынып балаларының агрессиясын арт-терапиялық әдістер арқылы алдын алу	218
Жуматаева Е. О. Проблема современного педагогического образования	225
Жуматаева Е. О., Бейсова А. Е., Искакова З. С., Сапабеков Д. Қ. Рейтингі жүйесіне білімденудің технологиясы	233
Жумашева А. Е., Негманова У. К. Значение творчества Естай Беркымбаева в музыкальной культуре Павлодарского Прииртышья	241
Zhussupov N. K., Baratova M. N., Moldabai L. S. Mashkhour Zhusip's life and his coming-to-be	244
Жусупова Г. Е. Әр тілдегі сөздердің мәдени-ұлттық компоненті жөнінде	248
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н., Байрон М. Мәшһүр Жүсіптің әдеби-мәдени мұрасы	253
Здор Е. В., Сапарбекова Э. Б. Взаимодействие языков в условиях этнического двуязычия (на материале казахского и русского языков)	262
Зейнулина А. Ф. С. Торайғыровтың шығармашылығы: дәстүр мен жанашылдық	266
Ибраев М. А., Ковалев Р. М. Сетевая коммуникация как феномен современной социокультурной ситуации	275

Ибраева А. Т.	
Деректі романдардағы шындық пен көркемдік.....	281
Иванова В. А.	
Факторы и условия формирования билингов: на примере татарской диаспоры Ассамблеи народа Казахстана Павлодарской области.....	288
Имантайқызы А., Әміренов Ә. Д.	
Тыйым сөздердің линвомәдени және танымдық аспектілері.....	295
Иост О. А.	
Павел Васильев и Павлодарское Прииртышье (к вопросу о символической взаимосвязи)	300
Исин М. Е., Қайкен Т. Н.	
Захоронения в Среднем Прииртышье султанов Казахского ханства, живших в XVIII-XIX вв.....	307
Искакова Ш.Е.	
К вопросу о понимании ретардации в современной науке	311
Исполова А. А.	
Аудармада «лакуна» сөздердің көрінісі	314
Інкәрібекова А., Әміренов Ә. Д.	
Қасым Қайсеновтің шығармашалық мұрасы	321
Қайрабаева А. К., Макарихина И. М., Оспанова Б. Б.	
Деятельность критического чтения в контексте целей университетского образования.....	327
Қанапьянов К. Н., Курманова З. К.	
Поэзия возвращенная из забвения	332
Қапенова Ж. Ж.	
Современное состояние образовательной среды Павлодарского региона в условиях внедрения трехязычного обучения.....	339
Қарипжанова Г. Т., Салықжанова Ш. Б.	
Павлодарлық ғалымдардың лингвистикалық мұрасы.....	345
Қарипжанова Г. Т., Абикенова Г. Т.	
Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «Ұлттық мінез» концептісі	354
Қәріпжанова А. О., Сүйіндікова М. М.	
Павлодар өңірінен шыққан әйгілі әдістемеші ғалымдар.....	358
Қәріпжанова А.О., Кәкім Б.	
Тілдегі мәдени стереотип ұғымы	367
Қәріпжанова А.О., Төлжутаева Ж.	
Көркем сөз прагматикасы	372
Кемеңгер Қ.	
Қошқе Кемеңгерұлы (өмірі мен шығармашылығына шолу)	379
Қожамжарова М.Ж., Тышканова Н.С.	
Развитие казахстанской философии: вклад региона.....	388
Қожикова А. А., Қаримжанова М., Омарбаева А., Заречнев В	
Адаптация первокурсников к студенческому образу жизни	395

Колух О. А., Щербакова Е. П.	
Экологические ценности в структуре общечеловеческих ценностей	398
Коровайко И. В., Кожанова С. К.	
Особенности профилактики экзаменационного стресса у студентов.....	402
Коровайко И. В., Бурумбаева А. Г.	
Семейно-брачные установки и ценности современной студенческой молодежи	405
Кошимбекова Г. С.	
Инновационная деятельность педагога.....	412
Қсембаева С.Қ., Найжанова Р. Е.	
Подготовка молодежи к трудоустройству со школьной скамьи	417

**С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 55 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«VII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ.
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТҰРМЫС САПАСЫ.
ЖАҒДАЙЫ МЕН КЕЛЕШЕГІ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МЕТЕРИАЛДАРЫ**

1 ТОМ

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева
Корректорлар: З. С. Исакова, А. Р. Омарова
Компьютерде беттеген А. Р. Омарова
Басуға 02.10.2015 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім 29,7 × 421/4. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 22,8. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 2648

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.